Ernst Werner

BÜYÜK BİR DEVLETİN DOĞUŞU

Halk Ayaklanmaları ve Askeri Feodalizm

Çeviren
Yılmaz Öner

alan yayıncılık

ALAN YAYINCILIK : 91
Bilim Dizisi : 20

DIE GEBURT EINER GROSSMACHT - DIE OSMANEN (1300 - 1481)
Ein Beitrag zur Genesis des Türkischen Feudalismus

Akademie Verlag - Berlin 1966 - 1977

Türkçesi :
Yılmaz Öner

Birinci Baskı : Ocak 1988
Dizgi/Baskı : Final Ofset A.Ş.
Kapak : PANO/Orhan Ofset

alan yayıncılık

Başmuhasip Sk. Talas Han
No: 302 Cağaloğlu/İSTANBUL

0212 - 511 26 00
528 00 69 (Faks)

Ernst Werner

BÜYÜK BİR DEVLETİN DOĞUŞU - OSMANLILAR (1300 - 1481)

2. Halk Ayaklanmaları ve Askeri Feodalizm

alan yayıncılık

Türkçesi :
Yılmaz ÖNER

İÇİNDEKİLER

VI — ANTİFEODAL TEPKİ : HALK AYAKLANMALARI DÖNEMİ 5

1 — Boy Savaşçılarının Başkaldırısı 6
2 — Yörükler ve Ulahlar 23
3 — Bedrettin Hareketi 34
4 — 1403 Sonrası Güney-Avrupa Devletleri ve Ticaret Cumhuriyetleri 56

VII — YAYILMACI RESTORASYON : II. MURAT 69

1 — Ataerkil Başlantı 69
2 — Yeniden Güçlenme 75
3 — Hıristiyan Sipahiler 96
4 — Tahttan Çekiliş ve Yeniden Çıkış :
II. Murat ve Genç Mehmed 100

VIII — MİLİTAN FEODALİZM : MEHMET EL-FATİH PADİŞAH-I ÂLEM 106

1 — Dünya Hakimi Türk 106
2 — Ekonomi ve Toplum 140
3 — Bizans-Slav Etkileri 176
4 — Örgütlenme ve Yönetim Mekanizması 182
5 — Türkmenlerin İmparatorluklaşma Girişimlerinin Başarısızlığa
Uğraması : Uzun Hasan 189

IX — GERİYE TOPLU BAKIŞ 198

Yılmaz Öner'in Notları 216
Kaynaklar ve Literatür 221
EK 1 : Deneyim Kategorisinin Farklılaşması/Y. ÖNER 244
EK 2 : Türkçe Baskıya Önsöz/Ernst WERNER 247
EK 3 : Ernst Werner'le Görüşme 250

VI. antifeodal tepki halk ayaklanmaları dönemi

Fetret Devri denen 1402-1413 arası dönemi de içeren 1402-1421 arasındaki zaman kesimi, feodalizm-öncesi devlet yapısının içerden ve dışardan itildiği bunalımlarla belirginleşmiştir. Burada P. Wittek (1) in sandığının tersine, ne Gaziler ile Yüksek Din Otoriteleri arasındaki uyumun bozulması söz konusudur, ne de H. İnalcık'ın (2) belirttiği gibi, sınırboylarıyla yurtiçi arası sosyal karşıtlık. Tam tersine, burada daha çok antifeodal güçlerin sınıf egemenliğine karşı başkaldırışı söz konusudur. Aynı durumu, feodalizm yolundaki birçok halkların ve boyların ortaya koydukları «dinsizce ya da putatapıcı» tepkilerde de gözlemliyoruz. Aşiret soylularının dışarlanması ve başında ya hıristiyan ya da müslüman bir egemenin yer aldığı hizmet soylularının zaferiyle sonuçlanan bu tarihsel süreç, Osmanlılarda çok karmaşık bir gelişme göstermiştir. Çünkü Osmanlılarda askerî demokrasi ve ataerkil feodalizm, iyice gelişip son evresine ulaşan bir feodalizmle karşılaşınca onunla simbiyoz oluşturdu (3). Yenik düşen, ama yok edilemeyen Balkan devletlerinin direnişi, ayrıca batılıların eksik olmayan siyasal müdahaleleri, içerde çözüm bekleyen karşıtlıkları iyice alevlendirdi. Türk otokrasisinin kesin zaferi ise, bir yandan Osmanlı yayılmasının canlılığını ve bunalımlardan etkilenmezliğini, hatta sosyal düzeyde kökleşmesini kanıtlıyor, öte yandan da hıristiyan Balkan egemenlerinin siyasal güçsüzlüğünü ve stratejilerindeki yetersizliği açığa vuruyordu. (Y.Ö. 1)

---

1 *Wittek, P.*, The Rise, S. 47.

2 *Inalcık, H.*, L'Empire, S. 13.

3 *Guboğlu, M.*, S. 219. Yazar bunalımın iç-nedenlerini doğru vurguluyor, ama dış-faktörleri ele almıyor. Böylece tekyönlü bir tablo ortaya çıkıyor ki bu da halk ayaklanmalarının uğradığı başarısızlığın nedenlerini örtmek gibi bir tehlikeyi birlikte getiriyor.

1. Boy Savaşçılarının Başkaldırısı.

Önceden sözünü ettiğimiz üzere, Beyazıd'ın oğulları, Anadolu' da Timur'un onayıyla tek tek birtakım beyliklere sahip oldular, ama Timur onların hiç birini primus olarak ilân etmedi. Timur (Gurkan), eninde sonunda onlardan birinin Sultan olarak ortaya çıkacağını düşünüyordu. Onun Rumelide babasının meşru halefi diye karşılanan Süleyman'a bile öncelik tanımayışının nedeni buydu. Kardeşler arası kavganın tohumları böylece atılmış oldu. Bu kavga, kısa zamanda birbiriyle çelişen sosyal ve siyasal hareketlerin ve eğilimlerin patlak verdiği bir çatışmaya dönüşecekti Laonikos Kalkokondiles'e göre, Ankara Meydan Muharebesinden sonra Büyük İsa, Musa, Mehmed, Küçük İsa ve Mustafa hayatta kaldılar (4).

Küçük İsa, Konstantinopolis'e kaçtı, hıristiyan oldu ve veliaht olma şansını yitirdi (5). Büyük İsa ise Aydın, Saruhan, Menteşe ve Teke Beyleriyle birlikte kardeşi Mehmed'e karşı ittifak kurdu, kardeşi Süleyman peşine düşünce Karamanoğluna sığındıysa da ondan yüz bulamadı, sahneden böylece çekilip gitti (6).

Mehmed ise, İsa'nın başarısızlığını fırsat bilerek Aydın, Saruhan ve Teke Beyliklerini kendine bağlamaya kalkıştı ve bunu becerdi de, çünkü 1403'te yok etme amacıyla kendisine saldıran İnal ve Köpek adındaki türkmen emirlerini ezerek askerî üstünlüğünü kalıcı bir şekilde gösteriyordu. Yaya askerleri pek değilse bile, sipahiler onun peşine takıldılar (8).

Anadolu Beyleri İzmirli Cüneyd Beyin çevresinde toplanıyorlardı. Cüneyd, 1404 de birkaç atlıyla Karaman ve Germiyan oğullarına koşuşturmuş, Osmanlı soyunu Anadolu'da bir daha egemenlik kurma olanağını tanımamaları için onlardan ricada bulunmuştu. Cüneyd Bey, Aydın emiri Karasubaşı'nın oğluydu. 1402'de İzmir ve dolaylarını eline geçirince yeni bir beylik kurmuştu. «Osmanlı devleti tarihinde ilk defadır ki büyük bir Osmanlı feodali, tıpkı

---

4 *Chalkokondyles*, L., t. II. IV. S. 159.

5 *a.g.y.*, S. 164.

6 Chalkokondyles onu Süleyman'ın öldürdüğünü ileri sürüyor: bak. II ve IV. S. 159. Bu konuda Koca Hüseyin (1, 128 b, S. 40) hiç bilgi vermiyor. Löwenklau, J. yalnız Mehmed'e karşı kurulan ittifakı belirtiyor: IX, S. 413.

7 *Qoğa Hüseyin* (Koca Hüseyin), 1., 128 b, S. 41.

8 Türkmenlere karşı zafer konusunda bak Koca Hüseyin, 117 a, 118 a, S. 39. Eski Osmanlı kroniklerinin yazdığı gibi Mehmed 1403'de artık çocuk değil, 20 yaşına varmıştı: Baştav, Ş. Les Sources, S. 170.

sultanlığın Anadolu'daki güçsüzlük ve çöküş dönemi sırasında Selçuklu feodallerinin kalkıştıkları gibi, devletin egemenliğini açıktan açığa silkeliyor ve özerk bir sülâle kurmaya kalkışıyordu» (9). Cüneyd, Osmanlı soyuna öldürücü darbeyi indirmek amacıyla tüm osmanlı-karşıtı öğeleri birleştirmeye çalıştı. Dukas'a bakılırsa, Anadolu beylerine şöyle sesleniyordu Cüneyd: «Beyazıd'ın sizlere ve soyunuza ettiklerini hatırlayın. O soyunuzu ya kılıçtan geçirdi ya da kement ile boğdurdu. Sizi; beyliklerinizden kovdu, bunu unutmayın. Üstelik kendine kurduğu devlet, bizim topraklarımız üzerinde. Ama bu zorba, tanrının inayetiyle aramızdan defolup gittikten sonra, kollayın ki bu canavarın tohumları sizi boğmasın. Yeniden boy vermeye kalkmadan kellesini hemen uçuralım gitsin. Geleceğimizden emin olmamız için başka çaremiz yoktur» (10). Ancak Cüneyd bu arada şunu belirtmeyi unutuyordu, yani Timur'un atadığı Aydınoğlu II. Umur beye de düşman kesildiğini (11). Umur Paşa'nın tuttuğu yolu izliyerek o da korsanlığı ve köle avcılığına başlamıştı. I. Mehmed 1415'de İzmir'e doğru sefere çıktığında, Ege adalarının hıristiyan halkı kendisini desteklemekten geri kalmadı. «Cüneyd'in emsâlsiz kibiri ve insanlık dışı gaddarlığı»ndan el aman etmişlerdi (12). Hiç bir örnek, eski beyler ve gaziler kuşağının bu dirilişini Cüneyd örneği kadar iyi belgeleyemez. O ilkin Büyük İsa'ya destek çıktı, onu kendi amaçları doğrultusunda bir alet olarak kullanacaktı, ama sonra muradına erişemeyince, türk resmî tarih yazımının, aslı Ankara savaşında öldü diye «düzme» Mustafa olarak belirttiği Mustafa'dan yararlanmaya çalıştı. Hocaeli bölgesinde 1405 yılından kaynaklanan bir belge ise bunun tersini kanıtlıyor.

1415'de Cüneyd Mustafa ile yeniden dayanışma kurarak Mehmed'e kafa tuttu. Bir süre için Bursa'yı eline geçirebilen Karamanoğlu da Osmanlı sülâlesinin mezarlarını ezip geçiyordu. Mehmed karşı saldırıya kalkarak Konya'yı aldı ve beyi boyun eğmek zorunda bıraktı, ama onun bey ünvanını kaldırmadı (14). Mehmed'in babasının izlediği gibi radikal bir yol izlemediği belli oluyordu, amacı Murad'ın yaptığı gibi Anadolu'yu huzura kavuşturmaktı. En tehlikeli düşman olan Cüneyd'e bile, onu 1412 ve 1413'de iki kez yendikten sonra Nikopolis emirliğini bıraktı, öldürtmedi. Ancak Cü-

9 *Filipoviç, N.*, Princ Musa, S. 59.
10 *Dukas*, XVIII, S. 84.
11 *Wittek, P.*, Mentesche, S. 95.
12 *Dukas*, XXI, S. 106.
13 *Wittek, P.*, Urkunden. WZKM 55, S. 138.
14 *Dukas*, XXII, S. 116f.

neyd yeniden Mustafa ile ittifak kurmaya kalkışınca o zaman bu ayakbağını parçalamaya karar verdi. (15)

Bu uzlaşmacı tutum aslında 1402 yıllarının deneyimlerinden kaynaklanıyor. Mehmed, osmanlı-karşıtı güçlerin kendi ocağında emsalsiz bir öfkeyle başkaldırdığını görüyordu. Onlar sadece merkeziyetçiliğin dağıtılmasını, eski beylikler düzeninin yeniden kurulmasını istemekle kalmıyor, aynı zamanda tüm devlet düzenini, tüm sınıf egemenliğini ve egemenliğin başındaki osmanlı sülâlesini tehdit ediyorlardı.

Bu sülâlenin en yaşlısı olan Süleyman'ı Timur Rumeli Beyi olarak onaylamıştı. Süleyman daha Beyazıd zamanında bulunduğu görevlerde kendini ispatlamıştı. Emrindeki Türk birlikleri 1393'de Bulgaristan'a bir hamlede pes ettirmişlerdi. Ardından Kastamonu valiliğine atanan Süleyman 1396'da Haçlı yığınlarıyla Nikopolis'te çatışmış, ardından doğudaki Akkoyunlu hükümdarıyla cenge tutuşmuştu. Sonunda Sivas valiliğini üstlendi. Kent tehdit altına girince görevden ayrılmış ve Karasi, Saruhan ve Aydın bölgesi askerî valiliğine getirilmişti (16). Anadolu'da pusuda bekleyen kardeşlerine boyun eğdirecek kadar sağlam bir duruma gelebilmek ve tek başına hükümdar olmak için VII. Ioannes ve II. Manuel ile ayrıca Venedik, Cenova, Stepan Lazareviç ve Hospitalitler ile andlaşmalar yaptı.

İtalyanların türkçeden yaptıkları kaba bir çevirisiyle tanıdığımız 1403 Gelibolu andlaşması Bizans ve Batılı güçler için büyük önem taşımaktadır (17). Süleyman ağustos 1402'de Gelibolu'ya varır varmaz VII. Ioannes ile görüşmelere başladı, ancak imparator, herhalde mümkün olduğu kadar çok ödün koparmak amacıyla olacak, ihtiyatlı davranmıştı (18). Ancak taktiğini hemen değiştirerek birçok taleplerinden geriye çark edip Süleyman'a iyi niyet gösterdi. Çünkü imparatorluk feodalleri bir uzlaşmaya varılmasına baştan beri karşı çıkıyorlardı (19). J.W. Barker'e göre, II. Manuel'in, yeğeninin kendisine danışmadan yaptığı bu andlaşmadan ancak 1403 martında haberi oldu. Manuel bu andlaşmanın kendi siyasal amaçlarıyla çeliştiğini ileri sürdü, çünkü o Süleyman'a karşı elinin kolunun şimdiden bağlı kalmasını arzulamıyordu. Balkan devletleriyle batılı güçlerin birlikte harekete geçeceği güne kadar görüşme-

15 *Wädekin, K.-E.*, S. 57f.
16 *Kortantamer, T.*, S. 125.
17 Anlaşmayı yayınlayan *Dennis, G.T.*, Treaty, S. 77-80.
18 *Alexandrescu-Dersca*, La campagne, S. 140.
19 *Dennis*, Treaty, S. 82f.

ler sürüp gitsin istiyordu (20). Hiç kuşkusuz Manuel, osmanlılar arası kargaşanın uzayıp gitmesini gönülden diliyor, aklından Gelibolu gibi birtakım rehin arazilere konmayı geçiriyordu (21). Söz konusu andlaşmayla ilgili tüm sorunsalları ayrıntılarıyla inceleyen K.P. Matschke şu sonuca varıyor: Aslında iki andlaşma yapılmıştır. Biri VII. Ioannes'in yaptığı 1403 ocak-şubat tarihli, ötekisi II. Manuelin yaptığı 1403 haziran tarihli andlaşma ki bu birincisinin bir revizyonuydu. Bu ikincisinde, güya her kent, her bölge, her taviz konusunda sert tartışmalar çıkmıştır (22). Sonunda Süleyman güya Kalamaria yarımadası dahil, Selânik eyaletini, Skopelos, Skiathos, Skiros adalarını, Galikos ile Strimon arasındaki toprakları, Konstantinopolis'in bitişiğindeki Zeytun dolaylarını, Propontis (Marmara) deki Panidos ile Boğaziçindeki Hieron Stomion arasındaki kesimi, ayrıca Karadeniz'in Boğaziçi ile Varna arasında kalan kıyı kesimindeki kaleleri geri vermeyi kabul ediyordu. İmparator haraç ödeme ve asker verme yükümlerinden affediliyordu, kale ve surlar inşa edebilirdi. Konstantinopolis'te oturanlar kente yeniden güven içinde dönebilirlerdi. İmparatorun izni olmadan ilerde hiç bir Türk gemisi Çanakkale boğazından geçemiyecekti. Sonuç olarak Süleyman kendini Manuel'in «oğlu» diye adlandırabiliyordu (23).

Geri alınan topraklar gerçi önemsiz sayılamazdı, ama imparatorluk sınırlarının düzenli olduğu da söylenemezdi. Peloponnes'i bir yana bırakırsak, bu sınır bölgeleri ardında bir parçacık hinterlandı olan birtakım kıyı kentlerinden başka bir şey değildi. Kıyıların gerisindeki ovaların hiçbir güveni yoktu. Gerçi imparator, savunma amacıyla asker toplama hakkını yeniden elde etmişti, ama bu, kale ve savunaklarda küçük çaplı bir savaş verme olanağından fazla işe yaramadı. Gerçekten de 1415'den sonra buraları yeniden Türk baskısı altına düştüler (24).

Bizans'ın ödediği haraç daha 1379 yılında 30.000 hiperpira ya da 15.000 duka veya 480.000 akçe tutuyordu. Çok kan yitirmiş olan Bizans açısından bu meblağ korkunç bir yüktü. 1379-1402 arasında imparatorluk 69.000 hiperpira ya da 345.000 duka ödemiş bulunuyordu (25). M. Spremiç'in kanıtladığı üzere, 1403 andlaşmasıyla haraç-

20 *Barker, J.M.*, Manuel II. S. 224, 233, 240, 247.

21 *Inalcik, H.*, J.W. Barker, S. 280.

22 *Matschke, K.-P.*, Die Schlacht, S. 50-52.

23 *Dölger, F.*, Regesten 5, Nr. 3201, S. 75: *Dennis*, Treaty, S. 81; *Schreiner, P.*, Studien, S. 158.

24 *Matschke, K.-P.*, Die Schlacht, S. 57, 81f.

25 *Iliescu, O.*, Le montant du tribut payé par Byzance à l'Empire Ottoman en 1379 et 1424. RESEE IX, 1971, S. 431f.

tan kurtulan bölgeler tüm imparatorluk topraklarını kapsamıyor, Selânik despotu Andronikos Paleologos (1408-1423) bir ihtimalle 1415'den önce, ama şurası kesin ki 1423'e kadar bile haraç ödemekteydi (26).

Manuel Türklerin bağışladığı haracın üçte ikisini 1404'de bu kez kendisi Athos manastırlarından kopardı, topladığı haracın üçte birine de imparatorluk maliyesini düzeltmek için elkoydu (27). Dört yıl sonra 1408'de Türkler bastırıyor bahanesiyle manastırları yeniden soyup soğana çevirdi. Pronoia olarak dağıttığı ayrıcalıkların yarısını onların ellerinden aldı (28). Tebaasının 1402 yılındaki mali statüsünü imparator aynen sürdürdü (29). Öyle ki Gelibolu andlaşmasından sağlanan ekonomik rahatlama köylü nüfusa hiç bir yarar getirmedi. K.P. Matschke, hatta Süleyman'ın bile haraç ödemeyi kabul ettiğini olasılık içinde sayıyorlar (30).

Bir Türk sultanının bu türden hükümleri yerine getirip getirmemesi ya da bunları ne kadar süre yerine getireceği düpedüz bir güç sorunuydu. Süleyman'ın, sonraları I. Mehmed'in imparatorla girdikleri söylenen baba-oğul ilişkisinin, ancak Manuel Osmanlı Devletinin içişlerine karışmayı becerdiği sıralarda pratik sonuçları doğmuştu. Ama bu aradaki gerçek, kuvvet dengesine bağlı kalıyordu (31). Ama besbelli ki Türklerin ağırlığı kaldıraçın uzun kolu üzerindeydi. Yapılan andlaşmada ise özne imparator değil, sultandı. Üstelik imparator, Türklerin bu andlaşmadaki birçok karşıtlarından yalnızca biriydi. Bu koşulları B. Cvetkova, 1402'den sonra bile durumu kendi lehine çeviremeyen imparatorluğun zayıflığı olarak değerlendiriyor. Kitlelerin köleleştirilmesi ve yer değiştirmeye zorlanmaları, savunma yapılarının, köy ve küçük kentlerin sürekli yıkımı direnme gücünü kırmıştı (32). Ayrıca Bizans ve öteki Balkan ülkelerinin soluk alabilecekleri sürenin kısalığını da unutmamak gerekir. Türkler, Ankara Savaşını izleyen kargaşanın ardından çok çabuk toparlanıp Rumeliye yeniden girdiler.

Aslında Sırbistan'dan, Stepan Lazareviç'den bir girişimde bulunması bekleniyordu. E.P. Naumov'a bakılırsa, Bizans'tan farklı

---

26 *Spremiç, M.*, Harac Soluna u XV veku. Zbornik radova Vizantoloski Inst. 10, Beograd 1967, S. 187-195.

27 *Dölger, F.*, Begesten 5, Nr. 3301 (29.9.1404).

28 *a.g.y.*, Nr. 3321.

29 *Oikonomides, N.*, Le haradj dans l'Empire byzantin du XVe siècle. AISEE I., S. 687.

30 *Matschke, K.-P.*, Die Schlacht, S. 63.

31 *a.g.y.*, S. 48f.

32 *Cvetkova, B.* bitka, 68, 98.

olarak merkezileşmeye doğru gidiyordu Sırbistan ve 15. yüz yılda feodal parçalanmayı önliyebiliyordu (33), Ama bu sadece 15. yüz yıl başlarında olabiliyordu. Stepan iktidarı yeniden ele geçirince Osmanlı-karşıtı bir politika tutturdu. Macaristan'la ittifak yaptı ve içerdeki soylular sınıfını dizginlemeye çalıştı. Köklü bir sırp soylu ailesinden gelen Novak Karalyuk'un Vidin ve Pirot dolaylarında Süleyman'a karşı 1409'da başlattığı ayaklanmayı elinden geldiği kadar destekledi (34). Süleyman da Stepan'ı başlıca hasmı olarak görüyordu. Stepan, 1408'de Macar ordusuyla birlikte Bosna'ya yürüyüp Türk egemenliğine karşı topluca bir askerî harekata girişme planını uygulamak üzere iken Süleyman, Stepan'ın kardeşi olan ve ardında Sırp soylularının yer aldığı Vuk Lazareviç'den yararlandı ve 1409'da Evrenos beyi ordusuyla birlikte ona yardıma yolladı. Evrenos beyin kuvvetleri tüm despotluk bölgesini yağmaladılar (35). Stepan bu kerpeten harekâtı karşısında çöktü, artık ülkenin bölüşülmesini de içeren bir anlaşmaya hazırdı Bundan böyle sadece Belgrad'ı içeren kuzey bölgelere hükmedebilirken, kardeşi başkent Novo Brdo olmak üzere ülkenin güneyine el koydu (36). Stepan böylece Türklere karşı Balkan birliğinin önderi olma şansını yitirdi. Tüm Sırbistan'da olsun Osmanlı Rumelisinde olsun galipler artık feodal soylulardı.

Despot Stepan'ın 1431'de bir biyografisini yazan Sırp tarih yazarı filozof Konstantin, Süleyman'ı «iyi ve anlayışlı bir çar» diye niteliyordu (37). Süleyman sırtını tamamıyle mülk sahiplerine, Evrenos ve Turahan gibi akıncı beylerinin güçlü ailelerine dayıyordu. Halk arasındaki her başkaldırıdan nefret ediyor, peşini bırakmıyor ve Rumeli'deki feodal öğelerle ittifak arıyordu. 1402'den sonra Osmanlı soylularının çoğunun Süleyman'ın emrine girmeleri, Çanakkale Boğazını aşıp onu Gelibolu'ya kadar uğurlamaları boşuna değildir (38). Sultan, böylelikle yaya ve müsellem askerlerin eski boy örgütlerinin kafalarına vurmuş oluyordu. Rumelideki hıristiyan monarşilerle yürüttüğü denge politikası akıncılar ve yeniçeriler arasında hayal kırıklığına yol açtı. Onlar yeniden cihad açılmasında

33 *Naumov, E.P.* Serpskiy feodalizm... Kişinev 1973, S. 61 - 67.

34 *Filipoviç, N.*, Princ Musa, S. 27.

35 *Stanojeviç, St.*, Die Biographie Stefan Lazarevic's von Konstantin dem Philosophen als Geschichtsquelle. Archiv f. slavische Philologie 18, 1896, S. 439, 443.

36 *Filipoviç, N.*, Princ Musa, S. 28.

37 «Imparator II. Manuel denizde, Süleyman kıyıdaydı. Sonra Selânik de Greklere geri verildi. Ve Çar Süleyman'ın yaptıkları hayırlı ve akıllıca şeylerdi...» Stare Srpske biyografiye, S. 77.

38 *Filipoviç, N.*, Princ Musa, S. 47f.

diretiyor ve Süleyman'ın Anadolu'daki rakipleriyle savaş tutmaya hevesli gözükmüyorlardı. Gelibolu andlaşmasının bağlayıcı hükümlerini Sultan'ın güçsüzlüğüne hamlediyorlardı. Hatta Veziriazam (Çandarlı) Ali Paşa gibi adamlar 1405'de onu bırakıp Mehmed'in yanına geçtiler (39).

Venedikliler, Peloponnes kıyılarındaki Patras ve Angelokastron ile Lepanto'yu işgal ettiler. Sultan'a elçi yollayıp barışı korumadığı ve statükoyu bozduğu takdirde, kardeşi Mehmed'i onun üzerine kışkırtmakla tehdit ettiler (40). 1410 ocağına gelindiğinde II. Manuel, Beyazıd'ın birbirine düşman oğullarını ezmek için artık vaktin geldiğine inanmıştı. Venedikliler, 8 kalyonla denize açılıp iki Bizans kalyonu eşliğinde Çanakkale Boğazını ablukaya almayı önerdi.

Amaç Rumelideki Türkleri Anadoludan koparmaktı (41). Ancak Venedik senatosu iki devletin gücünün de buna yetmiyeceğini öne sürerek, bu planı gerçekleştirmeden önce hıristiyan devletlerin iznini almak gerektiğini bildirdi. O gün gelinceye kadar, imparator, iki Türk velihatıyla bir **modus vivendi** arayıp bulmalı, onurunu ve hareket özgürlüğünü bu şekilde korumalıydı (42). San Marko Cumhuriyeti ayrıca, gösterişli girişimlerde bulunmak yerine ufak ufak birtakım adımlarla daha çok başarılı olunacağını ileri sürüyordu.

Besbelli ki Süleyman'ın durumu hiç de içaçıcı değildi. Kardeşi Mehmed sipahilerin yardımıyla Anadoludaki durumunu pekiştirip yayılmış, üstelik rakibine askerî birkaç şamar da atınca onun saygınlığını iyice yıpratmıştı. Ayrıca bu rakip kendini iyice şaraba vermişti. Durmadan kafayı çeken şair Ahmedi, bu umarsız durumda ona avuntuyu şarapta bulmasını öğütlüyordu:

---

39 *Uzunçarşılı, I.H.*, Ali Paşa, S. 326.

40 *Thiriet, F.*, Régestes II. Nr. 1347, S. 85 (26.3.1409).

41 *Dölger, F.*, Regesten 5, Nr. 3327; *Jorga, N.*, Notes et extraits I. S. 179f. Venedik devlet tutanakları şöyle: «Cum dominus Imperator Constantinopolitanus... notificauerit nobis, nunc esse tempus magis habile, ad diminuendum potentiam turchorum et liberandum Constantinopolim et partes illas, et per consequens alios christianos ab oppressionibus eorum propter differentiam et guerram existentem inter illos duos fratres (Suleyman ve Mehmed — E.W.) qui sunt domini turchorum... Et ob hoc ipse dominus Imperator... petit a nobis subuentionem octo galearum, cum quibus et suis, offerendo ponere duas galeas, inciperet et attenderet, ad obstandum transitui, de turchia in greciam, et econuerso, et ad damnificandum eos». Acta Albaniae t. VI, Nr. 1504.

42 «... necesse est, quod concurrant ad hoc negotium, nedum sua et nostra potentis, sed etiam potentia aliorum principum, dominorum, et comunium...» Imparator o zamana kadar «pertransire et viuere cum dictis turchis, et prouidere per modum, quod conseruabit honorem et libertatem sua Serenitatis...» yapmak.

Bilirsin, öyle bir zaman ki bu zaman
Değmez gam eylemeye
Elinden kadehi bırakma bir an (43)

Ramazanda bile kendini bu nefis içkiden yoksun bırakmamalıydı insan:

Korkusu ramazanın vermese bile bize ruhsat
İçelim bu gülrengi şarabı
Eskisinden ne çok ne de az (44).

Süleyman dizginleri giderek elinden kaçırdı. Bundan üçüncü kardeş Musa kârlı çıkacaktı. 1402'de Mustafa ve Büyük İsa ile birlikte babasının yanında direnmiş, ama sonra esarete düşeceği sırada kaçıp kurtulmuştu. Beyazıd'ın onu Menteşe valiliğine getirdiği söylenir. Musa orada 22.6 ile 1.7.1402 arasında veliaht ilân edilmiştir. Savaştan sonra Menteşe'de gizlenmiş, kendisine bir egemenlik bölgesi yaratmak uğrunda mücadele vermişti (45).

Mehmed ile Süleyman arasındaki cepheleşme, ona kendini gösterme fırsatını yarattı. Mehmed'in izniyle Rumeli'ye geçti, amacı Balkan prensleri arasından kendisine müttefikler kazanmaktı. Süleyman'a karşı cephe almak üzere, kendisine yardım edecek olursa ona para ve toprak bağışlıyacağını Eflâk prensi Mircea'ya açıkça iletti (46). Bu öneri Mircea'ya hiç de çekici gelmedi değil, çünkü Süleyman'a karşı daha 1403'de Stepan Lazareviç ve Bosna kralı Ostoya ile birlikte hareket etmişlerdi (47). Filozof Konstantin iki adamın yakınlaşmasını şöyle dile getiriyor: «Süleyman doğuda (Mehmed'e karşı —E.W.) savaş verirken Mircea bunu işittiğinde Musa'ya başvurup kardeşinin onu arka plana itmesinden dolayı intikam alıp almıyacağını soruşturdu» (48) Oysa Stepan da bu yeni veliaht adayından aynı şeyi bekliyordu. Rumeli beylerbeyinin gücünü kırmak ve merkezî bir Türk devletinin yeniden canlanmasını engellemek onun da işine geliyordu (49).

Musa 1409'da İsfendiyaroğullarının yanından kalkıp Eflâk'a (Valahya) vardı. Sinop dolaylarındaki Türkmenlerce dostça karşılandığı, Rumeliye geçerken onlardan kolaylık gördüğü söylenir (50).

---

43 *Kortantamer, T.*, S. 141.
44 *a.g.y.*, S. 134.
45 *Wittek, P., Urkunden*, WZKM 55, S. 126.
46 *Chalkokondyles*, L., t. I. IV, S. 160.
47 *Petrov, P. Ch.*, S. 503.
48 Staresrpske biografiye, S. 91.
49 So *Filipoviç, N.*, Princ Musa, S. 155.
50 *Dukas*, XIX., S. 88.

N. Filipoviç, adının bol bol geçtiği monografisinde Musa'nın yandaşlarının sosyal karışımını incelemekte ve köylülerle akıncı denen küçük çaplı savaşçıların ona bağlı olduklarını, ama yaya ve azapların da onu izledikleri sonucuna varmaktadır. Bu yığınlar başında Musa'nın bulunduğu bir pleb hareketi oluşturuyordu. Buna karşılık sipahi olarak kendisine sadece hıristiyan ve müslüman destek birliklerinin komutanları katılıyordu (51). Onun savaş yönetimi Türkmenlerin ve Eflâkların savaş biçimini andırıyordu. Özellikle 1410'da Süleyman karşısında Kosmidon'da uğradığı yenilgiden sonra gerilla taktiği uyguladığı söylenir (52). Musa'nın, devletin gerek feodalleşmesine gerekse merkezileşmesine karşı çıkan göçebe ve köylü, kısacası soylu olmayan katmanlara dayandığı kuşkusuz doğrudur. Ama Rumeli'deki hıristiyan reayanın yeni efendilerine karşı sempati beslediklerinden her halde söz edilemez. B. Cvetkova'nın kanıtladığına göre, Bulgar köylülerinin Türk yerleşimciler yanında birlikte mücadele etmesi söz konusu değildir (53). Musa'nın ve yakın çevresindekilerin, gazilik ideolojisi, köylülere pek iyi şeyler vaat ediyor değildi.

İlk başlarda Musa oldukça alçak gönüllü davrandı, halksever bir görünümdeydi. «... ne zaman ortalarda görünse çevresine yumuşak kalpli ve cömert davranıyordu, tıpkı dindarlık maskesi altındaki bir yalancı ermiş gibi» (54).

Süleyman'ı giderek köşeye sıkıştırmayı başardı Musa. Bu durumda Süleyman'ın, Avrupa'daki eyaletleri bile II. Manuel'e sunduğu söylenir, kendisine sığınca sağlaması ve Anadolu'da hareket serbestliği tanıması şartıyla... (55). Eğer Kalkhokondiles'in düştüğü bir not doğruysa böyle davranmakla Süleyman durumunu daha da kötüleştirmiş sayılır. Feodal aristokrasi ona yüz çevirince yalnız başına kalmıştır. 1411'de Musa'nın akıncıları onu otağında şarap içerken bastırmışlar, ama yine de kaçmasını becermişti. Nedir ki yolda hıristiyan köylüler tarafından öldürüldü.

Musa içinde yaşayan köylülerle birlikte kulübelerini ateşe vererek kardeşinin intikamını aldı. Sonra Trakya ve Makedonya'daki birlik komutanlarını toplayıp onlarla, Beyazıd ve Süleyman gibi, «kullarım» diye değil, «ahbaplarım» diye konuştu. Selefinin izlediği uzlaşma siyasetini ağır bir dille kınıyordu.: «Allah ondan yüz çevirdi,

51 *Filipoviç, N.*, Princ Musa, S. 105, 109, 112, 289.
52 *a.g.y.*, S. 152, 353f.
53 *Cvetkova, B.*, Prinos, VI, S. 182.
54 Stare srpske sitografiye, S. 91.
55 *Chalkokondyles*, L., t. II. IV. S. 184.

kâfirleri ikiye doğramak (dikotomisai) için peygamberin kılıcını elime verdi, müminleri yüceltmek için». Timur'u Osmanlılara karşı kışkırttığı için, Ankara yenilgisinin başsorumlusu olarak Bizanslıları suçluyordu. Selânik'in Greklere teslim edilmesini eleştirdi. Babası orada, «putlarla dolu kiliseleri Allah'a ve onun peygamberlerine özgü kutsal tapınaklara dönüştürmüştü» ve Allah'ın yardımıyla «tüm kentlerin anası»nı ele geçirmenin övgüsünü yaptı (56).

Bizans'a karşı yönelmek, I. Beyazıd ve II. Mehmed'in temsil ettikleri imparatorluk fikriyle eş tutulamaz. Bu yöneliş daha çok yaygınlaşan siyasal bir eskatoloji'den kaynaklanıyordu. Bu eskatoloji'ye göre, Bizans başketinin düşürülmesiyle yeni bir çağ, islâmın bütün dünya üzerindeki zaferiyle başlıyacak yeni bir dönem açılacaktı tarihte (57).

Balkan prensleri Musa ile kolayca başa çıkabileceklerini, hatta onu kendi amaçları doğrultusunda kullanabileceklerini sandılarsa da bunda iyice yanılmışlardı. Musa, yalnız Süleyman'dan yana çıkan Türk boy beylerini kovalamakla kalmadı, ister yandaş ister karşı düşüncede olsun, tüm soylu sınıfların üzerine hınçla yürüdü. Sırbistandaki Türk-yanlısı feodal partinin her iki önderini, yani Vuk ve Georg Brankoviç'leri cellâdın eline teslim etti. Oysa bunlar 1410'da kendisine katılmışlardı (58).

Cihad bayrağını açıp Trakya, Teselya ve Sırbistan'a doğru gazavat'a girişti (59): Bizans kentinin uzak yakın tüm çevresi onun yaya ve akıncılarınca yağmalandı. Musa daha 1409 sonları ile 1410 başlarında Mesembria ile Selimbria (Silivri dolayları — Y.Ö.) yı ele geçirmese bile kuşatmaya almış bulunuyordu (60).

«İstorija naroda Jugoslavija» (Yugoslavya Ulusal Tarihi) nin yazarları, Musa'nın ordusundaki akıncıların savaşı ve yağmayı özellikle istediklerini, ordunun çoğunluğunu da bunların oluşturduğunu belirtiyorlar (61). Mutafcieva ise, kaynakların eleştirel bir analizini yaptıktan sonra, bu görüşü düzeltiyor. Musa'nın kıtalarını yaya ve müsellem olarak derlediğini ileri sürüyor (62), akıncıların onun yanında son ana kadar beklediklerini belirtiyor (63). Si-

56 *Dukas*, XIX, S. 91f.

57 Bu spekülasyonlar için bak. *Vasiliev, A.*, Medieval ideas of the end of the world. East and West. Byzantion 15, 1942/43, S. 472.

58 Altosmanische Chroniken, S. 68; Hiistorija naroda Jugoslavije I, S. 457.

59 *Wittek, P.*, De la défaite, S. 22f.

60 *Aşıqpaşazâde*, S. 120; *Zorga, N.*, Notes et extraits I, S. 201; *Schreiner, P.*, Studien, S. 174.

61 Istorija naroda Jugoslavije I, S. 457f.

62 *Mutafçieva, V.P.*, Agrarnite otnoşeniya, S. 32.

63 Altosmanische Chroniken, S. 70.

pahiler ise Süleyman'ın politikasından hoşnut olmadıkları için 1409' da Edirne'ye onunla birlikte gelmişlerdi (64).

Ama N. Filipoviç, bunların aslında yardımcı kuvvetlerin elebaşları olduğunu, asıl tımar beyleri olmadığını kanıtlıyor (65). Aynı şekilde yeniçeriler de ona katılmak istememişler, 1412 yılına ait bir azat belgesine dayanarak, Filipoviç yeniçerilerin Musa ordusunda değil, Büyük Komutan'ın, yani Hudavendigâr'ın (I. Mehmed) ordusunda yeraldığını açıklıyor (66). Buna karşılık, ona tasavvuf şeyhleri el verdiler. Musa, Ünlü Şeyh Bedreddin'e kadıaskerlik gibi önemli bir görev verdi. Şeyh bu görevi, Musa'nın askerlerini tımar' da görevlendirmek üzere kullandı (67). O hiç kuşkusuz efendisinin talimatına göre davranıyordu, çünkü Musa Rumeli'ye gelir gelmez yardımcı savaşçıların tüm rütbelerine tımar dağıtmaya girişmişti (68). Kızıl Deli diye anılan şeyhin, Musa'dan kendi vakfı adına aldığı bir izin belgesinde şöyle deniyor: «... bugünden tezi yok azat olup sultanın askerlerinden (kullarından) ister nasib, hacib, subaşı, ister şahinci ister zağarcıbaşı veya gezgin kim olursa olsun rahatsız edemez, kendisine yük olamazlar. Posta ve diğer hizmetler için katkıda bulunmaktan, haraç ödemekten, olağan ve olağandışı ödenti ve keseneklerden bağışıktır ...» (69).

Gazilik eylemlerine rağmen Musa hıristiyan rahipleriyle iyi bir ilişki kurmaya çalıştı, çünkü onların halk üzerindeki nüfuzunu görüyor ve bundan çekiniyordu. Bu nedenledir ki 1412'de Serez yakınındaki Prodromos manastırına bağlık, bahçelik, köy ve değirmenler v.b. üzerindeki tüm mülkiyetini bağışladı, ama I. Murad'ın ayrıcalıklarını korudu (70). Bunun dışındaki bölgelerden gazilerin serbestçe dolaşımına izin verdi.

Ancak filozof Konstantin yakınıp durmaktadır: «Ondan çektiklerimize ağıt yakan yok mu?». O Musa'yı vahşî bir hayvan (zver) diye görüyor, «onunla savaşarak yaşamaktan başka çare kalmadı» diye haber gönderiyordu (72). Musa Sırbistan'a akınlar düzenleyip

64 a.g.y., S. 65.
65 Karşılaş. A. 51.
66 *Wittek, P.*, Urkunden. WZKM 54, S. 244f.
67 Altosmanische Chroniken, S. 74.
68 *Filipoviç, N.*, Princ Musa, S. 151.
69 *Wittek, P.*, Urkunden. WZKM 54, S. 243.
70 *Zachariadou, E.A.*, Early Ottoman documents of the Prodoromos Monastery (Serres). Südost-Forschungen 28, 1969, S. 3; *Beldiceanu, N.*, Margarid: Un timar monastique. Revue des études byzantines 33, 1975, S. 233f.
71 Strare srpske biyografiye, S. 99.
72 a.g.y.

açık araziyi yağmalıyor, «yapılı gençleri kullaştırıyor, geri kalanları kılıçtan geçiriyordu. Poliknia'yı (Üçkaleler) işgal ettiğinde içindekiler kılıçtan geçirildi. Öldürülen hıristiyanların cesetleri üzerinde masa kurulmasını buyurup yanındaki komutanlarına ziyafet çekti» (73). Konstantin, Koprian kasabasının ele geçirilişinden sonra da buna benzer olaylardan söz ediyor. Halk ya öldürülmüş ya da sürgün edilmiştir (74). Kolonileşmeden de söz ediyor Konstantin: «Çünkü ülkesinden bir yığın insanın kalkıp buralara yerleşmesini buyurdu... sonra da buradaki halkı yerlerinden edip 1413'de kendi ülkesinin topraklarına yerleştirdi» (75). Bu ifade büyük önem taşıyor, çünkü Musa'nın kendinden öncekilerin yerleşim politikasını yeniden uyguladığı anlaşılıyor. Küçük Asyadan kendisiyle birlikte gelen göçebe ve yarı-göçebe halka yeni yaşam olanakları açılmış bulunuyordu (Y.Ö. 2).

Musa dışında hiçbir Osmanlı hükümdarı Balkan halkları tarafından böylesine kin ve nefretle anılmadı. O sonraki kuşakların anılarında bile hep yırtıcı bir vahşi hayvan olarak yaşadı (77). Türk tehlikesini küçümseyen ve barbarlara paralı asker ve işbirlikçi olarak hizmet eden Bosnalı soylular, bu arada Büyük Voyvoda Sandalj Hraniç - Kosaç, Musa'nın giriştiği baskınlara çanak tuttular (78). Musa'nın yeniden atının üstüne oturttuğu Stefan Lazareviç, onun Süleyman'ı yenmesinden sonra kendisinden destek beklerken uzattığı dostluk elini boşta buldu, artık Balkanlarda Musa'nın baş düşmanıydı (79).

Ancak Musa Çelebi bu tepkiden önce hiç etkilenmedi, İbrahim Paşa'yı Manuel'e gönderip yalnız haraç ödemeye yeniden başlamasını değil, miktarını da artırmasını istedi. Öteki hıristiyan hükümdarlarına da aynı şeyi dayattı (80).

II. Beyazıd (1481 - 1511) zamanında yaşayan kronikçi Ruhî bu konuda şöyle yazıyor: «İstanbul tekfurundan haraç almak için babasının veziri olan, akıllı ve bilgili, işinin ehli İbrahim Paşa'yı yolladı. Paşa, İstanbuldan döner dönmez Sultan Mehmed'e haber salıp

---

73 *Dukas*, XIX, S. 92; *Hammer, J. von*, S. 351f.

74 *Braun, M.*, Lebensbeschreibung, S. 52.

75 a.g.y., S. 51.

76 *Filipoviç, N.*, Princ Musa, S. 289.

77 *Dujçev, I.*, La conquête turque et la prise de Constantinople dans la littérature slave contemporaine. BS XIV, 1953, S. 38, 41.

78 Venedik Senatosunun 1411 yılına ait bir kararından «quum Sandali habet secum, ut dicitur, VII mille Turchorum». *Radonic, J.*, S. 410.

79 *Novakoviç, St.*, S. 345.

80 *Quğa Hüseyin, L.*, 135 a, S. 41.

Musa'nın yaptığı densiz işleri açıkladı, beylerin ondan nefret ettiklerini anlattı...» (81). Yüksek Osmanlı tabakası artık kendine yeni bir efendi arıyordu.

Nedir ki Musa savaşçılarıyla birlikte Balkanlar'da at koşturmayı yeğliyor, hıristiyan devletlerini ardarda vuruyordu. Ragusalılar kral Sigismund'a haber yollayıp Musa'nın Avrupa eyaletlerini «insanlık dışı» baskılar altında tuttuğundan yakınıyorlardı (82). Musa 1411'de önceden duyurduğu Konstantinopolis'i kuşattı. İmparator ...Musa'nın ne denli zorba olduğunu ve hıristiyanlara karşı savaşı, onları sönmez bir nefretle yok edercesine yürüttüğünü görünce, Mehmed'e başvurup Üsküdar'a gelmesini istedi. Oradan kendisini gemiyle Bizans'a aldırtabilirdi (83). Venedik de umudunu giderek Mehmed'e bağlamıştı, çünkü Musa 1413'de onların Arnavutluk'taki mülklerini basmış, büyük haraç istemeye kalkmıştı (84). Musa böylece yalnızlığa itiliyordu (85).

Anadolu'da kendini Sultan olarak kabul ettiren Mehmed, Basileus'un (Bizans İmparatorunun ünvanı — Y.Ö.) çağrısından hoşnut olarak Konstantinopolis önüne geldi, ama Musa'nın yaya ve akıncıları ona iki kez saldırmaktan geri kalmadılar. Nedir ki düşmanları Musa'nın üzerine bu kez kesin sonuçlu olarak yürümeye kararlıydılar. Stefa Lazareviç, Musa'nın cephe gerisini tehdit eden deneyimli zırhlı süvarilerini Mehmed'in emrine verdi (86). Musa ordusunda ilk çözülme belirtileri başladı. Gerek kronikçi Ruhî gerekse Sphrantzes, Mehmed'in komutanları ve elebaşlarını rüşvetle kandırıp kendi yanına çektiğini belirtiyorlar (87). N. Filipoviç buradan, Musa'nın çevresinde ihtilâlci bir disiplin hüküm sürdüğü ve düşmanlarına karşı terör uyguladığı, kronikçilerde uyandırdığı vahşi hayvan izleniminin buradan kaynaklandığı sonucu çıkarıyor (88).

---

81 Text bei *Taeschner, F./Wittek, P.*, Die Vezirfamilie der Ğandarlyzâde (14./15. Jh.) und ihre Denkmäler. Der Islam XVIII, 1929, S. 94, A. 1. Rûhî konusunda *Babinger, F.*, Geschichtsschreiber, S. 42f.

82 *Thallòczy - Gelcich*, Nr. 149, S. 226.

83 *Dukas*, XIX, S. 94. *Laonikos Chalkokondyles* onu «çabuk öfkelenen huzursuz bir insan» diye niteliyor, II ve IV. S. 162.

84 «Mittimus ... ducatos Mille centum auri qui sunt pro solutine danda omni mense Auguisti Muzi zelabi Imperatori turcorum domino Grecie pro locis A banie et Neupacti ... Sed quia ipse Musi non obseruauit nec obseruat ea que nobis promisit ut apparet per pacem factam nunc ultimate cum ipso Musi». Acta Albanie t. X, Nr. 1820 (19.7.1413).

85 *Novakoviç, St.*, S. 355.

86 *Dostjan, I. S.*, Borba, S. 11.

87 *Sphrantzes, Georgios*, I. 29. S. 88.

88 *Filipoviç, N.*, Princ Musa, S. 439.

Ama Musa bu izlenimi, mücadelesinin son döneminde değil, daha Rumelideki harekatının başlarında uyandırmıştı. Musa, dayandığı sosyal öğelerin gazilik tutkusunu ancak böyle doyurabilmişti (Y.Ö. 3).

İttifak cephesi 1413'de Musa'yı çembere almaya başladı. Mehmed doğudan bastırırken Bosnalı Macar ve Türk birliklerinin desteklediği Stefan batıdan yükleniyordu. Musa, düşmanlarının birleşmesini önlemek amacıyla ilkin Mehmed'in üzerine yürüdü. Filippopel yakınlarından geçip Makri Livada yolunda cephe tuttu, ama Mehmed muharebeyi kabullenmedi, dolanıp yürüdü. Musa, onu durdurmayı beceremeden Serdica (Sofya)ya kadar izledi. Kruşevak dolaylarında Mehmed ile Stefan birleştiler, bu arada Koprian kasabasına yürüdülerse de ele geçiremediler. Kesin muharebe Çamurlu yöresinde temmuzda verildi. Musa bir kölenin hançer darbeleri altında can verdi (89).

N. Filipoviç bu kesin sonuçlu muharebeyi yüksek soylular ile antifeodal pleb öğeler arasındaki bir sınıf mücadelesi olarak yorumluyor. Musa, feodal soyluları gûya bunların halkıyla birlikte alaşağı etmek istemiş ve kendi sınıfından bu şekilde kopmuş (90).

Böyle bir değerlendirme tarihsel olguları oldukça zorluyor. Musa, Osmanlı hanedanının yetiştirmesinden başka bir şey değildi ve bir tek hedefi vardı: Genç imparatorluğun restorasyonu ve tekbaşına hükümdarlık. O kendini belli ki «pleb» tabakaların önderi, sınıfsız toplumu kurmaya aday biri olarak hissetmiyordu. Filipoviç, kendi de hareketin gerçi antifeodal bir huruç olduğunu, ama sadece bir reform denemesiyle sonuçlandığını itiraf ediyor, yani mülk sahiplerinin ve onların egemen baskılarının safdışı bırakılmasıyla... Feodal düzen kaldırılmalı değil, ikincil değişikliklere uğratılmalıydı (91). Bu programıyla Musa, ne kendi sınıfından, ne de hanedanından kopmuş oluyordu. Böylece o, yöntemini yeni koşullara uyumluyor, öndersiz kalan muhalif halk tabakalarını harekete getiriyor, onları kendi politikası doğrultusunda sürüklüyordu. Sonraları II. Mehmed de belâ haline gelen yüksek soylu kesimini terör, bürokrasi ve haciz yollarıyla alaşağı etmek istiyecekti.

---

89 a.g.y., s. 506 - 510; Radoniç, J. S. 425. 15. yüzyıla ait kısa bir Grek kroniğinde, «İsmaili hükümdarlarına ilişkin hikâyeler» bölümünde muharebenin tarihi 1411 sonu ile 1412 başları olarak gösteriliyor (6920), ama Mehmed'in lâkabı doğru olarak «güreşci» olarak belirtiliyor: O kiritziz soultanos, Karpozilos, A/Parassoglou, G.M. Diegesiz basileon İsmaeliton. A short chronichle. Byzantion 42, 1972, 12, S. 77.

90 *Filipoviç, N.*, Princ Musa, S. 441, 459.

91 a.g.y. S. 439, 535.

Antifeodal muhalifler Musa'nın ölümüyle gerçi yenilgiye uğramışlardı, ama hiçbir zaman parçalanıp dağılmış değildiler. Şimdi Düzme Mustafa ve İzmiroğlu Cüneyd'in çevresinde toplanıyorlardı. Eflâk'a (Valahya'ya) doğru çekildiler ve 1415-16'da buradan hareketle baskınlar düzenlediler. 1415'de Osmanoğullarına karşı büyük bir koalisyon kurmayı başarmış olan Cüneyd bu kalkışmanın başını çekiyordu. Yandaşlarını toplayıp Mehmed'e karşı ayaklandığında, Hospitalitler, Germiyan ve Menteşe Oğulları da birlikte hareket ettiler. Gizliden gizliye Venedik de onlara arka çıkıyordu (92). Güreşçi namıyla anılan Mehmed hızla harekete geçip her iki ayaklanmacı grubu da geriye püskürtüp onları Selanik'teki Grek komutanının yanına sığınmak zorunda bıraktı. Grekler kendilerine sığınan veya sığınmak zorunda kalan kuvvet artıklarını teslim etmediler. Manuel 1415'de Mehmed ile bir anlaşma yapıp Düzme Mustafa ile Cüneyd'i, Sultan'ın ömrü boyunca Limni (Lemnos) adasında gözaltında tutmaya söz verdi. Buna karşılık her yıl 300.000 akçe istedi (93). Manuel 1414'de, yani daha bir yıl önce de yine Türk baskınlarıyla uğraşmak zorunda kalmıştı.

O sırada Venedik, Macar kralına karşı bir girişim içinde olduğu gerekçesiyle Manuel'in yardım isteğini geriye çeviriyordu (94). Çünkü kral Sigismund'a pusu kurup öldürmeyi tasarlıyordu ve Venedik cumhuriyeti için «salutiferum opus» (kurtuluş çaresi — Y.Ö.) ancak bu olabilirdi. Venedik ile Macaristan arasındaki gerginliğin yol açtığı büyük harcamalardan tasarruf etmenin başka yolu olamazdı (95). Ayrıca Venedikli Serennisime 1414'de Çamurlu galibiyle barışçı bir çözüme varabileceğini düşünüyor, Bizans imparatorunun yardım dileğini bu yüzden uygunsuz buluyordu (96).

Cüneyd'le Mustafa, I. Mehmed'in 1421'de ölümünden sonra yeniden eyleme geçtiler. Onların ilk girişimlerini örtbas edip geçişti-

---

92 *Inalcik, H.*, J.W. Barker, S. 284.

93 *Dölger*, F., Regesten 5, Nr. 3364 1416 diye saptarken *lliescu* buna katılmıyor. O., Le montant S. 428 (bak. A. 25).

94 Senatonun Grek elçisine talimatında deniyor ki: «Quod audiuimus omnia, que nobis exposuit ex parte Serenissimi domini Imperatoris, et intelleximus oppressionem, quam faciunt turchi in partibus suis cum magna detrimento, et grauamine christianorum, et petit subsidium nostrum» Acta Albaniae t. VII, Nr. 1855 (8.1.1414) «quod ad presens sumus in magnis expensis propter guerram, quam habuimus cum ... Rege Romanorum, et hungarie, propter quas non possimus sue maiestati subsidinum ... dare» Nr. 1891.

95 *Thiriet, F.*, Délibérations I, I Nr. 1201 (Apris 14/15).

96 «Verum quia per plures vias sumus informati, quod ipse dominus est humanus, et diligit multum nostrum dominium, exequo suspicatur quod erit contentus deuenire ad pacem nobiscum...» Acta Albaniae t. VII. Nr. 1889 19.7.1414).

ren eski Osmanlı kronikçileri, şimdi Mustafa'nın «Rumeli yaya askerlerini müsellem hale getirdiğini» yazıyorlardı. Her birine 50 akçe ücret verildiğini... 5 yayanın biraraya gelip aralarından birini kendilerine baş seçtiklerini, biriktirdikleri 50 akçeyi ona vermenin bir âdet olduğunu, azap sınıfının kaldırıldığını bildiriyorlardı... (97). Laonikos Chaplkhokondiles ise azapları Türklerin yaya askerleri olarak anlıyor (98). I. Mehmed 1421'de yayaları yardımcı asker düzeyine indirirken (99) Mustafa onları azat etmiş, kendilerine toprak ve ücret vermişti. Kısacası o, Orhan'ın getirdiği düzenlemeleri fiilen tazeliyordu (100).

Düstûrname adlı eserinde Enverî azaplardan Umur Paşa'nın tayfaları diye söz eder. Onlar hıristiyan gemilerini ok yağmuruna tutar, sonra ani bir saldırıyla güverteye atlarlardı (101).

K.E. Waedekin 1368 yılına kadar geriye uzanan bir kaynağa dayanarak azaplara aynı zamanda korsan olarak da raslandığını bildiriyor. Ama bunların Mısır Memlûk (Kölemen) devletinin deniz haydutları olduğu tahmin edilebilir (102). Ostroviçalı Konstantin onları serseri ya da haydut diye niteliyor ve II. Mehmed zamanında sayılarını 40.000 kadar tahmin ediyordu (103). Lacopo de Fromontorio onları, ortaya salıverilmiş domuzlara benzetiyor, kimsenin sözünü dinlemediklerini, dolayısıyla çok kayıp verdiklerini, üstelik çok da tembel olduklarını söylüyor. Bunlar genellikle Türk zanaatçı ve köylüleri arasından askere alınıyordu (104). II. Mehmed

---

97 Altosmanische Chroniken, S. 76; *Löwenklau, Joh.*, XIII, S. 485.

98 azapisdas Tourkon pezouz outo kaloumenos, *Chalkokondyles*, t. II. V.S. 5.

99 *Mutafçieva, V.P.*, Agrarnite otnoşeniye, S. 27.

100 *Qoğa Hüseyin, L.*, 44 b, S. 18.

101 «D'en bas les azeps lanceaient des flèches
et en haut des coques les mécréants recurent
sous cesse de soups dans le ventre.
Les azeps, par grappes, y grimpèrent
et s'amassèrent sur leurs bords.
Les uns tenaient à la main une lance,
d'autres une épée,
frappant sans relâche les armures d'acier ennemies».
Mélikoff-Sayar, Le Destân, S. 54, 187 - 192.

102 Kıbrıs prensi I. Pier'in Memlûk Sultan'ına önerdiği anlaşma taslağı söz konusudur: «aliqui adapides volent dampnificare, vel deinceps damnificasse terram dicto domino soldano subiectam volent...», *Wädekin, K.E.*, S. 00, A. 231.

103 *Konstantin von Ostrovica*, XXXIII, S. 106; XL, S. 136 (draby): XL, S. 136, 138.

104 «artefici et uillani turchi, chiamati Azappa ... Quest quando sonno ale mani, sonno mandati auanti come porci senza alcuna remissione, de quali ne sonno morti assai et sono poltroni...» Iacopo de Promontorio, S. 55.

zamanında ve sonraları kale koruyucusu ve sınırboyu askerleri olarak hizmete koşuldular (105).

Azapların Türk kökenli olmalarının vurgulanması önem taşıyor. Bunlar akıncılar arasında hıristiyanlıktan dönme olanların yanındaki müslüman veya Türk tabakaydı. Gianmaria Angiobello buna benzer bir durumun Martolos'lar arasında bulunduğuna dikkati çekiyor (106). Azaplar arasında hâlâ hıristiyan olan Grek ve Sırpların da yer aldığı anlaşılıyor. K.P. Matschke, giriştiği titiz kaynak araştırmalarından sonra şu kanıya varmaktadır: Mehmed ile iki ayaklanmacı (Düzme Mustafa ve Cüneyd) arasındaki 1416 savaşlarında, Gelibolu'daki denizci birlikleri içinde sadece Türkler değil, eski Bizans kıyı yörelerinin Türk-olmayan halkı da vardır ki bunlardan özellikle Gasmuli diye anılan kesimin azaplarla çok ortak yönleri bulunmaktadır (107).

Sultanlar azaplardan keşif harekâtı ve deniz savaşçılığında yararlanırken, Düzme Mustafa ile Cüneyd halk milisi olarak kullanıyordu. Umur Paşa bile Küçükasyalı köylü ve balıkçıları okçu ve tayfa olarak hizmete koşmuştu (108). Yaya ve müsellem gibi onlar da devletin giderek feodalleşmesine karşıydılar. Çünkü askerî ve sosyal konumlarını yitirmek, askeriyye sınıfından reaya sınıfına düşmek niyetinde değildiler. İşte bu yüzdendir ki 1422'de İzmir'e geri döndüğünde Cüneyd'i coşkuyla karşılayanlar ve ona katılan yığınlar bunlardı (109).

Sosyal açıdan bakıldığında, Düzma Mustafa ve Cüneyd ayaklanması Musa zamanındaki antifeodal akımların bir uzantısı sayılır.

Bu kuvvetlerin, yalnız Anadolu değil, Rumeli göçerleri arasında da geniş bir tabanı vardı. Bunlar, Sultan için tükenmez bir insan deposu rolünü oynuyor, ama aynı zamanda geniş örgütlü bir merkezî devletin kurulmasına da karşı çıkıyorlardı. Türk göçerleri Balkanlar'da hıristiyan hayvan yetiştiricilerinden oluşan dinç bir kitleyle karşılaştılar, onlarla ortak eylemler yapabilirlerdi. Antifeodal her muhalefet bu potansiyel müttefiklerden her an destek bekliyebilirdi.

---

105 Aynı şekilde (1467) Tuna/Golupete ve Smederevo'da, ayrıca (1528) Belgrat'da: *Šabanoviç, H.*, Vojno uredjenje, S. 216.

106 «Ancora vi sonno christiani simili a'quest Aganzi, et per esser christiani sono chiamati Martelossi...» *Angiolello*, S. 151.

106 *Matschke, K.-P.*, Die Schlacht, S. 99.

108 *Wädekin, K.E.*, S. 33.

109 *a.g.y.*, S. 58f.

2. Yörükler ve Ulahlar (Valah veya Eflâklılar)

Yörük adına resmî Osmanlı belgelerinde ve tarihçilerinde çok sonra raslanıyor. 15. yüzyıl kanunnamelerinde ve Aşıkpaşazade'de karşılaşıyoruz. Bu terim orada bir boy ismi olarak değil, askerî yönetsel bir örgüt anlamına geliyor (110). 15. yüzyıl arşivlerinden edinilen bilgilere göre, yürüklerin gerek batı ve orta Anadolu'da gerekse Rumeli'de yaşayan göçer grupları olduğu anlaşılıyor. Ama bunlar türkmenlerden farklıdır. Çünkü türkmenlerde Oğuz ögesinden kalan çizgiler daha belirgin olup düpedüz göçer olarak Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yaşıyorlar. D.E. Eremeev ve F. Demirtaş açısından kürtlerle türkmenler birbirlerine karışmışlar ve böylece yörük denen bir etnik grup ortaya çıkmış, yaşamlarını yarı-göçer olarak sürdürmüşler (111).

Bu soyağacı teorisini biraz düzeltmek yerinde olacaktır. Planhol'un yaptığı yorum da 14. yüzyılda Batı Anadolu'daki «gezici halk»a yörük (yürük) denmesinden, bunların «yerleşik» halktan farklı olarak yürüyüş halinde yaşamayı seçmiş olmalarından yola çıkıyor. Eremeev'in kitabına ilişkin yazdığı bir tartışmada da Str. Dimitrov aynı konuyu ileri sürüyor. O nedenle Yürük terimi bir boyu değil, bir göçeri temsil ediyor. Ve bundan, henüz tarla tarımına geçmemiş, ama hayvan yetiştirimiyle geçinen bir Türk anlaşılıyor (113).

Macar Georg, yürüklerin yaşam biçimini şöyle anlatır:

«Praeterea est quaedam generatio inter eos non nisi ad nutrienda et custodienda pecora operam dans: tenes modum antiquorum patrum. Et illi sunt innuberabilis multitudinis ita ut dispersi per totam Turciam vix sufficiat eos capere terre praemultitudine pecorum et bestiarum. Non enim curant de domibus vel edificiis: sed circumeuntes terram secundum commoditatem quam exigunt ipsa pascua et altae tutelitates pecorum ... Ipsi sunt ditissimi et potentissimi adeo ut eorum unus cum familia sua et diuitiis unum exercitum armare et expedire possit...» (114)

Yürüklerin yayıldıkları otlaklar Selânik ve Makedonya dahil tüm Trakya'yı kaplıyordu. Yönetim, Eremeev'in belirttiği üzere (115)

---

110 *Eremeev, D.E.*, Ztnogenez, S. 139.
111 a.g.y., S. 97, 104; a.g.y., Proishojdenye, S. 26, 45, 47; *Demirtaş, F.*, S. 333.
112 *Planhol*, Kulturgeographische Grundlagen, S. 256.
113 *Dimitrov, Str.* in ÉB VIII/3, 1972, S. 105.
114 *Cornelius von Zyrickzee*, XI, S. 39.
115 *Eremeev, D.E.*,

boylara ya da bölgelere göre değil, yönetsel birimlere göre subaşılıklara ayrılmıştı. Daha 19. yüzyılda bile P. Traeger şunu saptıyabiliyordu. Yürük yerleşimleri Selânik'in doğusunda Serez, Drama ve Strumiça vadisine kadar uzanmaktadır. Bunlar da ataları gibi hayvancılık ve belli bir çapta da tarlacılık yapıyorlardı (116).

1543, 1566 ve 1585 nüfus kayıtlarına göre, Yürükler, Stara Zagora ve Plovdiv (Filibe) dolaylarında yaşıyorlardı. 16. yüzyılda Yanbolu ve Kızanlık'ta 91, Filibe çevresindeyse 95 yurtları vardı. Ayrıca Drama ile Keşan arasında 158, Güneydoğu Bulgaristan'da 103, Güney Makedonya'da ve Kuzey Yunanistan'da 329, Üsküp ile Prilep (Pirlepe) ve Stip'te (İştip) 89 yurt yine yürük yerleşimi olarak sayılmıştı (117).

Yürüklerin Balkanlara girişi 14. yüzyıla kadar gerilere uzanıyor. M.M. Aktepe, Saruhan yürüklerinin 1385'te Serez yöresine koloniler halinde yerleştiklerine, ayrıca I. Beyazıd zamanındaki kitlesel göçettirimlere işaret eder (118). Ve 1390'da yürükler büyük kitleler halinde Güneybatı Makedonya'ya nüfuz etmiş oldular (119). Bundan sonradır ki yerleşik türkmenler sadece Türk, hâlâ göçer yaşayan türkmenler de yürük diye anıldı (120). M.T. Gökbilgin'in araştırmalarına dayanan V.P. Mutafçieva, Balkanlar'a yerleştirilen Türklerin büyük kitlesinin yürükler olduğunu vurguluyor (121). Hatta onları Selânik bölgesine getiren komutanlarının adı da Turhan'dır. Verimli düzlüklere yerleşip tarımcılık yapan Grekleri ya buralardan sürdüler ya da öldürdüler (122). İnançları aynı değildi, kısa zamanda rafızî ve kızılbaş ile aynı anlama gelen adlarla anılmaya başladılar (123). Bunlar bir yana Sultanlar da onlara ayrıcalık tanıyordu, çünkü sipahi ve yeniçerileri destekliyecek askerî bir vurucu güç gözüyle bakılıyordu onlara (124). O nedenle, yürükler yaya ve müsellemler ile aynı düzeyde idiler. Üstelik Sultan'ın türkleştirme politikası da onların omuzlarına binmişti.

---

116 *Traeger, P.*, Die Yürüken und Konjaren in Makedonien. Zschr. f. Ethnologie 37. 1905, S. S. 198, 200.

117 *Todorov, N.*, Za demografskoto, S. 219 - 220.

118 *Aktepe, M.M.*, S. 300; *Vacalopoulos, A.E.*, History, S. 52; *Novicev, A.D.*, Tureçkiye koçnevniki, S. 1.

119 *Vacalopoulos, A.E.*, History, S. 55.

120 *Filipoviç, N.*, Princ Musa, S. 263.

121 *Gökbilgin, M.T.*, Rumeli'de yürükler, tatarlar ve evlâd-i Fâtihân. Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınlarından No. 748, Istanbul 1957, S. 9 - 13.

122 *Vacalopoulos, A.E.*, La retraite, S. 267.

123 *Gibb-Bowen*, I. 1. S. 252f.

124 *Noviçev, A.D.*, Tureçkiye koçnevniki, S. 6.

Eski örf ve âdetler uyarınca üç çeşit vergi ödüyorlardı: Koyun, düğün ve otlak vergisi. Birincisi köylünün yaptığı ödenti biçimiydi. II. Beyazıd'ın getirdiği 1487 yılı yasası şöyle öngörüyordu: «Yürükler ve yerliler iki koyun için bir akçe ödesinler. Bir koyunla bir kuzu bir tek koyun sayılsın» (125). Koyunları ağıla kapama hakkı karşılığında alınan ağıl resmi de aynı çerçevede yer alıyor ve sürü başına 3 akçe tutuyordu. Bu resim yapağı kırkma zamanı alınır dı (126). Düğün ya da başlık vergisi aile babasının mülküne göre toplanırdı. «Yürükler gezer göçer olduklarında, bir kadının ya da bir kızın başlık vergisinden baba sorumludur» (127). Otlak vergisini ya da resmini ise mali «sancağa kayıtlı yerlerden» toplardı. Bunun miktarı, özellikle kışlık otlaklardaki koyunların sayısına göre saptanırdı: Resm-i kışlak (128). Ancak bu son ödenti türü II. Beyazıd'ın getirdiği bir yenilikti. II. Mehmed'in kanunnâmesinde ise açıkça şöyle denir: «Koyun sahibi olan yerleşik kişiler ile yürükler yazlık ve kışlık otlak vergisi ödemesinler» (129). Aynı padişah, her 24 erkekten biri atlı, üçü çatal, yirmisi de yamak olarak askere alınacaktır, diye ferman buyurur. Sözü geçen atlı zırh kuşanmalı, mızrağının demiri, okları, okunun tüyü, yayı, kılıcı ve kalkanı tamam olmalı. On atlının ortak bir yük hayvanı ve bir de çadırları olmalı. Araziyi dolaşan yürük atlıları, onların çatal ve yamakları, çavdar ve saman taşımak, kale inşa etmek ve bunun gibi olağandışı işlere katılamazlar. Keşfe ve denetime çıktıkları yıl ayrıca salarlık (hayvan yemi için ek vergi) ödemezler» (130).

II. Süleyman döneminde açıklanan «Selânik yürükleri yasası»nda, sipahilerin, yürükleri göçer yaşamından alıkoyamıyacakları kesinlikle belirtilir. «Yürükler, hareketli yaşama biçimlerinden ötürü kimseye bağımlı olmadıklarından, dolandıkları arazilerin sipahileri, onlara reaya vergileri yükleyip tedirgin edemez» (131). Nedir ki, yürükler göçerliği bırakıp tarla tarımına geçtikleri zaman reayanın yükümlerini de üstlenmek zorundaydılar: «Göçerliğe razı olmayıp yürüklükten feragat edenler, koyun ve davar sürülerini dağıtılıp kendilerini çalışma hayatına adayacaklar, tarla ve ekinle uğraşacaklar ve köyde 10 yıldan uzun süredir oturduklarını ve reaya olarak kayıtlı olduklarını yerel âmire bildireceklerdir. Bundan sonra

125 *Barkan, Ö.L.*, XVI'inci asırlarda, § 10, S. 3.
126 a.g.e., § 12, S. 3.
127 *Truhelka, C.*, S. 93.
128 *Barkan, Ö.L.*, § 25, S. 4.
129 Kânûnnâme Mehmed II., § 26, S. 41.
130 a.g.y., S. 43, Yürük Yasası.
131 *Truhelka, C.*, § 1, S. 941.

reaya kurallarına göre ilgili sipahiye çift resmi ödiyeceklerdir» (132). 1487 tarihli yasa vergi türlerini de saptıyor: Öşür (tahılın onda biri olarak), salarlık (yem olarak) ve boyundurum (133). Yürükler hiç ekilmemiş araziyi işliyecek olurlarsa çift başına yılda sadece 12 akçe götürü olarak ödiyebilirlerdi. «Kendi baltalarıyla tarla olarak açtıkları ormanlık ya da çalılık araziye kendileri gelip yerleşmek zorundalar» (134). Ç. Truhelka, bu elverişli koşullardan, yürüklerin yerleşikleşmesinin amaçlandığını ve müslüman özgür köylü tabakasının yaratılmak istendiğini tahmin ediyor (135).

Nedir ki bu süreç, pratikte hiç de öyle Truhelka'nın tahmin ettiği kadar düzenli yürümedi. Yürükler ile feodal soylular arasında acımasız bir mücadele patlak verdi. Göçerler, cömertliklerinin karşılığında baskı ve haksızlığa uğradılar (136). Merkezî otorite ise söz konusu politikayı ancak 16. yüzyılda uygulamaya koyarken sipahilerle yürükler arasındaki uzlaşmaz çelişki daha yüzyıl önceden ortaya çıkmıştı, yani tımarlı savaşçılarla boy savaşçıları arasında. Tımarlı kesimin yürüklerin dolaşımını engellememeleri ve onlara ek vergiler yüklememeleri konusundaki kanunnâme boşuna çıkarılmıştı. Sipahiler, göçerleri rant gelirlerini berbat eden rakipler olarak görüyorlardı. Yürükler reayayı yerinden ediyor ya da onlara zarar veriyor, dolayısıyla ödiyecekleri rantlar azalıyordu. Böyle olunca sipahilerle köylü (reaya-y.ö.) arasında zaman zaman çıkar birliği doğuyor, çoban-göçerlere karşı kendilerini savunmak zorunluluğu ortaya çıkıyordu.

Oysa yürükler de yalnız değillerdi, Balkanlarda kendilerine benzer bir yaşam tarzı süren bir halkla Eflâklılar (Valahyalılar, Ulahlar) ile karşılaşmışlardı.

Bu konudan ilk söz eden en eski Bizans kaynağı İmparator II. Basileios'un (976 - 1025) Ohri başpiskoposu Ioannes'e yazdığı 1020 tarihli mektuptur. İmparator, Bulgaristan'daki piskoposların ve kentlerin başpiskoposa vergi ödemelerini istemektedir. Bu vergiyi, Bulgaristan'da yaşayan Valah veya Ulahlar da ödemelidirler (139). D. Man-

132 a.g.e., S. 95.

133 *Barkan, Ö.L.*, XV ve XVI'inci asırlarda, § 11, S. 3.

134 *Truhelka, C.*, § 2. S. 95. Genelde koyun vergisi yalnız 12 akçeydi: *Barkan, Ö.L.*, § 11, S. 3.

135 *Truhelka, C.*, S. 98.

136 *Noviçev, A.D.*, Tureçkiye koçnevniki, S. 6.

137 a.g.y., S. 8; *Gibb-Bowen*, I. E, S. 251; *Perényi*, J., S. 101.

138 *Gibb-Bowen*, I. 1, S. 247.

139 Doğu kilisesinin pek az bilinen basılmamış piskoposluk sicil defterleri, BZ 2, 1893, S. 46 — ton ana pasan boulgarian Blakhon...

diç'in bundan çıkardığı sonuç, Valahların Bulgaristan'da daha 11. yüzyılda kalabalık bir etnik grup oluşturduğu ve kendi Bistum'ları içinde yaşadıklarıdır (140).

Böyle bir kilise örgütünün varlığına E. Stanescu da ihtimal veriyor ve bu halkın 11. yüzyıl sonlarında yerleşikleştiğini ileri sürüyor (141), ama göçerlik ve köylülük gibi, sosyal bir düalizmi hesaba katmıyor. Valah-Bulgar sentezinin daha 11. yüzyıla kalmadan gerçekleşmiş olduğunu kabul etmek akla daha yakın geliyor (142). Bulgar ve Valah halklarının etnolojik oluşumu 13. ve 14. yüzyıllarda daha belirginleşti, ama bu oluşumun ortak çizgileri daha 11. yüzyıla kadar uzanıyor (143). Ama bu etnik ve sosyal özgüllüklerin silinmesi anlamına getirilmemeli. **Annales Baranes** denilen yıllıklarda isimlerden de söz ediliyor, örneğin İmparator VIII. Konstantin (1025-1028) ordusunda öteki halklar yanında Valahların bulunduğu belirtiliyor (144). Kekaumenos onların varlığından strategikon (1075-78) adlı eserinde söz ederken, inançsız ve sadakatsiz olduklarını söylüyor. 1066'da isyan etmişler, ama imparatorun gönderdiği özel görevli Nikoulitza —yazarın dedesi— Valahları yola getirmiş (145). Ayrıca bunların Epiros, Makedonya ve Yunanistan'a da yayıldıkları belirtiliyor (146). Teselya (Selânik Bölgesi —y.ö.) neredeyse Valahya haline gelmiş. Valahya sözcüğünü coğrafi bir terim olarak ilk kez Tudela'lı Benjamin 1173'de kullanıyor. Bu terimden Lamia, Domikos ve Halmiros arasında kalan bölge anlaşılıyor (147). İmparator kızı Anna Komnene «Alexias»ında Valahları Bulgarlarla içiçe yaşayan göçerler diye anıyor (148), ancak bu terimden halkın yaşama faaliyetini değil, halkın kendisini kast ettiği belli oluyor. Çünkü

---

140 *Mandiç, D.*, Postanak, S. 534.

141 *Stânescu, E.*, Byzantinovlachica I. RESEE VI, 1968, S. 430f.

142 *a.g.y.*, S. 431.

143 Angelov, D./Stanescu, St. Obşi çerti i pazliçiyz v obşestveno - ikonomiçeskogoto pazvitio ne Bilgariya ... XIII - XV yek. Sofia 1965, S. 55.

144 Yıl 1027 «...descendit in Italiam cum exercitu magno, i.e. Russorum, Guandalorum, Turcorum, Burgarum, Vlachorum, Macedonum, aliorumque ut caperet Siciliam». MGH. SS V, S. 53.

145 Epei de to ton Blakhon genoz apiston te panteloz kai diestrrammenon ... Teksta T.T. Lumaeruna, Moskova 1972, S. 268).

146 a.g.e., S. 270.

147 *Soulis*, G.C., S. 271f.; *Beldiceanu, N.*, Les Roumains à la bataille d'Ankara. Sudostforschungen XIV. 1955, S. 447. Beldiceanu'nun romenlerde eş saydığı Valah birliklerinin Evrenas Bey komutasında muharebeye katılmaları sadece tahmindir.

148 *Anna Comnène*, Alexiade. Texte établie et traduite par B. Leib. T. II. Paris 1943, S. 134f., bak *Gyóny, M.*, La transhumance, S. 35.

A. Komnene «göçer» terimini Grekçeye çevirmeyip barbarlar arasındaki biçimiyle aktarıyor. Onun Valahları yakından tanımış olması gerek, çünkü o dönemde Valahlar Balkanlar'a iyice yayılmış bulunuyorlardı (149). D. Angelov ise tam tersini ileri sürüyor, Valahların etnik kökenleri farklı çobanlar olduğunu, bu farklılığın ancak 14. yüzyıla kadar sürebildiğini belirtiyor (150).

12. yüzyıla sonu ve 13. yüzyıl başındaki gerek Bizans gerek Lâtin kaynakları Valahlar derken bir çoban yaşamını değil, Kuzeydoğu Bulgaristan halkını kast ediyorlar. Anlam değişikliği ilkin ortaçağ sonlarında ortaya çıkıyor. Valah çobanla, kıyı halkıyla ,Türkler önünde kaçanlarla (profugi Valachy vel Rasciani), köylü, hıristiyan, ortodoks sırplarla v.b. eşanlama geliyor. Etnik kökenin anlamı kayboluyor (151). Valah (Ulah)ların etnik kökenine gelince bu konudaki araştırmalar arasında bir kanaat birliği yok. Aslında bizim açımızdan bunun önemi olmadığından son yıllardaki üç ayrı görüşe gönderme yapmakla yetiniyoruz. M. Gyöni onları Yukarı Meosya (Bulgaristan - Y.Ö.) daki İlliryalı öğelerle içli dışlı olmuş İlliryalı Dardanlara bağlıyor. Arnavutlar ve Romenler bunlardan geliyormuş (152). S. Dragomir de onları, romenleşmiş Trako-İlliryalıların kalıntıları olarak görüyor (153). D. Mandiç özgün bir tez ileri sürmektedir. Burada ilkin Roma İmparatoru Cladius (41-54) zamanında Balakanlar'da konaklamış olan Mauritanyalı lejyonerlerin kalıntıları söz konusu. Valahların koyu ten renginden bunların Afrika' daki anayurtlarının izlerini taşıdıkları ileri sürülüyor. 9. yüzyıla kadar geriye tarihlenen iki slav kaynağı siyah Valahlardan ya da Maurovalahlar'dan söz ediyor (Morovlasi, t.j. crini latini) (154). Bu konularda kesin sözü söylemek etnograf ve filologlara düşüyor.

Valahların bir bölümü en geç 14. yüzyılda yerleşik hale geldiler. Vâdilerde oturmaya başlayıp hayvancılıkla birlikte tarla tarımıyla uğraştılar (155). Yerleşikleşme ile göçerlik arasında kesin bir sınır yoktu. Yerleşik Valahlar, yazın davarlarını otlatmak için kısmen terk ettikleri vâdi konutlarına (Katun) sonbaharda geri dönüyorlardı.

---

149 *Gyòny, M.*, Le nom, S. 245; *Ştefânescu, St.*, S. 66.

150 Angelov, D. Agrarnite otnoşeniya S. 104. Buna karşılık Primov, B. Mejdunarodno znaçenie ... İst. Pregled XXII/1. 1966, S. 30.

151 *Dragomir, S.*, S. 139-148; *Litavrin, G.G.*, Bolgariya i Vizantiya v IX-XII vv. Moskova 1960, S. 434.

152 *Gyòni, M.*, La transhumance, S. 41f.

153 *Dragomir, S.*, S. 161.

154 *Mandiç, D.*, Postanak, S. 537, 538, 541.

155 *Gyòni, M.*, Le nom, S. 246.

Katunların bulunduğu düzlük arazi genelde özel mülk olduğu halde, otlaklar kollektif mülkiyetti. Göçerlik yapan Valahlar ise, ilkbaharda boşalttıkları kışlaklarına her sonbahar yeniden dönüyorlardı (156). Tarımcı köylülüğe geçiş kendiliğinden olmadı, bunun daha köklü nedenleri var. Birinci neden, aralarında feodal bağımlılık ilişkilerinin, dolayısıyla bir bey (ağa) tabakasının doğmasıydı ki bunlar basit çobanlar arasından çıkmıştı. Bu değişme kullanılan yeni sözcüklere de yansıyordu. Bey tabakası kendine **boyar** adını verirken, basit çoban ve köylüler yine düpedüz «Valah» diye anılıyordu (157). Öte yanda Bulgaristan ve Sırbistan'da zengin otlaklarla kaplı dağ yamaçlarının büyük bölümü manastırların mülkiyetindeydi. Manastırlar Valahları yerleşmeye zorluyor ve gelip geçen askerî birliklerin otlaklardan yararlanmasına karşı çıkıyordu (158). Bu eğilime paralel bir durum manastır köylülerinin **toprağı terketme yasağında** görülür. Hatta Stefan Nemanja'nın Childandar için 1198/99'da verdiği onay belgesi bunu kanıtlıyor. Bu belge, toprağı bırakıp kaçan bir **Parik** ya da **Vlahos**'un manastıra geri gönderilmesini öngörüyor (159) Stefan Duşan da belgenin bu maddesini devlet yasası haline getiriyor (160). Valahlar artık angaryaya koşulmakta, manastırlardaki hayvan sürülerinin koruyuculuğunu yapmaktadırlar (161). O zamana kadar sadece otlak resmi [ki bu, 100 koyun için 1 nomisma altın, 1 at, 1 eşek ya da 1 inek için 1/12 nomisma tutuyordu] öderlerken bundan böyle onlardan ayrıca emek-rant da isteniyordu. Mandıra veya ağıllara giriş çıkış ya da yararlanmak için eskiden çok daha az resim (dandriatikon ve poriatikon) isteniyordu (162).

Hayvan yetiştiriciliği yanında, Valahlar geçimlerini ticaret kervanlarında eşlikçi ve klavuz olarak da kazanıyorlardı. Balkan dağlarının dar geçitleri açısından onların yük beygirleri biricik ulaşım aracıydı (163). Dubrovnik'li tüccarlar Bosna'da çıkan gümüş ve kurşun madenini kıyıya taşımak için bunlardan yararlanıyordu (164).

156 *Vlaïnatz, W.*, I. S. 261f.; *Cvijic, N.*, La Péninsule balkanique. Paris 1918, S. 175.
157 *Ştefânescu, St.*, S. 67.
158 1105 tarihli bir manastır belgesinde Athos dolaylarındaki Kalkidikya yarımadasındaki Valah'lardan söz ediliyor. Meyer, Ph., Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster. Leipzig 1894, S. 163ff. Angelov, D., Agrarnite..., S. 105 - 106.
159 *Angelov*, S. 119.
160 *a.g.y.*, S. 120.
261 *a.g.y.*, S. 158.
162 *Gyòni, M.*, La transhumance, S. 38.
163 *a.g.y.*, S. 39.
164 *Kovaçeviç, D.*, Trgovina, S. 158.

14. yüzyıl ortalarından sonra, Doğu Bosna'da yeni maden yatakları bulundukça Valahlar daha da önem kazandılar. Sırbistan 1389'da Türklerin eline geçince, uzak yol tüccarları kendilerini Türk baskılarına karşı savunmak amacıyla onlardan yararlandılar. M. Wenzel, dönemin bu göreceli ekonomik refahını, Bosna ve Hersek'teki mezar taşlarında (Steçci) rastladığı yeni ikon-yazı biçimiyle değerlendiriyor ve ekonomik atılımın stilleştirilmiş insan figürlerinde yansıdığını söylüyor (165). Buna karşılık O.D. Mandiç mezar taşlarının Hırcatlarca dikildiğini, Valahların da bunları, o da ancak 15. yüzyılın ikinci yarısında taklit ettiklerini ileri sürüyor (66). Mandiç'in Bosna'daki Hırvat ögesini abartmış olması bir yana (167), G. Wild'in araştırmalarına bakarsak, mezar taşlarının üzerindeki simgelerin dindışı karakteri hiç kuşku götürmüyor: «Bütün bu taşlardan Bogomiller'in bol resimli doğmatiği fışkırıyor» (168). O bakımdan bu taşları etnografik bir tanık olarak kabul etmek olanaksız.

Yeni zenginleşme olanakları ekonomik farklılaşmayı, sınıfsal parçalanmayı ve akrabalık bağlarının çözülmesini hızlandırdı. Valah knyazi'leri Osmanlı yayılmasından aynı şekilde korkan grek - slav soylularıyla bağlaştılar.

Yürükler bu Valahlar için büyük bir tehlikeydi, çünkü onlar yerleşik halkı iyice tedirgin ediyorlardı (169). Knyazi'ler böylece Sırbistan ve Bosna'dan kaçıp Dubrovnik Cumhuriyetine, Dalmaçya, Hırvatistan ve Avusturyaya kaçtılar. Bunların Hırvatistan'a yayılıp slavlaşması S. Dragomir'e kalırsa tamamiyle Türklerin sökün etmesiyle ilgili (170). Dubrovnik senatosunun bu konuda 1386 ve 1390 tarihli iki kararnamesi var (171): «...quod recipiantur in Stagno familie, pastores, animalia et arnesi Vlacorum et vicinorum propter eorum saluamentum terrore Teucrorum...».

II. Mehmed ilerde Dubrovnik Cumhuriyetine, Valahları sınırları içine sokup saklamasını yasak edecekti. Kaçaklar, Bosna'daki

---

165 *Wenzel, M.*, Bosnien and Herzegovinian tombstones - who made them and why? Südostforschungen XXI. 1962, S. 141f.

166 *Mandiç, D.*, Vlaska teza o B.-H. steccima. Hrvatska revija XVI. Paris 1966, S. 237-246.

167 *a.g.y.*, Etnicka povijest, S. 90, 80, 132 u. a. Stellen.

168 *Wild, G.*, Bogumilen und Katharer in ihrer Symbolik. T.I.: Die Symbolik des Katharertums und das Problem des heterodoxen Symbols im Rahmen der abendländischen Kultureinheit. Wiesbaden 1970, S. 57. Ne yazık ki *J.V.A. Fine*, mezar taşları konusunda Wild'in o güzel monografisine başvurmamış!

169 *Truhelka, C.*, S. 99.

170 *Dragomir, S.*, S. 101f.

171 *Mandiç, D.*, Postanak, S. 558, A. 211 und 212.

Türk komutanlarına derhal bildirilmeliydi (172). Valahların ekonomik ve sosyal yönden en gelişmiş olanları Türk-karşıtı bir tutum takındılar. Oysa pek çoğu bölgelerine gelen Türk göçerlerini kurtarıcı olarak selâmlıyorlardı. Sırbistan ve Bulgaristan'daki **pariki** (paroiki-Pronoiadaki serf köylüler - Y.Ö.)'lerle eş tutulmaktan ürküyor, feodal ağa topraklarına, Makedonya'daki manastır mülklerine kapatılmak tan kaygı duyuyorlardı. Türklerin Güneydoğu Avrupa'ya yayılmasının halk arasında büyük çaplı yer değiştirmelere yol açtığını söylemiştik. Grekler ulaşımın hareketli damarlarından ve tehlikelerden uzaklaşarak dağlara çekildiler. Oralarda güç ve kıt kanaat da olsa, hayvancılık yaparak daha güvenli bir yaşam süreceklerine inanıyorlardı (173). Bu göçler, fatihlerin yarattığı gündelik tehditler yüzünden plansız ve kendiliğinden gerçekleşiyordu (174). Birçokları Bulgarlarla birlikte Sava ırmağını aşarak Sırbistan'a kaçtılar. Bunu hayvan yetiştiricilerinin göçleri izledi. Karadağ (Montenegro)lı Maturacı, Macuri ve Kriçi'lerin batıya ve kuzeybatıya çekilişleri ise 14. yüzyıla rastlıyor. Osmanlılar ise sık sık müdahalede bulunup Valahları ıssız ya da boş bırakılmış sınır yörelerine yerleştiriyorlardı (175). Türk baskınları Arnavutları da yerlerinden etti. Arnavut çobanları bu kez yığın yığın güneye çekildiler, Atina prensliğine (1387), Arkadya ve Lakonya'ya doğru..... II. Manuel'in kardeşi I. Theodor 10 bin Arnavutu aileleriyle birlikte Mora bölgesinde konaklandırdı.

Türk kolonileşmesi hızla Venedik mülklerini de sardı, örneğin 1402'de Evboa ve Andros'da yerleşimler kuruldu (176). Valahlar ise hiç durmadan ovalara iniyorlardı. Vadideki köylülere karşı davranışlarının önüne kimsenin, hatta Bizans İmparatorunun da geçemediğini Tudela'lı Benjamin de kaydediyor (177). Valahların yayılması yüzünden Bosanska Krajina'da sadece ekim alanları daralmakla kalmadı, tam tersine Sırp nüfusu da çoğaldı. Bu yüzden bir yandan katolik Hırvatlar bölgelerini bırakıp giderken öte yandan bunların yerlerine ortodoks Valahlar geldiler. Yerli nüfus giderek İslâma yakınlaşıyordu (Y.Ö. 4). Özellikle Herzegovina (Bosna-Hersek) köylüleri daha 1386'dan beri İslâmın mesajına giderek daha büyük kitle-

172 *Stojanoviç, S.*, Stare sprske povelje i pisma. I. 2. Beograd 1934, S. 251, bak *Mandiç, D.*, Postanak, S. 258, A. 213.

173 *Vacalopoulos, A.E.*, La retraite, S. 266.

174 *a.g.y.*, History, S. 105.

175 *Petriç, M.*, O migracijama stanovnistva u Bosni Hercegovini. Doseljavanija i unutrasnja kretanja. GZDS n. s. XVIII, 1963, S. 7f.

176 *Jireçek, K.*, Albanien in der Vergangenheit. Illyrisch-albanische Forschungen I. München-Leipzig 1916, S. 79.

177 *Gyòni, M.*, La transhumance, S. 37.

ler halinde yenik düşmüşlerdi (178). I. Murad, feodal soylulara ve göçerlere elini uzatmak istemiş, mümkünse onları birbirleriyle barıştırmayı denemişti. Yürükler ise Valahlarla birlikte hareket ediyorlardı. Bunun üzerine Sultan, ailelerin en yaşlılarının ve savaşçıların (Vojnuci=Voynuklar) sahip oldukları özel sosyal durumları kabullendi, hatta onları kendi yanına çekmek için sosyal durumlarını güçlendirdi (179).

Voynuk'lar 1375'den beri yardımcı birlikler halinde Osmanlı ordusuna katılabiliyorlardı. B. Djurdjev'in inanılır kaynaklara dayanarak açıkladığına göre, Valah Voynuk'larına yalnızca Bulgaristan'da değil, Sırbistan ve Bosna-Hersek'te (Herzegovina) ve Slavonya'da da rastlanıyordu. Sınır bekçi ve gözcüler olarak görevliydiler. Bunlar atlı birlikler olup kalkan ve kısa mızraklarla donanmışlardı (180). Bu Valah savaşçılarının(*), hiçbir vergi ve resim ödemek zorunda olmadıkları, ama miras hakkına da sahip olmadıkları Baştina'ları vardı. Ancak tımar sahibi olamazlardı. Reaya'nın çalıştığı bir toprağı mülk edindiklerinde vergi ve resim ödemek zorundaydılar. Aile üyeleri ve akrabaları reaya sayılmazdı, ama baştina sahibi olmasalar bile, yine de haraç ödemek zorundaydılar (181). (Y.Ö. 5).

Voynuk'lar bir bakıma yedek ordu birlikleriydiler. Her biri üç kişilik kümeler halinde örgütleniyor, biri savaşa giderken öteki ikisi yurdunda kalıyordu. Üçü de maliyeye **künder** akçesi (mızrak parası) olarak onaltı akçe ödüyorlardı. Bunun aslı, Grekçe'de ki **kontarion** (mızrak, çubuk) sözcüğünden geliyor (182). Silah altındaki kişi yalnız 6 akça ödüyordu. Belli ki Türkler Slav âdetlerini benimsemişlerdi. Bu üçlü dağılım ve **baştina** sistemi eskiden beri biliniyordu (183). Baştinalarda ne angorya ne de vergi, ama sadece savaş ve at bakım hizmetleri sözkonusuydu (184). O bakımdan baştinalar Batı Avrupa'daki **Allodium**'lara (**) benziyordu. Hersek'teki Popovo ve Trebinje yörelerinde Herak Vraneş (1476) zamanında rastlanan ayrıcalıkların bir istisna olması gerekir. Çünkü bu yöre halkı Bosna'nın fet-

(*) Bizanslı Stratiotes'ler gibi. (Y.Ö.)

(**) Allodium = has çiftliği ya da özel (mutlak) mülk arazi. (Y.Ö.)

178 *Vasiç, M.*, Etnicke promjene u Bosanskoj Krajini u XVI vijeku. GIDBH XIII, 1962, S. 247f.; *Mandiç, D.*, Etnicke povijest, S. 80, 138.

179 *Djurdjev, B.*, O uticagu, S. 38.

180 *a.g.y.*, O vojnucama, S. 81, 90, 124.

181 *Hadzibegiç, H.*, Glavarina, S. 23.

182 *Beldiceanu, N./Beldiceanu-Steinherr, I.*, Quatre actes, S. 107f.

183 *Djurdjev, B.*, O vojnucame, S. 95, 106.

184 *Wlainatz, M.*, S. 155.

hinde olduğu üzere özel bir takım yararlıklar göstermiş, siyasal katkılarda bulunmuşlardır. Ayrıca Vraneş de İslâma dönmüştü (185). Yoksa I. Bayazıd döneminde Voynuci (Voynuki)'ler yürüklerle eş tutuluyordu.

1477'de Herzegovina'da her ocak (hane, ev — Y.Ö.) bir florin ve kuzusuyla birlikte bir koyun ödüyor ya da bunun yerine kuzu için 12 akçe, koyun için 15 akçe ödüyordu. 50 hanelik bir «katun» ayrıca 2 koyun ya da 60 akçe ile birlikte bir çadır ya da 100 akçe teslim etmekle yükümlüydü ki bu da hane başına toplam 75 akçe demekti. Genel olarak bir **katun** içinde sadece on hane vardı, 20 - 50 haneli olanlar istisnaydı (186). 15. yüzyılın sonunda Herzegovina'daki ocak (hane) sayısı 7007, Semederovo ve Kruşevac'dakiler ise 9203 idi. Ocak başına beş kişi sayarsak 81050 kişilik bir nüfus ortaya çıkıyor ki bunlardan 2500'ü de savaşçı sayılıyordu. Yukarıda belirttiğimiz gibi, **Valah** (veya Ulah, yani Eflâki)ların ne **haraç, ispenç** ne de **öşür** ödeme yükümlülüğü vardı. Bu da ağır vergi yükümlülerinin haraç ödemekten kurtulmak, kendilerini niçin Valah (Ulah) statüsünde göstermek istediklerini açıklıyor .(187).

«Ocak» veya «hane»ler üzerine dayalı bir **Filori** sistemi gerek yarı-göçer gerekse yerleşik Valahlara, fatihler olarak savaşta gösterdikleri yararlılıklar nedeniyle köylülerden daha iyi yaşam koşulları sağlıyor, onları **Reaya** Statüsünden kurtarıyordu (188). Flori resmi, Stefan Duşan'ın koyduğu yasadan beri geçerli olan eski bir vergiydi. Osmanlılar bu vergiyi yeniden uygulayıp yasa hükümlerine yeniden geçerlik sağladılar (189). Z. Natan bu hükümlerde reaya açısından öz veya ilke olarak bir fark gözetilmediğini, sadece bunların (köylülerin) sömürülme biçiminde ayrılıklar olduğunu ileri sürüyor. (190)

Ulahlar gibi Yürükler de elbette aynı sömürü sistemine bağımlı idiler ki, bu feodal Türk devletinin sistemiydi ve gerek fatihlerin gerekse tebaanın elverdiğince geniş katmanlarını bütünleştirmek yüzünden içten içe farklılaşmalarla doluydu. Türklerin Balkan devletlerini ele geçirmesinden önce feodalleşme süreci Ulahları da içine almıştı, onların hareket özgürlüğünü engelliyor, ayrıcalıklarını

185 *Hrabak, B.*, S. 58f., 60.

186 Kânûni i Kânûnnâme, S. 13; *Beldiceanu-Steinherr, I.*, Quatre actes, Dok. Nr. 4, S. 118.

187 *Beldiceanu, N.*, Sur les Valaques des Balkans slaves a l'époque ottomane (1450 - 1550). RI XXXIV, 1966, S. 94, 96, 118.

188 *Mandiç, D.*, Postanak, S. 561.

189 *Inalcik, H.*, Filori. Encyklopedie of Islam, n. e. t. II. 1964, S. 915.

190 *Natan, Z.*, S. 105f.

ya sınırlıyor ya da tasfiye ediyordu. Yürükler ise özgürlüğün tadını çok daha fazla çıkarıyorlardı. Gerçi I. Beyazıd bunu kısıtlamaya kalkmıştı ama, Ulahlar, fatihlerin sahip oldukları özgürlüklere ancak 1371'de onlar geldikten sonra ulaşmışlardı. İşte bu nedenle onlar, yürüklerle, tıpkı atalarının 1095'lerde Kuman'larla yaptıkları gibi, dayanışma kurmuşlar ve onlara Balkanlardaki dargeçitleri gösterip kılavuzluk etmişlerdir (191).

1398'de Ulahlar, akıncılar ve yürüklerle birlikte Dubrovnik yolcusu ticaret kervanlarını bastılar. 1469'da Slano kıyılarını yine birlikte yağmaladılar. 1471'de Ulahlar Bosna'da dört Dubrovnikli tüccarı öldürüp soyduktan sonra, Dubrovnik Cumhuriyet Senatosunun Osmanlılara diplomatik başvurusu geri çevrildi, soygun parası ve mallar geri verilmedi. Cumhuriyet topraklarında yaşayan birçok insanı köleleştirip 1464'de Türk tüccarlarına satmışlardı (192). Eski stil Ulah yaşamı tarzının yeniden doğuşu böyle oldu ve bu örnekler çoğaltılabilir. Bu yeniden doğuş güneydoğu Avrupadaki etnik yapıyı yeni bir dağılıma uğrattı ve katman değişikliklerine yol açtı. Bu olayların sonuçları dağlık kesimlerin slavlaşmasında, düzlük bölgelerin de türkleşmesinde görüldü (193). Ancak I. Beyazıd'ın köklü merkezileştirme siyasettir ki gerek Türk gerek hıristiyan göçerlerin yaşamsal çıkarlarını baltalayabildi. Bu kitlelerin Musa'ya katılmalarının nedeni de buydu, artık ondan umar bekliyorlardı. 1413'de Musa'ya karşı çevirme harekâtı başlatıldığında o kendini sadece hayvancılık yapan insanların arasında güvende hissedebiliyordu (194). Ulah sorununun 1402 sonrası anti-feodal halk hareketleriyle yakın ilişkisi buradan kaynaklanıyor. Ama Ulah-Yürük işbirliği ve hareketi, gerilemeye yüz tuttuğunda, ataerkil ilişkilere tutunup bu ilişkileri idealleştirdikçe, alt sınıflar içinde başka bir muhalefet hareketi filizlenmişti bile. Bu hareket, uzlaşamayan çelişik ilişkileri altetmek, devleti ve toplumu insancıllaştırmak çabasındaydı. Bu akımı iki adamın kişiliğinden, Bedreddin ve Börklüce Mustafa'dan soyutlamak olanaksızdır.

3. Bedreddin Hareketi

Osmanlı kronikçiliğine derinlemesine nüfuz eden F. Babinger şöyle yazıyor: «İnsanların uğradığı meşakkat ve acılardan, karşılaş-

191 *Gyòni, M.*, Zur Frage, S. 187.
192 *Boziç, J.*, S. 19, 184, 193, 327.
193 *Vacalopoulos, A.E.*, La retraite, S. 273.
194 *Djurdjer, B.*, O utişayu, S. 41, 76.

tıkları sosyal güçlüklerden, hele halk ayaklanmalarından ciddî olarak hiçbir yerde söz edilmiyor. Bunun tek istisnası var, o da **Simavnalı Şeyh Bedreddin** ayaklanması... Nedir ki, ayaklanmanın perde arkasındaki gerçek nedenleri Osmanlı kaynaklarının hiçbirinde su yüzüne çıkmıyor.» (195).

Bu cesaret kırıcı sözler bile, Türk kronikçilerinin gözardı edemedikleri olaylar zincirinin benzersiz niteliğini vurguluyor. Bedreddin ve izleyicilerinin kendi çevrelerinde, ardındaki kuşaklarda bıraktıkları izlenim öylesine derindi ki saray görevlisi tarih yazarları bile bu olguyu geçiştiremediler. Franz Babinger'in **Şeyh**'le ilgili bilimsel bir biyografiyi ilk kez kaleme alma girişiminden beri, uluslararası Osmanistik hep bu konuyla uğraşıp duruyor. Son olarak N. Filipoviç de sık sık alıntılar yaptığımız bir monografi yazdı. Dramatik olayları ışığa kavuşturmak ve ayaklanmayı Osmanlı tarihinde benzersiz bir olay olarak ortaya çıkan yaygın bir halk hareketi şeklinde su yüzüne çıkarmak böyle mümkün oldu. Hareket, Osmanlı ortamındaki ortodoksluğun (sünniliğin — Y.Ö.) dışından, böyle bir şeyh tarafından hazırlandı, örgütlendi ve yönlendirildi. İşte bu olayın odağı Osmanlı devlet düzeninin dışında yer alan ve Safevîler ile Osmanlı devleti arasındaki uzlaşmaz çelişkilere dayanan kızılbaş ayaklanmalarından farkı da buradadır (196).

Bedreddin, Arda Ovasındaki Edirne'nin güney batısında, Dimetoka'dan pek uzak olmayan **Simavna'da Gazi İsrail'in oğlu** olarak 3.10.1358'de dünyaya geldi (197). İsrail, Orhan'ın oğlu Süleyman'a başkomutan yardımcısı olarak hizmet etmişti. Soyunun Selçuklulara kadar uzandığını belirtiyordu. Şeyh'in dedesi Abdülaziz, son Selçuklu Sultanı III. Alâeddin Keykûbad'ın yeğenlerinden biriydi. Bu akrabalık, II. İzzeddin Keykâvus'a kadar tarihleniyor. İzzeddin 1263'de (Moğol istilâları ve Babaî isyanları ardından. Y.Ö.) Konstantinopol'a kaçmış ve Türkmen babası **Sarı Saltık'ın** İzmir ve Üsküdar üzerinden Dobruca'ya ulaşmasını sağlamıştı. Otuz-kırk bölük Türk ailesi orada çoktandır yerleşmiş bulunuyordu (198). Şeyh'in dedesi Abdülaziz Osmanlı sarayında çalışırken (199), baba Simavna'da kadılığa yükseliyordu. I. Murad, kendisine ailesine de miras

---

195 Iacopo de Promontorio, S. 5.

196 *Filipoviç, N.*, Princ Musa, S. 655.

197 *M.F. Köprülüzâde*, Simavna yöresini saptadı, bak. Bemerkungen, S. 207. *F. Babinger* buradan yola çıkarak yeri daha kesinlikle tesbit etti: Geburtsort und Sterbejahr des Schejch Beder ed-dîn Mahmûd. Südostforschungen VIII, 1943, S. 259f., *Menâqybname*, S. 134, A. 5.

198 *Babinger, F.*, Aufsätze und Abhandlungen I, S. 88, A. 2.

199 *Menâqybnâme*, S. 135.

bırakabileceği araziler bağışlamıştı (200). Oğul 1412'de bir **zaviye** kurdu, bunu 1413'den sonra vakıfa çevirdi. Varisleri artık burada şeyh olabileceklerdi (201). Bedreddin meslekî yoluna ortodoks bir din bilgini olarak başladı ve çağının şiî etkisindeki tasavvufundan uzak durdu. Kahire, Bağdad, Halep ve Mekke'ye uzanan araştırma gezisi sırasında, İslâmdaki dinbilim ve felsefe öğretilerini tek tek inceledi. Kendini aynı zamanda astronomi ve tıbba adadı. Kahire'de Sultan Berkuk onu oğlu veliaht Ferec'in öğretmenliğini yapmaya ikna etti. Veliaht da Sultan olur olmaz, hocasına duyduğu minnet ve saygı nedeniyle onu Şeyhülislâm olarak atadı (202). Kısa süre sonra Bedreddin Şeyh Hüseyin Ahlatî (Ahlatlı — Y.Ö.)'nin büyüsüne kapıldı. Burada kendi baldızı olup pîr Ahlatî'nin önceden hıristiyan ve aynı zamanda kölesi olan Maria (Meryem) ile konuşmaları büyük rol oynadı. Ahlatî'yi sık sık ziyaret etmeye ve tanrıyla birleşmenin sırlarını derinlemesine düşünmeye başladı, Şeyh'e içten bağlandı ve müridi oldu. Bedreddin'in hayat öyküsü sayılan ve torunu Halil bin İsmail tarafından 1455 - 1460 arasında kaleme alınan **Menakıbnâme**'de (203) Bedreddin'in sırtına mutasavvıfların giydiği kaba yün elbiseler geçirdiği, elinde avucunda ne varsa hepsini dağıtıp armağan ettiği, kitaplarını Nil'e attığı anlatılmaktadır. Kendini vecde ve müzikli âyinlere bırakmıştı (204), bu haliyle mevlevîleri andırıyordu. Ahlatî onu halefi olarak seçmiş, ancak Mısırlı müridleri bu seçime karşı çıkmışlardı. Bedreddin'in Şeyhülislâmlığını kıskanıyorlar ve bir yığın dolaplar çevirerek onu istifaya ve ülkeyi terk etmeye zorluyorlardı. 1402 - 1403'de Anadolu'ya geçti. Bir tasavvuf ustası olarak ünü her yere ondan önce ulaşıyordu. Hatta İzmir'de ortodoks rahipler de ona saygı duymuşlar, onun önünde eğiliyor, kendisine armağanlar getiriyorlardı (205). Halep'te, onu, kendilerine şeyh yapmak ve zâviye açtırmak muradında olan bin Türkmen karşıladı (206). Bir zamanlar merkezî otoriteye karşı vaaz ve savaş veren **babaî**'lerin eylemleri gibi onun eylemlerinden de

---

200 *Babinger, F.*, Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien (14. - 15. Jh.) Südosteuropäische Arbeiten 34. Brünn-München-Wien 1944, S. 43, 49.

201 *Gökbilgin M.T.*, XV - XVI asîrlarda, S. 199. İsa Bey'in Üsküp'e ait 9.2.1445 tarihli bir vakıf belgesinde, sınır tesbitiyle ilgili olarak Bedreddin'in torunlarından birinin servetinden söz ediliyor. Elezoviç, G. I, 1, Nr. 6, S. 18.

202 *Mehmet, M.A.* Sur la pensée, S. 79.

203 *Menâqybnâme*, S. 114, 122.

204 a.g.e., S. 150.

205 *Şerefeddin, M.*, S. 246f.

206 *Menâqybnâme*, S. 159.

umar bekliyorlardı. Ancak Bedreddin Yolunu Konya ve Tebriz'e doğru sürdürdü, orada kendisini din üzerine tartışmaya çağıran muzaffer komutan Timur'la tanıştı. **Gurkan** (Timur) onda, islâmda reform yolunu açacak bir din bilgini bulacağını ümid ediyordu. Bu yüzden onu sevinerek Semerkand'a birlikte götürecekti. Ama Bedreddin gizlice kaçtı ve Ankara'da bu zorbanın önünden kaçışan Türk birliklerine lânet yağdırdı (207).

Bedreddin'in niyeti Tebriz'de Timur'la buluşmak değil, Şiî Safevîleri görüp tanımaktı. Aksaray'da, ünlü şeyh Hoca Ali (1392-1429) nin öğrencilerinden biri olan Şeyh Hamid bin Musa'yla tanıştı (208). Hamid, onu şiî mezhebinin imamcılık (imamiye) kanadına kutsadı (209). Yeni araştırmaların gösterdiğine göre, 15. yüzyılda Doğu Anadolu'da ve Erdebil dolaylarında, sünnilik ile şiilik arasında dolaşan ve şiîliği andıran, ama Safevîlerin dinbilimsel spekülâsyonlarıyla tam örtüştüğü söylenemeyen bir halk dini egemendir (210). O bakımdan Safevî inançlarının yanında, **Türk halk inançlarının** etkilerini kabul etmek zorundayız. Bu inançlar Bedreddin'de ilerdeki **Mehdîlik** bilincinin tohumlarını atmış olabilirler. 1405'de dönerken karşısına Kütahya yolu üzerinde **Torlak**'lar çıktı. Bunlar, Osmanlı kaynaklarında «vahşi» diye nitelenen ve ortodoks inançlar dışında yaşayan bir Türkmen grubuydu. Veliaht I. Mehmed'e (Çelebi) karşı cephe almışlardı (211). Davullar ve başka bir sürü âletlerle yolda cehennemsi bir gürültü koparıyorlar, ondan nereden gelip nereye varmak istediğini soruyorlardı. Onu Mısır'da ve Tebriz'de saray eşrafı arasında dolanmakla suçluyorlar, oralarda ne aradığını bilmek istiyorlardı. Sonunda onu kendilerine şeyh olarak kabul ve Bursa'ya kadar eşlik ettiler. Bedreddin'in çevresini orada **zanaatçı** ve tüccarlar sardı (212). Şurası kesin ki Bedreddin Torlakların karşısına bir Mehdî gibi çıkmıştı. H.J. Kissling, onu hıristiyanlığın **Mesih** spekülasyonlarına benzer şekilde, halkın alevî-şiî kökenli Mehdî beklentilerini doyurduğunu, kitlelerin ona kurtarıcı gözüyle baktıklarını belirtiyor. Sünnilik'den heterodoksluğa (Sünnilik dışına — Y.Ö.) doğru inanç değiştirmesi halkın gözünde onun

207 a.g.e., S. 154; *Kissling, H.J.*, Zur Geschichte S. 244.

208 *a.g.y.*, S. 245.

209 *Menâqybnâme*, S. 126.

210 *Beldiceanu-Steinherr, I.*, A propos d'un ouvrage sur la polémique ottomane contre les Safawides. RI XXXIX, 1971, S. 398.

211 *Köprülüzâde, M.F.*, Les orgines, S. 122; *derselbe*, Bektachisme, S. 18f.; Zur Wortbedeutung *Radloff, W.*, Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte. Bd. III, 1. Moskova 1964, Sp. 1186.

212 *Menâqybnâme*, S. 163; *Şerefeddin, M.*, S. 248.

saygınlığını arttırmış olmalı, deniyor (213). Torlakların **Hû** diye anılan öncüsü **Kemal**'i de 1405'de tanımış olmalı. Torlak Kemal **kendi**sine katılıp sonra onun yanında kılıç kuşanmıştı (214).

Şeyh bu arada egemen çevreler arasındaki yaşamını **sürdür**dü. Aksaray'da yalnız Hamid ile değil, kendisine yakınlık duyan **Ka**raman Bey ile temas kurdu (215). 1405-1407 arasında kardeşi **Meh**med'in yanında kalan Musa Çelebi tanışması büyük olasılıkla **bu** döneme rastlar (216). Uzun gezi yıllarından sonra Şeyh 1407'de Edirne'ye hareket eder. İçine doğan fikirleri veya cevheri yansıtan en önemli eseri **VARIDAT**'ı burada kaleme alacaktır (217). Hayat öyküsünün öğretisine oranla pek ayrıntılı olmadığı görülüyor, çünkü öykünün yazarı büyükbabasının savunmasını yapmış, ortodoks (sünnî — Y.Ö.) din bilginlerinin ve sultanın gözünde onu küçük düşürecek her türlü söylemden kaçınmıştır (218). Oysa **Varidat** Şeyh'in düşünce yapısına girme fırsatı vermektedir.

Şeyh panteist-materyalist bir dünya görüşünden yanaydı. «Cehalet döneminde insanlar, elle tutulur gözle görülür putlara inanıyorlardı. Şimdilerde ise gönüllerini görünmez putlara verdiler» (219). İnaçtan çok aklın mantığına güveniyordu: «Umarım ki tanrı gerçeğin örtüsünü kaldırır ve insanlar da ona inanma fırsatını bulurlar. Şunu bilin ki, Tanrı insanın bütün iç ve dış gücü olduğu kadar aynı zamanda onun kulağı, gözü, dili, hatta elleridir.» (220) Şeyh'in tanrısı evrendir, **tanrısal güçlerin aslında doğanın yasalarından** (deus sive nature) başka bir şey olmadığını savunmaktadır. Evren'in ne başlangıcı vardır ne de sonu. Yeniden doğuş ve inkarnasyon (ruhun cisimleşmesi (*) diye bir şey yoktur: «İstersen ölüler için dünyanın sonunun geldiğini rahatça söyleyebilirsin». Organik yaşamın yeniden-uyanışını doğanın yasalarına ters düştüğü için olanaksız görür yeniden doğuş veya dirilişi (221)! Sonradan **Spinoza**'nın akıl ettiği gibi, Bedreddin tözü tanrıyla eş tutar. M.A. Mehmet, Şeyh'in felsefesini bu yüzden **pankozmik bir panteizm** olarak niteliyor (222).

(*) Her noktasında ve her anında tanrıyla örtüşen bir kozmos ya da evren anlayışı kastediliyor. (Y.Ö.)

213 a.g.e., S. 133.
214 *Filipoviç, N.*, Princ Musa, S. 542.
215 *Kissling, H.J.*, Zur Geschichte S. 245.
216 *Filipoviç, N.*, Princ Musa, S. 383.
217 Keza *Inalcık, H.*, The Ottoman Empire, S. 189.
218 *Menâqybnâme*, S. 126.
219 *Mehmet, M.A.* Sur la pensée, S. 89.
220 *a.g.y.*, S. 90.
221 *a.g.y.*, S. 92.
222 *a.g.y.*, S. 94.

Bu Panteizm Bedreddin'de antropolojik bir içeriğe de bürünüyor, **cennet** ve **cehennemi** bu yüzden dünyevî durumlar, insanın davranış biçimleri olarak anlıyor (223). **Melekler** ve **şeytanlar** aslında düşüncelerde ve eylemlerdeki iyi ve kötü niteliklerden başka bir şey değil (224). Şöyle ya da böyle, yaşamın eninde sonunda galebe çalacağını hesaba katmalıyız: «Çünkü insanların çoğu varlığın dünyevî niteliğinin peşindedir» (225). O nedenle din adamları dikkatlerini pratik-dünyevî sorunlara da çevirmelidirler. Dünya onlara iki ayrı alanda etkinlik gösterme fırsatı veriyor: Tanrıya hizmet, yani ibadet ve halka hizmet! Ancak Bedreddin, sıradan müslümanlar önünde, öyle **Varidat**'ta yazdıkları gibi konuşamayacağının farkındaydı. Panteist-Materyalizm için vaktin henüz erken olduğunu seziyordu. O nedenle halkın coşkulu katkısını kazanmak istiyorsa reform tasarılarını dinleyicilerine dinsel mistik kılığında açıklamak zorundaydı. Bu yüzden Şeyh şöyle bir çağrıyla yola çıkıyordu: «Tasavvufçular, her düşündüklerini açıklayacak olsalar hemen oracıkta öldürüleceklerini pek âlâ bilirler» (226). M. Akdağ, özünde onlardan biri olduğu için Bedreddin'in görüşlerini Batınîlere bağlamak eğilimindedir (227). Gerçekten de Şeyh, **Füsusü'l-Hikem** (Gerçeğin Özü) adlı eserini yorumladığı **İbnü'l-Arabî**'nin (1165-1240) teosofi'sinden yola çıkıyor (228). Arabî'ye göre, tüm yaratıklar tanrının kendisini açığa vuruşudur, tanrı nesnelerin ardında saklı olup onların özünü oluşturur. Tanrı da böylece nesnelerde ona yakıştırılan sıfatlarla somutlaşmış olur, insanlar da onu bu somutlaşmış biçimiyle algılar (229). İnsanın tanrısıyla **bir ve bütünleşme**'si, onunla Bir-olmak'ta değil, önceden beri var olan bir olgunun gerçeklik kazanmasındadır ki bu, mistik insanın akıl-ruhunda ezelden veya öncesiz bir zamandan beri tanrının yer aldığı anlamına gelir. Evrendeki etkinliğin, El-Arabî açısından en kusursuz belirtisi kusursuz insandır, yani mikro-evren! Muhammed'in gerçekliği nasıl evrendeki yaratıcı ilkeyi temsil ediyorsa, evrenin nedeni de kusursuz insanın kendisi olmalıdır, çünkü o tanrıyı tanıyıp bilmiştir bir kez. Onun aşkına yaratmıştır tanrı dünyayı (230). Ama evren, tanrı evreni kendinin tıpkısı olarak yarattığı için güzeldir. Güzelliği seven

223 *Gölpınarlı, A.*, Simavna, S. 75.
224 *a.g.y.*, S. 53, 58.
225 *Mehmet, M.A.*, Sur la pensée, S. 95.
226 *Gölpınarlı, A.*, Simavna, S. 65.
227 *Akdağ, M.*, tarihi, S. 340, 345.
228 *Inalcık, H.* The Ottoman Empire, S. 189.
229 *Ritter, H.*, Das Meer, S. 477; *Arberry, A.J.*, S. 468.
230 *Arberry*, S. 468.

artık tanrıyı da sevecektir (231). Batınîlerin spekülasyonları burada Yeni-Platonculuk ile iç içe giriyor. İbnü'l-Arabî'nin öğretisi öğrencisi **Sadreddin** (öl. 1273) aracılığıyla Konya'ya ulaştı ve giderek Türk düşüncesini de etkisi altına aldı. Yazıları medreselerin ders kitapları arasına girdi (232). Kimi ûlema için bu düşünceler sapkınlıktı, ama genelde Türkiye'de büyük saygınlık görüyordu.

Bedreddin bu düşüncelerin bir bölümünü benimsedi, örneğin tanrı anlayışına ve insanla tanrı arası ilişkilere değinen düşünceleri..., ama bunlardan pratik sonuçlar çıkarıyordu. İslâmda reform derken, örneğin dogmaların safdışı bırakılmasını, ortodoks hıristiyanlığa açık bir kapı olarak anlıyordu (233). Hıristiyanlaıkla ilk tanışması daha çocukken annesi sayesinde olmuştu. Hıristiyan öğretilerini ona Kahire'de tanıdığı baldızı Maria da öğretmiş olabilir. Çünkü Şeyh Mısır'da Gazila adında hıristiyan kökenli bir köleyle evlenmiş, ondan İsmail adında bir çocukları olmuştu. İsmail sonradan bir ermeni rahibinin yeğeniyle evlenmiş, kız da sonradan Şeyh'in etkisiyle İslâm'a dönmüştü (234). Hayat öyküsünde Şeyh'in, Chios (Sakız Adası) ta iken hıristiyan rahipleriyle ufku açık söyleşiler yaptığı anlatılır. «Ama herkes Şeyh'in, nefesiyle ölüleri diriltecek gibilerden ikinci bir mesih olduğunu söylüyordu. Bedreddin ve rahipler tanrıyla birleşmek konusunda uzun uzadıya tartıştılar, başka bir takım mistik sırlar üstüne söyleştiler. Şeyh'in kişiliğinden hepsi büyülenmişlerdi» (235). Kendisinin ölüleri diriltebilecek yetenekte olduğu söyleniyordu, oysa dirilişe inanmayan Şeyh'in aklından böyle bir şeyi geçirdiği yoktu. Yine hayat öyküsündeki bir yakıştırmaya göre, Türklerin eline düştükten sonra geri dönen Chios'lu bir rahip şöyle konuşur: «Rüyamda gökyüzünde bir adam (Badreddin - E.W.) gördüm, dolunayın içindeydi, tanrının ruhu (İsa - E.W.) ile birlikteydi». Rahip ayrıca, Şeyh'in dervişleriyle birlikte Chios'u ziyaret ettiğinde **zikr**'e başladığını ve vecd içinde havalarda süzüldüğünü ekliyordu (236). Sonunda rahiplere şöyle seslenmiş: «Dinlerimiz ayrı olsa bile, hepimiz o gizli gerçeği arıyoruz. Hepimizin efendisi bir, hepimiz gerçeğin kölesiyiz» (237). 1407'de Edirne'de kamuoyu karşısına çıktıktan sonra, Şeyh'in Chios ve başka birçok Ege

231 *Ritter, H.*, Das Meer, S. 480.
232 *Ateş, A.*, Ibn al 'Arabî. The Encyclopaedia of Islam. n.e. voll. III, 1971, S. 710f.
233 *Gökbilgin, M.T.*, XV. XX. yüzyıllarda merkezi ve güneydoğu Avrupa'da köylü hareketleri konusu hakkında. Belleten XXXI, 1966, S. 94.
234 *Menâqybnâme*, S. 127.
235 a.g.e., S. 162.
236 *Filipoviç, N.*, Princ Musa, S. 569.
237 a.g.e., S. 572.

adalarını ziyaret etmiş olduğu tahmin edilebilir. Hatta Spiros Vryonis Jr.'un ileri sürdüğüne göre, Şeyh Chios'ta iki papaz ve baş rahibi İslâm'a döndürmekle kalmamış, adanın Cenovalı yöneticileriyle görüşmeler bile yapmış (238). Ne yazık ki elimizde hiçbir kronik veya 1391-1450 arası döneme özgün kaynak eksikliğini dolduracak güvenilir belgeler yok (239). Ancak Şeyh grek din adamlarını ziyaret ettiğine de hiç şüphe yok. Grek papaz ve rahipleri Türkçe anladıkları gibi arapça bazı dua söylemlerini de kıvırabiliyorlardı (240). N. Filipoviç'in haklı olarak belirttiği üzere, tasavvuf mistiği hıristiyanlara Sünnilik'den daha yakın geliyordu (241). Grek rahipleri arasındaki Hezikast akımı ve lâtin nefreti onları İslâm etkisine açık tutuyordu. Girit'teki Venedikliler grek ortodoks kilisesini baskı altında bulunduruyor, grek din adamlarının sayısını sınedikliler 1423'de Selânik bölgesini istila ettiklerinde ilkin rahiplerin yerlerine yenilerinin atanmasını engelliyordu (242). Ege adalarındaki yalnız din adamları değil, köylü, balıkçı ve tüccar kesimi İtalyan düşmanıydılar. 1453'de Kritobulos, Venedik deniz üstünlüğünün kırılmasından duyduğu sevinci açıkça söyleyecekti (243). Venedikliler 1423 Selânik bölgesini istila ettiklerinde ilkin rahiplerin direnişiyle karşılaşacaklardı, çünkü bunlar karşılarında İtalyanlardan çok Türkleri görmeyi yeğliyorlardı (244). J. Bryennios'un başında bulunduğu grek heyeti, 1406'da Kıbrıs piskoposlarını lâtin yanlısı olmakla suçlayınca Kıbrıs kilisesiyle birleşme girişimleri de suya düşecekti (245). Bir 14. yüzyıl broşüründe Hilaron adlı bir rahip müslüman birine akıl danıştı diye küçümseniyordu. Kusursuz davranmayı bir müslümandan mı öğrenmeliydi?!. (246). Grek kilisesinin İslâm'a doğru giderek yakınlaşması. Bedreddin düşüncesinin yalnız Sakız adasında değil, başka birçok yerde de niçin kolayca yankılandığını açıklamaya yeter.

Oysa sünnî din adamları, şeyhleri tanrıya küfür etmek ve kutsal konulara saldırmakla suçluyorlardı. Hele İdris Bitlisî ona, örf ve

238 *Vryonis, Jr.*, The Decline, S. 358.
239 *Werner, E.*, Ketzer, S. 45.
240 *Filipoviç, N.*, Princ Musa, 669f.
241 *a.g.y.*, S. 482.
242 *Thiriet, E.*, La situation religieuse en Crète au début du XVe siècle. Byzantion XXXVI, 1966, S. 206.
243 *Critobul* V. 15. 2. S. 349.
244 *Tsaras, J.*, La fin d'Andronic Paléologue dernier despot de Thesselonique. RESEE II, 1965, S. 427.
245 *Hunger, H.*, Chortasmenos, S. 80.
246 *a.g.y.*, Anonymes Pamphlet gegen eine byzantinische «Mafia». RESEE VII, 1969, S. 98, 105.

âdetleri ve yasaları çiğniyor, insanın en bayağı güdülerine yöneliyor, diye saldırıyordu (247). Koca Hüseyin daha da açık konuşuyordu: «Kendini hayvansal tutkulara kaptırmış, şarap içiyor, başka bir sürü yasak şeyler yapıyor» (248). Onu böylece **İbahiye** mezhebiyle aynı düzeye itiyordu. Nedir ki Bedreddin artık düşüncelere derinlemesine dalmak ve tarikatçılıkla yetinemez oldu, siyasal yaşama atıldı, üstün bir devlet reformcusu olarak ortaya çıkıyordu. Bu üstünlüğü hoşgörüden kaynaklanıyor, **hümanizmi** bir devlet ilkesi haline getirmeyi amaçlıyordu (249).

Bir süre sonra, **Pîr Bedreddin** özdeyişlerini pratik alanda uygulama, yaşama geçirme fırsatını buldu. **Musa** onu kadı-asker olarak atadı. Eski Osmanlı kronikçilerine kalırsa, Musa sıradan kişilere birtakım «makamlar», bu arada tımarlar bağışlamış (250). N. Filipoviç'e bakılırsa, bunu yaparken türkmen köylülerini göçerleri, yoksul sipahileri, akıncı subaylarını önplanda tutmuş, yerine göre Musa'nın hıristiyanları dikkate almış olması gerekiyor. Çünkü **İbn Arabşah**'ın belirttiğine göre, «Bir yığın grek, doğru dürüst türkçe konuşamayan bir sürü insan onun çevresini sardı». Bu sonuncular arasında yahudi, ermeni ve türk olmayan başka grupların yer aldığı tahmin edilebilir (251). Musa'nın yenilgisinden sonra Şeyh İznik'e sürgün gitti. Dışardan bakılırsa orada mutasavvıf bir derviş yaşamı sürüyordu. Kadıaskerliği sırasında müritlerinden **Börklüce Mustafa'ya** emane tettiği üç torununu da yanına getirtti. Mustafa, İmparator V. Ioannes Paleologos'un evlilik dışı kızıyla evlenen İlario Dorias'ın kızı İsabella ise evliydi (252). Filipoviç, I. Süleyman'ın hareminden yaşayan bu hatunu Mustafa'nın 1411'de ganimet olarak aldığını tahmin ediyor (253). Mustafa'nın Musa döneminde Rumeli'de yaşamış olması akla yakın geliyor.

Hoca Sadeddin (1536-1591?) **Tacü't-tevarih** (İmparatorluk tarihi) adlı eserinde şöyle der: «Börklüce Mustafa adındaki bir çetebaşı, Şeyh'in kadıasker olduğu sıralarda onun yetkilisi idi (kethüda'sı), resmi işlerini görürken Şeyh ona danışır idi» (254). Sadeddin bununla da, Bedreddin'in düzenbaz bir danışmanın kurbanı olduğunu

---

247 Idris Bitlisi nach *Tveritinova, S.A.*, K Voprosu, S. 121 - 122.
248 *Qoğa Hüseyin*, S. 224.
249 *Werner, E.*, Häresie, S. 269.
250 Altosmanische Chroniken, S. 74.
251 *Filipoviç, N.*, Princ Musa, S. 607.
252 *Hopf, Ch.*, Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues. Berlin 1873, S. 536.
253 *Filipoviç, N.*, Princ Musa, S. 384.
254 Text bei *Filipoviç*, S. 531.

söylemek istiyor. N. Filipoviç ise buradan, Mustafa'nın Şeyh'i etkileyecek kadar eğitim görmüş ve enerjik birisi olduğu ve Musa'nın onun danışmanlığına değer verdiği sonucunu çıkarıyor (255), ama eldeki metin bunu doğrular nitelikte değildir. Mustafa'nın İsabella ile olan bağları, bu kadını ganimet olarak ele geçirmesi nedeniyle, sözkonusu eğitimin düzeyi konusunda açıklayıcı sayılamaz.

Oruç (Uruç) bin Âdil'de şunları okuyoruz: «Simavna kadısı oğlu Şeyh Bedreddin kadıasker olduğu zaman, yanında Börklüce Mustafa denen bir kethüdası vardı. Kendisine şeyh dediği sürece en ileri gelen müridi ve halifesi oydu. Bu Börklüce Mustafa Karaburun' da şeyh oldu ve ortalığı karıştırmaya başladı. Aydıneli'ni kendi yanına çekti. Kendisinin —Allah korusun— peygamber olduğunu yaymaya kalkıştı» (256). Onun ortaya çıktığı Batı Anadolu'da giriştiği eylemlere ilişkin daha yakın bilgileri Dukas'tan ediniyoruz: «O günlerde dağlarda köylü cahili (idiotis kai agroikos) bir Türk ortaya çıktı. Buraları (İyonya körfezinin girişinde olup halk ağzında Stilarion denen yöreydi, doğuda Chios (Sakız) adasının karşısına geliyor. Türklere gönüllü yoksulluğu öğütlüyor (akti mosunin) ve **kadınlar bir yana**, yiyecek, giyecek, çekek hayvanı ve tarım aletlerinin, **herşeyin ortak** olması (panta koina) gerektiğini öğretiyor. Ben kendi evimi nasıl kullanırsam senin evini de öyle kullanırım diyor, sen benimkini ben de seninkini diyor, ama kadınlar hariç! Bütün kır halkını (pantas agroikous) buna inandırınca hileyle hıristiyanların dostluğunu da kazanmaya kalkıştı. Hıristiyanların inançlarına saygı göstermeyen her Türk allahsızdır, görüşünü yayıyordu. Onun dünya görüşüne katılan herkes rastladığı hıristiyanları dostça karşılıyor, onlara tanrının torunları gibi davranıyordu. Kendisi ise kilise babalarına ve ruhanîlere hergün bilgi yolluyor, kendi görüşlerini açıklıyordu. Hıristiyanların inançları paralelinde olmayanların hiçbir zaman kurtuluş yolunu bulamayacaklarını söylüyordu. O zamanlar adada Turlato denen keşiş yurdunda çok yaşlı bir adam yaşıyordu. Bu düzmece Abbas ona saçları kesilmiş çıplak ayak, çıplak kafalı iki çömezini gönderdi. Yalnız birinin sırtında cübbesi vardı. Bu ikisi ihtiyara şunu ilettiler: «Ben de senin gibi bir dervişim. Ben de senin gibi aynı tanrının önünde yere kapanıyorum (tin proskunusin fero), geceleri denizleri sessizce aşıp geliyor, sende kalıyorum.» Düzmece Abbas'ın kafasını karıştırdığı gerçek Abbas, son zamanlardaki bu garip şeylerden (allokotoi) söz ederken şöyle diyordu: «Samos adasında otururken bu adam benimle birlikte derviş ha-

255 *a.g.e.*, S. 385.

256 Text nach *Filipoviç*, S. 539f.

yatı yaşadı. Ama artık şimdi benimle oturup konuşmak için karşıdan gelip hergün uğruyor.»

Börklüce Mustafa, çevresindekilerin «başlarını sarıkla örtmemelerini, tek tip giyecek giymelerini, derviş yaşamı sürmelerini ve hıristiyanlara, Türklerden daha çok yardımcı olmalarını» (257) istiyordu.

Mustafa'nın Sakız (Chios) bağlantısı yeni değildi, bu bağlantıları 1416'dan sonra da sürdürmüştü. Adanın grek halkı hoşgörü düşüncesini olumlu karşılıyordu. Abbasîler ve Selçuklular zamanında olduğu gibi, farklı inançtakilere çil para karşılığında gösterilen resmi hoşgörüden farklı olarak Mustafa inanç karşıtlıklarını aşma yolunda uğraş veriyordu. Çabalarının ciddî olduğunu göstermek için derviş takkesini atıp dış görünüşüyle hıristiyan rahiplerine benzemeye çalıştı. Çıplak başlılık mevleviler için umursamazlığın bir göstergesi sayılıyordu (258). Beyaz sarıklarıyla daha uzaktan göze çarpan sünnî Türkler için Mustafa'nın görüntüsü daha ilk bakışta sapkınlık sayılıyordu (259). Neşri bunu şöyle dile getiriyordu «... kendini olarak (Aydıneli'nde - E.W.) kutsal bir adam diye duyuruyor, halka ibahiye mezhebini vaaz ediyordu. Kır halkı arasında böyle ün kazandı» (260). Böylece müminlere yasak olan her şeyden feragat ettiğini göstermek istiyordu. Şükrullah, peygamberin yasalarına karşı çıkan Mustafa'yı âdetleri çiğneyen biri olarak gösteriyor, onun kendini peygamber ilân ettiğini söylüyordu. Bu yüzdendir ki müridleri, Allah'tan başka tanrı yoktur diye dua ediyorlarmış, ama «Muhammed, onun peygamberidir» demiyorlarmış! (261).

Mustafa türk-grek yerleşimleri arasındaki yörelerde etkinlik gösteriyordu. Çeşme yarımadasında yaşayan yığınlarla hıristiyan onun potansiyel müttefikiydi. Çünkü bunlar Türk komşularıyla aynı ekonomik zorluklar içinde yaşıyorlardı. K.E. Waedekin, Osmanlı yayılmasının Avrupa'ya yönelmesinden sonra Çeşme yarımadasında acı dönemler yaşandığına işaret ediyor. Denizlerde hiçbir etkinlik olanağı kalmayan bölge, kıta limanları arasında işlevsiz ölü bir yöreye dönüşmüştür. Verimsiz topraklar yoksul bir tarımcılıktan ötesine elvermiyor, balıkçılar ise deniz ürünlerini alacak kimse bulamıyordu, çünkü İzmir bir zamanlarki önemini yitirmişti. Yeni toprak soyluları olan sipahilerin reayayı sömürmekten başka birşey

257 *Dukas*, XXI, S. 111 - 113.
258 Aflâkî I. cap. 62, S. 48.
259 *Babinger, F.*, Schejch Bedr ed-dîn, S. 70.
260 *Neşrî*, Ğihânnumâ, zitiert nach *Babinger, F.*, S. 41.
261 *Seif, Th.*, S. 107.

düşündükleri yoktu. Gerçekten korsanlık ve köle ticareti onlara pek kazanç sağlamıyordu artık. «Bu durum, kıtadaki devlet otoritesinin, yarımadanın ekonomik gücünü arttırmadan önce sağlama basmak istediği şu anda açık bir hoşnutsuzluğa dönüşebilirdi» (262). Mustafa'nın vaaz ettiği tüketim komünizmine, hıristiyanların bu yüzden kulak kabartmalarını doğal karşılamak gerekir. Bu «peygamberin» tasarladığı şeyin Bayramîye dervişlerine özgü tarım toplulukları olması muhtemeldir. Çünkü Bedreddin'e Azerbeycan'da rastlayan Şeyh Hamid yoksul köylülerden oluşan bir çeşit üretim topluluğu meydana getirmiş, onların sıkıntılarını böylece biraz olsun giderebilmişti. Pîr ve müridleri kendilerini tarımsal faaliyete adamışlardı. Onun öğrencilerinden biri olan Hacı Bayram (öl. 1430), Ankara dolaylarından bir köylü olup 1402'den sonra bir tarikat kurmuştu ve tarikat üyeleri kendi emeklerinin ürünleriyle geçinmek zorundaydılar. Toprağı birlikte işliyor, hasattan birlikte yararlanıyorlardı. Tarikate Ankaralı bez dokumacılarının çoğu katılmıştı. Kentte topladıkları paraları yoksullara dağıtıyorlardı. Tarikat Ahî öğretisine benziyordu (263). Ancak Mustafa, derviş toplulukları kurmakla yetinmiyor, onları silâhlandırmaya çalışıyordu. Amacı, sömürü ve baskıyı ortadan kaldırmak, Osmanlı devletini çökertmek, tüm toplumu kendi idealleri doğrultusuna dönüştürmekti. Çevresindeki pek çok insanı silâhlandırıp mücadeleye sürdü (264). **Hû Kemal** ise bu arada Manisa bölgesinde 3000 kadar Torlak'la birlikte hareket ediyordu. Kemal ile Mustafa, belki de, Filipoviç'in tahmin ettiği gibi (265). Bedreddin'in talimatı üzerine birlikte anlaşmış olarak faaliyet gösteriyorlardı. Bu konuya ilerde yeniden döneceğiz. Kosa Hüseyin, 7000 insanın bu allâhsız rafızinin peşine takıldığını söylüyor (266). Hatta Kemal'in peşine sonraki belgelerden anlaşıldığına göre hıristiyanlar da takılmış (267).

Mustafacılarla ilk karşılaşan Osmanlıların Aydın valisi Bulgar dönmesi Şişman Paşa oldu, yanındaki tüm birlikleriyle yok edildi. Aynı akibet Saruhan valisi Ali Bey'in de başına geldi, ama güç belâ hayatını kurtarabildi. Nedir ki ayaklanmacılar zaferlerinden bunu bir özgürleştirme operasyonuna, bir karşı saldırıya dö-

---

262 *Wädekin, K.E.*, S. 35.

263 *Mehmet, M.A.*, Sur la pensée, S. 99; *Inalcık, H.*, The Ottoman Empire, S. 191f.

264 Sayılar kaynaktan kaynağa değişik: 2 - 3000 (Altosmanische Chroniken, S. 73), 6000 (*Dukas*, S. 113) 10000 (Idris Bitlisi, *Qoğa Hüsejn* bei *Tveritinova* S. 221).

265 *Filipoviç, N.*, Princ Musa, S. 539.

266 *Qoğa Hüseyin* bei *Tveritinova*, S. 223.

267 *Filipoviç, N.*, Princ Musa, S. 543.

nüştürecek şekilde yararlanmadılar. Yaşadıkları yarımadaya sürgün edilmiş gibi çakılıp kaldılar.

Bu arada I. Mehmed tehlikenin büyüklüğünün farkına varmıştı. Veziri Beyazıd Paşa komutasındaki Rumeli ve Anadolu ordusunu savaşa sürdü. Her iki tarafın da acımasızca sürdürdüğü bir muharebeden sonra Mustafacılar üstün kuvvetler karşısında yenik düştüler. Mustafa'yı Efes'e kadar sürükleyerek getirip orada işkence ettiler, çarmıha çivilediler. «Dede Sultan eriş!» diye seslenirken ruhunu teslim etti (268). Mehmed toprakları hemen sipahilerine bölüştürdü, «Peygamber»in yandaşlarına karşı amansız bir cezalandırma harekâtı yürüttü (269). Torlakların da başına aynı şey geldi. Hû Kemal bir müridiyle birlikte darağacında can verdi (270). Çarmıha germeye gelince bu ceza daha önceden de vardı (271). Mustafayı belki de Sünniliği aşağıladığı ve hıristiyanlarla dostluk kurduğu için böyle cezalandırmak istemişlerdi (272).

Mustafacıların «Dede Sultan Eriş!» çağrısı bir savaş çağrısı değildi. Türkler şeyhlerine genelde Sultan ünvanını verirlerdi. Desteğini kazanmak için ona dua bile ederlerdi (273). Belki de Mustafa ölürkken Pir'ine seslenmek istemişti. Bu aynı zamanda öğrenci-öğretmen ilişkisinin bir başka kanıtıydı.

Anadolu'daki bu olaylar sırasında şeyh nerelerdeydi acaba? 1413 ile 1416 ilkbaharı arasında Mustafa kendisiyle birlikte İznik'te oturmuş, Bedreddin'in emekli aylığından geçinmişti (274). 1416'da onun yanından ayrılan Mustafa Maelaniz yaylasına çekilmiş, vaazlarına orada başlamış, kalkışmayı orada başlamış, kalkışmayı oradan körüklemişti. Bedreddin bundan haber alınca kaçıp Kastamonu'da İsfendiyaroğlu'na sığındı (275).

N. Filipoviç'in belirttiği üzere bu girişimler, Pîr ile müridi arasında bir eşgüdüm ve ayrıntılı bir planlama olmadığını gösteriyor (276), yoksa Şeyh öyle bir çırpıda kaçmaya kalkışmazdı.

---

268 *Dukas*, S. 113f.

269 Tımarların bağışlanmasından Eski Osmanlı Kroniklerinde söz ediliyor, S. 73. Şükrullah kovuşturmalardan şöyle söz etmektedir: «Müslümanların 400'den fazla Sufi'yi öldürdüklerini söylüyorlar. Ölenler Allah'tan başka tanrı yoktur diyorlarmış, ama Muhammed Allah'ın Peygamberidir demiyorlarmış...» Seif, Th. S. 107.

270 *Filipoviç, N.*, Princ Musa, S. 551.

271 *Babinger, F.*, Schejch Bedr ed-dîn, S. 75 de örnekler veriliyor.

272 *Hasluck, F.W./Hasluck, M.M.*, S. 569; *Werner, E.* Häresie, S. 271, A. 105.

273 *Köprülüzâde, M.F.*, Bemerkungen, S. 212.

274 *Qoğa Hüsejn* meblağı 10000 akçe olarak belirtiyor (*Tveritinova*. S. 223).

275 *Qoğa Hüsejn*, a.g.e.; *Şerefeddin, M.* S. 250.

Kuşkusuz Kastamonu'da destek göreceğini ümit ediyordu. Nedir ki Bey böyle bir serüvene atılmaktan yana değildi. Mehmed'in Anadolu'daki durumu pekişmiş ve Beyler yeniden kurulan Osmanlı rejimine baş eğmişlerdi (277). İsfendiyaroğlu bu yüzden Şeyh'e Kırım Hanına gitmesini salık veriyordu. Han, onun güvenliğini sağlıyabilir ve destekleyebilirdi. Bedreddin bir gemiye bindi, ancak Venediklilerle olan gizli savaştan dolayı gemi onu Kırım'a değil Valahya (Eflâk)'ya bıraktı (278). Onun yaşam öyküsüyle ilgili bu bilgiler pia fraus (softa uydurması) sayılır, çünkü bu bilgilerde akılı sıra şu vurgulanmak isteniyor: Pîr'in Rumeli işlerine karışmış olması düpedüz bir rastlantı sonucuydu. O kendini öyle plansızca rüzgarın esintisine bırakacak biri değildi. Mircea kendisini büyük bir saygıyla karşıladı (279). İdris Bitlisî bu iki adamın arasındaki gerçek dostluktan ediyor. Bu dostluk, Şeyh'in öğretisinin hıristiyanlığa yakın olmasından kaynaklanıyormuş. Koca Hüseyin ise bu dostça ilişkiyi ittifak olarak adlandırıyor (280). Buradan ikisinin işbirliği yaptıkları sonucu çıkarılabilir. Valah (Ulah) prensi uzun yıllardır Anadolu Beyleriyle ilişki içindeydi. 1391'de I. Beyazıd ondan görevini usulca bırakmasını istedi (281). Buna zahirî bir durumun yol açıp açmadığı belli değildi. Ama prensin Osmanlıların boyun eğdirme girişimlerine başarıyla karşı koyduğu anlaşılıyor. Sultanlara elinden geldiğince zorluklar çıkarmıştı. Beyazıd'ın Anadolu'da güçlü olduğu 1402 yıllarında da sürdürdü bu karşıtlığını. Şeyh'in ona kendi planlarından söz etmiş ve vaadlerde bulunmuş olması olanak dışı değil (282).

Şeyh Valahya'da Musa'nın Azap Beyi gibi eski adamlarıyla rastlaştı (283). Köse Mihal'in Mehmed'ten çok tasavvufçulardan avantaj vaadleri koparan bir torunu da katıldı kendisine (284). Yine hayat öyküsüne bakılırsa, Bedreddin Valahya'dan kalkıp Dobruca güneyindeki Deliorman'a geçti, orada «bir yığın ahali» ile dostluk kurdu (285). İdris Bitlisî ile Koca Hüseyin Şeyh'in buradan Ru-

276 *Filipoviç, N.*, Princ Musa, S. 530.
277 *Akdağ, M.*, tarihi, S. 344f.
278 *Menâqybnâme*, S. 167.
279 Idris Bitlisi bei *Tveritinova*, S. 221.
280 a.g.e., S. 223.
281 *Babinger, F.*, Beginn der Türkensteuer, S. 11.
282 *Istoria Rominiei* II, S. 384: Kostas Karchias'ın Beyazıd'a karşı faaliyeti üzerine bak. *Dennis, G.T.*, Three reports, S. 248 (Kap. V, A. 187).
283 *Menâqybnâme*, S. 168.
284 *Arnakis, G.G.* Futuwwa, S. 236.
285 *Menâqybnâme*, S. 168.

meli eyaletlerine müritler yolladığını yazıyorlar. Dostlarına ve yandaşlarına geldiğini böylece haber vermiş (286).

Şeyh Valahya'da Musa'nın Azap Beyi gibi eski adamlarıyla Zagora ovalarına yönelikti (287). Burada, kenti ele geçirme niyeti rol oynamış olabilir, ama Osmanlı egemenliği altına 1396'da düşmüş olan kuzey-doğu Bulgaristan'da Türk kolonileşmesinin I. Beyazıd zamanında başladığını gözardı etmemek gerek. İlkin garnizonlar tahkim edildi, Anadolu insanları buralara geldiler. Daha 15. yüzyıl başlarında Silistire ile Şumnu arasında pek çok akıncı oturuyordu. Bu durum Şeyh'in başkaldırısı için etnik ve sosyal bir taban oluşturuyordu (288).

Hatırlanacağı üzere Musa da sırtını akıncılara dayamıştı. Onun kadıaskerinin anısı akıncıların hafızasında tazeliğini hâlâ koruyordu. «Duçalor köyü ahalisi Şeyh'in askerî yargıçlık yaptığı dönemi iyilikle andıklarından kendisine sayısız armağanlar verdiler» (289). Kendisiyle karşılaşıp tartışan İbn Arabşah'ın bildirdiğine göre, Şeyh'in çevresini saran sıradan bir yığın insan, onu hediyelere boğuyor, saygıyla selâmlıyordu (290).

Şeyh'in Amaçları Neydi?

İsimsiz bir kronikçi bu konuda şunları yazıyor: «Zagora ovasında Şeyh'in imansız bazı tasavvufçuları iddia ediyor ki, Şeyh ahalinin karşısına çıkıp, bundan sonra egemenlik bende, taç bana verildi. Bana melik ya da mehdî derler. İsyan bayrağını açtım, demiş» (291). II. Murad ve II. Mehmed'in sarayındaki ulemadan Şükrullah da Bedreddin'i mehdî, Mustafa'yı da peygamber sayıyordu (292).

Mehdîliğin ayrı bir tarihçesi var, aslında şiî çevrelerinde yuvalanmış bulunan bu inanca göre, Ali'nin soyundan gelecek bir imam beklenmektedir. Bu imam, çağın yeteneksiz halifelerinden ayrı olarak tanrının doğru dürüst yönlendireceği bir şeyh olacaktı. Kurtarıcıyı özellikle «eza ve cefa çekenler» her an büyük bir özlemle bekliyorlardı (293). Bedreddin yandaşlarının bir bölümünde bu mehdî-

286 *Tveritinova,* S. 221, 223.
287 a.g.e., S. 221; *Menâqybnâme,* S. 168.
288 *Angelov, D.,* Certains aspects, S. 267.
289 *Menâqybnâme,* S. 168.
290 Ibn 'Arabşâh nach *Tveritinova,* S. 216.
291 *Babinger, F.,* Schejch Bedr ed dîn, S. 31.
292 *Filipoviç, N.,* Princ Musa, S. 572.
293 *Hartmann, R.,* Die Religion des Islam. Eine Einführung. Berlin 1944, S. 108f.

lik iddiasıyla umutlar uyandırıyor, ödül, başka bir deyişle, sınıfsız, sömürüsüz bir toplum oluşturma beklentisi yaratıyordu (294). Şeyh'in torunu gerçi, şeyhin Sultanlık pâyesini edinmek istediğini şiddetle red ediyor ve buna benzer iddiaları, onun düşmanlarının karaçalması olarak niteliyordu (295), ama onun hayat öyküsündeki eğilim açısından bunun pek kıymeti harbiyesi yok. Şeyhin hasımları arasında yer almayan İbn Arabşah'ın da onun padişah olmak istediğini duymuş olması bir yana, şeyhin kökeni bile Selçuklu sülâlesine kadar uzanıyor (296). Dedesi Abdülaziz ise Hacı İlbey, Ece Bey ve Fadıl Bey'le birlikte, başında Orhan'ın oğlu Süleyman Paşa'nın bulunduğu etkin bir yöneticiler grubu içinde yer alıyordu. Kardeşi I. Murad'tan farklı olarak Süleyman, bir yanda Osmanlı boyu öte yanda yayılma harekâtına eşit haklarla katılmasını dilediği Anadolu Beyleri arasında bir denge siyaseti gütmüştü. Buna karşılık Murad, Rumeli'de olsun Anadolu'da olsun Osmanlı hegemonyasını savunuyor, eşitlik değil, egemenlikte öncelik çizgisinde diretiyordu (297). 1357'de ölüsünü yaktıran Süleyman'ın ölümüne kadar Rumeli, fiilî olarak Anadolu'dan bağımsızdı ve veliaht ile yandaşlarının egemanliği altındaydı (298).

Orhan, Anadolu Beylerini kendine bağımlılaştırmaya başlamakla Murad'a yürüyeceği yolu göstermişti. İmparator Ioannes Kantakuzenos'un damadı olarak saygınlığı artıyordu, ama varisi Süleyman değil, Murad idi. Bedreddin de Süleyman'ın anlayışına katıldı. 1402'de Timurun saflarına geçen bütün Osmanlı karşıtı feodal beylerle barış düzleminde anlaşmak istiyordu. Bu yaklaşımının ilk tohumlarını daha Anadolu'daki gezileri sırasında ekmişti. 1416'da Kastamonu'ya kaçışı da bu tezi destekliyor. Ama Osmanlı otoritesine katılmayı kesinlikle red ettiği açıktır ve Süleyman'ın politikasından da bu yüzden kopmuştur. Hatta Rumeli'de Osmanlı tâcı adaylarından «düzme» Mustafayla zıtlaşması da bu yüzdendir, çünkü Cüneyd Bey'le ittifak kuran Mustafa sultanlık için I. Mehmed ile rekabet halindeydi. Düzme Mustafa, Osmanlı sülâlesinden geldiğinde diretiyor ve Rumeli Beylerini çevresine topluyordu. Nedir ki yürükler, yayalar ve akıncılar ona karşı cephe alınca Selânik'te Bizanslılara sığınmak zorunda kalacaktı. Bu, Osmanlı-karşıtı duyguların Türk

294 *Noviç, A.D.* Krestiyanskoe vosstanie, S. 78.
295 *Menâqybnâme*, S. 172.
296 *Tveritinova*, S. 216.
297 *Filipoviç, N.*, Princ Musa, S. 661 - 663.
298 *Inalcık, H.*, The Conquest of Edirne (1361). Archivum Ottomanicum III. 1971, S. 190, 193.

halk katmanlarının yüreğinde ne denli kök saldığının bir göstergesiydi (299).

Bedreddin'in bu koşullardan yararlanma saati gelmişti. O egemenlik istemlerini Osmanlı-öncesi bir geleneğe dayandırıyor ve bu istemler, onu bunca hınç duyulan Osmanlı soyuyla akraba olmak gibi bir lekeden kurtarıyordu. O, aynı zamanda siyasal meşruluğu ile dinci önderlik bilinci arasında bağlantı kuruyordu. Aşıkpaşazâde'ye göre, şeyh yanlısı tasavvufçular Deliorman'da şunu ilân ediyorlardı: «Gelin, bundan böyle tek sultan benim, sultanlar bana bağlı. Kim sancak istiyorsa gelsin. Kim subaşılık istiyorsa verelim. Kimin dileği varsa bize gelsin». Kendinden de şöyle söz ettiği ileri sürülüyor: «Bu ülkede ben ayaklandım, burada halife benim. Aydıneli'nde ise Mustafa ayaklandı.» (300). Neşrî ise şeyhin yandaşlarını aşağılayarak onları düzenbaz, ayaktakımı, budala olarak görüyor, onlardan, yalnız iş peşinde koşturan aptallar diye söz ediyor: «Bunlar Şeyh'in Musa Çelebi'nin yanında kadıasker iken kendilerine tımar dağıttığı kişilerdir» (301). Başka bir deyişle, Bedreddin'in yanına yalnız Türkmenler, köylüler ve işsiz savaşçılar değil, aynı zamanda sipahiler de koşmuştur. 1413 yılının deneyimlerinden sonra, şeyh, sipahiler olmadan iktidarı değil ele geçirmek, iddiasında bile bulunamıyacağını kavramış olmalı. Aynı zamanda Musa'nın propagandasını yaptığı gazîlik fikrini bir yana atıp cihad düşüncesinden de vazgeçti (302). Bunun yerine dinsel hoşgörüyü getiriyordu. Sırbistan ve Bulgaristan'daki Türk yandaşı küçük soyluları böyle kazanmak istiyordu. O bakımdan hareketin sosyal tabanındaki birlik kendiliğinden değildi. K.E. Wädekin'ın çıkardığı sonuç şudur: 1416'da Anadolu ve Rumeli'de devlete karşı olmakta birleşen iki ayrı olgu söz konusuydu (303). A.S. Tveritinova'ya kalırsa, Mustafa'nın başkaldırısını halktan gelen **radikal kanat**, Bedreddin'in isyanını ise yine aynı hareketin bütünlüğü içinde **ılımlı feodal kanat** olarak yorumlamak gerek (304). N. Filipoviç ise, ayaklanmaların üç odağında da, Bedreddin'in müridleri aracılığıyla yönlendirdiği ve tüm ipleri elinde tuttuğu bir tek hareket görüyor (305). Ama böyle düşünmek ayaklanma odakları arasındaki görüş ve derece farklarını gözardı etmiş oluyor.

---

299 *Filipoviç, N.*, Princ Musa, S. 530, 712.
300 *Asiqpasazâde, Babinger, F.* çevirisi Schejch Bedr ed-dîn, S. 36.
301 Nesrî a.g.e., S. 42.
302 *Filipoviç, N.*, Princ Musa, S. 578.
303 *Wädekin, K.-E.*, S. 48.
304 *Tveritinova, A.S.*, K voprasu, S. 209-210.
305 *Filipoviç, N.*, Princ Musa, S. 571f.

Bilindiği üzere, Şeyh'in «hayat öyküsü», onu isyancı damgasından kurtarmak isterken Börklüce için kötü hiçbir söz kullanmıyor. Okuyucunun dikkatini Börklüce Mustafa'dan «düşme» Mustafa'ya kaydırmak gibi bir hileden yararlanarak onu, Şeyh'in saygınlığına halel getirmekle suçluyor. Çünkü yaşadıkları dönem aynı olsa bile, iki isyancının (Düzme Mustafa ve Börklüce) birbirleriyle gerçekten de hiç ilişkisi yok (306). Bedreddin ise Börklüce Mustafa'yı «hizmetkâr» olarak niteliyordu (307). Oysa İdris Bitlisî, «hizmetkârın» aslında ustasının emriyle hareket ettiğini, Aydın halkını onun davası uğruna kazanmak istediğini yazıyor (308). Peki, ama Şeyh İznik'ten niçin öyle birden bire ayrılıp da Doğu Anadoluya geçti?

Koca Hüseyin, bunu şöyle cevaplamaya çalışır: Din sapkını olarak tezgâhladığı her şeyin onun sırtına yüklenmesinden korkuyordu (309). Üstelik Kastamonu'da, Valahya'da ya da Deliormanda onun kendisinden koptuğunu açıkça niye söylemiyordu? Onu niye hizmetkârı ve öğrencisi olarak niteliyordu? Wädekin'e göre, Şeyh'in bundan amacı, radikal Mustafa'nın ve «vahşi» Torlakların dizginlerini elde tutmasını bildiğini, egemen sınıf yanlılarına gösterebilmekti (310).

İki şeyhin de İznik'te birbirlerinden ayrılmaları, hedef ve yöntem açısından birbirinden farklı düşündüklerini akla getiriyor. Bedreddin çok gezip görmüş, çok üstün kültürlü bir din bilginiydi, devletin kuvvet dengelerini iyi tanıyordu, üstelik kadıaskerlik gibi yüksek bir devlet görevi yüklenmişti. M. Akdağ bu olguya büyük önem veriyor, çünkü Bedreddin eninde sonunda egemen sınıftan sayılıyordu. Devlet adamı olarak kazandığı deneyimleri isyanı hazırlarken de kullanıyordu. Bu durum onun başkaldırışını önceki tüm ayaklanmalardan nitelik açısından farklı kılıyordu (311). Onun amaçlarında Mustafa'nın kafasındaki eşitlik ideali ve komünizm deneyi yoktu. «Tüm feodal toplumu yadsıyan bir devrimci» değildi (312), Sadece bir reformcuydu o. Mehmed'i devirmenin ancak sipahiler kendisinden yüz çevirdikleri zaman mümkün olduğunu biliyordu. Sipahileri Eşitlik İlkesiyle kendi yanına çekemezdi, ancak

306 *Menâqybnâme*, S. 133. Osmanlı kronikçilerinin bu iki adam arasındaki herhangi bir bağıntıdan söz etmemeleri ilginç. Biz sadece onların iktidar mücadelesine değindik.

307 Altosmanische Chroniken, S. 74.

308 Idris Bitlisi, bak. *Tverilinova*, S. 220.

309 *a.g.e.*, S. 223.

310 *Wädekin*, S. 48.

311 *Akdağ, M.*, tarihi, S. 345.

312 *Filipoviç, N.*, Princ Musa, S. 535.

onlara toprak vaadinde bulunabilirdi. Buna karşılık hıristiyanlarla uzlaşma fikrini Börklüce'yle tamamıyle paylaşıyordu. Devletin siyasal ve askerî ağırlığının Rumeli'ye kayması sonucu, hıristiyanlarla ilişkilerin düzenlenmesi önplana geçti. Beyazıd'ın haraç ideolojisi, Musa'nın gazîlik fikri, Türk devlet sistemiyle ilgilenmek gerekiyorsa tamamiyle olumsuz şeylerdi.

Bedreddin, geniş çaplı hoşgörü düşüncesiyle, Türkler ve yerli halk arasında bir kaynaşma sağlamak istiyordu. Dinlerin eşitliği ilkesini bu amaçla yayıyordu. Ama burada sadece dinsel alandaki ayrımcılığın değil, siyasal alandaki ayrımcılığın da terk edilmesi söz konusuydu. Yenenler ve yenilenler yeni bir devlet sistemi içinde kaynaşmış bir toplum oluşturmalıydılar ve bu toplum, katolik Avrupa'ya direnecek istem ve güçte olacaktı. Ortodoks grekler ve slavlar bir islâm hıristiyan devleti içinde Batı kilisesine karşı cephe alarak birleşmeliydiler. Şeyh, bir lâtin-grek kilileseler birliği düşüncesine karşı bir islâm-hıristiyan toplumları senteziyle çıkıyordu, böyle bir toplumda dinsel ve etnik sınırlar kalmayacaktı. **Yöneten ile yönetilenleri bağlayan ortak çerçeve hoşgörüydü, hümanizm düşüncesiydi.** Sınıfsal egemenliğin kaldırılmasını düşündüğü yoktu. Ütopik planları ve pratikleri bir yana bırakıyordu.

Buna karşılık Mustafa **radikal devrim** yolunu seçiyordu. Onun eşitlikçi istemleri ne Avrupa ne de Doğu için yeni bir şey sayılmazdı. Bu istemlere, daha önce İran'da 5. ve 6. yüzyılda ve İlhanlı devletinde, Serbedar'larda 14. yüzyılda rastlıyoruz (313). Ama akıllıca düşünülmüş hoşgörü formülü bu istemlere özgül bir nitelik kazandırıyordu. Mustafa'daki hoşgörü düşüncesi yüksek islâm çevrelerine özgü faydacı tutumdan kaynaklanıyordu. Köylü ve göçer grupların militan (savaşçı) ideolojisi haline geldi. Mustafacılarda din eşitliği istemi sosyal eşitlik istemine dönüştü. Eski düzeni devirmeden eşitliği gerçekleştirmek imkânsız olduğundan **sınıf mücadelesi ile hoşgörü** yanyana yürüyordu. Eşitlik düşüncesi, peygambercilik akımları mesih (mehdî) rolünü nasıl benimsiyorsa mehdîliğe de aynen o şekilde soyunuyordu, çünkü eşitliğe giden kurtuluş yolunu ancak tanrının koruduğu bir önder ya da mehdî açabilirdi (314). Kurtuluşa doğru yükselen ilk safhayı bir ölçüde Mustafacılar üstlendiler, Mehdî'yi böylece duruma müdahale etmeye zorladılar. Mustafacılar, yenilgiye uğradıktan sonra, kurtarıcıları olan Mustafa'nın

313 *Noviçev, A.D.*, Krestiyanskoe vossatanie, S. 73.

314 *Lantermari, C.*, Messianism: ist historical origin and morphology. History of Religions II/1. 1962, S. 63; *Werner, E.*, Messianische Bewegungen im Mittelalter. ZfG X, 1962, S. 617f.

Samos adasına geçtiğini sanıyorlardı. Çünkü o ölümsüz yaşamını orada sürdürebilir, olaylara her zaman yeniden müdahele edebilirdi (315).

M.A. Mehmet, Bedreddin'i de bu konuda Mustafa'yla yanyana koyuyor. Onun öğretisi eninde sonunda «mal ortaklığı»ndan başka bir şey değildi diyor. Şeyh'i böylece yine köylü ve pleblerin temsilcisi olan **Thomas Münzer** ile aynı kategoriye sokuyor (316). Şeyh'i böyle bir kıyaslamaya sokmadan sadece Mustafa ile olan bağlarına bakarsak, bazı benzerlikler ortaya çıkıyor. Öte yanda fenomenolojik açıdan benzer noktalar var, ama tarih açısından değil! Bir kez T. Münzer, feodalizmden kapitalizme geçişi hızlandıracak bir burjuva-öncesi intilâlin eşiğinde bulunuyordu. Münzer hareketini bu tarihsel koşullara bakarak ele almanın gereği var. Onun kurduğu «itifak», kent ve kır kökenli yoksul halkı aynı sınıfsal pota içinde ergitmeyi amaçlıyordu. Bu sınıf, tanrının yeryüzündeki düzenini kılıç yoluyla kuracaktı. Gelecek için düşündüğü sınıfsız toplum 16. yüzyılda buna henüz hazır değildi. Ama «bu soğukkanlı düşünce esintisi ve ulaşılmak istenen son duruma pratikte kavga vererek yaklaşma inancı olmasa, Münzer elbetteki, yerel bir takım ayaklanmaların küçük-burjuva elebaşısı olmaktan öteye geçmez» (317). Münzer, tarihin henüz Mustafa'nın önüne koymadığı birtakım durumlarla karşılaşmıştı. Çünkü Anadolu'da daha feodalizmi açıkça geliştirmenin kavgası veriliyordu, feodalizmin ileriye doğru gelişmesi amaçlanıyordu, yoksa onun yerini başka bir şeyin alması değil. Mustafa'nın yanında, Münzer'in elindeki madenci ve köylü yığınları gibi devrimci güçler yoktu. Ufukta proleteryanın oluşmakta olduğuna ilişkin hiçbir belirti yoktu. Ama Mustafa, Münzer'in amacına paralel bir topluma önceden ulaşmayı göze alabiliyordu. Oysa Bedreddin bu düşüncelerden çok uzaktaydı. Gerçi sömürünün hafifletilmesini, «yoksul insanın» daha iyi koşullara kavuşturulmasını amaçlıyordu, ama bunlar tüm devlet aygıtını parçalayarak değil, sadece tepeden gelme reformlarla yapılmalıydı. Onun kaderinde devrim yoktu, sadece islâhat (reformatio) ve yenileştirmek (renovatio) vardı (318).

---

315 *Dukas*, XXI, S. 114f.

316 *Mehmet, M.A.*, Sur la pensée, S. 102.

317 *Bensing, M.*, Idee und Praxis des «christlichen Verbündnisses» bei Thomas Müntzer. Wiss. Zschr. der. Karl-Marx-Universität, Gesellschafts- und Sprachwissenschaftl. Reihe Jg. 14, H. 3. Leipzig 1965, S. 471; *a.g.y.*, Thomas Müntzer, *Leipzig* 1965, S. 73 - 80.

318 *Gökbilgin, M.T.*, Benim «Häresie» başlıklı makalemi okumamış, ama benzer bir değerlendirme yapıyor. Çünkü Bakanlardaki çelişkili etnik ve dinsel durumu bilen Şeyh'in İslâm'da reform düşüncesiyle dolu olduğunu yazıyor: Hı-

Yaşlı usta Edirne'de devlet güçleriyle çatıştığı ilk karşılaşmada hissedilir bir yenilginin tadını tatmıştı, çünkü sipahilerin çoğu onu oracıkta bıraktılar. Eski Osmanlı kronikçileri durumu anlatırken şöyle diyorlar: Ahalî «Onun davasından hayır gelmediğini görünce dağılıp gitti, yanında pek az kişi kaldı» (319). Ama Şeyh talihini bir kez daha denemeye kalktı. Sadık yoldaşlarını Deliorman bölgesindeki sık ormanlarda topladı. Onu sevenler her yandan koşuşup geldiler. Bize kalırsa bunlar akıncılar, yürük, ulah ve hıristiyan reaya idi. Ancak onun reformcu fikirlerinin toplumda açıkça ne gibi bir profil kazandığı belli değildir. İhanet çevresini iyice sarmıştı, yeni hiçbir eyleme kalkışamadan Mehmed'in eline düştü. Sultan, bu ünlü din bilgini ve saygın Şeyh hakkında hüküm verme cesaretini bulamadı. Şeyh'in sünnî hasımları ve hasetliler, öncelikle şehzadenin hocası Fahreddin onun idamından yanaydılar. Çaydar adında bir mevlevî fetvayı okudu. Asılarak idam edilmesi isteniyordu, ama mallarının haczi değil. Bunlar torunlarına bırakılacaktı (320). Şeyh 18.12.1416 günü Serez çarşısında herkesin gözü önünde asıldı (321). İnfaz biçimi, suçlunun yüksek soylu geçmişine yakışır olmalıydı. moğal ve Türkler arasındaki boş inançlara göre hanlar ve onların sülâlesi ancak boğularak ya da asılarak öldürülebilirlerdi, kanları toprağa düşmemeliydi (322). İlkbaharda değil kışın öldü, gerçek bir aziz gibi... Çünkü inanç geleneklerine göre, peygamberlerin çoğu kış vaktinin dünyevî cefa âlemini cennete tercih ederlerdi (323).

Gerek kelâmı gerek eylemiyle, müridleri gibi ne sınır ne de tabu tanıyan Şeyh, bütün bunlara rağmen ulema çevrelerinin gözünde daima bilgin bir tasavvufçuydu. Ama sultanlık tacını ele geçirmeye kalkışmıştı, ölmeliydi. Sınıf egemenliğini kaldırmayı düşünmediği için, işkence ve cellat kılıcı ona reva görülmemişti. İşte bu nedenledir ki, Şeyh'in Serezli dervişleri kendisine bir türbe yaptır-

---

ristiyanlarla müslümanlar arasında bir yakınlaşmayı amaçlamasına rağmen, bunu gerçekleştirecek gücü yoktu. Onun cahil ve fanatik müridleri kendisine yarardan çok zarar getiren eylemlere kalkıştılar. XV - XX yüzyıllarda merkezi ve güney - doğu Avrupada köylü hareketlerin konusu hakkında. Belleten XXX, 1966, S. 94.

319 Altosmanische Chroniken, S. 74.

320 *Aşiqpaşazâde*, 79. S. 131.

321 *Menâqybnâme*, S. 174. *Qoğa Hüsejn*'in aktardığı 1419/20 tarihi yanlış.

322 *Köprülü, M.F.*, La proibizione di versare il sangue nell'esecuzione d'un membro della dinastia presso i Turchi ed i Mongoli. Studi in onore di L. Bonelli. Publicazione dell'Istituto di Storia Orientale. Annali 1. Roma 1940, S. 15 - 23.

323 *Aflâki*, I. cap. 290, S. 329.

dıkları zaman dönemin büyükleri pek ses çıkarmadılar. **Kadirî** tekkesinin baktığı türbe müslümanların yakın zamanlara kadar inayet bekledikleri bir erenler tekkesiydi. 1924'de Türk dervişleri, ölü vücudundan kalan birkaç kemik kalıntısını toprağıyla birlikte madenî bir tabuta koyup İstanbul'a getirdiler. Bugün II. Mahmud Türbesi bahçesinde yatıyor (324).

Nedir ki düşünceleri Türkiye'de yaşamakta devam etti. 1413-1416 yıllarında Şemseddin onun yanında öğrenim görmüş, sonra 1446'da Bursa'nın kuzeydoğusundaki bir yerde Şeyh'in torunuyla buluşmuştur. Halil, Şemseddin'in dul kalan gelinlerinden biriyle evlenmiş, sonra ılımlı davranışlarından ötürü, Hacı Bayram'ın kurduğu tarikatın Pirliğine yükselmişti. II. Mehmed artık bu tarikatı kovuşturmaya kalkmadı.

Oysa Bedreddin düşüncesinin ılımlı kanadına karşı çıkanlar vardı. Bunlardan **Ömer Dede**, Börklüce'nin düşüncelerine yakındı. II. Mehmed'in Anadolu'da baskı altında tuttuğu alevî-şiî öğeler onun çevresinde toplanıyorlardı (325). II. Mehmed, daha Bedreddin ayaklanmasını ezer ezmez zorunlu sürgün mekanizmasını işleterek, Saruhanlılar ile Deliormanlıları Arnavutluğa göç ettirdi. Bu zehirlenmiş insanların hakkından böylece gelmek istiyordu (326). İsyan bölgelerinde kalanlar ise gerek sünnî gerekse ortodoks hıristiyan inançlarından farklı dinsel özelliklerini 19. yüzyıla kadar koruduular. Bunlara **Amuga** deniyordu. Karadeniz kıyısında Burgaz'ın güneyinde yaşıyorlardı. Asıl yerleşim bölgeleri de Trakya idi, Şeyh'e en yakınlık gösteren kesimi oluşturuyorlardı. Bazı örf ve âdetleri Bektaşilerinkine benziyordu (327). Gerçi Şeyh'in bu tarikatle yakınlığı konusunda açık bir kanıt yok, ama Hasluck bu karakteristikleri Bedreddin'in etkisine bağlıyor (328).

---

324 *Babinger, F.*, Das Grabmal des Scheijchs Bedr ed-Din zu Serres. Der Islâm 17, 1928, S. 100-102. 17. yüzyıl ikinci yarısında Balkanları dolaşan Türk gezgin ve coğrafyacısı Evliya Çelebi, Şeyh'in kabrini ziyaret etti, Şeyh'i II. Mehmed döneminde binlerce müridi olan dev bir kişilik olarak anıyordu. Çelebi için o, ayaklanmacı değil, mucizelerin adamı ve afaroz edilmiş biriydi. Belki ona bu hikâyeyi zaviyenin dervişleri fısıldamış! bak. *Kissling, H.-J.*, Beiträge zur Kenntnis Thrakiens im 17. Jahrhundert. Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes 32/3. Wiesbaden 1956, S. 26.

325 *Kissling, H.-J.*, *Aq* Şems ed-din, Bizans'ın son döneminde bir Türk Azizi. BZ 44, 1951, S. 326, 330; *a.g.y.*, Zur Geschichte, S. 257, 260f., 263, 266.

326 *İnalcık, H.*, Ottoman methodes, S. 124. Deli Orman'daki Torlak Mahallesi v.b. isimleri Anadolu'dan sürgün olarak gelenleri anımsatıyor: *Kissling, H.J.*, Güneydoğu-Avrupa araştırmalarında bilgi aracı olarak. Balkanlardaki Türk coğrafya adlandırmaları, Zschr. für Balkanologie III, 1965, S. 141.

327 *Kissling, H.J.*, Bulgar-Türk sınırındaki garip bir halk grubu, Münih Slav Bilimleri, Cilt IV, 1953, S. 237-39.

328 *Hasluck, F.W./Hasluck, M.M.*, S. 568.

Şeyh'in ve Mehdî İbn Felah'ın Güney Irak'ta kurdukları Muşaşa devletinde de buna benzer bir durum vardı. Tasavvuf dinselliğine bağlı olan bu devletin önderleri Ali'nin, hatta Allah'ın inkarnasyonu olarak saygı görüyorlardı. Dervişler vecd içinde raks ederken, hint fakirleri gibi kendilerini yalın kılıçların üzerine atıyorlar ve düşünce ve hayal dünyalarının böylece yeni ufuklara açılacağını sanıyorlardı (329). Ama öte yanda Eylül 1415'de Girit'te patlak veren köylü isyanlarının Börklüce düşüncesinin bir uzantısı olduğuna ilişkin belli kanıtlar yok 330).

Bedreddin kelimesi de 1480'lerde Türk dil hazinesine âdil, dürüst, yürekli kişinin simgesi olarak girdi: **Ben de halümce Bedreddinem!..** (331). Üstelik onun anısını hıristiyanlar da canlı tuttular. Macar Georg'un anlattığına göre, Sakız adasında yaşayan müslüman dervişler hıristiyan kilisesine geçen Horis'leri haç çıkararak kutsamakta, kutsak suyu serpmekte ve şöyle konuşmaktadırlar: «Sizin inancınız da bizimki kadar saygındır» (332).

H. İnalcık, Şeyh'in aslında uç beylerinin merkezî monarşi karşısında yer alan yandaşı olduğunu, isyanın da uç beyliklerinde ve uzak bölgelerde yaşanan sosyal çelişkilerden kaynaklandığını ileri sürer. Oysa Şeyh'in çağdaş ve sonraki kuşaklar üzerinde bıraktığı derin izler bu varsayıma dolaylı olarak ters düşüyor (333).

Gerçekleştirmeye çabaladığı devlet ve insanlık idealleriyle **Bedreddin,** dünya tarihinin büyükleri arasına çoktan yükselmiştir ve çağının en güçlü kişiliklerinden ve Mustafa Kemal'e kadarki en üstün Türk devlet adamlarından biri sayılabilir (334).

4. 1403 Sonrası Güney - Avrupa Devletleri ve Ticaret Cumhuriyetleri

Balkan ülkeleriyle Cenova ve Venedik'in 1402'den sonra Osmanlı baskısından kurtulmayı oldukça iyi başardıklarını gördük. Aslın-

---

329 *Caskel, W.*, Ein Mahdi des 15. Jahrhunderts: Saijid Muhammad ibn Falâh und seine Nachkommen. Islamica 4, 1929, S. 72, 88f.

330 Kandiya, Rethimo ve Sitia'daki Grek serfleri (paroikoi) tüm köylülerin özgür doğduğu sloganını yayıyorlardı: *Thiriet, V.*, Régestes II. Nr. 1439, S. 139.

331 «Ben de halümce Bedr-eddinem», *Menâqybnâme*, S. 131.

332 «... qui intrabat Ecclesiam Christianorum et signabat se signo crucis, et aspergebat se aqua benedicta, et dicebat manifeste: vestra lex est ito bona sicut nostra». *Cornelius von Zyrickzee*, XX, S. 55.

333 *Inalcık, H.*, L'Empire, S. 13; *a.g.y.*, The Ottoman Empire, S. 188.

334 *H. Kissling* in der Einleitung zum *Menâqybnâme*, S. 134.

da kurtuluş isteği, tehlikenin artık geçmiş olduğu düşüncesinin yaratılmasından kaynaklanıyordu da denebilir.

Gelibolu Anlaşmasının imzalanmasından sonra Bizans daha doğrusu İmparator II. Manuel, bu anlaşmanın uygulanmasını başlıca görev biliyordu. Anlaşmaya varılan konuların fiilîyata geçirilmesinin gerçek bir iktidar gerektirdiği ve imparatorun yeniden geri çekilmek zorunda kalacağı kaygısı tahmin edilenden çok daha çabuk ortaya çıktı. K.P. Matsche, Osmanlılar ile Bizanslılar arasında sosyal ekonomik düzlemdeki gerilimi anlatırken bunu, erken-feodalizm ileri-feodalizmin birbirleriyle İtalyan erken kapitalizminin etkisi sonucunda örtüşmesi biçiminde yorumluyor (335). Geniş bir perspektiften bakılırsa Bizans, iflâs masasında zenginleşmek isteyen bir sürü yabancı tüccarın cirit attığı, tiriti çıkmış bir devlet görünümü veriyordu. Nasledova'ya göre iç pazarı tamamıyle Bizans kumpanyaları ellerinde tutarken, toprağın verdiği tüm zenginlikleri de yabancılar sahipleniyordu (336). J.W. Barker'e bakılırsa, imparator Manuel'in başlıca kaygısı büyük politikaydı ve askerî sorunlardı, yoksa ekonomiyle filân ilgilendiği yoktu, derinlemesine bir iktisat anlayışından haberi bile yoktu (337).

Bizantinistik çerçevesinde son yıllarda yapılan araştırmalar ekonomik durumla ilgili bu kötümser görüşleri düzeltmeye çalıştı. 1350 - 1460 arasında Dubrovnik'e gelip gidenlerin sayısını ve kökenlerini araştıran B. Krekiç şu sonuca varmaktadır: 15. yüzyılın ilk yarısında Korfu, Girit, Koron, Arta ve Rodoslu tüccar ve armatörler bir yana, aynı zamanda Peleponnes ve Konstantinopol'den küçük tonajlı gemileriyle gelen grekler de vardır. Bunlar ticaretle yoğun şekilde uğraşmaktaydılar. O bakımdan Krekiç, öteki Bizans bölgelerinde de durumun ekonomik olarak Venedik kolonilerinde olduğundan pek farklı olmadığını tahmin ediyor (338). Ioannes Khortasmenos'un deniz subayı Demetrios Maurianos'a yazdığı bir mektuptan, H. Hunger, daha 15. yüzyılda Selânikte bir filonun bulunduğu sonucunu çıkarıyor (339). Daha 1436'ya kadar, Bizanslılara Karadeniz, Ege ya

335 *Matschke, Die Schlacht*, S. 136.

336 IB III, S. 115, 120.

337 *Barker, J.H.*, Manuel II. S. 297f.

338 *Krekiç, B., Dubrovnik*, S. 149. Mora konusunda çok iyimser bir görüntü yaratmaktan kaçınmak gerek. Monemvasia'nın ticaret filosu 15. yüzyılda çökmeye yüz tutmuştu. Despotun ekonomi politikası filonun kuyusunu kazmıştı. Genelde Peloponnes limanlarına ya Lâtin ya da Katalon gemileriyle ulaşılabiliyordu. *Zakythinos, D.A.*, Le despotat II, S. 255f.

339 *Hunger, H.*, Chortasmenos, S. 123f.

da Doğu Akdeniz limanlarına giriş-çıkışı aşılamaz şekilde engelleyecek ticaret duvarları olmadığı sonucunu çıkarıyor (340).

M.M. Şitikov ise, Bertelés ve Krekiç'in araştırmalarını sürdürerek, Bado'luların ticaret ortaklarının yüzde otuzu greklerdi, diyor.

Onların yaptıkları toplam cironun yüzde 24,7'sini alıp, karşılığında piyasaya satın aldıklarının sadece yüzde 9,5'i kadar ya da 9892 hiperpira tutarında mal sürerlermiş. Muhasebe defterlerinde adı geçen 10 bankadan 3'ü greklerinmiş. Ama yaptıkları tüm ciro, İtalyan rakiplerine oranla pek düşük kalıyormuş. En büyük bankanın defterlerine göre, bu ciro 95 720 Venedik parasına karşılık 10 751 hiperpira düzeyinde imiş. İtalyanların rumlarla ticarî ilişkilerinin Bizans başkentindeki uluslararası ticareti kendi kontrollerine alma amacı güttüğünü gözden çıkarmamak gerek. Bado'luların yaptığı fiat oyunları da bunu kanıtlıyor. Bunlar kumaşları grek müşterilerine, lâtinlere oranla yüzde 3-5 pahalısına satıyorlardı (341). Bu durum, Bizans tüccarlarının lâtinlerden pek hoşlanmadıklarını, üstelik Türkler'e ilgi duyduklarını açıklıyor. Bu eğilimlerini göstermekten de geri kalmıyorlardı. 14. yüzyıl sonlarında Koronlu Ioannes Crimolissi bir Venedikliye bir gemi satmış, Dalmaçya, Hellas ve Güney İtalya kıyılarında çalıştırmak üzere 1390'da Dubrovnik'ten bir gemi kiralamıştı. Ayrıca Dubrovnik'li ortaklarına da 2500 Duka gibi yüklü miktarda ödünç veriyordu (342).

1403'den sonra tarımsal etkinliğin özellikle kent dolaylarında yoğunlaştırılması yönünde bir eğilim göze çarpıyor. Kent yakınlarındaki tarım alanlarını özellikle manastırlar daraltıyordu. K. M. Matschke, söz konusu eğilimlerin kentlerdeki ya da kent dolaylarındaki küçük meta üreticilerinden, vurgunculardan, toptancı yiyecek tüccarlarından kaynaklandığını belgeliyor ve bu girişimlerin, şu devlet kalıntısının ölümkalım mücadelesi, bir bakıma ayakta durabilmesi açısından büyük önem taşıdığını belirtiyor (343).

İşte Manuel'in siyaseti de burada gündeme geliyordu. Onun çabası yalnız kentleri değil, düzlük tarım topraklarını da güvene almaktı. Bu yüzden savunma kuşakları, kent sûrları ve kuleler inşa etmeye ağırlık verdi. Büyük filozof **Georgios Gemistos Plethon** kendisine bu amaçla yeni bir kent düzeninin ideal biçimini çiziyordu.

---

340 *Bertelé, T.H.*, II giro, S. 57.

341 *Şitikov, M.M.*, Veneçianskoe kupeçestvo... Moskova 1965, S. 121 - 127. Konstantinopol i veneiyanskaye torgovliya... BB XXX, 1969, S. 48 - 62.

342 *Krekiç, B.*, A note on the Economic Activities of some Greeks in the Latin Levant towards the End of the XIVth century. Studi Veneziani IX (1967) 1968, S. 189f.

343 *Matschke, K. - P.*, Die Schlacht, S. 172.

Bu taslak Ülaton'un «Politeia»sını örnek almalıydı. 1415'den kalma bir muhtırada imparatora Korint yarımadasının savunulmasını önermektedir. Bunun için eli silâh tutan herkesin çağrılmasını ve vergiden bağışık tutulmasını istemektedir. Eskiden, diye yazıyor filozof, savaşa doğru adım adım ilerlemek ve savaşa tutuşmak Peleponnes'lilerin adetiydi. O zamanlar meydan savaşları kısa sürdüğünden bunları yapmak kolaydı. Halk tümüyle zarar görmüyor, ganimetler kazanç bile bırakıyordu. Oysa bugün ise savaş durumu aralıksız sürüp gidiyor, çıkılan seferler ve de ödenecek vergiler çoğalıyor. O bakımdan en becerikli ve en gözüpek olanları seçip askere çağırmak gerekiyor, onlara vergi yükleyecek yerde askerî etkinlikler yüklemek lâzım. Örneğin Korint'in korunması ve tehdit altındaki yöreleri savunma hazırlıkları bu tür yükümlülüklerden sayılmalıydı. İnşa edilecek sûrlarda veya setlerde sürekli olarak 1000 kişi bulundurmalıydı (344). Ekonomik temeller radikal bir vergi reformu yapmaya elvermeliydi. Filozof böylece vergilerin birleştirilmesini ve parasal faizin kaldırılmasını öngörüyordu. «En iyisi yalınkat bir vergi, onu da ekonomik ürünler için koymalı ve bunu da her ilgiliden bir ve aynı görevli almalı. Alınacak vergi, kabul edilebilir nitelikte ve ihtiyaçlara uygun düzeyde olmalı ki vergi yükümlüsü de pek fazla ezilmesin» (345).

Filozofun tasarımına göre feodal topraklardaki köylülerin, maliyeye ürünlerinin üçte birini, devlet topraklarındaki köylüler üçte ikisini ve köy topraklarında çalışan özgür köylüler de yarısını ödemeliydiler (346). Onu destekleyen kardinal Bessarion ise, mamûl mal ihracı için halkın teknik eğitimden geçirilmesini istiyordu. Bu amaçla gençler Batıya gönderilmeli, demir ve silâh üretimiyle gemi yapımı alanında deneyim kazanmalıydılar (347). Plethon, yapılacak askerî reformlardan en başta tarım reformu yönünde yararlanmak ve bunu özellikle üretken olmayan feodal topraklarda uygulamak istiyordu (348). I.P. Medredov, onun reform tasarımlarını ayrıntılarıyla inceledikten sonra, Plethon toplumsal yapıların öncelikle etkinleştirilmesi ve askerileştirilmesini amaçlıyordu, yargısına varıyor. Köylüler, ürünlerinin bir bölümünü her yıl kendilerine bildiri-

344 *Müller, J.*, S. 401.

345 *Dräseke, J.*, Plethons und Bessarions Denkschriften über die Angelegenheiten im Peloponnes. Neues Jahrb. für klassisches Altertum, Geschichte und deutsche Literatur 14, 1911, S. 112.

346 *Zakythinos, D.A.*, Le despotat. I, S. 178.

347 *a.g.y.*, II, S. 267f.

348 *Tozer, H.F.*, A byzantine reformer. The Journal of Hellenic Studies VII. 1886, S. 374.

len kişilere teslim etmeli, kısaca feodal bir doğal-ürün/rant ödemeliydiler (349). Anlaşılıyor ki, Plethon, imparatorun çevresine doluşmuş saray soylularıyla, hizmet soylularının (pronoia sahiplerinin — Y.Ö.) çıkarlarını temsil ediyordu. Nedir ki onun ruhanî olmayan bir felsefeye bürünmüş olan fikirleri ulusal bir hareketi başlatamıyordu, çünkü kıtlık ve sıkıntıya yol açan nedenler, ne mistikçilik ne Platonculuk olmayıp tam tersine dinci savaş gelenekçiliğiydi (350). H.G. Beck de Plethon'un yazılarında, ulusal hümanizma dediği ve yeni uyanan bir bilinci görüyor (351).

A.D. Zakythinos ise Plethon felsefesinin ve devlet tezinin itici gücünü siyasal durumun nezaketine bağlıyor. Plethon, insanın çağının dinsel zincirlerinden kurtarılması gibi bir amaç peşinde değildi. Tam tersine Plethon, halkın kayıtsız şartsız güçlü bir merkezî otorite altına sokulmasından yanaydı. Bu otoritenin biricik misyonu vatanı ve dolayısıyle helenizmi kurtarmaktı. Bütün bunlar onu Quattrocento, (15. yüzyıl — Y.A.) nun İtalyan hümanistlerinden ayırıyordu. Bu hümanistler, kilise ve devlete karşı bağımsız yeni bir insanın bireycilik ideallerini temsil ediyorlardı. Gerçi Plethon da lâtin ve grek dünyasının birleşmesini aklından geçirmemişti, hatta Floransa konsülüne katıldıysa bile kiliselerin birleştirilmesine karşı çıkmıştı. Zakythinos onun bu sistemi için çağdışı bir kavram olan «devlet sosyalizmi» terimini kullanıyor (352). Öte yanda A. Pertusi, gerek Plethon gerekse Bessarion'un helenist düşünceleriyle kendi halklarına bilinç aşılamak, tutuculuk ve kaderciliği böylece yenmek istediklerini vurguluyor. Onlara göre Avrupa'da ve Küçük Asya'da yitirilen pozisyonları lâtinlerin yardımıyla da olsa geriye kazanmak için başka çare yoktu. Grekleri daldıkları uykudan uyandırmak mümkün olmayacaksa, imparatorluğun çöküşü de kaçınılmaz olacaktı, son anda kurulacak bir kiliseler birliği de önleyemezdi bunu (353).

F. Taeschner ile F. Klien - Franko ise Plethon'un aslında Türk askerî sistemi ile islâmdan etkilendiğini belirtiyorlar. Plethon, bir bakıma düşmanlarının kullandığına benzer araçlarla «total» bir sa-

349 *Medvedev, I.P.*, Mistra, S. 109 - 110.

350 *a.g.y.*, Mistra, 110 - 111, 113; ekonomiya, S. 94; *a.g.y.*, Vizantiyskiy rumanizm XIV - XV. vv. Leningrad 1976, S. 150 - 158.

351 *Beck, H.G.*, Reichsidee und nationale Politik im spätbyzantinischen Staat. BZ 53, 1960, S. 92.

352 *Zakythinos, A.D.*, Le despotat II., S. 371 - 375.

353 *Pertusi, A.*, In margine alla questione dell'umanesimo bizantino: il pensiero politico del Cardinale Bessarione e i suoi rapporti con ile pensiero di Giorgio Gemisto Pletone. Rivista di studi bizantini e neoellenici. N. s. V, 1968, S. 104.

vaşa kalkışmak niyetindeydi. Bunun için başlıca silâh, her insanın yurdunu savunmak gibi kutsal bir göreve kendini kayıtsız şartsız adamasıydı. Kurmayı amaçladığı dayanışmanın bir benzeri derviş tekkelerinde ve futuvva derneklerinde vardı (354). Plethon, felsefesini çağa bu şekilde uydurmak eğiliminden elbette uzaktı ve kendine tarihten örnekler arama çabası Edirne'den çok Nikeia (İznik)'ya yöneliyordu. Medvedev, imparator Ioannes III. Vatatzes'in (1222 - 1254) korumacılık eğilimlerine haklı olarak dikkati çekiyor (355), M. Angold ise öte yanda, Plethon'un askerî ve ekonomik içerikli tasarımlarında Laskaris siyasetinin yankılarını buluyor (356). Oysa Plethon, kendi yönünü elindeki kuvvetlere göre çizmekte, bir zamanlar İznik imparatorlarının yaptıkları gibi (Bizans'taki geçici Lâtin devleti döneminde — Y.Ö.) tanrıdan ve dış desteklerden umut beklemiyordu. Bessarion'un lâtinlerin yanında eğitim yapmayı örgütlemesine karşılık, o devleti dış etkilere karşı kapıyordu. Bu koşullar, onun programını gerçekleştirme olanaklarını daha baştan kısıtlıyor, ütopyacı bir yola açılıyordu. Batının teknik becerilerinden yararlanmadan Türkler'e karşı bir savunma savaşından zafer beklemek boşunaydı, hele onlara rekabet edebilecek el zanaatlarını geliştirmeden bu hiç olamazdı. Helenizmin hatırasındaki manevî ve fiziksel güçlerden yola çıkan Plethon sonunda devleti yalnızlığa sürüklüyor, umudu Batıdan bekleyen Manuel'in siyasetine tam ters bir yolu izliyordu.

Bu arada, Manuel, yarımadayı denizden denize geçen ve 153 kuleyle berkitmek istediği duvarları inşa etmeye başlamıştı bile. Nedir ki bu büyük girişimi saray soylularının itirazlarıyla karşılaştı. Mazaris «Cehennemî Yaşantı»sında arkhontların muhalefetini şöyle dile getiriyor: «Aralarında and içip ittifak kurdular, imparatora karşı hileler tezgâhlayıp duvar işçilerini, kendilerinin ve onların iyilikleri için çıkılan bu duvarları yıkarız diye tehdit ettiler. Duvarları yaptıran hayır sahiplerini gizliden gizliye yanıltıp üstelik silâh tehdidiyle kovmaya kalktılar» (357). Köylülerin birçoğu Venediklile-

354 *Taeschner, F.*, Georgios Gemistos Plethon. Ein Vermittler zwischen Morgenland und Abendland zu Beginn der Renaissance. Byzantinisch-Neugriechisches Jb. 8, 1929/30, S. 160 - 113; *Klein-Franke, F.*, Die Geschichte des frühen Islam in einer Schrift das Georgios Gemistos Pletho. BZ 65, 1972, S. 2.

355 *Medvedev, I.P.*, ekonomiya, S. 95.

356 *Angold, M.*, «Byzantine Nationalism» and the Nicean Empire. Byzantine and Modern Greek Studies I, 1975, S. 70.

357 Mazaris Journey to Hades or interviews with dead men about certain officials of the imperial court. Greek Text with Translation, Notes, Introduction and Index by Seminar Classics 609. State University of New York at Bufalo 1975, S. 82, 14 - 16, 24 - 29.

rin kesimine kaçıp angaryadan kurtuldu. İmparatorun yolladığı elçi onları geri istediyse de yerel görevliler bu isteği geri çevirdiler. Onlar ucuza çalışan bu insanların kendi kesimlerine sığınmış olmasından memnundular. Venedik senatosu, ayrıca kent duvarlarının cumhuriyetin anlayışına ters düştüğü, çünkü Bizanslıların Peloponnes'teki durumunu güçlendirdiği savındaydı (358). O nedenle senatonun, para ve asker sıkıntısı çektikleri bahanesiyle duvar inşaatına mali yardımda bulunmaktan kaçınmış olmalarına hiç şaşmamak lâzım (359). Sûrların yapımı böylece kaldı. Grekler ve İtalyanlar, Osmanlı veliahtları arası taht kavgaları ve ayaklanmaların, onları yayılma planlarından alıkoyacağı ve hıristiyan birliklerinin Balkanlar'da rahatça at koşturacakları hayaliyle oyalanıyorlrdı.

Venedik'in, Bizans'ın pozisyonlarını güçlendirme ve kolonilerinin bulunduğu Peloponnes'e yeniden egemen olma çabalarını ilkin umursadığı yoktu. Çünkü Venedikli efendiler ekonomik ve sosyal kazançlarını aslında Türkler'in kendi arasındaki devlet bunalımından bekliyorlardı. Daha 14.10.1402'de Girit prensi ve danışmanları, Beyazıd'ın halefleri arasından Timur'un atadığı biriyle barış yapma yetkisini koparmışlardı bile (360). Venedik Senatosu, yeniden canlanan beyliklerle, örneğin Menteşe beyliğiyle böylece hemen bağlantı kurdu. İlyas Bey ile 1403'de bir anlaşma yaptı. Bu anlaşmada en başta Girit'in tahıl ithalâtının, sabun ve şarap ihracatının güvenceye alınması öngörülüyordu (361). Venedikliler aradaki iktidar boşluğunu fırsat bilip denizlerde üstünlük kurmayı becerdiler. Lepanto, Patras ve Angelokastron'un işgalinden söz etmiştik. Trakya galibi I. Mehmed 1416'da Ege'de bir donanma birliği konuçlandırmak istediği zaman Venedik kalyonları bunu batırdılar (362). Markus (Venedik — Y.Ö.) cumhuriyetinin deniz üstünlüğü Tenedos (Bozcaada)tan Eboa'ya ve oradan da Karpathos'a kadar uzanıyordu. 1403 ve 1407'de Venedikliler, Evboa karşısındaki Attika - Beotya - Fitiotya'ya raslayan kıta kıyılarının kontrolunu tüm adalarıyla birlikte kıyıların gerisindeki 5 mil öteye kadar ele geçirdiler. Pireus ve Korint körfezinin ticarî deniz ulaşımı açısından önemi olmadığından Evboa'daki Evripos limanının askerî ve ekonomik değeri arttı. Ege'deki tüm deniz savaş kuvvetlerini Venedikliler bu yörelerde yoğunlaştırıyordu. Teselya bölgesinde ise deniz ticaretine

358 *Dölger, F.*, Regesten 5, Nr. 3352, S. 102; *Thiriet, F.*, Régestes II, Nr. 1592; *Zakythinos, D.A.*, Le despotat I, S. 171.

359 *Thiriet, F.* Régestes II, S. 169.

360 a.g.y., Nr. 1076, S. 31.

361 *Zachariadou, E.A.*, Sept traités, S. 235, 237f., 239.

362 *Thiriet, F.*, La Romanie, S. 368.

daha 1204'den beri egemendiler. Grek olsun slav olsun, Türkler'in hizmetinde çalışan tayfaları enseler enselemez bunları toprak kölesi olarak Girit'e yolluyorlardı (363). Türk savaş esirleri aileleriyle birlikte, adaya devlet Paroika'sı (devlet toprağındaki serf — Y.Ö.) olarak yerleştiriliyordu (364).

Venedikliler, 1402'den sonra Arnavutluk'ta yerel feodal beyler arasındaki kavgalara yeniden aktif olarak özellikle Balşa'da bulaştılar. 13.6.1416 tarihli bir senato kararıyla, İşkodra'daki rektörlere 5000 duka karşılığında Türk elebaşlarını satın alma ve Balşa isyanını bunların yardımıyla ezme emri verildi (365). Venedik İşkodra ve bunun gibi güçlü kalelere böylece sahip çıktı (366).

Venedik Cumhuriyeti mali gücüne her zamankinden çok güveniyordu. 1402'de Macar kralından Dalmaçya'daki Korfu adasını 30.000 altın duka, 1409'da ise 100.000 duka karşılığı kalesiyle birlikte Zara adasını ve tüm haklarıyla birlikte Pago adasını aldılar (367). Bir kalyonun 3-6 bin duka değerinde olduğunu düşünürsek (368), Markus Cumhuriyetinin 15. yüzyılda Doğu Akdeniz politikasını sürdürebilmek için hangi mali olanaklara sahip olduğunu kolayca göz önüne getirebiliriz. Venedik Dog'u Tomasso Mocenigo (1414 - 1423) zamanında cumhuriyetin elinde 36.000 tayfa, 3345 gemi ve ticarete yatırılmış 10 milyon dukalık para vardı. 1432 yılı tahminlerine göre vergi ve ticarî gelirlerin toplamı 1.110.000 duka tutuyordu. Bu meblağ Fransa, İngiltere ve Burgonya gibi devletlerin bütçeleri toplamı kadardı (369). Metropol olarak Venedik denizlerdeki tekelci durumunu titizlikle kolluyor ve Ancona gibi küçük rakiplerinin gözünün yaşına hiç bakmıyordu. Türk yelkenlilerinin Gelibolu'da 1428'deki saldırısına bir Ancona gemisinin de katılmasını bahane etti. Papa'

---

363 *a.g.y.*, Régestes II, Nr. 1620, S. 145; *Koder, J.S.*, S. 77, 101f.

364 a.g.e., Nr. 1692,. Zincirlenip tarlalara koşturuldular, kaçmaya kalktıklarında ölümle cezalandırıldılar. Özgürlüklerine ancak 8 yıl sonra kavuşabilirlerdi: Nr. 1628, S. 146.

365 *Acta Albaniae* II, t. X, Nr. 1344, S. 138f.

366 *Inalcık, H.*, Les regions de Kruje et de la Dibra autour de 1467. Studia Albanica V/2. Tirana 1968, S. 92.

367 *Marciani, C.*, Le relazioni tra l'Adriatico orientale e l'Abruzzo nei secoli XV, XVI e XVII. Archivio storico italiano 123, 1965, S. 17.

368 *Ashtor, E.*, Il commercio levantino di Ancona nel basso medioevo. Rivista storica italiana LXXXVIII, 1976, S. 247.

369 *Thiriet, V.*, Histoire de Venise. Que sais-je? No. 522, Paris 1969, S. 83; *Székely, Gy.*, Les facteurs économiques et politiques dans les rapports de la Hongrie et de Venise à l'époque de Sigismond. Venezia e Unghera nel rinascimento. Atti del I convegno di studi italo-ungheresi. Firenze 1973, S. 50.

nın araya girmesine rağmen Ancona'da demirleyen tüm ticaret gemilerini limandan kovdu (370).

Türk çetelerinin 1407 sonrasında Venedik mülklerine giderek canlanan baskınları ve yol açtıkları insan ve kayıpları (371) sadece korsanlık olayları sayılıyor ve ciddiye alınmıyordu. Türkokrasi'yi, 1440'a kadar Avrupa'yı sürekli tedirgin eden, can ve mal kaybına yol açsa da yine de geçici bir olay olarak gören Dubrovnik gibi düşünüyordu Venedik.

Cenova'nın durumu ise Doğu Akdeniz'de Venedik'in çok gerilerinde kalıyordu. Elindeki toprak parçaları birbirinden kopuktu, üsler ise metropolden uzaktı. Türk baskısına karşı koyabilmek için Ege ve Karadeniz'deki üsler arasında sağlam bir savunma zinciri oluşturma imkânlarından yoksundu. Bölgeler arası savunma sistemlerindeki boşluklar Cenova'yı Anadolu'da olsun Rumeli'de olsun Türk yanlısı olmaya zorluyordu. Bu arada Chios (Sakız) adasının ticaret politikasındaki önemi de büyüktü. Küçük - Asya'dan aldıkları zift ve kereste gibi özlenen hammaddeleri İtalya'da korkunç kârlarla elden çıkarıyorlardı (372). Müslüman tüccarlar adada pazar kurmuşlar, köleleri ucuz fiata satıyorlardı. Çok kazanç getiren sabun ihracatı Suriye ve Bursa'ya yönelikti, Avrupaya sabun ticareti açısından ise Sakız - Cenova bağlantısı önemli rol oynuyordu ve eski ipek yolunun batı ucunu temsil ediyordu (373). Bu Ligurya Cumhuriyeti karşısında düşman olarak ilk sırada Sultan değil, Venedik geliyordu. Bol can ve mal kaybına uğradığı 1261 ile 1381 arası savaşlarda Cenova durmadan toprak yitirmişti. Venedik Doğu Akdeniz'deki imparatorluğunu odaklaştırırken, Cenova giderek adalara ve üslere sığınmak zorunda kalmıştı (374).

Timur'un Beyazid karşısındaki zaferi Doğu Akdeniz'de Cenovalılar için Venedik'in zaferi anlamına geliyordu, çünkü Senato Osmanlılardan aldığını ileri sürdüğü kimi mallara Cenova aleyhine elkoymuştu. O nedenledir ki Cenova gemileri Timur önünden kaçışan Türkler'e boğazlardan geçerken yardım ettiler (375) Oysa Girit

370 *Ashtor, E.*, II commercio, S. 233.

371 1407'de Türkler Koron'da birçok köylüyü öldürünce altın karşılığında tarım işçisi bulmak bile zorlaştı. Tarlaları çalılar kapladı: *Joga, N.*, Notes et extraitel I, S. 158. 1416'da korsanlar Negroponte'yi yağmalayıp 1500 kentliyi öldürdü ya da alıp götürdüler. Senato bir amirali limanı korumakla görevlendirdi. *Thiriet, F.*, Régestes II. Nr. 1598, S. 140. Lepanto da Türk akınlarından dolayı nüfusun azalmasından yakınıyor; a.g.e., Nr. 1600, S. 141.

372 *Boziç, I.*, S. 218f.

373 *Werner, E.*, Ketzer, S. 32f.

374 *Thiriet, F.*, Histoire de Venise, S. 45.

375 *Pistarino, G.*, S. 53f.

yönetimi 1403'te gemi donatan ve kaptanlarına, Türkleri Rumeli'ye geçirmeyi yasaklıyordu (376). Ama aynı yönetim Sisam adasına geçen Türkler'e daha güvenli bir yer sağlamak için talimat veriyordu (377). Cenova 1416'da I. Mehmed'in, Cüneyd ve Düzme Mustafa (378) ile mücadelesini desteklerken, Venedik tahtın bu «düşme» varisini elinde rehine olarak kullanmayı düşünüyordu. 1425'de donanma komutanı Cüneyd ve Mustafa'yı görüşmek üzere Selânik'e birlikte götürme emrini aldı. Bu girişim başarısız kalsa bile II. Murad ile barış yapmak mümkündü. Eğer sultan buna razı olmaz ise Mustafa'nın eline 14.000 duka sıkıştırıp yandaşlarını silâhlandırması sağlanacaktı (379).

Cenova ile Venedik arasındaki zıtlaşma ise Osmanlıların yeniden toparlanma ve yayılma politikası açısından bulunmaz bir fırsattı.

Balkanların başarılı ve saygın prensi Stefan Lazareviç de bu iki tüccar cumhuriyet gibi, veliahtlar arası mücadelenin galibi I. Mehmed ile uzlaşma peşindeydi. Lazareviç her şeyden önce Sırbistan'ın güvenliğini sağlamak istiyor, Türkler'in Avrupa'dan gerisin geriye sürülmesini amaçlayan planları kuşkuyla karşılıyor, hatta geri çeviriyordu (380). Onun bu dış politikadan amacı kendi sülâlesi içindeki Türk-sever soylu gruplarını mat etmekti (381). Tıpkı Cenovalı ve Venedikliler gibi, 1416'dan sonra artık Osmanlı karşıtı bir devletlerarası ittifak kurmak niyetinde değildi.

Bosna'nın yönetimi, danışma meclisi Sabor'da bir hizip oluşturan **ban ve voyvbodaların**, yani yüksek soyluların elindeydi. Kralı denetleyen ve tüm önemli kararları alanlar bunlardı. Devletin birliği sadece kâğıt üzerindeydi. Her Ban kendi **Çupa**'sına devlet gibi tek başına tasarruf ediyordu. Kendi işine gelmediği anda bu devletler federasyonundan çıkabilirdi. Siyasal düzendeki bu ayrılıkçılık gerek coğrafî koşullarda gerekse üç ayrı mezhebin varlığına, yani patarenliğe, ortodoks ve katolik hıristiyanlığa da denk düşüyordu (382). Kral Ostoya (1398 - 1404) ve kral II. Tvertko (1404 - 1443) döneminde, halk Macar kralı Sigismud ile onun rakibi olan Napolili Ladislaus'un yandaşları olarak ikiye bölünmüş durumdaydı. Dal-

376 *Thiriet, F.*, Délibérations II, Nr. 1016.
377 a.g.e., Nr. 1017.
378 *Pistarino, G.*, S. 56.
379 *Thiriet, F.*, Régestes II. Nr. 1980 und 2000; 2.4.1425 ve 23.7.1425.
280 *Novakoviç, St.*, S. 372.
381 *Dostjan, J.S.*, Borba, S. 13.
382 *Eabiç, A.*, Struktura srednjovjekovne bosanske drzave. Pregled XIII/1, 1961, S. 1 - 8; *Fine, J.V.A.*, The Bosnian Church, S. 211f.

maçya'nın ve Slavonya'nın büyük bölümünü 1402-3'de Sigismund Bosnalı soylular zümresine bırakmak zorunda kalıyordu. İşte o dönemde voyvoda Hrevoye ülkede en güçlü kişi durumuna geldi. Ladislaus onu Ostoya'nın Protektörlüğüne atadı (383) Bunun üzerine Ostoya hemen Sigismund'a çark ederek 1403'de onu feodal senyörü olarak tanıdı (384). Ancak soyluların Sabor meclisi Nisan 1404'de aldığı bir kararla Ostoya'yı yerinden indirip Tvertko'yu kral olarak seçti. Ostoya için artık Macaristan'a sığınmaktan başka çare kalmamıştı (385). Ama 1409'da geri dönecek ve rakibini tahttan indirecekti. Sigismund bunun üzerine Hrevoye'ye destek çıkıp Ostoya'yı yeniden indirdi tahtından. Bu arada iç kargaşa Hrevoye ile ban Candaly Hraniç arasındaki çatışmalar nedeniyle yoğunlaşıyordu. Gücünü tüm kapsamıyla oturtmak için Hrevoye bu kez 1415'de Türkleri yardıma çağırdı. Üsküp vilâyet komutanı İsak Bey (1414 - 1439) bu çağrıya sevine sevine uydu, 1415'de Sigismund'un Macar ordusunu Doboy'da darmadağın etti. Bundan sonra Sigismund'un Bosna olayları üzerindeki etkisi sıfıra inecekti: Ostoya, Sultanın onayıyla koruyabildi tahtını. Artık Türkler'in ülkenin iç politikasına müdahalesi başlıyordu (386). Ama feodal çatışmalar yine de eksik olmadı, üretici güçleri iyice hırpaladı. Dubrovnikli bir tüccar 1416 olaylarını şöyle belgelendiriyor: «Bosnam destructam esse penitus, et barones ipsos intra se extermineum maximum preparare» (387).

Macaristan'da ise kral Sigismund, 1396 faciasından sonra yerel toprak sahiplerinin etkisini zayıflatmak ve tahtın gücünü arttırmak amacıyla 1405'de bir yasa reformu yapmaya girişti. Küçük feodal beyleri ve kentleri koruyarak yüksek soyluların saflarını kıracaktı. Bu reformist planlardaki akıl hocası kralın haznedarı olan Nürnberg'li Marcus idi (388). Haznedar ilkin ölçüleri, sikkeleri ve ağırlıkları tüm krallık çapında bütünleştirdi. Gümüş, altın ve ham bakırın serbest ihracını yasakladı. Bu metallerin alım-satımını krallık hazinesinin tekeline verdi. Ülkenin güney sınırını korumak amacıyla Sigismund, toplarla donatılmış bir Tuna filotillası oluşturdu. Ayrıca Bart da'da Macar silâh imalâtının temellerini attı. Burada top tekerlekleri, namluları, gülleleri ve barut üretilecekti (389). Diplomatik cep-

383 *Cirkoviç, S.* S. 197.
384 *a.g.y.*, S. 202.
385 *Fine*, The Bosnian Church, S. 229.
386 *a.g.y.*, S. 235f.
387 *Rodoniç, J.*, S. 433.
388 *Stromer, W. von*, Oberdeutsche Hochfinanz 1350 - 1450. Beihefte zur Vierteljahrsschr. für Sozial und Wirtschaftsgeschichte Nr. 55 - 57, Wiesbaden 1970, S. 143.
389 *Székely, Gy.*, S. 13f.

hede ise hayali görünen, ama geniş çaplı bir harekât başlattı. Bizans, Cenova, Dalmaçya, Bosna, Valahya, Büyük Litvanya, Altınordu, Trabzon Rum Devleti, Karaman Beyliği, İran Timurlu Devleti ve Akkoyunluları içeren bu girişim, onun kafasında dev bir anti-osmanlı ve anti-venedik projesi olarak yüzüyordu (390). Buna paralel olarak Avrupa Kıtası çevresinde bir kuşatma, ambargo ve korsan savaşı tasarlıyordu. Bu çembere alma operasyonu, Lombardiya ve Rhon' dan Ebro'ya, Brugge ve Sund üzerinden Danzig'e, Karadeniz limanlarından Asya'daki müttefiklerine kadar uzanacaktı. Orta Avrupa ticaretini Milano, Cenova, Kilia, Kafta ve Pera üzerinden Batı ve Doğu Akdeniz'e bağlayan yollar açılmalıydı (391).

Kralın bu iç ve dış politika tasarımları başarıya ulaşacak olsa bile, acaba harcanan çabalara değer miydi? Türkler'e karşı verilecek savaşta böylesine büyük alan planları gerçi biraz cüretliydi, ama jeopolitik duruma uygun düşüyordu. Osmanlıların Anadolu-Rumeli düalizmi, akılları 1403'den sonra artık başarı şansı vaat eden iki cepheli bir stratejiye doğru çeliyordu. W.V. Stromer, Akkoyunlu ile Şahruh'un Osmanlı müttefiki Karakoyunlu ile savaşta olmasını fırsat bilen I. Mehmed'in 1420'lerde Valahya'ya baskın yapmaktan vazgeçmesini bu plana bağlıyor (392). Üstelik doğulu müttefikler de Venedik'in yıpratılmasına katkıda bulunuyor, kolonilerini yağmalıyor, Doğu Akdeniz ticaretini baltalıyor, hatta Don kıyısındaki Tana'ya yakıp yıkıyorlardı (393). Nedir ki bu gösterişli zaferlere rağmen genel durumda bir değişiklik olmuyor, sadece Osmanlı karşıtı cepheyi zayıflatıyordu. Venediğin deniz gücü olmadan bu cephe zaten dayanamazdı. Ayrıca Sigismund, Macaristan'da 1307'de Tamışvar toplantısında ortaya attığı gibi askerî bir reform yapmayı da becerememişti. O sınırların bölge bölge savunulmasını, büyük hareketlilik sağlamak için savunmanın saray ile feodal beyler arasında bölüm bölüm yapılmasını istiyordu. Her 20 köylüden biri nişancı-okçu, biri milis olacaktı. Oysa baronlar böyle bir kararın uygulanma yeteneğinin olmadığını söylüyorlardı, çünkü Ankara'ya varıncaya kadar hiçbir dış tehlike söz konusu olamazdı, en iyisi kendi toprak mülklerini genişletip merkezî otoriteden bağımsızlaştırmalıydılar. Kral ve baronlar böylece paralı askerlerden başkasını

390 *Stromer, W. v.*, Eine Botschaft des Turkmenfürsten Qara Yuluq an König Sigismund. Jahrb. f. fränkische Landesforschung 22, 1962, S. 433 - 441; *a.g.y.*, König Sigismunds Gesandte in den Orient. Festschrift f. *H. Heimpel*, Bd. 2, Göttingen 1972, S. 591 - 609.

391 *a.g.y.*, Politik, S. 603.

392 *Stromer, W. v.*, König Sigismunds Gesandte, S. 609.

393 *Stromer, W. v.*, Politik, S. 609.

kullanmadan harekâta başladılar. Nedir ki Dobay yenilgisi Türklerle savaşta nereye kadar gidilebileceğini onlara açıkça gösterdi. Ama Macar ve Güney-Avrupa sorunlarına kendini mantığıyla adayacak vakti yoktu Sigismund'un. 1419 sonrası Bohemya sorunu, Schisma, imparatorluk politikası onun tüm vaktini alıyordu, Balkanlardaki savaş sahnelerinden yıllarca uzak kalacaktı (394). Doğu ve Batı kiliselerinin ayrılıkçılığı, din meclisleri ve çek önderi Huss'un isyanları da ruhban kesimini iyice uğraştırıyor, Osmanlı-karşıtı politikaya etkin biçimde katılamıyordu.

Osmanlı devleti ise kendisini temellerinden sarsmış olan bunalımı daha yirminci yılına varmadan aşmış ve I. Mehmed, 1421'de oğlu II. Murad'a güvenilir ve genişletilmeye hazır bir miras bırakmış bulunuyordu.

394 *Macürek, J.*, S. 140 142.

VII. yayılmacı restorasyon: II. murat

1. Ataerkil Başlantı

Yeni sultan, yüksek islâm geleneğine I. Beyazıd gibi bağlanmaktan ilkin vazgeçti. Sipahiler, yeniçeriler ve göçer boy savaşçıları arasında bir denge sağlamaya çalıştı.

Laonikos Khalkokondiles'in bize II. Murad'a özgü ve bir takım oğuz törelerine kadar uzanan barbar âdetlerinden söz etmesi bir rastlantı değildir. 1423 ilkbaharında ordusuyla birlikte Korint yarımadasına doğru yürüyüşe geçtiği sırada, savaşçılar çadırları önünde ateşler yakıp Allah ve şehitler adına ağıtlar okudular ki «bu üç güne varmadan savaşın başlayacağına alâmetti» (1). Sultan esir düşen Peloponneslilerden 600 kişiyi satın alıp bunları babasının şerefine kurban etmiş, babasının ruhunu bunların kanıyla huzura kavuşturmak istemişti (2). Aslında Oğuzların değişik biçimlerde gerçekleştirdiği Şamanist ölüm törelerinin yeniden canlanışı söz konusuydu (3). Murad'ın başarılı komutanlarından Turahan, Peloponnes'deki Arnavut yerleşimlerini bastı, 800 esir aldı, başlarını koparıp kafataslarını piramit halinde yığdı (4). Johannes Schildberg'in

---

1 ti de tetarti esperaz pura afamenoi kata to stratopedon... Chalkokondyles, L. II. VII, S. 114.

2 ... meta de onisamenoz andrapoda ... a.g.y., II. VII, S. 118.

3 İbn Fadlan'ın karşılaştığı Oğuzlar ölen reisin mezarı başında 100-200 at kestiler. «O insanları öldürdü, kahraman oldu diye, öldürdüklerinin sayısı kadar tahtadan heykelcik oyarlardı ve bunları mezarın başına koyup şöyle konuşurlardı: Bunlar senin uşakların, sana cennette hizmet edecekler». Togan, V.A.Z., İbn Fadlan § 31, S. 27. Vryonis, Jr., Şamanların cenaze törenlerinde insan kurban ettiklerini, bu arada Türklerin Asyadaki yurtlarında yaşanan törelere dikkati çekiyor. Legacy, S. 260. Chalkokondyles'in şaman âdetlerini tanımadığı belli ki kurban töresini bir uzlaşma ya da barışma geleneği sanıyor.

4 *Chalkokondyles, L.*, t. II. V. S. 17.

anlattığına bakılırsa, I. Mehmed'in çevresindekilerden oluşan 40 kişilik bir grup, savaşta ellerine geçirdikleri hıristiyanları esir aldıktan sonra ne bağışlar ne de kurtarmalık karşılığı serbest bırakırlardı, onları doğrudan öldürmeye yeminli idiler. Bu yeminlilerden biri, savaşta hiçbir hıristiyanı vurup devirmediyse, başka bir esir bulup satın almalı, sonra da yok etmeliydi. Bu ayrıntıların ne ölçüde gerçek olduğu bir yana, burada ilginç olan, eski Türk manevi davranışlarının kendini gazilik düşüncesi altında sürdürmesidir (5). Bu olaylardan yalnız yaya ve yürükler zevk almakla kalmadılar, yeniçeriler de katıldılar bu zulümlere. Osmanlı egemenliğinin otoritesini yeniden kurmuş olduğunu böylece kanıtladılar. Dukas bu eylemcileri yaban domuzlarına ve aç köpeklere benzetiyordu «Allahsız bir yaşam sürdüklerinden kendilerini şehvetin koynuna attılar, köküne kadar domuzlar gibi eşelediler. Kendi yakınlarına bir kuduz gibi öldüresiye bir düşmanlıkla saldırıp durdular» (6).

II. Murad militan dervişlere ayrıca yeni etkinlik alanları açıyordu. Sadece adının Ioannes Kananos olduğu bilinen biri Bizans'ın 1422' deki kuşatılmasıyla ilgili olarak yazdığı kısa bir yazıda değerli bilgiler aktarıyor (7). «Saygı uyandıracak bir görünüme sahip» Emir Seyyid (Emir Sultan) adında uzun boylu bir İranlı derviş kendisinin peygamberin elçisi (resul) olduğunu savunup Bursa'ya yerleşmiş. Halk onu bir cinci ya da kutsal biri olarak görüyor, hatta bir peygamber gibi sayıyormuş. «Halk arasında büyük saygınlığı vardı, hatta bir emîrin bakire kızını zorla kaçırıp ırzına geçtiği halde kimse sesini bile çıkaramadı... onu ne ihbar ettiler ne de tutukladılar. Kızın babası da erkek kardeşi de ancak şunu söyleyebildiler «Patrik'in yetkilisi, Muhammed'in kan akrabası olan bu kişi kızı sadece kutsadı, kız doğurursa o da kutsal biri olacak, çünkü eninde sonunda peygamber kanı taşıyacaktı...» (8).

İslâm öncesinde törensel bir biçimde, özellikle kızılbaşlarda olduğu gibi gerçekleştirilen döllenme adetleri işte bu görüşlerin ardına gizleniyordu. Emir Sultan, raks eden genç kadınlar arasından

---

5 «Mehmed'in sefere çıktığı çoğu zaman yanına kırk görevli aldığını unutmamak lâzım. Bunlar özel bir topluluktu ve hıristiyanlığa karşıydılar. Onların yasası şuydu: Kim bu topluluğa katılmak isterse, hıristiyanları esir aldıktan sonra lütuf veya iyilik niyetiyle yaşatmaya kalkışmayacak diye yemin etmeliydi.» Neumann, K.F. Münih'li Johannes Schiltberg'in ... 1394 - 1427 yıllarındaki Gezileri, München 1859, S. 130.

6 *Dukas*, XXIII, S. 139.

7 *Moravcsik, G.*, Byzantinoturcia I, S. 320.

8 *Johannes Kananos*, S. 456.

birini seçiyor. Yıkandığı suyu ertesi sabah başka yurtlara ayrı ayrı dağıtıp döl gücünden onlara da bağışta bulunuyordu (9).

Emir Sultan, Murad'la bağlantı kurup kendisine şu mesajı iletti: «Ben ortaya çıkıp sana savaş zamanını bildirmeden Rumlarla cenge tutuşma, müslüman halkı ve ordusunu kırdırma, çünkü büyük peygamber, resul, der ki: Herşeyi cinciden ve peygamberden gör de tanı» (10).

«Kütük gibi yapılı ve yanına varılmayacak kadar kibirli» (to skimati sobarotos kai megaleion deimotatos) olan bu yaratık eşeğin sırtına binip 500 dervişle birlikte Sultan'ın otağına varır. Eskiden beri dervişlerin peşine takılmaya alışmış olan dilencilerin ona ordu halinde eşlik etmiş ve bu ordunun bayrağı altında kendilerine de birşeyler koparma umuduyla yürümüş olmaları da mümkündür (11). Osmanlı savaşçıları onun etrafını alıp ellerini ayaklarını, hatta eşeğinin koşumlarını öpmüşler (12). Resul, saldırı vaktini ille de ben söyleyeceğim diye tutturmuş ve «Atımın sırtına oturup sağ yanından kılıç sarkıttığımı gördüğünüzde, büyük bir gürültüyle haykırılıp davullar çalınacak, o sırada Rumlar'a saldıracaksınız, kent duvarları kendiliğinden çökecek, direnen kimse kalmayacak. O zaman kente girip ganimet kaldırabilirsiniz» (13).

Musa'da rastladığımız mahşerî kuvvetin Emir Sultan ve adamlarında da önplana geçtiğini tahmin edebiliriz. Tıpkı Korint'e yürüyen Türk birlikleri gibi, Resul'ün müridleri de Muhammed ve onun elçisinin adını çağırarak ilâhilerle ilerlediler. Emir Sultan durmadan haykırıyordu: «Resul, resul, Muhammed, Allah tanrı, resul, Muhammed» (14).

Sultan, bu Şeyh'den ordusunun manevîyatını yükseltmesini bekliyordu. Ordu gerçi kalabalıktı, ama sûrlar sağlamlıklarıyla onları ürkütüyordu, saldırılar kesilinceye kadar ayakta kalabilmişti (15). Dervişlere pek güveni olmayan, hatta onlara düşmanca tavır alan II. Mehmed bile şeyhlerin savaş çığlıklarını hoşgörüyle karşılamıştı. Bu sesler askerlere atalarının ününü ve gazîlik yolunda şehit dü-

9 *Gordlevskij, V.A.*, I. S. 273.

10 *Johannes Kananos*, S. 466.

11 *Krüger, E.*, Islamkundliche Abhandlungen aus dem Institut für Geschichte und Kultur des Nahen Orients an der Unniversität München. Beiträge zur Kenntnis Südosteuropas und des Nahen Orients. XVII. Bd. München 1974, S. 112f.

12 *Johannes Kananos*, S. 466.

13 *a.g.y.*, S. 468f.

14 *a.g.y.*, S. 472.

15 Dukas bunları 200.000 kişi tahmin ediyor (XXVIII, S. 183). *Jonnes Kananos*'a göre saldırıda 1000 Türk, sadece 30 grek öldü: C. 479.

şenlerin ölümsüz kahramanlığını çağrıştırıyordu (16). II. Murad'ın dervişlerden yana olan tutumunda babasının her çeşit tasavvuf ehline karşı beslediği kuşkulardan eser kalmamıştı. Yeni Sultanın zamanında, H.J. Kissling'e göre ortalık yine «derviş tarikatlerine bahşedilen seher yeli» kokuyordu. Murad'ın eski Türk boy geleneklerine ve değişik tarikatlerle donanmış olan tasavvufa yönelik eğilimi, hiçbir zaman devletin ûlema kadrolarıyla donatılmasından vazgeçmek ve gazîliğin eski parlak çağına dönmek anlamına gelmiyordu.

1424'de Mehmed Şemseddin Fenarî'yi (1350 - 1431) ilk şeyhülislâm olarak atadı. Murad böylece yüksek islâm geçmişiyle bağlar kuruyor, sünnîliğe egemenlik meydanını açıyordu. Bu en yüksek dinsel liyâkat makamının sahibi din dünyası içindeki karşıtlarını zayıf düşürmeye pek yatkındı. Bu yeni makam aynı zamanda devleti giderek merkezileştirici bir rol oynuyordu. Fenarî oldukça alçakgönüllü bir konumla ve 30 akçe gündelikle yetinmek zorunda kalmasına rağmen, Osmanlılara islâmın çizgisine sıkıca tutunmaları özellikle hatırlatılmış oluyordu (18).

Murad'ın en önemli saydığı sorun, Düzme Mustafa ile Cüneyd'in çevresindeki antifeodal muhalefeti kesinlemesine alaşağı etmekti. Çünkü bunlar Bizans'taki antitürk zümrelerle bağlantılar kuruyorlardı. Her ikisi de II. Mehmed'in imparatoru yakalayıp elegeçirme girişimine katılmamışlar ve Venedik'le fesat birliğine girişmişlerdi. 19.1.1421'de II. Manuel, Mustafa'nın yardımıyla darbe yapmak isteyen askerî kanadın önderi olan VIII. Ionnes'i ortak imparator olarak kabullenmek zorunda kaldı. II. Manuel böylece Türk tarafının açıklığa kavuşmamış durumundan elinden geldiğince yararlanabilmek, koparabildiğini koparmak istiyordu (19). Mustafa büyük vaatlerde bulundu, Murad'ı kovduktan sonra Gelibolu'yu Bizans'a teslim etmeye hazır olduğunu belirtti. Murad ise, II. Manuel'e barış durumunu ve statükoyu korumayı salık veriyordu. Gelibolu çevresini imparatora teslim etmeyi, 20.000 altın ödemeyi ve kan-soylusu 12 Türk delikanlısını rehin verebileceğini öneriyordu (20). Durumu soğukkanlılıkla gözden geçiren Manuel bu önerinin kabul edilmesinden ve sultanlık ile Bizans arasında birlikte barışçıl yaşam politikasını sürdürmekten yanaydı. Batılı güçler harekete geçinceye kadar böyle olmalıydı. Nedir ki askerî kanat bu görüşü

16 *Chalkokondyles, L.*, VIII, S. 393f. (Bonner Ausgabe).
17 *Kissling, H. - J.*, Zeyniye tarikatı konusunda. Der Islam 39, 1964, S. 165.
18 *Pizley, M.M.*, S. 92.
19 *Barker, J.W.*, Manuel II., S. 355 - 357.
20 *Chalkokondyles, L.*, T. II, S. 1f.

onaylamıyor ve genç yaşındaki ortak imparatoru destekliyordu. Hayal kırıklığına uğrayan Manuel oğluna şöyle diyecekti: «Ne yaparsan yap, oğlum. Ben yaşlandım, ölümüm yakın. Ama imparatorluğu ve ona ait ne varsa hepsini sana teslim ettim. Artık ne istersen yap» (21). Ioannes, Mustafa'nın kendisine bir yem gibi uzattığı Gelibolu'ya dikmişti gözlerini, sanki büyülenmişti. Osmanlıların içindeki anlaşmazlıklar sırasında hiç değilse Bizans üzerindeki baskıyı yok edecek ya da hafifletecek bir iktidar bölünmesini bekliyordu (22).

Onun (1415 - 1416) deneyimlerinden çıkardığı sonuca göre Düzme Mustafa'nın kafasında devleti bölme hayalleri vardı. Mustafa'nın askerleri önünde şöyle konuşmuş olabileceğini düşünüyor Dukas: «Doğu ona (II. Murad'a) yeter» (23). Gelibolu'da elde edilen gümrük gelirlerinin yarısını, bu limandan Selânik'e kadar uzanan kıyı şeridini ve başka bazı toprakları da Venedik'e öneriyordu Mustafa. Ancak Venedik senatosu iki tarafı birbirine karşı kullanmak istiyordu ve bu nedenle, yılda 10.000 modi karşılığında satmak istediği buğdayların teslimi ve eski anlaşmaların geçerliği konusunda Murad'la görüşmeleri yürütüyordu. İki rakip taraftan hangisi kazanırsa kazansın Venedik Cumhuriyeti yalnız yenenden yana olmayı amaçlıyordu (24).

Murad tehlikenin kesinlikle farkındaydı. Musa ve Bedreddin dönemlerindeki kargaşa yeniden başlıyacak gibi gözüküyordu. Musa ve Cüneyd'in birliklerini kendi yanına çekmek amacıyla veziri Beyazıd'ı Trakya'ya yolladı. Beyazıd askerlerin gazililik bilincine hitap etti, Mustafa'yı sadece bir düzenbaz olarak nitelemekle kalmadı, aynı zamanda islâm davasına ihanetle suçladı. «Mehmed, peygamberin ümmeti güçlensin, Rum davası tükensin diye elinden ne geldiyse yaptı, oysa uyduruk bir Türk (Pseudotourkos) ele geçirilmesinde kendisinin hiçbir katkısı olmadığı toprakları tutmuş dağıtıyor, atalarımızın binbir zahmetle mülk edindikleri bölgeleri Rumlar'a teslim ediyor» (25). Nedir ki Beyazıd'ın savundukları pek ilgi uyandırmadı. Ordunun Rumeli birlikleri Mustafa'dan yana geçip azap, akıncı ve yayalarla birleştiler. Edirne'de cenk olundu. Beyazıd esir düşmekle kalmadı, hayatını da yitirdi (26).

---

21 *Barker, J.W.*, Manuel II, S. 356.
22 *Chalkokondyles, L.*, t. II, S. 3.
23 *Dukas*, XXIV, S. 149.
24 *Thiriet, F.*, Régestes II. Nr. 1825, 1934, 1948, 1980.
25 *Dukas*, XXIV, S. 145f.
26 *Löwenklau, Joh.*, S. 491f., XIII.

Yine 1415 - 16'da olduğu gibi Türk ordusunun antifeodal bölümü Mustafa'nın etrafında toplandılar. Beyazıd'ı yendikten sonra şimdi cihad ve gazilikten yana olduğunu, gavurlara hiçbir toprak parçası armağan etmeyip tam tersine onlardan yeni topraklar koparabileceğini kanıtlamalıydı. Bu amaçla Cüneyd'den, Bizans elçisine şunu açıkça bildirmesini istiyordu: Hükümdarımız, gerçi VIII. Ioannes ile barış ve dostluk çerçevesinde yaşamak diliyor, ama Gelibolu'yu teslim etmeye de hiçbir zaman gönlü yoktur. Allah'a ettiği kutsal yemini bozar, müminleri dinsizlere (asebon) teslim eder, ama bunu yapamazdı. Onun ümmeti Allah'ın sevgili kullarıydı ve Bizans İmparatorunun Gelibolu kalesine girmesine izin verecek olursa, ümmeti de onu Sultan saymazdı artık. Onun gelecekteki tüm çabası müminlere yeni yeni kaleler ve kentler kazandırmaktı (27).

Ioannes ve askerî kanat yanlış hesap yaptıklarını, tuttukları tehlikeli yolun kendilerine Sultan'ın öfke ve gazabından başka bir şey sağlamadığını göreceklerdi. İşte II. Manuel'in korktuğu da buydu. Mustafa da Murad gibi yayılma yolunda başarıya ulaşmak zorundaydı, Sultan bu yolu feodal amaçlarla ve devlet ve toplum sistemini ûlema kesiminde dikkatle yoğunlaştırarak yürüyordu. Mustafa ise, Musa döneminde olduğu gibi, ilk toprak fetihlerine özgü gazîlik ve savaşçı sloganlarla hareket ediyordu. Her ikisinin de son hedefi, Bizans'tan Buda'ya kadar tüm hıristiyan devlet ve hükümdarlarına boyun eğdirmekti. Bu konuda, sipahi, yeniçeri, yaya, müsellem, akıncı, azap ve yürük gibi yandaşlarıyla aynı eğilimi taşıyorlardı. Ayrıldıkları konu sadece yöntemdi, yöntemlerdi. Mustafa'nın çevresindeki boy savaşçıları sınırsız ganimet, haraç ve köleleştirmek peşinde iken, sipahiler ve ûlema reaya'dan koparılacak rantların peşindeydiler. Oysa boy savaşçılarının zaferi, geçmişin zaferi demekti, akrabalık ya da kandaşlık haklarına dayalı ilişkilerin köleleştirilmiş halklar üzerinde yeniden canlandırılması anlamın geliyordu. Ve böyle bir yol daha baştan çıkmaza saplanmıştı, çünkü göçerler ve yarı-göçerler kesiminde sınıf farklılaşmalarına kendiliğinden yol açacak ve bu farklılıkları derinleştirecekti. Toplumsal gelişme o zaman dolambaçlı yollardan yürüyecek, ama Balkan halklarının yeniden barbarlaştırılması, Murad'ın yürüdüğü feodal gelişmenin zaferinden daha büyük boyutlara erişecekti (Y.Ö. 6). Mustafa ve Cüneyd, Edirne zaferinden sonra genelde azapların oluşturdukları yığınlarla birlikte Anadolu'ya geçip (28) oradaki beyleri kımıldatmaya, kendilerine kazanmaya yöneldiler. Murad hemen ha-

27 *Dukas*, XXIV, S. 154f.

28 *a.g.y.*, XXVI, S. 171; XXVIII, S. 195.

rekete geçti. Sipahi ve yeniçeriler başkaldıranları ardarda birtakım çatışmalarla ezdiler. İlkin Cüneyd batmakta olan gemisini bırakıp kardeşi tarafından Sultan'a katılmaya, ondan af dilemeye zorlandı. Amacı vakit kazanmak, ilk fırsatta yeniden saldırmaktı. Ancak Murad'ın komutanlarından Hamza daha ilk kaçma girişiminde onu yakalayıp çocukları dahil tüm soyu sopuyla kafalarını uçurdu. Mustafa da Sultan'ın gazabından kurtulamadı ve 1425'de Edirne'de darağacına yollandı. Dukas, buradan onun Beyazıd'ın oğlu olmadığı sonucunu çıkarıyor (29), ama aslında bunun tersi doğru olmalı. Çünkü Bedreddin'in asılmasıyla ilgili olarak belirttiğimiz gibi, Han soyundan gelenlerin başı uçurulmaz, eski Türk törelerine göre kanları yerde kalmasın diye ancak asılırlardı (30).

Azapların işi de hemen görüldü. Cüneyd'le Mustafa'nın kendilerini bırakıp gittiklerini gören azaplar Murad'a varıp ondan hayatlarının bağışlanmasını istediler. Ama Murad hiç etkilenmedi, Azapları onların can düşmanı olan yeniçerileri doğradı (31).

II. Murad böylece, yerleşik boyların Musa, Bedreddin, Börklüce Mustafa ve Düzme Mustafa tarafından başlatılan muhalefetine ve militan savaşçılık akımına karşı verilen mücadelelerin altına kalın bir çizgi çekti, imparatorluğu avucuna alıp devleti onların ideallerine göre biçimlendirmeye girişti.

2. Yeniden Güçlenme

Mustafa ve Cüneyd'i yok ettikten sonra, Murad onlarla dayanışma kurmuş olan bazı emirlikleri, bu arada Menteşe, Aydın, Saruhan ve Hamid Beyliklerini kendi egemenliğine kattı.

Ama o Küçük Asya'yı kendi askerî hareket alanı olarak görmüyordu, gözleri Ortaasya'ya değil, Rumeli'ye dönüktü. H.J. Kissling'e göre Murad'ın kafasında bir geniş alan planı vardı. Belgrad - Selânik arasındaki askerî yolun ardından Tuna yolunu güvenceye al-

---

29 a.g.y., XXVII, S. 181. Kendisi tarihi 1424, Chalkokondyles ise 1432 olarak veriyor (V. II, S. 7). Bu tarihlerin ikisi de yanlış. Venedik Senatosu 23.7.1425 günü donanma komutanına emir verip Mustafa'ya 14.000 dukat teslim etmesini istemişti. Mustafa bu parayla askerlerine ödeme yapacaktı. Thiriet, F. Régestes II. Nr. 2000, S. 230. Ayrıcak bak Tarihî takvimler S. 59 - 61.

30 bak, *Turan, O.*, The ideal, S. 82.

31 *Löwenklau, Joh.*, XIV, S. 506. Bu girişimler 1425 - 28 yılları boyunca sürdü. I. Mehmed ise geleneksel Anadolu siyasetini bırakmıştı, kızlarını ve oğullarını artık beylerin prenses ve prensleriyle evlendirdiği yoktu. Güvenilir adamlarını kendine daha çok akrabalık zincirleriyle bağlıyordu. Kızı Selçuk Hatun'u Anadolu Beylerbeyi Karaca Paşa'ya bu amaçla vermişti. Uzunçarşılı, İ.H., Belleten XXI, 1957, S. 253 - 260.

mak onun Güneydoğu Avrupa politikasının kilit noktasıydı (32). Sağlamlaştırılmış bir merkezden yola çıkan bu strateji gerçekten de, Sigismund'un sallantılı bir iç potansiyele dayanan ve boyutlarını aşan stratejisine oranla daha başarılı olacağa benziyordu.

Murad'ın planına göre ilkin Venedik koloni sisteminin tasfiyesi ya da hiç değilse nötürleştirilmesi gerekti. 1423'de bu amaçla Peloponnes'e bir saldırı düzenledi ki karadan girişilen bu saldırı Paleolog sülâlesinin kanadını ya da Mistra'yı vurmayı değil, Venedik deniz gücünü paralize etmeyi amaçlıyordu, Patros bölgesini ellerinden almak yeterliydi (33). Deneyimli komutan Turahan emrindeki küçük birlikler Hexamilion'a baskın verip büyük çabalar ve fedakârlıklarla inşa edilen İsthmos seddini yıktılar. Venedik, savunma hattındaki bir sürü boşluklar yanında, greklerin «nefandi et vilissimi» (Allahsızca ve alçakcasına — Y.Ö.) daha düşman görünür görünmez yerlerini bırakıp kaçtıklarını Girit'teki komutanlığa bildirecekti. Sipahi birlikleri Mora'yı yağmaladılar. Öncü birliklerse Mistra önlerine varmışlar, oradan Venedik kolonilerine baskı veriyorlardı (34). 6000 Grek ve 1260 Venedikli köleliği boyladılar (35).

Lâtinlerin cüce prensleri ise bu yaygın kargaşa sırasında bulanık suda balık avlamak istiyorlardı, II. Carlos Tocco adındaki bir prens, Mistra despotluğunu bastı. «Askerleri, köyleri ve tarlaları yağmaladı. Erkek, kadın demeden herkesi esir aldılar.» Asan Zaccaria da prensin baskınına paralel olarak despotluğu işgal etmek ve bölüşmek için Turahan'dan yardım istedi. Bir lâtin kronikçisi şöyle yazıyor: «Nedir ki Türkler, hıristiyanlar arasındaki uyuşmazlıklardan hep sevine geldiler» (36). Ayrıca Türk birlikleri Peleponnes'deki feodal düşmanlıklara bulaşmaktan geri kalmadı. Herkes onları kendi yanına çağırıyor, onlara bol ganimet vaat ediyordu. Sultan'a veya yayılma eylemine bile hacet yoktu (37).

Greklerin Patras'tan sürdükleri başpiskopos Pandulf Malatesta, Katalanların desteğiyle makamına yeniden döndükten sonra başlıca derdi, Sultan'a Patras'ın Bizansın eline düşmemesi için yalvarmaktı.

---

32 *Kissling, H.-J.*, Venedig, S. 370.

33 a.g.y., S. 372.

34 *Thiriet, F.*, Déliberations, Nr. 1263 (11.5.1423). 1443'te surların yeniden yapımı ancak sona ermişti ki 1446'daki Türk saldırısıyla yeniden yıkıldı. Venedikliler onarmaya kalktılarsa da içeri sızan birlikleri önliyemediler. *Koder, J.*, S. 110

35 *Zakythinos, D.A.*, Le despotat I, S. 196f.

36 *Schirò, G.*, Struttura, S. 226, 248.

37 Paul Spata, Leukas'a karşı kendisine birkaç kişi yollanacak olursa Murad'a boyun eğmeye hazırdı a.g.e., 213.

38 *Zakythinos, D.A.*, Le despotat I, S. 209.

1422'den beri Türkler'in Negroponte'ye yaptığı baskınlar bitmek bilmiyordu. Sekiz yıl içinde 5000 kişinin kentten alınıp götürülmesine rağmen Venedik hâlâ birşeyler koparmak istiyordu (39). Serenissima, despotluğu ekonomik bir savaşla zayıf düşürüp pençesine almayı düşünüyordu. 1430'dan sonra tüm ihraç mallarına yüzde 10, tüm ithal mallarına da yüzde 3 gümrük vergisi koydu (40).

Bizans başkentini giderek korku basmıştı. VIII. Ioannes sonunda caka satmayı bırakıp bir zamanlar babasının yaptığı gibi, 1423 Kasım'ında Batı'dan yardım dilenmeye koştu, Venedik ve Milano'ya gitti, oralarda ilkin imparatorluğuna yakışır şekilde dolanabilmesi için kendisine gündelik para vermelerini istedi. Serenissima, gerçi Bizans'ı savunmak için koruma desteği vereceklerini söyledi (41), ama onu Macar kralının düşmanca tutumu yüzünden tek başına bıraktı. Böylece onun barış akti ve Osmanlılara karşı birlik oluşturma umutları suya düştü (42). Ioannes bu kez 1424 yazında Macaristan'da Kral Sigismund ile buluştu, Kral, onu kiliselerin birleşmesini kabul etmeye zorladı, ama Venedik ve Milano'nun işbirliği konusunda hiçbir söz vermedi. Ve Ioannes aynı yılın Kasım'ında Bizans'a elleri boş döndü (43).

Ama onun dönüşünden aylarca önce imparatorluğun elçileri Murad'ın yanına varıp bir barış anlaşması için havanın elverişli olup olmadığını koklamaya çalıştılar. 20.2.1424'de Sultan bu kez II. Manuel ile yeni bir anlaşma imzaladı. Buna göre Bizans, Marmara ve Karadeniz'de Süleyman ve I. Mehmed'in kendisine bıraktığı bir takım bölgeleri türklere yeniden teslim etmek zorunda kalıyordu (44). Sultan yine aynı şekilde yılda 300.000 akçelik bir haraç istiyordu. Bu meblâğ, 1379 yılındaki 480.000 akçeden daha düşüktü. O. Iliescu'nun hesabına göre, 1424 yılının haracı 1379 haracının ancak yüzde 60'ı kadardı, çünkü Bizans'ın daha fazlasını ödeyecek haliyoktu (45).

II. Murad'ı tedirgin eden şey, Bizans sarayının kiliseleri birleştirme çabasıydı. Ama bu birlik tam gerçekleşmedikçe greklerin ba-

---

39 *Thiriet, F.*, Régestes II. Nr. 221 (25.7.1430); die neue Monographie von *P. Preto*, Venezia e i Turchi. Firenze 1957, war mir nicht zugänglich.

40 *Zakythinos, D.A.*, Le despotat II, S. 221, 259. Despotluğun ordusu Venedik'e 5-6000 zırhlı süvari olarak tahmin ediliyordu. *Thiriet, F.*, Régestes II, Nr. 2116.

41 *Dölger, F.*, Regesten 5, Nr. 3411; *Thiriet, F.*, Régestes II, Nr. 1920.

42 *Dölger, F.*, Regesten 5, Nr. 3408a, 3409, 3410; *Thiriet, F.*, Régestes II, Nr. 1917.

43 *Barker, J.W.*, Manuel II, S. 378f.

44 *Dölger, F.*, Regesten 5, Nr. 3412, 3413, 3314.

45 *Iliescu, O.*, Le montant du tribut payé par Byzance à l'Empire Ottoman en 1379 et 1424. RESEE IX, 1971, S. 432.

tıdan ciddî hiçbir dostluk göremeyeceklerini biliyordu. Üstelik greklerin çoğunun bu tür projelere değil geri çevirmek, hatta düşmanca tavır aldıkları da bilinen bir gerçekti onun için. O nedenle, Bizans'ın bu tür zemin yoklamaları karşısında barışçıl gözükmekle umut veriyor, Bizans'ı sultanlığına katacağı gün ve koşullar olgunlaşıncaya kadar siyasal düzlemde nötür tutmaya çalışıyordu (46).

Bundan sonraki hedef olarak Padişah 1423'de Venediklilerin korunmasına sığınan Selânik'i seçti. Murad askerî gösterilerle ulaştığı kenti karadan tehdit ediyor, kıyıardı bağlantısını kesiyordu. Kısa sürede açlık ve yoksulluk patlak verdi. Venedik kenti ancak denizden besliyebiliyordu, ama daha başından beri dost ve müttefik olarak değil, zorba efendiler gibi davranıyorlardı. Böylece greklerin eski lâtin nefreti yeniden alevlendi. Her türlü fesadı acımasızca cezalandırıyorlardı. 1427 ve 1428'de Venedik elçileri, Murad'la statüko temelinde barış yapmaya çalıştılar, ama boşunaydı. Kentin kuşatılma durumu sürüyor, ama kenti teslim etmek isteyenlerin sesleri bastırıyordu (47). 1427 mart'ında Senato Girit komutanlığına durumun gerginleştiğini bildirdi. Greklerden hayır yoktu, yorgundular, ne nöbetçi durdukları vardı ne de savunmaya katılıyorlardı. Oysa Girit'den yapılan buğday sevkiyatı önemliydi. Üstelik esir Türklerin kaçmaları Venedik'i büsbütün tedirgin ediyor, kaçanlar kentteki durumu ihbar ediyorlardı (48). 1429'da kent komutanı, kenti tüm mal varlıklarıyla terk etmek istiyenlere, «Kent boşalınca hemen düşer» gerekçesiyle karşı çıkıyordu (49). 1430'da Murad anî bir saldırıya geçip kısa bir direnmeden sonra kenti düşürdü. Yağmaya gerçi izin verdi, ama yakıp yıkmanın önüne geçmeye çalıştı. Fatihler 7000 kişiyi biraraya toplayıp bağladılar, köleleştirilmek üzere türk saflarına götürdüler. Galipler kilise, manastır ve kamu binaların soydular. Sultan 4. gün kente girdi. Yağmayı yasaklandı, sipahi ve yeniçerileri yerleştikleri evlerden kovdu, bunları sahipleri hâlâ hayatta ise onlara geri verdi. Saygın kentlilerin çoğunu serbest bıraktı. Arkheropoeitos kilisesini zaferinin nişanlı olarak camiye çevirdi (50) ve kenti de kendi Has'ı olarak ilân etti (51).

---

46 Murad II'nin Kilise Ayrımcılığı Politikası, *Karlin - Hayter, P.*, La politique religieuse des conquèrantes ottomans dans un texte hagiographique (a. 1437) Byzantion XXXV, 1965, S. 356.

47 *Vacalopoulos, A.E.*, History, S. 78 - 87.

48 *Thiriet, F.*, Délibérations II, Nr. 1306.

49 *a.g.y.*, Régestes II, Nr. 2149.

50 *Vacalopoulos, A.E.*, History, S. 94f.

51 *Anagnostos, Joh.*, 6. S. 493f., 17. S. 517. Kronikçi saldırı ve yağmaya tanık olmuştu, ayrıca bak. ... Tarihî Takvimler, S. 61.

İmparatorluğun ikinci büyük kenti böylece nihaî olarak Türklerin eline geçiyordu. 1387 - 1391 arasında kent I. Beyazıd'ın uyduyönetimi statüsünü kabullenmiş, 1391'de ise sultan kenti devletin topraklarına katmıştı. Ancak 1403'te Süleyman kenti imparatora geri vermek zorunda kalmıştı (52). Oysa şimdi 1430 yenilgisini grekler hiç de hayra alâmet saymıyorlardı. Bu olay imparatorluklarının çöküşüne giden yolun başlangıcıydı sanki. 1435 - 1439 arasında Balkanlarda dolaşan ispanyol gezgini Pero Tafur, Venedik'in limanı uzun süre savunacak durumu olmadığına tanık olmuştu. Garnizonun giderleri gelirlerden çok fazlaydı. Venedik üstüne 20.000 Duka ödemek zorunda kalmıştı. Mali açıdan bu zararına çalışan bir işletmeydi (53).

Murad'ın ülkelerarası geniş alan planı açısından kentin stratejik önemi vardı. Kent onun Orta-Yunanistan'daki üslerini güçlendiriyordu. Böylesine bir merkezî konum, Selânik'i gelecekte lâtin müdahalelerinin alanı olmaktan kurtarıyordu. Murad bu yüzden Selânik halkının özgürlüğünü satın almakla kalmadı, halka eski mal ve mülklerini geri verip kentten dört bir yana kaçanların geri dönmelerini sağladı. «Selâniklilere nerede rastlandıysa tutulup zorla kente geri yollandı... Kente yeniden yerleşenlerin sayısı bir ara iki bini bulmuştu» (54).

Ama greklerin geri yollanmasıyla sorun henüz çözülmüş sayılmazdı, stratejik önemi olan her yerde olduğu gibi, Murad burada da Türklerin kolonileşmesini sağlamak istiyordu. Teselya'da yerleşmiş Türk ailelerini Selânik'e getirtmek için görevlilerine emir verdi. 1000 kişiyi bulan bu nüfus için kentte bir mahalle kuruldu (55). Kentin koruyucu simgesi olan Kutsal Demetrios'un kilisesi dışında, geleneksel hıristiyan yapıları camilere ve dünyevî binalara çevrildi (56). Ioannes Anagnostos, düzen ve güvenin yeniden kurulması yolunda Sultan'ın aldığı önlemleri övmek zorunda kalıyor, yiyecek ithalâtını sağlamakta gösterdiği çabaları açıkça belirtmekten geri kalmıyordu (57). Tıpkı I. Murad'ın yaptığı gibi II. Murad da gazileri dizginlemek ve hıristiyan halka toplum içinde daha güvenilir bir durum sağlamak amacıyladır ki, devlet kadrolarının ûlemâlaştırıl-

52 *Vacalopoulos*, History, S. 225, *G.T. Dennis*, kentin sunltanlığa katılışını 1387 ilkbaharına tarihlendiriyor, ama o zamanlar sadece Vasallik ilişkileri egemendi. The second Turkish Capture of Thessalonica. BZ 57, 1964, S. 59, 61.

53 *Tafur, Pero*, S. 151f.; *Vacalopoulos*, History, S. 95 giderler konusunda.

54 *Anagnostos, Joh.*, 17. S. 517, 18. S. 518; 19. S. 520f.

55 *a.g.y.*, 21. S. 525; *Dukas* XXIX, S. 200.

56 *Dukas*, S. 201.

57 *Anagnostos, Joh.*, 20. S. 525.

masına büyük özen gösterdi. Ama zor kullanmamak koşuluyla halkın islâmlaştırılmasından da vazgeçmedi. Selânik rumlarının bir bölümü islâmın yolunu seçtiler (58). Türkleşmek ve zafere ulaşan islâmı kabul etmek Anadolu rumları arasında giderek aldı yürüdü. Geri kalan greklerin birçoğu da 1437'de kendi anadillerini bile unutmuştu. Hatta hıristiyan papazları bile Türk geleneklerine göre giyinip kuşanıyor, grekçeyi yalnız ibadet ederken kullanıyorlardı (59).

Ama Rumeli'de durum hiçbir zaman bu düzeye varmadı. Orada grekler ve slavlar çoğunlukta idiler, kapalı yerleşimler halinde oturuyor, etnik ve kültürel özelliklerini koruyorlardı, arkalarında ortodoks kilisesinin sağlam desteği vardı. Avrupa vilâyetlerindeki Türkler genelde azınlıktaydılar. II. Murad zorbalık yoluna gidilmesine kesinlikle izin vermedi. Dukas onu, yoksullara acıyan, hıristiyanlara verdiği sözleri tutan insancıl ve iyiliksever bir hükümdar olarak tanıtıyor. Kâfirler karşısında kazandığı zaferlerini hiçbir zaman mağlupları yok etmek için kullanmadı. «Zalimce savaşların düşmanı, barışın dostuydu» (60). Ama bu övgü oldukça abartmadır. Murad gerçi savaşmak için savaş peşinde değildi, ancak hedefine ulaşmak için ne mal tanırdı ne de can. Yürüdüğü yolda barış olanakları varsa onlara da baş vururdu. O ne Timuçin (Cengiz) ne de Timur'a benziyordu. Mua zamanındakilerle kıyaslarsak reayanın durumu katlanılabilir düzeye gelmişti. Vergi ve ödentilerini vaktinde ödeyenlere hiç zarar gelmezdi. Türkler-öncesi koşullara oranla ekonomik yaşamda hissedilir bir gerilemeden söz edilemezdi (61). Ama buradan, H. Pfeffermann'ın (62) yaptığı gibi, köylü ve kentlinin Türk boyunduruğundan genellikle coşku duyduğunu söylemek gerçeklere aykırı düşüyor. Göçer Ulah (Valah) grupları ve Bosnalı Patarenler dışında Osmanlıları kurtarıcı olarak kabul eden yoktu.

Görüldüğü gibi II. Murad fetihlerinde çok dikkatli davranıyordu, 1439 - 1444 arasında Sırbistan'ın fethi sırasında da aynı şekilde davrandı. Kalelerin çoğu amansızca direniyordu. Örneğin Smedere-

---

58 *Vacalopoulos, A.E.*, History, S. 96.

59 Basel Konsülü için kaleme alınan 30.7.1437 tarihli bir muhtırada şöyle deniyor: «Notandum est, quod in multis partibus Turcie reperiuntur clerici, episcopi et arciepiscopi, qui portant vestimenta infidelium et locuntur linguam ipsorum et nihil aliud sciunt in greco proferre nisi missam cantare et evangelium et epistolas. Alias autem orationes dicunt in lingua Turcorum», Text bei *Charanis, P.*, The Strife, S. 312.

60 *Dukas*, XXXIII, S. 228.

61 *Babinger, F.*, Mehmed der Eroberer, S. 25.

62 *Pfeffermann*, S. 13.

vo 1439'da ancak üç aylık bir kuşatma sonucu düşürülebildi. Novo Brdo ancak 1441'de teslim oldu (63).

Padişah ülkenin her yanında askerî karakollar kurdu, Sırbistan'ı imparatorluğa bir uydu devlet olarak bağladı, sancak sistemini uygulamaktan vazgeçti. Sırp despotu Curca' (Djurdja)nın oğullarının baştinalarını yine onlara bıraktı, onları ancak sürgünde yaşayan babalarıyla fesat kurmaya çalıştıkları sırada gözaltına aldı. Kendi seleflerinin yaptığı gibi manastırları haraç, ispenç ve başka ödentilerde bulunmaktan uzak tuttu (64). Askerî güvenlik açısından Belgrad yönündeki anayollar boyunca irili ufaklı hisarlardan oluşan bir güvenlik ağı kurdu. Sırpların yaptıkları gibi palankalar yaptırdı. Bunlar toprak seddi ve hendeklerle çevrili olan kazıklı koruganlardı. Palankaları stratejik bir savunma sistemi halinde yaygınlaştırdı (65). Sırbistan böylece Osmanlı devletinin kenar kesimi içinde yer alıyordu.

Bosna'ya karşı yürütülen harekât ise başka türlü gelişti. 15. yüzyılın ilk yarısında Bosna ekonomik açıdan hissedilir bir atılım yaşamıştı. Madencilik doruğuna ulaşmış, ihracat artmış, Ragusa'lıların ticaret kolonileri buralarda kumaş ticareti yaparak iyice gelişmişlerdi. Elzanaatları bu gelişmeden payını alamazken zenginlik sadece madenci kesimin hesabına artıyordu (66). Oysa ülkenin doğusunda, Praça, Foça, Goraça gibi madenci odaklarında Bosnalı tüccarlar küçük kazançlarla yetinmek zorundaydılar. Gümüş ticaretini ise Dubrovnikli merkatorlar tekellerine almışlardı. Boşnaklar olsa olsa **socii tractantes** (komisyoncu — Y.Ö.) olarak iş görüyorlardı. Kurşun ticaretini yine de kendileri, ellerine almayı başardılar, çünkü bu maden gümüş kadar yüksek kâr bırakmıyordu. Bu yüzden de Ragusa'lıların ilgisini pek çekmiyordu. Foça ve Goraça'daki balmumu ticareti de Boşnakların elinde kaldı. Gümüş ticaretindeki tekelin yabancıların elinde kalması ekonomik bakımdan güçlü, politik bakımdan etkili tüccar kesiminin oluşmasını engelliyordu. İçerdeki anarşiden ötürü krallığın korunmasından yoksun kalan tüccarlar bu kez ban'ların ve küçük soyluların insafına kalmışlardı (67). Merkezî otorite, kendi istikrarına yarayacak olan böyle bir şansı elinden kaçırıyordu. Daha 14. yüzyıl ortalarından beri kralların imtiyazında olan gümüş madenciliği korkunç kazançlar bırakıyordu. Orta ve Ba-

63 *Dostijan, J.S.,*
64 *Djurdjev, B.,* Srpska erkva, S. 20.
65 *Mladonoviç, M.,* S. 167f.
66 *Kovaçeviç, D.,* Prilog prouçvanu zanatstva ... GIDBH X, 1959, S. 294.
67 *a.g.y.,* Trgovina, S. 116f., 121f., 135.

tı Avrupa madenciliğinde 1350 sonrasında patlak veren ekonomik bunalımlar yüzünden Sırbistan ve Bosna'nın eline benzersiz fırsatlar geçti. Uluslararası büyük ticarete girebilir, ekonomilerini düzeltebilirlerdi ki bu da merkezî vurucu gücün gelişmesine yarıyacaktı. Slovakya ve Macaristan'dan Bosna'ya gelen Saksonyalı madenciler yeni teknik bilgileri de birlikte getirdiler. Yerli üreticiler bu bilgileri hemen uygulamaya başladılar. Böylece sömürü o zamanın alman-bohemyasındakiyle boy ölçüşecek düzeye vardı. Bosnalı magistri experti İtalya'da, örneğin Napoli krallığında saygı gören uzman kişilerdi (68). A. Laube Saksonya'daki cevher madenciliğinin 1350 sonrasındaki bunalımına değinmekte, bu işletmelerin, pahalı araçların kullanımını gerektiren ekonomik ve teknik zorunluluklarla başedemediğini belirtmektedir. Basit meta üretimine özgü üretim ilişkileri bu yüzden üretici güçlerin gelişmesini engelliyor, dolayısıyla feodal sistemle çatışmış oluyordu. Sermayenin ilk birikim süreci başlayıp madenciliği yeni ekonomik ve teknik araçlarla yürütmek üzere, feodallerle tüccar sermayesi biraraya geldiği anda, yani 15. yüzyılın ikinci yarısında artık sözkonusu bunalımı aşacak koşullar da olgunlaşmıştı (Y.Ö. 7).

Saksonya gümüş madenciliği 1470'den sonra beklenmedik bir atılım gösteriyor (69). Bosna'daki gelişmelerse, erken-kapitalist bile değil, ama feodal ilişkiler düzeyindeki basit meta üretimi düzeyini bile aşamadı. Ama 1350'lerde başlayan madencilik krizi yüzünden Batı'da zaman zaman patlak veren çöküntü ve üretim boşluklarından çıkar sağlama fırsatını buldu, üretimde devrim yapamamakla birlikte yeni teknikler kullanma olanağına kavuştu.

Bosna kralından maden işletme ayrıcalıkları koparan Ragusalı lar yerel işletmecilerle kolayca rekabet ederek, Bosna'yı siyasal düzlemde zayıflatmaya, kendilerine ek maddî üstünlükler sağlamaya çalıştılar. Oysa doğru dürüst işleyen bir krallık mekanizması onları bu fırsatlarken yoksun bırakabilirdi (70). Ragusalılar isteklerini kolayca kabul ettirebilmek için kralı mali açıdan bağımlı hale getirmeye çalıştılar. Kral II. Tvertko Türkleri bazı hisarlardan püskürtmek amacıyla 1430'da gümüş cevherlerini karşılık 32.000 duka altın istediğinde, Dubrovnik Cumhuriyeti bu istekleri geri çevirdi. Bos-

68 a.g.e., S. 139, 140f, 151 «Sakson»lar öncelikle Zips, Schemnitz ve Kremnitz kökenlidir. İlkin Bosna, sonradan Türk belgelerinde raslanan *sas* terimi Alman madencilik hukukuyla ilgilidir. *Beldiceanu - Steinherr, I./Beldiceanu, N.*, Un règlement, S. 147.

69 *Laube, A.*, Studien über den Erzgebirgischen Silberbergbau von 1470 bis 1546. Forschungen zur mittelalterlichen Geschichte Bd. 22, Berlin 1976², S. 271 - 273.

70 *Boziç*, S. 68.

nalı tüccarların sermaye azlığı böyle bir istemin yerine getirilmesini engellemişti.

Bu istemlerin olumsuz sonuçları, kendisini katolik kilisesinin ve katolik prenslerin tüm ülkede Patarenleri kovuşturmaya ve rafızîlikle suçlamaya başlaması oldu. Bosna kilisesinin maniheist ve Bogomil sayılan yandaşları vahşice izlenip kovuşturuldular. 15. yüzyıl başında Akdenizin Napoli, Sicilya, Katalonya ve Roussillon gibi pek çok yörelerinde köleleştirilmiş Bosna Patarenlerine rastlanıyordu. Köle ticareti Dubrovnik ve Venedik'te en parlak çağını yaşıyordu (71).

Katolik kilisesi aslında rafızîlerin köle olarak satılmasına izin veriyordu. Bosna ortaçağ sonlarına doğru böylece bir köle deposu haline geldi. Köylüler «rafızî»dir diye yakalayıp götürüyorlardı. Paralı askerler Bosnalı Vlasteli'ler ve Dubrovnikli tüccarlar insan kaçırmakta birbirleriyle yarış ediyorlardı. Ostoya ve II. Tvertko gibi çevresine pataren danışmanlar toplayan ve onları diplomat olarak görevlendiren güçsüz krallar (72) gerçi bu olayları protesto ediyorlardı, ama önliyecek yetkileri yoktu. En kötü örnek Vlasteli'lerdi. Gerçi Dubrovnik Cumhuriyeti, yurttaşlarına «insan eti ticareti» yapmalarını yasaklıyordu, ama tüccarlar yine de bir yolunu bulup bu kârlı ticareti sürdürmekten geri kalmıyorlardı. Köleler **pro uso suo** daima kabul görüyordu (73). Bunların çoğu genç kadınlardı. Kadın kölelerin yaşları 10 ile 30 arasında değişiyordu. Başlıca köle tüccarları ise Venedikli, Giritli, Bari, Marsilya ve Mayorkalıydılar (74). Bosna kilisesine bağlı olup kralın veya nüfuzlu Vlasteli'lerin hizmetinde çalışan gospodin ve cedi'ler ile ilişki kuran patarenler ise sapkın (rafızî) inançlara sahip de olsalar, Ragusalı ve Venedikli tüccarlara yem olmaktan kurtuluyorlardı. Örneğin Gost Radin, Dubrovnik'teki Rastoslav Pavloviç ve Styepan Kovaç yanında elçi olarak bulunuyordu. Cumhuriyet, kendi topraklarına sığınmak istediği takdirde kendisine bir ev bağışlayacağını ve din serbestîsini ora-

---

71 *Verlinden, Ch.*, Patarins ou bogomiles réduits en esclavage. Studi in onore di A. Pincherle, Bd. 2, Roma 1967, S. 683-700.

72 *Fine*, Upoga, S. 24.

73 *Vinaver, V.*, S. 126f., 129. *B. Krekiç*, Dubrovnik'teki noter belgelerinden Bosnalı patarenlerin yaptıkları birtakım satışları derlemiş. Bu satışlar 13. yüzyıla kadar geriye gidiyor. Örneğin, bir Ragusalı 1282'de Bosnalı bir kadın köleyi Akkonalı birine 8 gros bedelle satmış v.b. Dubrovnik, Nr. 25, S. 171; Nr. 24 ebenda. Deutlich stieg die Kurve in den 70er Jahren des 14. Jh. bis 1400 an: Nr. 310, 331, 438 usw.

74 *Vinaver, V.*, S. 132, 139.

da sürdürebileceğini garantiliyordu. Gost bu garantiden yararlandı ve 1467'de Ragusa'da öldü (75).

M. Loos'un bu tür örneklerden çıkardığı sonuca göre, Bosna kilisesi ülke içindeki egemen doku içine çöreklenmiş, bir soylular kilisesi halini almıştı. Bu kilisenin ilk sıralarındaki kral ve vlasteli'ler gospodin ünvanını taşıyorlardı (76). Ama bu olaylara bakıp onlardan, krstyani ve vlasteli'lerin merkezî otoriteye karşı ittifak kurdukları sonucunu çıkarmak yanlış olur (77). J.V.A. Fines'in araştırmalarına göre, 1391 - 1443 arasında soylu ailelerden yalnız yedisinin cedi ve gosti'lerle bağları vardı. O nedenle Bosna kilisesinin soylularca desteklendiğini söylemek biraz abartmak oluyor (78). Üstelik tam tersine krallar onları feodal soylulara karşı mücadelelerinde kullandılar (79). Krallık, onlara ancak bir haçlı seferi tehdidi altında kaldığı zaman yüz çevirdi. Fransiskanlar bu durumu kral Styepan Tomas'ın (1443 - 1461) açıkça yüzüne vurdular ve onu dönek ilân ettiler (80). Dinsel toplantılara krstyani'ler yalnızca zenginleri kabul ediyorlardı, çünkü verilen sadakanın dinsel hiçbir ağırlığı yoktu onlar için. Bu gerçeği Benedetto Cortugli **«della mercatura mercante perfetto»** adlı bir yazısında 1453'de açıkça belirtiyor (81). Gost Radin 1437'de binlerce altını efendisi adına Dubrovnik'e kaçırıp Cumhuriyetin verdiği rüşvetlerle palazlanma yolunu bulmuştu. Ama Bosna ve Hersek bölgelerinden kaçan köylüler yararına yine de hiçbir yardımda bulunmadı. Öldükten sonra geriye sadece altın sikke olarak 5640 dukalık bir servet bıraktı (82).

Bosna kilisesinin devlet ve toplum üzerindeki etkisinin yine pek fazla olmadığını kabul etmek lâzım. Krallar arasında yalnızca Osto-

---

75 *Sunjiç, M.*, Jedan novi podatak o Gostu Radinu i njegovoj sekti. GIDBH XI, 1960, S. 266 - 268.

76 *Loos, M.*, S. 296, 303.

77 Historija naroda Jugoslavije I, S. 566.

78 *Fine*, S. 271; *a.g.y., Upoga*, S. 20, 24.

79 *Sanjek, F.*, S. 161.

80 «... quia Manichaeorum, qui in regno suo et munere et potentia excrevisse noscuntur, arbitrentur esse fautorum, cum videant eos secum continua conversatione misceri, eumque primariis illorum, quos electos vocant, reverentiam quandum honorificentiamque deferre». Zitiert von *Sanjek, E.*, S. 161, A. 4.

81 «Et specialmente nella nostra patria (Kroatien, E.W.), la quale trahe non sò che dal rito de'i Bosnesi, li quali seguono l'costume de Manichei, honorando li ricchi: et ricevendoli volontieri nelli loro hospiti, et discaciandoli poveri, allegando seguir in ciò ordine di Dio, et della fortuna». Brescia 1602, S. 138, zitiert bei *Sanjek*, S. 161, A. 3.

82 Vgl. *Solovjev, A.V.*, Le testament du Gost Radin. Mandiçev Zbornik, Roma 1965, S. 141 - 156.

ya bağlıydı bu kiliseye ve bu kilise, köylülerin dinsel pratiğiyle pek ilgilenmeyen bir rahipler topluluğu olmaktan öteye gitmedi. Ne kilise örgütü ne de papaz eğitimi konusunda sağlam bir yapılanmaya yönelebildi. Fransiskan tarikatının Bosna'da 1459 - 60 yıllarındaki baskı ve kovuşturmaları sonunda dağıldı. Düalist küçük kilise konvent (konvansiyon)lerini bir yana bırakırsak, inançların üç ayrı yola yöneldiği görüldü: **krstyani, grek ortodokslar ve katolikler.** Ama bu dinlerin hiçbiri halk arasında doğru dürüst kök salamadı (83).

Bosna kilisesini ve devleti destekleyen kilise olmadığı için, köylüler de ne buna ne de ötekisine karşı yükümlü hissediyorlardı kendilerini. Köle avcılığı, ransiskanların çabaları ve Macar «haçlıları»nın baskınları onları Türklerin yararlanmayı becerdikleri bir ortama sürükledi. Türkler onlara özgürlük vaat ettiler. Son kral Styepan Tomaseviç'in (1461 - 1463) papa II. Pius'a yazdığı bir mektupta şunları okuyoruz: «Türkler benim krallığımın topraklarında pek çok hisarlar inşa etti, köylülere karşı ise çok dostça davranıyorlar. Kendilerine katılan tüm köylülerin özgürlüklerine kavuşacağına söz veriyorlar... Köylülerin bırakıp gittiği magnatlar bile kalelerinde uzun süre direnemediler» (84). Buna benzer taktikleri 16. yüzyılın kaynakları Banat, Güney Macaristan ve Slovenya bölgeleri için de doğruluyor (85).

Bosna'nın Osmanlılar açısından stratejik bir önemi vardı, Güney Avrupa'nın en büyük devlet gücüne sahip olan Macaristan'a doğru bir çıkış kapısıydı (86). Daha I. Murad, Niş'i aldıktan sonra akıncılarını buralara yollamıştı. 1388'de Bosna'ya Rumeli Beylerbeyi Lâlâ Şahin Paşa komutasında ikinci kez baskın verdiler, ama Bileç dolaylarında bir şamar da yediler. **Kosova Polye** muharebesinden sonra sınır boylarını aralıksız bastılar. Üsküp (Skopye) 1392' den sonra bu kuvvetlerin çıkış noktası oldu (87). İsa Bey 1424'te yine buradan yola çıkarak bir keşif harekâtına kalktıysa da, II. Tvertko'nun kararlı direnişiyle karşılaşınca başarısızlığa uğradı (88). II.

---

83 *Fine*, S. 275f.; 386f.; *a.g.y.*, Upoga, S. 27.

84 Quelle bei *Racki, F.*, Bogomili i Patareni. Rad Jugoslavenska Akademija znanosti i umjetnosti, sv. 8, Zagreb 1869, S. 169.

85 *Djurdjev, B.*, O utiçayu, S. 34.

86 *Şabanoviç, H.*, Bosanski Pasaluk, S. 39.

87 *a.g.y.*, Pitanje, S. 37f.

88 Dubrovnik'in kral Sigismund'a gönderdiği 27.4.1424 tarihli bir yazıda şöyle deniyor: «... Verum, quia idem dominus rex Bosne provisus erat, magnum sibi damnum inferre non potuit, sed quantumcumque predam habere potuit, secum duxit, exiens de Bosna.» *Jorga, N.*, Notes et xtraites II, E. 221f.

Murad'ın tahkim edilmiş yörelere karşı başlattığı sistemli harekât sırasında bütün bu kaleler hiç savaşmadan teslim oldular (89). Gerçi Sarayevo ve Hodiced (90) kaleleri direndi, ama Doğu Bosna düştü ve II. Tvertko 1428'de yılda 25.000 duka haraç ödemeye mahkûm oldu (91).

Haracın vaktinde ve tam olarak ödenmediği 1439 - 44 arasında Murad başka kentleri de işgal etti ve krallığın tümünü sultanlığına katma düşüncesine kapıldı (92). Tahttan çekilmesi ve yeni bir haçlı seferiyle birlikte planları suya düştü, ama bu planı II. Mehmed yeniden ele alacak ve gerçekleştirecekti.

Sırbistan'dakinden farklı olarak burada islâmlaştırma beklenen den önce başlatıldı. Aynı zamanda yeni Türk kolonileri oluşturuluyor ve Bosna, Müslümanların Rumeli'deki kalesi haline getiriliyordu.

Bu alandaki ilk girişimler 1386'ya kadar uzanır, ama bunların sonuçları henüz alınamamıştı. D. Mandiç, tarihsel gerçeklikten çok hayal dünyasına hitap eden bir dizi rakamlar ileri sürüyor. 1453 ile 1463 arasında Patarenler yığınlar halinde islâma geçmişler. Bosna-Hersek'te bunlar 80.000'i rafızî olmak üzere 750.000 katolikmiş. 1463 ile 1489 arasında bu din değiştirme olayları yavaşlamış. Yerel halkın sadece yüzde 12 - 13 kadarı geçmiş muzaffer islâmdan yana. Ama katolikler inançlarından vazgeçmeye gönüllü olmadıklarından kovuşturmaya uğramak zorunda kalmışlar (93).

John V.A. Fine, islâmlaştırma sözkonusu olmadığı gibi, Türk kaynaklarında krstyani'lerin kitle halinde ihtida ettiklerine ilişkin bilgiler olmadığını belirtiyor. Türk kayıt ve defterleri ihtida edenlerin yöreden yöreye değiştiğini ve islâmın pek yankı uyandırmadığı bir takım yöreleri açıklıyor. 1528 - 29 yılının (tahrir) kadastro kayıtlarından çıkan görüntü şudur: Bosna sancağında 19610 hıristiyan (ortodoks ve katolik) ve 16935 müslüman hane kayıtlıdır. Zvornik sancağında 13.112 hıristiyan ve 2654 müslüman, Hersek sancağında 9588 hıristiyan ve 7077 müslüman hanesi vardır (94). İslâm misyonu daha

---

89 *Radoniç, J.*, S. 460.

90 *Şabanoviç, D.*, Bosanski Pasaluk, S. 27 - 31.

91 *Kovaçeviç, D.* Prilog, S. 258.

92 *Şabanoviç, D.*, Pitanje, S. 40, 47.

93 *Mandiç, D.*, Etnicka povijest, S. 138, 140, 160, 216.

94 *Fine*, S. 385; *Barkan, Ö.L.*, Essai, S. 32. «Duca di Santo Saba» bölgesi 1448'de Herzegovina (Hersek Ülkesi) olarak bağımsız hale geldi. Bugünkü sınırları ötesinde Dalmaçya'nın bazı kesimleri yanında, Novibazar ve Montenegro'nun (Karadağ) kimi yörelerini de kapsıyordu.

başından beri büyük bir çabayla yürütüldü ve 17. yüzyıla kadar sürdü.

1435'de yeniçeri komutanlarından Çavuş Bey, Bitolye'de (Manastır) bir vakıf kurdu, islâm öğretisinin burayı yurt edinmesi dileğinde bulundu (95). Sultan ve beylerbeyi kentlerdeki güvenilir müslümanlara evler ve araziler bağışladılar. Köylerdeyse dervişler pataren ve katolik köylüleri ikna ederek islâmı kabul etmeye çağırıyorlardı (96). Fransiskan ve ortodoks (sırp) rahipleri, krstyani'leri kendi mezheplerine zorla yöneltmeye çalışırken islâm misyonuna çok daha güven verici koşulları da sağlamış oldular (97). 1437'de minorit'lerin vikar (papaz)ı Jakob da Marchia, Türklerin katolik tapınaklarını ve dilenci tarikatlarının manastırlarını tahrip ettiği yolunda şikâyette bulundu. İki yıl içinde 16 kadar Konvent onların etkisinin kurbanı olmuştu (98). II. Tvertko'nun 1436'da katolikliğe geçmesinin olumsuz yankıları kuşkusuz ki olmuş, öte yandan Styepan Tomas'ın krstyani'lere çektirdiği eziyetler Bosna köylülerinin bir bölümünün krallıktan kopmasına yol açmıştır (99). Katolik belgelerine göre Tomas, 1450'de katolik olmayı red eden ve Hersek'e kaçan en az 40.000 kadar Pataren'e işkence çektirmişti. Gerçi bu kovuşturma ve tehcir hareketi kitlesel bir tehcir halini almadı, ama Bosna kilisesi yandaşları papanın hırisyanlığından çok islâma bu baskılar yüzünden yaklaşır oldular (100). Nedirki son Bosna kralının gösterişli bir şekilde rota değiştirmesi bile ülkesini Türk istilâsına uğramaktan kurtaramadı.

Türklerin Bosna'daki başarıları Macaristan'da hemen yankı uyandırdı. Yukarılarda söz ettiğimiz üzere, Konstanz konsülünün ve Bohemya sorununun kral Sigismund'u 1414'den beri telaşlandırıyor, onun Stefan'ın tahtını savunma çabaları giderek boşa çıkıyor-

95 *Kaleşi, H.*, Najstrarija vakufnama (vakıfname)u Jugoslaviji, Prilozi za orientalnu filologije X/XI. Sarajevo 1960-61, S. 55, 65. Vakfın kuruluş nedenleri bu belgede şöyle açıklanıyor: «Bu zavallı dünya coşku ve sevinç yuvası değil, kötülük ve acıların mekânıdır; yaptığı hayır geçici, sâkinleri ise gelip geçici... Verdiği sözü tutmaz, sonunda çöküp gidecektir. Oysa vakıf güzel bir eserdir, yararı dünyanın sonuna kadar sürer. Dileriz ki bu servet mahşere kadar sürsün». S. 66.

96 *Filipoviç, N.*, Pogled, S. 131, 143.

97 *Okiç, M.T.*, S. 117.

98 *Jorga, N.*, Notes et extraites II, S. 345f.

99 *Solovjev, A.*, Saint Gégoire, patron de Bosnie. Byzantion XIX, 1949, S. 271.

100 *a.g.y.*, Le Témoignage de Paul Ricaut sur les restes du bogomilisme en Bosnie. Byzantion XXIII. 1953, S. 84; *a.g.y.*, Fundayayiti, patarini i kudigeri... Zbornik radova Akademija znanosti i umjetnosti knj. 21. Zbornik radova Vizantoloskog Instituta SAN, knj. 1. Beograd 1952, S. 144.

du 1432'de yağmalayarak ilerliyen Osmanlı birlikleri Zara'ya ve Adriyatik kıyılarına ulaştılar. Sigismund'un Asya'daki müttefikleri olan Kara Yuluk ve Şah Ruh ise Doğu Anadolu'daki kuvvetlerini birleştirerek sultanlığı tehdit eder duruma geldiler. II. Murad bunun üzerine Rumeli'deki birliklerini geri çekerek Doğu sınırına sürdü (101). Nedir ki Batı'dan bunca kuvvetin çekilmesi durumun ciddiliğini gizleyemezdi. Macar kralının giriştiği sosyal reformlar zaten tehlikeye düşmüştü. Magnatlar serfliğin kaldırılmasına karşı diretiyor, köylüleri yine eskisi gibi soyup soğana çeviriyorlardı (102). Aralıksız süregelen baskı ve keyfilik 1437 - 38'de Transilvanya'da büyük köylü ayaklanmalarına yol açtı, oysa feodal birlikler Türkler'e karşı savaşa hazır bekler durumdaydılar. 1437 ocak ayında Türk akıncıları Transilvanya'da birdenbire ortaya çıktılar. Sigismund o sırada Prag'da oturuyor, Voyvoda Peter Cheh'e mektup yazıyordu: İnsanlara vahşi kurtlar gibi saldıran kan düşkünü Türkler'e karşı krallığını savunmak için herşeyi yapmaya hazırdı. Ama bu kez Doğu'dan 1432'dekine benzer bir yardım gelmiyordu. Ayaklanan köylüler kargaşadan faydalanarak şatoları ve manastırları yakıp yıktılar (103). Köylülerin ilkin kralı tehdit etmek istedikleri yoktu. Ama onun kendilerinden yana çıkmadığını farkedince seslerini yükselttiler yalnız soyluları değil, feodal devleti ve krallığı yoketmek istediler (104). Nedirki bu eğilimleri ancak en radikal gruplar, en yoksul köylüler destekliyordu. İsyancıların çoğu kötü uygulamalara son verilmesini, eski hak ve hukuka dönülmesini, kralın tek ve mutlak egemenliğini istiyorlardı (105). Radikal gruplar Macaristan'da açık ve gizli yandaşları olan Taborit'lere yöneldiler (106). Kent yoksullarının yardımıyla Klausenburg (Cluj) ele geçirildi, ama Siebenburg'lu Saksonların feodalleri tutması 438 ocak ve şubatında isyanı boğdu (107).

Sigismund 9.12.1437'de Znaim (Znoymo) da ölmüştü. Taht kavgalarından yararlanan Türkler ilkbahar ve yaz gelince Siebenburg yaylalarını bastılar. Güney Macaristan'ın küçük ban'larından biri

---

101 *Stromer, W. v.*, König Sigismunds Gesandte in den Orient. Festschrift für H. Heimpel, Bd. 2, Göttingen 1972, S. 609.

102 *Acsady, I.*, S. 103f.

103 *Pasco, St.*, S. 57.

104 *a.g.y., S.* 106.

105 *Acsády, I.*, S. 109f.

106 *Pasco, St.*, S. 53 - 57.Acsady'nin S. 109 karşı görüşü pek kabul edilemez, çünkü ayaklanmadaki sınıfsal farklılıkları görmüyor ve serf, özgür köylü, topraksız gibi farklı sosyal tabakaları homojen bir kitle olarak kabul ediyor.

107 *Pasco, St.*, S. 100f.

olan **Yanoş Hunyadi** harekete geçti. Ailesi paralı askerlerin subayları olarak hizmet etmiş kişilerdi, oldukça geniş toprakları vardı, bu yüzden feodalleri birleşmeye çağırdı. Toplanan feodal rantların hemen savunmaya harcanmasını sağladı. 1439'da Szöreny bölgesinin banı oldu, bu sıfatla sınır kesiminin güvenliğini üstlenmiş oluyordu. Hunyadi artık yalnız savunmayla yetinmiyor, püskürtme savaşı veriyordu. Bulgaristan'a baskın verip akıncıları yok etti, Siebenburg'a sızan düşman bölüklerini yıldırdı. Bu başarılar kendisine Siebenburg voyvodalığını getirdi, böylece Temeş kontu ve Belgrad genel komutanı oldu. Artık tüm Macar cephe birlikleri onun komutası altındaydı (108). Önceki efendisi, kral Sigismund'un yaptığı gibi, köylü dostu bir siyaset izledi. I. Acsady onun yurdunu Türklerden böylece kurtardığını yazıyor (109). Serflerin toprağı terk edemezliğine karşı çıktıysa da köylülerin bu hareket serbestliğinin bazan, örneğin 1452 ve 1454'de bir yıl ertelendiği oluyordu. Hunyadi, köylülerin Rusya ve Bohemya'da görüldüğü gibi, kuşaktan kuşağa geçen serflik statüsünü yumuşatmayı gerçi başardı, ama ortadan kaldıramadı (110). Ne olursa olsun o köylülerin gözünde ılımlı bir senatördü ve onları ülkenin düşmanlarından koruyordu. Hunyadi feodal savaş tekniğini bırakıp köylüleri askere çağırmaya başladı. Bu alanda Taboritlerin deneyimlerinden yararlanıyordu (111).

II. Murad ise, 1440'da kuzeydeki hıristiyan savunmasının merkezî ucu olan Belgrad'a doğru harekete geçip tüm Sırbistan'ı boyunduruğuna alma ve Macar savunmasını çökertme vaktinin geldiğine inanmıştı. Ateşli silâhlar, mayınlama (lağım) taktiği ve cesaret Belgrad'ı baskınlardan korudu (112). Nedir ki 1441'de Güney Macaristan'da çapulculuk yapan akıncılar Hunyadi'nin birliklerini bir anda kökünden temizlediler (113).

Türk ordusu Valahya'daki yüksek feodal soyluların desteğiyle Transilvanya'ya sızdı. Hunyadi'nin elinde bu kuvvetleri durduracak güç yoktu. İlk çatışmada Macarlar çekilmek zorunda kaldılar. O zaman genel komutan halka hitabetti, köylülere kentlilere seslendi, onları silâh altına çağırdı. Ne olduklarını şaşıran Osmanlılar geri püskürtüldüler. Bunun üzerine Murad birliklerini ,Anadolulu yeni-

108 *Szekely, Gy.*, S. 14f.
109 *Acsády, I.*, S. 114.
110 *Székely, G.*, Gesellschaftlicher Vorgang osteuropâischer Art zwischen der Mitte des XV. Jh. und 1514: Macaristan'da serflerin göç haklarını yitirmeleri. Festschrift für *J. Macürek*, Brno 1972, S. 56f.
111 *Macürek, J.*, S. 143.
112 *Székely, Gy.*, S. 15.
113 *Löwenklau, Joh.*, XIV, S. 509.

çeriler ve yayalarla güçlendirdi. Hunyadi, Valahya halkına ormanlara doğru çekilmelerini, hayvanlarını ve yiyeceklerini birlikte götürmelerini öğütlüyordu. Türkler böylece bakımsız besinsiz kaldılar. Yiyecek maddeleri aramaya koyuldular ve Macarlar karşısında giderek tutunamadılar. Yeniçerilerle giriştiği bir muharebede Hunyadi Taboritlerin savaş arabalarını cepheye sürdü, muhafız köle bölüklerinin saldırısı kırıldı, Türk ordusu tam bir yenilgiye uğramıştı. Bu zaferden sonra Hunyadi, savaş sonucunu belirlemek açısından süvarilerin değil artık piyadenin önem kazandığını görüyordu. Tüm savaş taktiğini bu yeni bilgiler üzerine oturtacaktı (114).

Batı'da, her şeyden önce Roma'da bu haberlerin boşuna bir sevinç veya coşku olup olmadığı kaygısı hâkimdi. Yeniçerilerin yenilmezliği konusundaki efsane yıkılmış, Türkleri Çanakkale boğazından öteye atmanın vakti sanki gelmişti. Papa IV. Eugen hıristiyanlığa yeni bir haçlı seferi çağrısında bulunuyor, kardinal Julian Cesarini'yi bu seferi hazırlamakla görevlendiriyordu. Haçlı seferinin önderliğini, Polonya ve Macaristan kralı III. Vladislav Varnenczik (1434 - 1444) üstlenecekti; komutanlıklarını ise Hunyadi ile Sırbistan'ın eski despotu Georg Brenkoviç yapacaktılar. Murad Küçük-Asya'da Karamanoğullarıyla uğraşageldiği için koşullar elverişli görünüyordu. Dubrovnik'in tasası ise Sultan'ın yenilip yenilmediğini, hatta hayatta olup olmadığını öğrenmekti. Hunyadi, Brankoviç'e yazdığı bir mektupta, hele 30.000 zırhlı süvari Sırbistan'a bir baskın yapsın. Osmanlılar hemen Asya'ya kaçıverir, diyordu (115). Oysa Macar banı, kendi yaya kıtalarına ve savaş arabaların daha çok güveniyordu. Öncü birliklerinin çekirdeğini paralı askerler ve köylü alayları oluşturuyordu. 1443 sonbaharında başlayan bu «uzun yürüyüş»e ateşli silâhlarla donatılmış 600 savaş arabası ve taborit kesimden kiralık askerler eşlik ediyordu. Bu ordu Smederevo dolaylarında Tuna'yı zar zor geçti, Sırp ordusunun bir bölümü de bu haçlılara katıldı. 3.11.1443 günü Niş yakınında verilen ilk muharebede Kasım Paşa yenik düştü, çünkü silâhlı kuvvetler arasında, özellikle Turahan Bey'in akıncılarıyla eşgüdüm kurulamamıştı (116). Bu bir rastlantı da değildi, çünkü Turahan kendi adamlarını ilerde Anadolu'da reaya olarak kullanmayı düşünüyor, onları feda etmeye yanaşmıyordu, üstelik onların böyle bir savaşta şansları olacağına da inanmıyordu (117). Niş zaferinden sonra Vladislov ile Hunyadi'nin

114 *Székely, Gy.*, S. 15f.

115 *Cvetkova, B.*, bitka, S. 198.

116 *Macürek, J.*, S. 143; *Székely, Gy.*, S. 17f.; *Cvetkova, B.*, bitka, S. 205.

117 *Cvetkova, B.*, bitka, S. 214.

yanına Sırp ve Bulgar, bir yığın gönüllüler katıldı. Özellikle Bulgar Voynukları ve yardımcı birlikleri bunlar arasındaydı. Sofya'nın başka savunma şansı olmadığından Murad'ın ayağını böyle koparmak istiyordu. Haçlılar Trakya'ya girebilmek için yeniden derlenip toparlandılar, ancak kâr ve buz onları dönmeye zorladı. Onları izleyen Türkler 1444 ocağında Niş yakınlarındaki Kunoviça dağı eteklerinde yeniden ağır bir yenilgiye uğradılar (118).

«Uzun yürüyüş» şu iki gerçeği ortaya çıkarmıştı: Birincisi, Rumeli ile Anadolu arasında gidip gelen ve devletin düalizmine engel olmasın diye hiçbir cephede tüm ağırlığıyla yüklenmeyen Osmanlı kuvvetleri artık yorgundu, öte yanda, Sultanların Anadolu kadar Rumeli'ye de ihtiyaçları vardı, stratejilerini ona göre yürütmek zorundaydılar. Onların ikilemi de buydu (119). İkincisi Türkler'e karşı kesin bir zafer, ancak Balkan ülkeleri biraraya gelip ittifak kurabildikleri zaman mümkündü. Ama bunun için de gerçekçi bir askerî planlama ve İtalya'dan doğru dürüst bir donanma desteği gerekti.

İşte II. Murad'ı en çok ürküten de buydu. Ordusunu yeniden örgütleyecek kadar nefes almak için Hunyadi ve Brankoviç ile uzlaşma yollarını arıyordu. 1444 temmuzunda Murad her ikisine de Edirne'de 10 yıllık bir silâh bırakışması önerdi. Hunyadi ve Brankoviç'in onayı üzerine, kral Vladislav, Szegedin'de kardinallerin hoşnutsuzluğuna rağmen anlaşmaya sadık kalacağına yemin etti. Ancak gayretkeş kardinal Cesarini planın hemen uygulanmasında diretiyordu, kralı sonunda yeminini bozmaya zorladı. Papanın duasına güvenilmeliydi, Venedik'in donanma desteği altında o yılın eylülünde Türkler'e karşı yeniden harekete geçilmeliydi (120).

Ancak Venedik'in yeniden böyle silâhlı bir girişimde bulunmaya hiç hevesi yoktu. Selânik'te uğradığı fiyaskodan sonra Murad'la barış içinde yaşayıncaya kadar neler çekmişti Venedik! 1433'de kardinallere gönderdiği elçilik mesajında Venedik kral Sigismund'un bir daha Osmanlı düşmanı faaliyetlere kalkışmamasını istiyordu (121). Ancak 4.12.1443'de kardinal Julian Cesarini Senatoya Sofya'dan bir mektup gönderecekti. Venediklileri ayartmak istediği bu mektupta onların önüne bir yem atıyor, etkili bir donanma desteğine karşılık Gelibolu'yu Venedik'e bırakma olanağından söz ediyordu. Kardinalin Bizans'ın bu liman üzerindeki taleplerinden tek bir kelime söz etmemesi bir yana, Venedik'teki Serenissima bu öneriyi

118 *a.g.y., S.* 209f.
119 *a.g.y., S.* 217.
120 *Babinger, F.*, Aufsätze und Abhandlungen I. S. 133f.
121 *Thiriet, F.*, Régestes III. Nr. 2317.

yarım kulağıyla dinliyordu (122). 1444 temmuzunda ise gerek Papa gerekse III. Vladislav, Türkleri Avrupa'dan kovduktan sonra Gelibolu ve Selânik'i, Venedik'e bırakacakları yollu sözlerini açık bir şekilde tekrarladılar. Bunun üzerine Venedik, bu iki limanı elde tutmanın kendilerine çok pahalıya geldiğini kibar, ama belirgin tonla vurguladı (123).

Yalnız Venedik değil, bütün yükü hem de yabancı çıkarlar adına sırtlayacak bir donanma düzmeye Cenova da hevesli değildi. Üstelik bu iki deniz gücü Osmanlıların yenileceğine ihtimal vermiyorlardı. Onların korkusu böylesine bir askerî macera sırasında ticaretin de tehlikeye gireceği idi. Hıristiyan ordusunun 1444'de başladığı geri çekilme onların bu kaygılarını haklı çıkarıyordu (124).

Kardinal Cesari'nin duasını ve propagandasını yaptığı bir haçlı seferine karşı çıkmayı ne Venedik ne de Cenova uzun süre başarabildiler. Burgonya ve Ragusalı (Dubrovnik)larla birlikte 22 kalyonu donatıp denize açıldılar. Bu armada Çanakkale Boğazını tıkayacak, Karadeniz kıyısı boyunca seyrederek karadaki kıtalara destek verecek ya da Trakya kıyılarında onları güverteye alacaktı.

II. Murad Szegedin uzlaşmasına güvenip ordusunun asıl ağırlığıyla Küçük Asya'ya geçmişti. Gerçi Karamanoğlu İbrahim Bey onun yoluna çıkmaya kalkışmadı değil, ama kudretli Sultan'a hemen boyun eğip yol açtı. Bu arada Sultan Manisa'ya geri döndü. Rumeli sınır boylarında savaşa hazır sadece 7.000 kişi vardı. 20.000 atlı ve 2000 ikmal arabasını aşmayan haçlı ordusu ilerleyişini sürdürürken Türk birlikleri de açık muharebeye girmeden yıpratma savaşı veriyorlardı. Hisarlarda ve kentlerde gizleniyor, haçlılara bol kayıp verdiriyor, onları bezdiriyordu. Sis ve yağmurlu sonbahar ortamında haçlı yığınları kendilerini dost donanmanın beklediği Karadeniz kıyılarına doğru zar zor ilerliyordu. Fanatik haçlılar Bulgaristan yolları üzerindeki ortodoks kilise ve manastırlarını yağmalıyor, nerede mümkünse orada kilise ayrılıkçılarına işkence ve soykırım yapmaktan çekinmiyorlardı. Bu kepazelikler daha önceki «uzun yürüyüş»ten farklı olarak onlara katılmak istemeyen Slav halkın tüm sempatisini de sıfıra indirdi (125).

Bu arada Halil Paşa'nın acele haber saldığı Sultan Anadolu'dan 35.000 kişiyle geliyordu. Çanakkale boğazını balıkçı sandallarıyla aşan bu ordu zorlu bir yürüyüşle kuzeye doğru vurdu ve 10.11.1444 günü Varna'da düşmanla karşılaştı. Haçlı şövalyeleri iyi seçilmiş ve

122 *Pall, F.*, S. 462.
123 *Thiriet, F.*, Régestes III, Nr. 2656 (5.7.1444).
124 *Pall, F.*, S. 453.

sağlam mevzilerden birdenbire saldırıya geçtiler Hunyadi bu plana karşı çıkmıştı ve hemen hemen hepsi yok edildiler. Polonya kralı Walstatt'ta kaldı, kardinal Cesarini toz oldu ortadan .Ordunun geri kalan bölükleriyle vuruşarak kurtulmaya çalışan Hunyadi ünlü Kazıklı Volvoda «kazıkçıbaşı»nın babası olan Vlad Dracul'un (veya Drakula diye anılır — Y.Ö.) tuzağına düşüp esir oldu (126).

Felâketin yankıları Batı'da şok etkisi yaptı. Zafer ümitleri birdenbire savrulup gitti. Kamuoyu bu yenilgiden Venedik ve Cenovalıları sorumlu tutuyor, ihanetle suçluyordu. Bu kuşkular konusunda F. Babinger şöyle diyor: «Birkaç olaydan açıkça anlaşılıyorki Cenovalılar, hatta belki Venedikliler bile bu iğrenç para tutkusu yüzünden... Sultan'a önemli destekte bulunmuşlar» (127). Bu tahmin ve spekülâsyonlara B. Cvetkova da yer verirken, hem ekonomik çıkarları söz konusu olduğunu hem de bu deniz kuvvetleri arasında eşgüdüm olmadığını belirtiyor. Ve sonunda Çanakkale ve İstanbul Boğazını kapatmakta haçlı donanması etkisiz kalıyor (128).

Nedir ki Venedik Senatosu bu suçlamalara şiddetle karşı çıktı. 15.2.1445 günü Roma elçisiyle Papa'ya gönderdiği bir bildiride, donanmanın yiyecek sıkıntısına düştüğü için elinden bir şey gelmediği açıklanıyordu (129). Venediklilere düşmanca tavır takınan kronik yazarları bile böyle konuşuyordu: Donanma mevzilerini açlık yüzünden terk etmiş, yoksa para hırsı veya ihanet söz konusu değilmiş (130)! Öte yanda St. T. Nedev, her iki kıyısı da Türklerin kontrolunda olan 100 km. lik bir deniz geçişinin yalnız 20 kalyona bırakıldığını söylüyor. Bu sorunun yalnız savaş gemileriyle çözülmesi olanaksızdı, üstelik Bizans denizden geçişi önlemek için ne karada ne denizde parmağını bile oynatmamış (131).

Varna bozgunundan sonra Ragusa için tek umut, Vlad Dracul' un papanın baskıları üzerine serbest bırakmak zorunda kaldığı Hunyadi Yanoş'tu (132).

---

125 *Cvetkova, B.*, bitka, S. 257.

126 *Tarihî Takvimler*, S. 43; *Babinger, F.*, Aufsätze und Abhandlungen I, S. 146f.

127 *a.g.y.*, S. 146.

128 *Cvetkova, B.*, bitka, S. 245.

129 *Thiriet, F.*, Régestes III, Nr. 2675.

130 «... Christianorum triremes fame coacte ... cuius rey causa multitudo paganorum hostium ultra ipsum strictum in Romaniam transacta fuit, que minine transire potuisset si galee ipse non fuissent coacte ipsam custodiam fame de relinquere.» *Krekiç, B.*, Ijçeşe, S. 2156.

131 *Nedev, St. T.*, Von Szegedin und Konya bis Varna im Jahre 1444. Bulgarian Historical Review IV/1. 1976, S. 86f.

132 «Speramus quoque diem illam videre, qua tandem dextere vestre potencia ... populus vero Christianus incredibili metu periculuque liberabitur. *Thalloczy-Gelcich*, Nr. 322, S. 569; Nr. 337, S. 586, *Székely, Gy.*, S. 19.

Ayrıca Venedik, Türk birliklerini çil para karşılığında İstanbul Boğazı'nın bir yakasından ötekine geçirmekle Padişahı yumuşatacağını sanmış ise yanılıyordu. Felâketler birbirini kovalıyacaktı. Daha 1444 ağustosunda Venedik valisi, Dalmaçya ve Yunanistan kıyısındaki depremle Lepantos v.b. kentlerin surlarının yıkıldığını ve üstelik Türk korsanlarının Evboa ve Tinos'daki hayvan sürülerini kaçırınca ekonomik yaşamın da felce uğradığını bildiriyordu (133).

Venedik'in kronik para sıkıntısı paralı askerleri de çığrından çıkardı. Kastellan (kale veya şato koruyucusu asker — Y.Ö.)lar sattıkları giyecek maddeleri karşılığında onların tüm maaşlarını ellerinden alıyorlardı, onlar da komutanlarına hep borçlu kalıyorlardı. Split kumandanı, Venedik senatosuna gönderdiği bir mektupta, Türklerden daha çok kendi askerlerinden korktuğunu yazıyordu. Askerlerin paralarını bazan yıllarca alamadıkları oluyordu, giyim ve kuşamları çok kötüydü. Pek çoğu Türkler'e kaçıyor ya da techizatını satıyordu (134).

1444'de Hunyadi Macar kral naibliğine seçildi. Küçük soylular, köylü, kentli onu destekliyordu. Osmanlıları sıkıştırma-ezme taktiğiyle Avrupadan atabileceğine inanıyordu. Ama ne İtalya'dan ne de güçlü monarşilerden para yardımı alabilirdi. O nedenle planını kendi gücüyle ve aynı umudu besleyen müttefikleriyle birlikte gerçekleştirebilirdi. Bunun için e nbaşta Sırbistan ve Arnavutluk'taki Osmanlı-karşıtı harekete güveniyordu.

1448'de Murad ordusunu saldırı savaşına hazır olacak biçimde yeniden örgütledi. Ancak bu kez 1443'te olduğundan daha zor koşullarla karşı karşıyaydı. Gerçi baronlar kendisine olağanüstü bir savaş vergisi ödemek için söz vermişti, ama fiiliyatta ödenen hiçbir şey yoktu. Öte yanda Hunyadi'yi kendisine bir rakip olaran gören Sırp despotu, askerî planları Türkler'e teslim ederek onlara haçlıların geçeceği yollarını gizlice açıklıyordu. Hunyadi'nin niyeti ise İskender Bey ile birleşerek Türkleri birlikte yok etmekti, o nedenle Balkan Dağlarının kuzeyinden dolanarak ordusunu Güney Sırbistan'a sürdü. Murad Arnavutluk'tan çekildikten sonra İskender Bey'in hareket serbestisi artmıştı. İskender Bey, ilkin üsler konusunda Venediklilerle anlaşmalıydı ve bu amaçla 4.10.1448'de bir anlaşma imzalayarak Danya'dan vazgeçti, karşılığında yılda 400.000 duka kira alacaktı. Ardından kıtalarını toplayıp kıyıya doğru yöneldi. Nedir ki sultan ordusuyla bu düşman iki kuvvetin arasına çoktan girmiş bulunuyordu. 17 ve 19 Ekim 1448 tarihleri arasında Kosova Pol-

133 *Thiriet, F.*, Régestes III, Nr. 2662, 2795.
134 *Sunjiç, M.*, S. 262f., 269, 270f., 274.

ye'de kesin sonuçlu bir meydan savaşı verildi. Macarların safında Çek ve Ulah (Valah) savaşçıları da yer alıyordu (135).

Murad, yeniçerileri desteklemek üzere muharebeye savaş arabalarını da sürdü. Her iki tarafın yedeklere varıncaya kadar cepheye sürdüğü bu muharebe Türkler'in lehine sonuçlandı. Hunyadi'nin savaş arabalarından ördüğü duvar parçalandı. Taboritlerden canlı kimse kalmayınca ordunun geri kalanlarına da Macar süvarisinin desteğinde kaçmak düştü. Arnavut kuvvetleri ancak 19. Ekimde gelebildiler. Bozguna uğrayan Macar birlikleri Kosova'dan kaçarken İskender Bey'in öncülerine ancak 30 km. ötede rastlayabildiler. Yardım çok geç gelmiş, alın yazgısı belli olmuştu (136). II. Murad ve II. Mehmed 1443 - 1448 olaylarından içerde ve dışarda birtakım siyasal sonuçlar çıkardılar. Şunu görmüşlerdi: Sahib-i mülkün ve akıncı komutanlarının güçleri zayıflatılmalı, merkezileşmeye gidilmeliydi. Bunların dıştan gelen tehditler karşısındaki yıkıcı faaliyetleri devletin istikrarı açısından küçümsenemeyecek bir tehlike yaratıyordu. Akıncılar devlete ters düşüyor, sultan onlara güvenmiyordu. Feodal tımar sistemi artık emlâk ve vakıf sistemine ters bir yöne oturtularak yaygınlaşmalıydı. Haçlıların «uzun yürüyüş»ünden sonra iç politikanın merkezine artık sipahi ve yeniçeriler yerleşiyordu (137). Niş, Sofya, Varna, Kosova Polye muharebeleri ve donanmaların Boğazlardaki güç gösterileri sırasında sultanlar şu kanıya varmışlardı. Lâtinlerin müdahalesini önceden kesin olarak boşa çıkarmak için hıristiyan dünyasının son kalelerini daha Rumeli'de çökertmek! 1430'lu yıllarda Pero Tafur, Türkleri Bizans'ı elegeçirmekten alıkoyan tek şey lâtinlerden çekinmeleridir, diye yazıyor (138). İmparator VIII. Ioannes 1443'te Türklerin durumu çok nazik, onun için fırsat bu fırsat, kalyonlarınızı Ege ve Çanakkale Boğazına yollayın diye sesleniyordu Venediklilere. Türkleri Yunanistan'da kovmanın kolay yolu buydu. Mistra despotu IX Konstantin, bu arada kayınbiraderi Kont II. Carlo Tocco ile anlaşıp Türklerin yokluğundan yararlanarak Korint yöresine girmiş, Theb ve Beotya'yı almıştı.

Pindus'taki Ulahlar ise grek subaylarının komutasında Teselya'ya girip bölgedeki yürükleri kılıçtan geçirdiler (139).

---

135 *Andreescu, St.*, Une Information négligée sur la participation de la Valachie à la bataille de Kosovo (1448). RESEE VI, 1968, S. 91.

136 *Székely, Gy.*, S. 20; *Macürek, J.*, S. 150 - 152; *Pall, F.*, Skanderbeg et Ianco de Hunedoara. RESEE VI, 1968, S. 12f.

137 *Cvetkova, B.*, bumka, S. 218.

138 *Tafur, Pero*, S. 137.

139 *Dölger, F.*, Regesten 5, Nr. 3498; *Vacalopoulos, A.E.*, History, S. 113f.

1440'lı yılların acı deneyimlerini tartan II. Mehmed, latin müdahalesinden kurtulmanın ancak şu kalıntı Bizans devletini işgal etmekle mümkün olabileceği sonucuna varmıştı. Ama bunun için yalnız askerî çabalar yeterli değildi, Türk olmayan kesimleri Osmanlı feodal sistemine bütünlemek yolunda çaba harcanmalıydı.

3. Hıristiyan Sipahiler

Anadolu beylikleri ve anti-feodal halk muhalefeti karşısında zafere ulaştıktan sonra I. Mehmed tımar sistemini yeniden sağlamlaştırdı ve bu sistemi, I. Beyazıd gibi, merkezi otoritenin temel desteği haline getirdi (140). Tımarlar mülk ve vakıf arazilerine karşı bir denge oluşturmalıydı, çünkü bu araziler Rumeli'deki Türk kolonileşme sürecinde gereğinden fazla güçlenmişlerdi. Sultanlar, tebalarının savunma gücünden, yalnız akıncı, martolos, voynuk ve yeniçeriler olarak da yararlanmak istiyorlardı. Yüksek soyluların sürekli anti-türk faaliyetleri onları genelde küçük hıristiyan feodallerine ya da köylülere yaklaştırıyordu ve Bulgaristan'da eski aristokrat ailelerden sadece birkaçı tımar edinebilmişti (141).

Hıristiyan sipahilerin izlerine daha I. Mehmed zamanında, özellikle 1413 - 1421 arasında Batı Bulgaristan'daki Visoka ve Znepolye bölgelerinde rastlıyoruz. Defterlerden birinde 5 Bulgarın küçük soylu ya da köylü sınıfından geldiği yazılıdır. Türklerin yolunda yararlıklar gösteren bu Bulgarlar'a bu nedenle tımarlar dağıtılmıştır (142).

1431 - 1432 yıllarına ait Arnavutluk defterlerinden daha ayrıntılı bilgiler ediniyoruz. 335 tımardan 56'sı hıristiyanlara aitti ki bu da yüzde 16 tutuyor. Bunların 19'u babadan oğula kalmıştı. Belli ki bunlar I. Mehmet tarafından dağıtılmıştır. Peki, küçük Arnavut soylularını Türkler'e hizmet etmeye iten nedir? Bu etken, kuşkusuz ki onların kendi eski «hukuk»larını tanımayan merkezileşmeci eğilimlere karşı olan tutumlarıydı. Bulgaristan, Sırbistan ve Bosna'dan farklı olarak, I. Mehmed ve II. Murad karşılarında bir devlet değil, tek tek feodal beyler ve akrabalık hukukuyla örgütlenmiş aşiretler (clan) buldular (Y.Ö., 8). Türklerin pakt kurdukları bunlardı. Onları (yasal) uydu haline getirdiler, tımarlar verdiler ve inançlarını hoşgördüler. Ama hıristiyan sipahilere bir zamanki topraklarının sadece bir bölümünü geri verildi ve Türk sınıfdaşları (sipahiler) gibi hemen tımarlı savaşçı durumuna düştüler. (Y.Ö., 9). Feodal arazi

140 *Mutafcieva, V.P.*, agrarnite otnoseniya, S. 33, *Djurdjev, B.* Prilog, S. 156.
141 *Cvetkova, B.*, Prinos, V, S. 116.
142 *a.g.y.*, Kim voprosa, S. 172 - 174.

ya da **Allodium** ne kadar küçükse doğuracağı kayıplar da o kadar az, ne kadar büyükse elkonulması da o kadar kritikti çünkü amaç mümkün olduğu kadar çok sayıda tımarlı sipahiye arazi vermekti (143).

Toprakları geri verilmeyen ve aralarında İskender Bey'in de bulunduğu büyük arazi sahipleri muhalefete geçtiler. Ellerine silâh alıp Osmanlılarla sonu gelmez mücadelelere giriştiler, onlara ilk şamarı 1443'de İzaldi'de vurdular (144).

Hıristiyan sipahi tımarlarının kayıtlarına Sırbistan'da ilkin ülkenin sultanlığa katılmasından (1454 - 1459) sonraki döneme ait iki defterde rastlıyoruz ki bunların sayısı 36 ve 182 idi. Vlık vilâyetinde 1454 - 55'de 170 tımardan 27'si, Hersek'te 1477 - 78'de 214 tımardan 14'ü hıristiyan sipahilerindi (145).

Ülkenin kuzeyinde hıristiyan sipahilerin sayısı müslümanlarınkinden daha çoktu. 1467 - 68 yılına ait bir defterde 54 Sırp tımarına karşılık 32 Türk tımarı görüyoruz. B. Djurdjev (Curcev) bunu ülkenin sınır durumuna ve feodal seriyörlerin Osmanlı öncesi tutumuna bağlıyor. Araziler onlara bu yüzden bırakılmış ve sipahilendirilmiş (146).

II. Murad döneminde Makedonya'daki Grek ve Slav sipahilerin torunları Kastorid, Nevrokop, Serez ve Veles'de yaşıyordu. İçlerinden bazıları islâmlaşmıştı. Bunları, Osmanlılaştırılmaya karşı direnç göstermeyip, durumlarını koruyabilmiş olan eski **pronoia** sahipleriydi (147). Serez vilâyetine ait 1465 tarihli bir defterde 38 tımar sahibinden yalnız ikisinin hıristiyan olduğu görülüyor. Öbür ikisi de dinini daha yeni değiştirmişti, gelirleri yüksek değildi. Bunlardan üçünün geliri 1106 ile 1134 akçe arasında değişiyordu. İçlerinden yalnız birinin 5995 akçe geliri vardı, ama büyük bir çadır donatmakla birlikte iki savaşçıyı beslemek zorundaydı (148).

Bosna'da ise ilkin sadece Üsküp sancağına bağlı olan Türkler'e tımar veriliyor. Ama 1469'da 135 tımardan 111'i Boşnakların elindeydi (149), Sırbistan ve Bosna'da olduğu gibi burada ve Hersek'te

---

143 *Inalcik, H.*, Timariotes chrétiens, S. 119f., 123, 124, 128. Sırp ve Bosnalı yüksek soylularda aynı şekilde yolunuyordu. *Sabanoviç, H.*, Bosanski Pasaluk, S. 17.

144 *H. Inalcik*'ın makalesi, bak. «Fatih ve Istanbul» 1/2. Istanbul 1953, S. 152 - 175, «Oriens» X, 1957, S. 168.

145 *Krajiste Isa Bega*, İnalcık, H.'nın değerlendirmesi, Od Stefana Dusana, S. 29f., 32f.

146 *Djurdjev, B.*, Khriyşani spakhiye, S. 165

147 *Vacalopoulos, A.E.*, History, S. 100.

148 *Sokoloski, M.*, Serskiot vilâyet vo XV. vek. Klasnik XVIII/3, Skopye 1974, S. 109.

149 *Şabanoviç, H.*, Vojno uredjenje, S. 205.

de küçük soylular sipahi olarak hizmet veriyorlardı. Bunların çoğu yaşadıkları yörelerden oldukça uzak yerlerdeydi. Subaşı ya da Beylerbeyinin emirlerine uymayacak olurlarsa ellerinden tımarları alınır (Y.Ö., 10) ve reaya durumuna getirilirdi (150).

Sultana itaat etmeyen ve yükümlülüklerini çiğneyen her sipahinin kaderi buydu (151). Kısacası Rumeli'nin sınır kesimindeki hıristiyan tımarlarının sayısı 15. yüzyılda küçümsenecek düzeyde sayılmaz (152). Novo Bado gibi askerî ve ekonomik açıdan önemli yörelerde ise, teslimiyetlerine güven duyulan müslüman sipahiler yerleştiriyordu (153).

Kural olan şuydu ki hıristiyan tımarların arazileri küçük, gelirleri azdı. Örneğin Bulgar Stayko'nun elindeki gibi yılda 3883 akçe gelir getiren bir tımar nadirdi (154). Arnavutluk'ta 56 tımardan 24'ü bile 200 akçe getiriyordu (155). Hersek'teki tımarların gelirleri ise 430 ile 5956 akçe arasındaydı (156). İsa Bey İskoviç Sancağında hıristiyanlar oldukça değişik gelirlerle yetinmek zorundaydılar, örneğin,

Nikol	377	akçe	(157)
Vladok	647	»	(158)
Radok	844	»	(159)
Boğdan	394	»	(160)
Miloş ve Oliver	479	»	(161)
Pop ve Oliver	791	»	(162)
İvan ve İvaniş	741	»	(163)
Vlkman	526	»	(164)
Hranak ve Todor	818	»	(165)

150 *Filipoviç, N.*, Odzakluk timari, S. 257, 260.
151 *Inalcik, H.*, Od Stefana Dusana, S. 41.
152 *Cvetkova, B.*, Influence, S. 241.
153 *Filipoviç, N.*, İz istoriye, S. 68.
154 *Cvetkova, B.*, Nove danni, S. 193.
155 *Inalcik, H.*, Timariotes chrétiens, S. 120.
156 *a.g.y.*, Od Stefana Dusana, S. 33.
157 *Krajiste Isa Bega*, Nr. 59, S. 41.
158 a.g.e., Nr. 62, S. 41.
159 a.g.e., Nr. 58, S. 40.
160 a.g.e., Nr. 38, S. 35.
161 a.g.e., Nr. 39, S. 35.
162 a.g.e., Nr. 33, S. 34.
163 a.g.e., Nr. 92, S. 49.
164 a.g.e., Nr. 88, S. 48.
165 a.g.e., Nr. 90, S. 48.

Oysa Sarayevo doğusundaki Hodiced kalesi çevresindeki müslüman sipahilerin rantları bunların kat kat üstündeydi: 4654, 3901, 3574, 2282, 2554, 2034, 2006, 1860, 1929, 1674, 1911, 1223, 1293, 1318 akçe (166).

Kuzey Yunanistan'da ise en yüksek tutar 3615, en düşük 282 akçeydi (168). I. Mehmed zamanında tımar bağışlanan beş Bulgar sipahisine ise oldukça yüksek meblağlar tanınmıştı: 1270, 1380, 1635, 2024, 2122 ve 2883 akçe (169). II. Murad gelirleri kıstı. V. Mutafçieva'ya göre en yüksek gelir 3000 akçeyi aşmayacaktı. Bu sınır 15. yüzyılda 5000 akçeye yükseltildi, ama bu düzeye ulaşan sipahiler de pek azdı (170). 1455 yılı kadastro defterleri stratejik konumlu yörelerde müslüman sipahi gelirlerinin 3000 sınırını aşmadığı görülüyor. Beyin önemli hizmetleri karşılığı İskender adındaki «gulam»ına tanıdığı 9219 akçelik gelir bir istisnaydı. Burada herhalde Vrhbosna voyvodası sözkonusudur (171).

Gelirlerin reel değerine ilişkin bir fikir edinmek için 15. yüzyılda Sofya vilâyetinde geçerli bazı fiatları belirtelim:

40 kg çavdar 10 akçe
40 kg buğday 6 akçe
40 kg yulaf 5 akçe
1 at 800 - 900 akçe
1 köle (kadın) 1000 - 2200 akçe
1 köle (erkek) 1000 - 4500 akçe
1 ahşap ev 1000 - 1400 akçe

Tırnovo yakınlarında Posova köyündeki orta boy bir çiftliğin yıllık ortalama üretimi 426 akçelik buğdaydı, 500 akçeyi aşan çiftliklerin sayısı azdı. Tımarı yılda yaklaşık 1000 akçe getiren bir sipahi değer tesbit işlemlerinden iyi sıyrılmış sayılırdı. Bu geliriyle yalnız geçinmek değil, 1 - 2 at beslemek, silâh, giyim, kuşam ve donanımını sağlamak, ayrıca bir yamak da tutmak zorundaydı (172). Ekonomik durumunu ancak, ganimet kaldırmakla ve Sultan'ın yoluna baş koyarcasına gösterdiği yürekliliğin bedeli olarak, daha geniş tımar, topraklarını eline almak düzeltebilirdi. O nedenle sipahi hem fetih politikasını hem de mülk sahiplerini geriletmek için alınan iç siyasal önlemleri destekliyordu.

166 a.g.e., Na. 129 - 138, S. 60 - 63; Nr. 140 - 145, S. 64 - 65.
167 a.g.e., Nr. 148, S. 66.
168 *Cvetkova, B.*, Nove danni, S. 194.
169 *a.g.y.*, Kim voprosa, S. 172.
170 *Mutafçieva, V.P.*, Agrarnite otnoşeniya, S. 77.
171 *Krajiste Isa-Bega*, Nr. 138, S. 62, A. 15.
172 *Mutafçieva, V.P.* Za sistoyaniyeto, S. 38.

Hıristiyan sipahiler ise bunun dışında, islâmlığı kabul ettikleri için daha geniş tımarlara konmak umudundaydılar. Din değiştirmiş olmaları günün birinde nasıl olsa onları da meşrulaştıracaktı. 1468-69 yılı Bosna defterlerinde, baba adlarından Slav kökenli oldukları anlaşılan bir çok müslüman sipahiye rastlıyoruz: Musa, Nikolay oğlu; Süleyman, Radiç oğlu; Kasım, Radko oğlu (173). İsa Bey'in 1455 defterinde de buna benzer kayıtlar var: Hüseyin, Rayko oğlu; Yusuf, Hoşkadem oğlu (175). (*)

İster Türk-müslüman ister Slav-hıristiyan olsun, sipahiler gerek mülk ve vakıf sahipleri gerekse reaya karşısında aynı ekonomik ve sosyal koşulları paylaştılar, kaynaştılar. İçlerinden ayrı bir sosyal tabaka çıkmadı, reayadan sipahiliğe geçmek veya yükselmek yolu açıktı, askerî sınıfa mensup olmayı belirleyen tek faktör askerî yararlılıktı (176). (Y.Ö., 11)

Merkezî otorite bu ilkenin korunmasında kararlıydı. Askerî sınıfa girebilmek bir ayrıcalıktı, ama bahşedildiği kadar geriye de alınabilen bir ayrıcalık (Y.Ö. 11a).

II. Murad sipahiliğin askerî ve siyasal açıdan oynadığı rolün tam bilincindeydi, sipahilerin saflarını hıristiyan soylularıyla doldurmasının sebebi buydu. Tımarlı sipahilerin sayısını I. Mehmed zamanında 10.000 olarak (177) tahmin edersek, bu sayının oğlu döneminde çok daha arttığını söyleyebiliriz.

4. Tahttan Çekiliş ve Yeniden Çıkış: II. Murad ve Genç Mehmed

Laonikos Chalkokondiles, Varna muharebesinde ordusunun bir kolu kaçmaya kalktığında, Murad'ın savaşı kazanıp hayatta kalacak olursa, tahtı oğluna bırakmak istediğinden övgüyle söz eder. Anadolu'ya geçip dervişlerin yanında dindar bir yaşam sürecek, şehidlere kurbanlar adayıp dualar edecekti (178). Onun Bursa'ya dervişler gibi dönüp iktidarı oğluna bıraktığını Strantzes de söylüyor (179). Sultan Aralık 1444'de ya da 1445 ocak ayının ilk günlerinde Küçük-Asya'ya yerleşti, orada Saruhan, Menteşe ve Aydın beyliklerinin

(*) Yazar, Hoşkadem'i Slav ismi sanmış?!. (Y.Ö.)

173 *Inalcik, H.*, Timariotes, S. 131; *Okiç, M.T.*, S. 118f.

174 *Krajiste Isa Bega*, Nr. 143, S. 64.

175 a.g.e., Nr. 201, S. 89.

176 *Inalcik, H.*, Od Stefana Dusana, S. 44.

177 *Mutafçieva, V.P.*, Agrarnite otnoşeniya, S. 77.

178 *Chalkokondyles, L.*, t. II. VII, S. 121.

179 *Spharntzes, Georgios*, I. 31. S. 92.

haklarını saklı tutarak yönetimi oğluna teslim edeceğini ve onun yanına da deneyimli Veziriazam (Büyük Vezir) Halil Paşa'yı bırakacağını şart koyup iktidardan çekildi (180). Beyler, Varna'dan sonra Murad'ı Bursa nahiyesinin sahibi, oğlu Mehmed'i de tahtın sahibi olarak görmeye başlamışlardı (181).

Tahttan bu beklenmedik çekilişinin nedenini, F. Babinger, eski Osmanlı-soylusu aileler ile sarayda ön plana geçen dönme'ler arasındaki rekabete bağlıyor. Hatta Rum Kara Hıdır Paşa Murad'ın gözde oğlu Alâeddin'i iki çocuğuyla birlikte gizlice boğduruyor. Sultan bu darbenin etkisini hiçbir zaman üstünden atamadı (182).

Nedir ki bu hikâyeler pek inandırıcı değil. Murad dönme'lere karşı olmuş olsaydı, 1444'de Karaca Paşa şehit düştüğünde Arnavut Özgür Bey'i tutup da Anadolu Beylerbeyi nasıl yapardı? Karamanoğluna boyuneğdirici bir barış anlaşmasıyla sonuçlanan (183) uzlaşmazlıklar sırasında Murad, Edirne'deki oğluna Rumeli valiliği vermişti. Kral III. Vladislav silâh bırakışmasını bozunca, Çelebi'nin karargâhında yeniklik ve şaşkınlık doğdu. «Ahali» Halil ve Hadım Şahin Paşaların kellesini istiyordu, bu yeniliğin nedeni onlardı (184). Haçlılar Tuna'yı aştıklarında Edirne ateşe verilmiş, yeniçeriler kenti yağmalıyordu (185). Ostroviçalı Konstantin bu haberi romantik av sahneleriyle donatır. Mehmed güya ava çıkmış, altı aydır paralarını alamıyan yeniçerilerle ilgilenmemiş, kendi başlarının çaresine bakıp Çelebi'nin konaklarını ve maiyetindekileri soymuşlar ve Çelebi'yi şöyle uyarmışlar: «Bizden öncekilerin başına gelmeyen şeyler başımıza senin danışmanların yüzünden geldi. Şunu bil ki, Sultan olarak başımızda babandan başkasını istemiyoruz.» Kentte yakıp yıkmadıkları bir yer bırakmamışlar (186). Yeniçerilerin 1437'de Murad'a karşı Edirne'de kazan kaldırdıklarını Ragusalılar da tahmin ediyordu, çünkü savaşlarda kendilerine çok fazla yük biniyor, ama maaş ve hediye olarak çok az şey veriliyordu. Sultan onların karşısına çıkmaya günlerce cesaret edememişti. Sonunda hediyeler ve para yollayıp yükümlülüklerini azaltmış (187). Büyük bir

180 *Babinger, V.* Aufsätze und Abhandlungen I. S. 148.

181 *Inalcik, H.*, Fatih devri, S. 67.

182 *Babinger, F./Dölger, F.*, II. Mehmed'in ilk devlet-andlaşması (1446). Orientalia Christiana Periodica XV, 1949, S. 226. Oğlunun ölümü konusunda, bak. *Inalcik, H.*, Fatih devri, S. 60.

183 *Inalcik, H.*, Fatih devri, S. 36.

184 a.g.e., S. 37.

185 a.g.e., S. 70.

186 *Konstantin von Ostrovica*, XXII, S. 57f.

olasılıkla burada bir tarihleme yanlışı var, çünkü otuzlu yıllardaki bir yeniçeri ayaklanmasından ne hıristiyan ne de Türk kaynaklarında söz ediliyor (188). Bu olayın, eski araştırmacıların, bu arada H. İnalcık'ın da yaptığı gibi 1446 yılına tarihlendirilmesi de F. Babinger'ın kanıtları karşısında havada kalıyor.

Haçlıların yürüyüşü 1444'de Osmanlı yöneticileri arasında uzun süren bir gerilime yol açmıştı. 1591'de ölen ve eski kroniklerle resmî belgeler üzerinde çalışmış olan (Hoca) Sadeddin'in iddiasına göre, burada Halil Paşa'nın parmağı vardır. Yeniçeriler istedikleri ücret zammını Mehmed hemen onaylamadığı için yangınlar çıkarıp anbarları içindeki değerli mallarla birlikte ateşe vermişlerdir. Bu arada çarşı da yanmış, içindeki birçok görevli ölmüştü. Askerlerin öfkesi her şeyden önce Çelebinin yakın çevresini özellikle Hadım Şehabeddin Paşa'ya yönelikti, hayatını kaçarak kurtarabilirdi. Sonunda veliaht (*) askerlerin gündeliğini yarım akçe arttırdı (189). Askerlerin zam isteği yerindeydi, çünkü son yıllarda basılan düşük değerdeki sikkeler yüzünden paranın reel değeri düşmüş, yeniçerilerin maddesel koşulları kötüleşmişti (190).

Aynı yılın yaz aylarında Çelebi Mehmed'e karşı başka bir hoşnutsuzluk dalgası yükseldi, bu tepki ulemâdan geliyordu. Şeyh Fahreddin'in (öl. 1461) Ahmed Taşköprülüzade'nin (1495 - 1561) nin yazdığı hayat hikâyesinde Mehmed, Tebrizli Hurufî Fazlullah'ın yandaşı olarak gösterilmektedir. Bu durumdan dehşete kapılan Mahmud Paşa, bu İranlının gizli öğretisini hileyle öğrenen şeyhe haber salar. Mehmed'in gözleri önünde onu tutuklatır, caminin mihrabından tehditler savurup Fazlullah'la birlikte bütün çömezlerine küfür ederek sapkınlıkla suçlar, ölümü hak ettiklerini haykırır. Ve rafızî başı dua ettiği yerde yakılır, Fahreddin de ateşe yelpaze tu-

---

(*) Osmanlı devletinin yaşadığı ve hiç tükenmiyecek olan enflasyonlar ilk kez bu dönemde patlak verdi. (Y.Ö.)

187 «Ianisseri, qui erant ad portam dicti magni Teucri, maximo cum tumultu et clamore alloqui velle pecierunt dictum eorum Omorat in Adrianopoli, vociferantes, se nimiis oppressos laboribus et stipendio minimo muneratos ac nunquam eis dari ad lucra et preda querendum et faciendum. Et quorum insultu idem Omorat eiusque vixerii admodum timuerunt et per dies ausi non fuerunt se ipsis ostendere. Postmodum memoratus Omorat misit eis ianisseris certa exemia et denarios ac illis teruit eorum stipendia laboresque diminuit», Thalloczy-Gelcich, Nr. 228, S. 374.

188 *Inalcik, H.* Fatih devri, S. 92.

189 *Sa'd eddin.* Tac üt-tevarih, I. S. 387, alıntı yapan *Babinger, F.*, Aufsätze und Abhandlungen I, S. 144f.

190 *Inalcik, H.*, Fatih devri, S. 95.

tar (191). Bir mevlevî de 1416'da Bedreddin'e karşı yapıldığı gibi sünnî ortodoksluğu savunur.

Hurufîlerin öğretisine göre tanrının ilk ortaya çıkış şekli onun temel biçimi olan kelâmdır, yani soyutluk ve hiç farklılaşmamışlıktır. Kelâm ancak sıradan öğelerine parçalanmış, yani arapçada 28 harfe, farsçada 32 harfe ayrılmıştır. Tüm duyum ve bilinç dünyası harflerin kombinasyonuna dayanıyor. Allah her peygambere, evreni oluşturan harflerin sayısı kadar anlayış gücü verdi. Âdem evrenin bilmecesini çözmek için sadece 9 harfle yetinirken, İbrahim 14, Musa 22, İsa 24, Muhammed 28 harf kullanabiliyordu. Tarikatin kurucusu Fazlullah'ın elindeyse 32 harf var. Evren, tüm sırlarını ona insan vücudunda, yani tanrısal mikro-kozmozta yansıyan şekilleriyle açıyordu. O yüzden Hurufîler, azizleri ve peygamberleri insan vücudunun birtakım bölümleriyle simgeleştiriyorlardı. Örneğin Ali'yi (=Elif=Saç), Nuh'u (C=Cim=sakalın sol yarısı), Muhammed'i (N=Nun=bıyığın sol yarısı) v.b. temsil ediyordu. Bektaşîler de, müslümanlara olduğu kadar hıristiyanlara da çekici olduğuna inandıkları için bu simgesel dili üstlendiler. Çünkü böylece gökyüzünün ve yeryüzünün sırlarını her iki dinin de âşina olduğu bir tarzda yorumlamak mümkündü (192).

Mehmed İran Rafızî okuluyla açıkça ilgileniyor, ama bu okulun savunucusu uğrunda kendini harcatmak istemiyor ve onu fanatik şeyhin eline teslim ediyordu.

Murad'ın yakın dostu Halil Paşa 1446'da Sultan'dan Edirne'ye dönüp yönetimi devralmasını istedi. Sultan, veliahttan sorunların tek başına üstesinden gelmesini istediği için ilkin bu çağırıyı geri çevirdi. Ama Halil, Murad'ın bu feragatinden hoşnut olmuyor, asıl hükümdar olarak onu tanıyordu. Halil Paşa hıristiyan Balkan Prenslerinin vasallik bağlarının olduğu gibi sürdürülmesini amaçlayan uzlaşmacı bir politika yanlısıydı. Ama Bizans'tan rüşvet aldığı söyleniyordu. Murad'ın Edirne'ye dönmesiyle nüfuzu arttı. Sultan otağını kent dışına kurdurttu ve oğlunu görmek istemedi (193).

Çelebi'nin çevresini, başta Rumeli Beylerbeyi Şehabeddin olmak üzere savaşçılar kanadı sarmıştı. Bu kanatta sipahi önderleri, akıncı komutanları, yürük aşiret reisleri yer alıyordu. Halil bu hizibi parçalamak için yeniçerileri kışkırtmış olabilir (194). Murad'ın 1446'

---

191 Ahmed Taşköprülüzâde, Şakaik un-numaniye, alıntı yapan *Babinger, F.* Aufsätze und Abhandlungen I, S. 141f.

192 *Birge, J.K.*, S. 149, 151f.

193 *Inalcik, H.*, Fatih devri, S. 70f., 73, 82f.

194 *a.g.y.*, S. 84, 85f., 93.

daki dönüşünden sonra savaşçı kanat veliahtı da savunmak gereğini duyuyor, Rumeli meselesini ivedi bir çözüme kavuşturmakta diretiyordu. Gianmaria Angiolello'nun yazdıklarına göre, **Halil Paşa**, Mehmed'in, babasının tahttan çekilmesinden sonra, Bizans'a hemen saldıracağını fark edince **dehşete kapılmıştı** ve Murad'ın duruma müdahale etmesini bunun için istiyordu (195). Yaşlı sultan, tahta çıkarsa, (Veziriazam) Halil Paşa, Mehmed'i doğrudan doğruya avucuna alabilir ve onu istediği siyasal yörüngeye çekebilirdi (196).

Oysa Mehmed, sarayları, görkemi, harem ve haremağaları ve oğlanları seviyordu. Hıristiyan vasallerin değil, sadece kulların yer aldığı bir doğu despotluğunu amaçlıyordu. 1444'deki yeniçeri ayaklanması ise padişaha, kendilerinin sultan elinde bir oyuncak olmadıklarını kanıtlıyordu. Önemli kararlar alırken Mehmed yeniçerileri de hesaba katmalıydı, çünkü ulemalaştırılmış bir merkezî devlet kurmak için bu birliklere büyük işler düşüyordu...

Sfrantzes'e göre, Halil ve başkaları, 1444'de Murad'ı devleti şu genç çelebiye teslim etmemesi için uyarmışlardı. «Mehmed bunu duyar duymaz, öfkesinden küplere bindi ve birçok vezirini ölüme yolladı» (197). Halil, Murad'ı sadece oğlunun bütün planlarından haberder etmekle kalmadı, aynı zamanda 1444'de Sultan'ı yeniden tahta döndürmeye çalıştı (198). Resmî Osmanlı tarih yazımı, hükümdarlar ile onların çevresi arasındaki gerilimi bilerek gözardı ettiler. Tarihçi Koca Hüseyin, Murad'ın dönmesini 1446'da sadece makam sahipleri ve yeniçerilerin değil, aynı zamanda Mehmed'in de istediğine inandırmak istiyor okuyucularını... Hatta Çelebi maiyetiyle birlikte Manisa'ya gidip babasına tahta geri dönsün diye yakarmış (199).

Oysa görüldüğü gibi işin içinde bambaşka momentler var ve mesele, iç ve dış siyasal programda iki ayrı görüşün ortaya çıkmasından kaynaklanıyor. Buna, her iki görüşü de zora koşan ayrı bir moment daha ekleniyor ki bu, Sultan'ın sahte oğlu Orhan'ın kendi ulaklarını Rumeli'ye yollayıp yeniçerileri ve öteki savaşçıları kendi yanına çekmek istemesidir. Yeni bir düzme Mustafa olayı patlak vermek üzeredir (200).

---

195 *Angiolello, G.*, S. 67.

196 *Inalcik, H.*, Fatih devri, S. 103.

197 *Sphrantzes, G.*, I, 32, S. 93.

198 «confortandolo a dover ritornare al governo antico, stante l'età giovinile del figliuolo, et suo pericolo». *Angiolello, Gianmaria*, S. 15.

199 *Qoğa Hüsejn* I, 180b., S. 48f.

200 *Inalcik, H.*, Fatih devri, S. 96.

Murad hemen harekete geçti. Mehmed ise Manisa'ya yollanmak zorunda kalır, orada artık bir veliahttan çok bir sürgün hayatı yaşayacaktır (201). Babasının ve «barışçı kanat»ın başına dertler açarak intikamını almıştır. Anadolu'da bir hükümdar gibi davranmakta, kendi adına para bastırıp fermanlar çıkarmaktadır. Sultan'la görüşüp konuşmadan Ege'deki Venedik kolonilerini batığında, Osmanlı devleti ile cumhuriyet arasında hâlâ barış durumu geçerliydi (202). Murad 3.2.1451'de Edirne'de ölmese (203). Baba-oğul arasındaki gerilim eninde sonunda açık bir uzlaşmazlığa dönüşecekti.

İşte 18.2.1451 günü II. Mehmed babasının tahtına Edirne'de ikinci kez çıktı. Bu tahta ölümüne kadar sahip çıkacak, siyasal planlarını Fatih olarak eyleme dönüştürecek, yayılma siyasetini Bizans'ı fethederek taçlandıracaktı.

201 *Dukas*, XXXIII, S. 222.
202 *Babinger, F.*, Aufsätze und Abhandlungen I, S. 154 156.
203 a.g.e., S. 156.

VIII. militan feodalizm: mehmet el-fatih padişah-ı âlem

1. Dünya Hâkimi Türk

Genç sultan, babasının ölümünden sonra, Bizans imparatorluğunun Balkan Yarımadasının güney doğu ucundaki son büyük kalesi olan Konstantinopolis'i fethetmek için planlar yapmaya giriştiğinden beri atına binemez oldu. Dukas'a göre bu «şehirler şehri»ni ülkesine nasıl katacağı düşüncesi (1) onun kafasından gece gündüz eksik olmuyordu. Uykusuz geceler boyunca şehrin planlarını inceliyor, kuşatma olanaklarını tüm ayrıntılarına kadar düşünüyordu(2). Konstantinopolis'in çevresindeki tüm köyleri yakıp yıktı, «adamları köy yaşamına alışıp yozlaşmasınlar diye» (3) bu köylerde yaşayanları da öldürttü.

II. Mehmed'in yönetimi ele almasıyla birlikte savaşçılar ya da şahinler kanadı, yani Şehabeddin ve yandaşları da kendiliğinden iktidara gelmiş bulunuyordu. Ama Büyük Vezir Halil iktidarını korumuştu. Efendisinin savaş tutkusunu dizginlemek için her çareye baş vuruyor, 1444'den beri kendisine bağlı olduklarını hissettiği yeniçerilerin ona arkadan destek vereceklerini ümid ediyordu. Sultan, Halil'in Rumeli'de aldığı barışçı önlemlere ilkin gözyummak zorunda kaldı, çünkü 1452'de Karaman'daki direniş hareketleri yeniden alevlenince (4) Sultan Anadolu'da bağlanıp kalmıştı. Yeniçeriler daha Anadolu'ya geçerken yolda başkaldırıp Edirne'de olduğu gibi para ve armağan istemeye kalkıştılar. Tarihçi Ruhi'nin anlattıklarına göre, Turhan Bey ve Şehabeddin Paşa Sultan'a varıp bu isyanın

1 *Dukas*, XXXV, S. 247.
2 *Moravcsik, G.*, Beziehungen, S. 353.
3 *Dukas*, XXXIV, S. 243.
4 *Inalcik, H.*, Fatih devri, S. 111, 113.

tüm elebaşlarını vurdurmayı salık vermişlerdir. Ama Sultan ders olsun diye yalnız Ağa Kurtçu Doğan'ı meydan'ın ortasında kırbaçlatmakla yetindi. Bu enerjik davranış karşısında askerin akılları başlarına gelmiş yayalar da iyice sinmişti (5). Katı bir disiplin uygulamak Mehmed'e göre ilerde girişilecek bütün savaşçı eylemler açısından kaçınılmaz bir koşuldu.

1449'da Mora'da taç giyen İmparator XI. Konstantin durumun ciddiliği karşısında hayallere kapılmadı, ama yine de kiliselerarası birliğin batılı güçleri son anda müdahaleye zorlayacağını umut ediyordu: Papa V. Nikolas ile anlaşarak Roma'nın önderliği altında bir birleşme plânı yaptı, ancak böyle bir kararnameyi Bizans kamuoyuna açıklayamayacağını 1451 Nisanında açıkça gördü. Bununla birlikte Aya Sofya'daki törenlerde ve âyin defterlerinde papanın adının anılması gerekiyordu (6).

Papalık elçisi Kardinal Kiev'li İzidor 12.12.1452 günü başkente geldi ve Aya Sofya'da kiliseler birliğini ilân etti. Ama ertesi gün halk arasında kargaşalık başladı. Dukas'a göre, papaz, rahip ve rahibeler ve lâik halk Pantokrator manastırın koşup Georg Scholarios (Gennadios)'u kapandığı hücresinde ziyaret ederek ondan nasihatini istediler.

Gennadios gördüğü eğitim gereği katolik kilisesinin düşmanı sayılmazdı. 1436'da lâtin bilim ve kültürüne, teolojisine hayranlığını ifade etmişti, ama bunlar onun hep kendi felsefî ve dilbilimsel çalışmaları nedeniyleydi. Kilise doğmalarıyla tartışmaya girmekten kaçındı, lâtin dogmalarını red ediyordu, üstelik o sırada kiliselerin birleşme düşüncesini de aklından geçirdiği yoktu. Ama imparator ona bunun siyasal bir zorunluluk olduğunu söyleyince bu kez birleşmenin gerekçelerini arayıp bulmaya koyuldu. Ama bu birleşme Greklerin Roma önünde boyun eğmesi anlamına hiç bir zaman gelmemeliydi. Floransa konsülü önünde yaptığı açık bir tartışmada Scholarios, Bizans için kabul edilebilir bir uzlaşmanın koşullarını pazarlık etmeye çalışacaktı. 1439'daki beyanlarına göre, kutsal ruhun ikili belirtisine ilişkin lâtin öğretisinin doğru olduğu kanısındaydı. Lâtinlerin görüşlerine karşı haksız davranmamak için kilise babalarının yazılarından bir **consensus patrum** (hakları koruyucu bir uzlaşma veya onay-Y.Ö.) çıkartmaya çalışıyordu. Örgütsel sonuçlara yol açmayan ideal bir inanç birliği peşindeydi. Ama papanın ve konsül babalarının bir dikta peşinde koştuklarını farkedince Markos Evgenikos'un birleşme - karşıtı çizgisine döndü ve hemen birleşme kar-

5 *a.g.y.*, S. 116, 117f.

6 *Dölger, F.*, Regesten 5, Nr. 3534.

şıtlarının önderliğini üstlendi. Artık kendi halkını ancak tanrının kurtarabileceği yolundaki eski bizans görüşünü savunacaktı. O nedenle Grekler inançlarını korumaya ağırlık vermeli ve ruhlarını günâhtan arındırmalıydılar. Türkler'e karşı yaplacak en iyi savunma ortodoksluğu korumaktı. Çünkü kiliselerin birleşmesi tanrının koruyuculuğuna halel getirecekti. Üstelik Gennadios lâtinlerin yardım etmek istediklerinden, hatta edebileceklerinden bile şüpheliydi. Onların girişecekleri askerî faaliyetler Türkleri daha çok kışkırtıcaktı. Yardıma gelecek olsalar bile ya hırsız ya da hayvanlar gibi üşüşeceklerdi (7).

Öfkeli halk yığınlarına okunmak üzere kaleme aldığı bir yazıda şöyle diyordu: «Sefil Romalılar, düştüğünüz yanlış yol sizi nereye götürecek? Tanrının umut yolundan niçin şaştınız ve frankların gücüne nasıl olur da güvenirsiniz? İçinde yıkılıp gideceğiniz şehirle birlikte gerçek inançlarınız da yok olup gidecek» (8). 1453 martında kenti kuşatan Osmanlı ordusuna bakıp Roma kilisesine beddua ediyor Aquino'lu Thomas'a ve rafızî Demetrios Kidones'e küfürler yağdırıyordu (9). Ama sarığı âyin taçına yine de tercih etmedi. Tanrı, müdahale etmeyecek olursa bunun yalnız Bizans'ın değil, dünyanın da sonu olacağına inanıyordu (10).

Şu sık sık anılan «şehrin göbeğinde, lâtinlerin âyin taçlarını görmektense Türk Sultanının sarığını görmek evlâdır» cümlesini daha çok **megas dux Lukas Notaras**'ın kullandığı söylenir (11). Notaras, Cenovalı bankacılarla sıkı bağları olan büyük bir tüccardı. Bizans iktisadî politikası üzerinde babası Nikolaos Notaras'tan daha etkiliydi. Notaras'lar, geç bizans dönemindeki üst tabakaların öteki bazı temsilcileri gibi ticaret ve banka işleri yapıyor, oradan oraya sık sık dolaşıp malî spekülasyonlara katılıyorlardı. Cenova Dog (cumhurbaşkanı-Y.Ö.)'unun kendilerine garantilediği Levant kıyılarında mal ve sermayeleri vardı. K.P.Matsche, bu ailenin ekonomik çıkarlarına bakarak, Notaras'ların ne Türk ne de batı yanlısı, ama düpedüz

7 *Turner, C.J.G.*, George-Gennadius, S. 88, 91, 93, 100; *Paulová, M.*, L'empire byzantin et les tschéques avant la chute de Constantinople. BS XIV, 1953, S. 196f., 201.

8 *Dukas*, XXXVI, S. 254. Scholarios, Proz tou basilea Apologetikoz... Atinai 1912, S. 120.

9 *Dukas*, XXXVII, S. 264.

10 *Turner, C.J.G.*, George-Gennadius, S. 101.

11 «Kreittoteron estin eidenai en mesi te polei fakiolion basileuon Tourkon..., Dukas, XXXVII, S. 264. Runciman, St.'nin tahminine göre, Notaras'ın bu şekilde haykırmasının nedeni Midilli başpiskoposu lâtin kökenli Leonardo'nun uzlaşmaz tutumudur. bak, The Fall, S. 71. Ama bunun nedenleri daha derinde yatıyor.

pragmatik oldukları sonucuna varıyor. Biz şunu da ekliyelim ki Notaras'lar oportünist olarak siyasal durumundan optimal ölçülerde yararlandılar. Lukas Notaras yalnız Venedik ve Cenova ile temas kurmakla kalmıyor, aynı şekilde Türk asker ve sivil yetkilileriyle de ilişki kuruyordu. O bakımdan şöyle denebilirdi: Ya sarık ya da papalık tacı değil, ikisi birden (12). Nedir ki onların bu arzuları hemen boşa çıktı, çünkü Fatih kayıtsız ve şartsız teslimiyet istiyor, kullarının canbazlıklarına hiç de anlayış göstermiyordu. Notaras ve ailesi şehirle birlikte battı.

Grek zanaatçı ve tüccarları ise çok daha tek yönlü hareket ettiler. Ege adalarında Venedikli ve Cenovalılara karşı çıkıp Türklere eğilim gösterdiler (13). Ekonomik çıkarlar açısından özellikle kentli Grekler kendilerini Osmanlılardan çok İtalyanların tehdidi altında görüyorlardı (14). İtalyan Levant (Doğu Akdeniz) ticaretinin 1402'den sonra göreceli olarak istikrar kazanması Bizanslı tüccarları öylesine huzursuz ediyordu ki bağımsız hareket olanakları neredeyse kalmamıştı. O nedenle Türk yanlısı kesim 1460'lı yıllarda bazı Ege adalarını kendi mallarına dokunmadığı gerekçesiyle II. Mehmed'e bırakacaktı (15).

Kiliselerin birleşmesi Türk yanlıları açısından yabancı Lâtin egemenliğinin güçlendirilmesinden başka birşey değildi. Kiev'li İzidor'un yardımcısı ve **Midilli adasının** Lâtin başpiskoposu olan Kios'lu Leonardo 1453 ağustosunda, yani Bizans'ın fethinden sonra Greklerin inatçılığı karşısında öfkelenip onların, «hatalar»ını görüp Lâtinlerin Kutsal Ruh'un akıbeti konusunda daha üstün bilgi sahibi olduklarını teslim etmek etmediklerini söylüyordu (16). O nedenle kiliseler iyi ki birleşmemişti, böyle bir şey Greklerin aldatmacasıydı ve Bizans'ın başına gelen felâket de bu yüzdendi (17).

Nedir ki herkes bu kadar dar ve kısa görüşlü değildi. Trabzonlu Georg sürgünde bulunduğu Napoli'den 1452'de papa V. Nikolas'a

---

12 *Matschke, K.-P.*, Die Schlacht, S. 190f.

13 *Udal'cova, Z.V.*, K voprosu, S. 187.

14 *a.g.y.*, Predatelskaya politika, S. 109 ve Reodalnoy znatiy Vizantii ... BB VII, 1953, S. 109.

15 *a.g.y.*, O Vhutrennih priçinah, S. 114.

16 «...quod ambitio ita Graecos quasi omnes captivasset, ut nemo esset qui zelo fidei vel salutis suae motus primus videretur fieri velle suae quasi opinionis et pertinaciae contemptor; ex una parte ad fatendum articulum Sancti Spiritus urgebat eos consientia, ex altera, ne meliorem Latini quam Graeci de veritate fidei intelligentiam habere crederentur...» *Leonardo da Chio*, Epistola, in: La caduta, I, 1. S. 126.

17 «Non ergo unio facta, sed unio ficta ad fatale urbem trahebat excidium» a.g.e., 4. S. 128.

bir «Exhortatio pro defendanda Europa et Hellesponti claustra» (Avrupa ve Çanakkale'yi Savunma Örgütü-Y.Ö.) ulaştırıyor ve Bizans'ı savunmanın bölgesel bir sorun olmayıp Avrupa ve hıristiyan dini açısından bir kader sorunu olduğunu bir kez daha vurguluyordu. Bizans imparatorluğu, barbarların saldırılarına karşı batının kalesi olarak görevini yıllardır yapmıştı. Ama şimdi artık Türklere karşı diretecek ve onlara Avrupa'nın yolunu kapayacak durumda değildi. Barbarlar bir kez Konstantinopolis limanını ele geçirdiler mi güçlü bir donanma inşa edeceklerdi ki bunun sonuçlarını tahmin etmek hiç de zor değildi. Gerçi rafîzî (sapkın) idiler, ama Pera, Kaffa, Negroponte ve Girit gibi katolik bölgelerini ancak onlar savunabilirdi. Katolik dünyasının Greklerle geçinmesi o bakımdan Müslümanlarla geçinmekten daha iyiydi. Gerçi kendi yurttaşları azarlanmaya veya cezaya lâyıktılar, çünkü Floransa konsülünün kararlarına uymamışlardı, ama onları bu yüzden tutup kâfirlerin eline bırakmak da yersizdi. Deneyimler gösteriyordu ki sapkınlıklar bir süre sonra kendiliğinden unutulup giderdi. Onun için şimdi dinsel sorunları bir yana bırakmak ve ivedi görevlere yönelmek zamanıydı (18).

Papa V. Nikolas, tam destek sözü verdiği Grek elçilerinin katolik devletlerden belirsiz bir takım vaatler koparmaktan öteye gidemediklerini ancak 1455'de farkına vardı. Elçiler kendisine yeniden başvurduklarında papa beş kalyon donatacağını söylemişti, ama bu arada Bizans çoktan düşmüş iş işten geçmişti (19).

M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Venedik kaynaklarına dayanarak 1452'de hiç bir hıristiyan hükümdarının Bizans'a yardım etmeye istekli olmadığını belirtiyor. Genelde meğer II. Mehmed'i küçümsemişler, Venedik senatosu bile 1450 mayıs başlarına kadar tehlikeyi tüm boyutlarıyla kavrayamamış (20).

8. Mayıs 1453'de Venedik senatosu bir sürü patırtı gürültüden sonra çok sıkışık durumdaki Bizans başkentine bir filo göndermeye karar verdi, ama elçi Bartolomeo Marcello'yu da, Venedik Cumhuriyetinin barışçı niyetlerini Sultan'a iletmekle görevlendirdi, ayrıca

---

18 *Ravegnani, G.*, S. 315f.

19 «Is relationibus suis acquiescens, plures legato ad diversos principes populosque christianos obtinenda opitulationis causa hinc inde transmisit. At quum oratore nonnisis generalia responsa rettulissent, re infecta iterum ad nos revertere». Testamentum Nikolaus' V. in: La caduta II, S. 146. «Verum antequam haec subsidia nostra, quae opitulandi gratia mittebamus urbem applicarent, Constantinopolitani... turpiter succubuere...», a.g.e., S. 148.

20 *Alexandrescu - Dersca Bulgaru, M.*, L'action diplomatique et militaire de Venise pour la défense de Constantinople (1452 - 1453). Revue roumaine d'histoire XIII, 1974, S. 251, 258f.

Sultan'dan Bizans imparatoru ile kabul edilebilir koşullarla bir anlaşmaya varması bekleniyordu (21). Bu tüccar cumhuriyeti, eskiden olduğu gibi şimdi de askerî bir karşılaşmadan çekiniyor ve Romanya'daki mülklerini diplomatik dalaverelerle koruyabileceğini ümid ediyordu. Hatta 1443/44 yıllarındaki lâtin saldırı harekâtı sırasında kimi üslerini, örneğin 1444'de Bosna'da Omiş ve Poljica'ya kadar genişletebilmişti (22). Şimdi de bu uyutma politikasının yeni Sultanı da uyutacağını umut ediyordu.

Toplanan öşür ve kilisenin af karşılığı gelirlerinden Bizansın savunması için derlenen papalık gelirleri (23), Aragon'lu V. Alfons'un ve lâtin devletinin Bizans'ta yeniden kurulacağını hayal eden Napoli'nin kasalarına aktı (24).

Bu arada Macaristan'ın yorulmak bilmez kral naibi Yanoş Hunyadi birden ortaya çıktı. Girişeceği müdahaleye karşılık XI. Konstantin'den Mesembria bölgesini istiyordu. Şehir 1396/97'de Türklerce fethedilmiş, halkı sürgün edilmiş. II. Manuel de Gelibolu anlaşmasıyla şehri geri almıştı (25). Hunyadi, Kilia üzerinden birtakım bağlantı olanakları tasarlıyordu. Buradan hareketle Mesembria'ya gemiyle destek gönderilebilirdi. Ama 1453 Şubatında liman Mehmed'in eline geçti. Hunyadi'nin emrinde bir ulaştırma filosu da yoktu (26). Kuşatma altındakiler, boğulanın saman çöpüne sarılması gibi Türk saflarından kendilerine sızan haberlere sarılmışlardı. Macarlar güya Tuna'yı aşmış, düşmanın ensesine çökmüşlerdi (27).

Macar naibinin tehlikeli hareketlerini tanıyan II. Mehmed, onu safdışı bırakmak için Bizans imparatoru ile uzun barış görüşmelerine başvurarak oyaladı. Sultan bu arada yalnız Alman ve Sırplardan değil, Macarlardan da top dökümcüleri sağladı (28). Sırp despotu, kuşatmayı pekiştirmek üzere Voyvoda Yakşı'nın komutasında 1500 kadar zırhlı süvari, ayrıca Novo Brdo'lu lağımcı (madenci) ustaları yolladı (29). Kuşatma altındaki kent papanın ve Venediklile-

21 *Tihiriet, F.*, Régestes III, Nr. 2923.

22 *Sunjiç, M.*, Prilozi za istoriju bosansko-venecijanskij odnosa 1420-1463. Historijski Zbornik XIV, 1961, S. 128.

23 *Angiolello, G.*, S. 21.

24 *Ostrogorsky, G.*, Geschichte, S. 470.

25 *Schreiner, P.*, Studien, S. 157f., 170.

26 *Pall, F.*, Byzance à la veille de sa chute et Janco Hunedoara (Hunyadi). BS XXX, 1969, S. 122f., 124; *Moravcsik, G.*, Bezie hungen, S. 356.

27 «Vox inter heac ex castris exploratorum relatu fit... Johannes, Pannonum dux exercitus... ad Danubium contra Theucrum congressurus, adventasset...» *Leonardo da Chio*, Epistola, in: La caduta I, S. 152.

28 Saksonyalı bir top döküm ustasının 1465'de Orta-Anadolu'da tımar sahibi olduğu biliniyor. İslâmı kabul edip İsmail adını almıştı. Fiscalité, S. 294.

29 *Boziç, I.*, S. 128.

rin kalyonları ya da Macar askerlerini boşuna bekliyordu. Bu arada ortalığı bir kehânettir kapladı. Peygamber yetenekli bir keşiş, Hunyadi'ye 1444'deki Varna yenilgisinden sonra gûya demiş ki, kader Hıristiyanların yüzüne, Türkler başkenti fethederek yağmalayıp yıkıncaya kadar gülmeyecekmiş (30).

Mehmed'in 7 Nisan'da başlattığı kuşatma harekâtı pek gelişmiyordu. Alelacele inşa ettirdiği donanma 20 Nisan günü Haliç'te Bizans kalyonlarından kritik bir şamar yedi. Orduda bezginlik ve yılgınlık yayılıyordu. Karamanlı İbrahim Bey'in Venediklilerle ilişki kurduğu ve imparatorluk ordusunu arkadan vurmaya hazırlandığı şayiaları dolaşıyordu.

O sırada Halil Paşa vaktin geldiğini anladı. Sultan'ı yenilme riski karşısında uyardı ve kuşatmanın kaldırılması öğüdünde bulundu (31). Kios'lu Leonardo'nun iddiasına göre, Büyük vezir ile imparator arasında gizlice birtakım elçiler gidip gelmiş. Halil Greklerin dostu olarak genç efendisinin kafasını Bizans'la barış yapması için doldurmuş, çünkü aksi takdirde Venedik ve Cenovalıların öfkesini üzerine çekecek ve Hıristiyanları da kendi aleyhine körükleyecekmiş. Ama Zağanos ve Turahan kendisine karşı çıkıyor, kuşatmanın sürdürülmesini istiyorlarmış (32)! Oysa Turahan kuşatma ordusuna katılmış değildi, harekâtını Mora'da sürdürüyordu. Kuşatmanın sürdürülmesinden yana olan Zağanos Paşaydı. O, batılı güçlerin birleşemediklerini ve anlaşmalarına uymadıklarını ileri sürüyordu: «Akşam karar verdikleri şeyden sabah vazgeçiyorlar» (33).

II. Murad zamanında olduğu gibi politika sahnesinde yeni bir derviş belirdi: Şeyh Akşemseddin! 1447-1451 arasında İran ve (Maveraünnehir'i) dolaşmış bulunan şeyh Edirne'ye vardığında Şeyhülislâmlığa (aslında padişahın danışmanlığına-Y.Ö.) getirilmişti Kaybedilen deniz çatışmasından sonra Sultana yazdığı açıkyürekli bir mektupta bu olaydan dolayı duyduğu acıyı belirtirken bir yandan da Sultan'ı eleştiriyordu. Sultan'ın emirlerinin yerine getirilmesinde yeterli dikkat ve beceriyi gösteremediği vurguluyordu Akşem-

30 *Dukas*, XXXVIII, S. 274f.

31 *Inalcik, H.*, Fatih devri, S. 127f., 129.

32 «Calilbascia enim... Christianis favens, regi semper dissuaserat ne urbem Constantinopolim molestaret... noli Genuenses Venetosque vicinos... hostes reddere iramque Christianorum adversus gentem tuam provocare». *Leonardo da Chio* in: La caduta I, 32. S. 154; «Frequentes enim epistolae ad imperatore ex Calilbascia portabantur». 34. S. 156; «Zaganus... Christianorum hostis... suasit contra Graecos guerram potentiam exiguam habentes... Thuracan... ad guerram regem animavit» 33. S. 156.

33 *Sphrantzes, Georgios*, III. 4. S. 267. bak, *Runciman, St.*, The Fall, S. 123-126.

seddin ettiği duaların ve bulunduğu kehânetlerin hiç işe yaramadığı, bilvesile doğru çıkmadığı gerekçesiyle kendisini bile kınadıklarını söylüyordu (34). «Herşeye rağmen şuna inanıyorum ki şimdi ihmal ve hoşgörüün zamanı değildir. Böyle bir durum, emirleri yerine getirmekte ve gereken önlemi almakta kusurlu ve yetersiz davrananları saptamak için ayrıntılı bir araştırmanın başlatılmasını gerektiriyor. Bu sorun aydınlandıktan sonra durumun gereği, sorumlunun görevinden alınması gibi ağır cezalar vermek ve tekdirde bulunmak lâzım. Vakit az kaldı diye bu cezalardan vazgeçilecek olursa, aynı hataların surlara saldırı ve hendekleri doldurma emri verildiğinde yeniden işlenmesi mümkün». Çünkü o zaman kimse emirlere saygı göstermemekle uğrayacağı cezayı da hafife alamıyacaktı. İnayet ve merhamet değil, disiplin ve acımasızca davranmak buyruluyordu. Şeyh, Sultan'a ayrıca savaşçıların çoğunun zorla din değiştirenlerden oluştuğunu ve hayatını tanrı aşkı uğruna fedâ etmeye hazır olanların azınlıkta kaldıklarını hatırlatıyor, öte yandan körü körüne ölüme koşanların kafasında yağma ve ganimet umudunun yattığını belirtiyordu. O nedenle «Sizden içtenlikle dilerim ki, iktidarınızda olan herşeye başvurun, eylem veya emirliklerinizle elinizden geleni ardınıza koymayın, çünkü zafere ulaşmak ancak böylesine mümkün» (35).

Padişah'ın bu isteklerden etkilenip etkilenmediği belli değil, çünkü Mehmed 1444'de Edirne'de dervişlerle girdiği çatışmadan beri onlara karşı ihtiyatlı davranıyor, hatta tepki duyuyordu, ama askerlerin ganimet tutkusuna değinmeden edemedi ve şöyle buyurdu: «Şehir üç gün boyunca tümüyle sizin olacak. Ganimet olarak, altın, gümüş, elbise, her yaştan erkek veya kadın ne bulursanız hepsi sizin, buna kimse engel olamaz» (36).

Bu sözler savaşçıları, en başta yeniçerileri peygamberin sözlerinden ve şöhretinden daha çok yüreklendirdi. Ağır toplar surları aralıksız dövüyor, burçlar birbiri ardından çökertiliyordu. Lağım ve mayınlar gedik açmakta gecikmediler. Kenti denizden savunmak için son dakikada üç Girit kalyonu geldi (37), ama ablukayı yarmayı beceremediler.

29 Mayıs günü Türk saldırısı üç yandan başladı. Yeniçeriler,

---

34 Edition bei *Inalcik, H.*, Fatih devri, S. 217.

35 a.g.e., S. 218; İtalyan çevirisi için La caduta I. S. 302.

36 *Sphrantzes, Georgios*, III. 5. S. 270.

37 *Browning, R.*, A note on the capture of Constantinople in 1453. Byzantion XXII, 1952, S. 379 - 386.

adam adama ölümcül bir mücadeleden sonra surlara tırmandılar (38). Bu saldırıları yaşayan ve sonradan kurtarmalık karşılığı serbest bırakılan, ama kimliği ayrıntılarıyla saptanamayan Şamil ya da Samuel adında bir Rum piskoposu Sibiu belediyesi başkanına yazdığı ağustos 1453 tarihli bir mektupta şöyle diyor: Konstantinopolis'te hainler vardı ve kentin büyük bir bölümü bu ihanet yüzünden düşmanın eline geçti (39). Zanaatçılar ve başka birtakım orta tabakalardan, örneğin balıkçılardan oluşan Türk-yanlısı grupların saldırganlara yol göstermiş olmaları olasılığı çok fazladır. J.H. Mordtmann bu konuyu ayrıntılarıyla inceleyip daha sonraki birtakım Türk kökenli bilgileri de çözümledi. «Osmanlıların İbn Battuta»sı Evliya Çelebi, on ciltlik Seyahatname'sinin birinci bölümünde İstanbul'un balıkçılarından şöyle sözeder: «Karatya denilen ağlarıyla balık avlayan balıkçılar —ki bunlardan 10 tanesi Grek kökenliydi ve Petrus Kapısı'nı II. Mehmed'e açanlar da onlardı— bugün bile tüm yükümlülüklerinden bağışıktır ve balıkhane görevlisine öşür ödemezler». Selânik doğumlu saray astronomu ya da müneccimbaşı (Ahmed Dede) iki ciltlik «Sahaifü'l-Ahbar fi Vekayii'l-Âsar» adlı eserinde kısmî bir teslîmiyetten söz ediyor «İstanbul böylece kara yönünden yapılan anî bir saldırıyla alındı... Eski beylerden olan Bursa subaşısı Cuba Ali Bey'in şehre teslim olur olmaz girdiği kapı, yani deniz kıyısındaki kapıya onun adına Cubali (Cibali) denildi. Buna benzer bir hikâyeye Hüseyin Hezarfen'i yazdığı «Dünya tarihi»nde de rastlıyoruz: «Sonunda şehir iki yandan ele geçirildi. Denizden saldırı yoluyla, kara tarafından da Edirne Kapısı'nda barışçı uzlaşma yoluyla Saldıranlar Aksaray Pazarı'nda buluştular. Sulu Maastır'daki kilisenin hıristiyanlara bırakılıp Aksaray'dan Aya Sofya'ya kadarkilerin cami'ye çevrilmesi de buradan ileri geliyor» (40). Bu kaynakların doğruluk derecelerinden kuşku duymak için hiç bir neden yok. Lâtinlere karşı duyulan önüne geçilemez nefretin ve terkedilmişlik duygusunun yanında askerî durumun umarsızlığı, «küçük» birtakım insanların meslek gruplarını başa gelecek olan şeylerin en kötüsünden, yani ölümünden ve kölelikten kurtulmak için insiyatifi ele almaya zorlamış olabilir.

38 Kaynaklarda farklı sayılar veriliyor. Dukas aslanlar gibi çarpışan genç ve sâdık 10.000 köleden söz ediyor: XXXIX, S. 283. *Angiolello, G.*, Yine 10.000 olarak gösteriyor (S. 144). Bir grek saray görevlisinin 1473 - 1481 arasında yazdığı Ordo Portae'de ise Mehmed'in ilk yönetim yılları için bu sayıyı 5000 olarak belirtiyor. *Baştav, Ş.*, S. 6.

39 La caduta I, S. 230.

40 *Mordtmann, J.H.*, Die Kapitulation von Konstantinopel im Jahre 1453. BZ 21, 1912, S. 139f. Evliyâ Çelebi als «globetrotter» *Babinger, F.*, Geschichtsschreiber, S. 220.

Osmanlı askerleri (Y.Ö. 12) savunmasız kent halkı arasında üç gün boyunca dehşet saçtılar, sanat hazinelerini ve kitaplıkları nerede buldularsa tahrip ettiler.

Sultan'ın iyi niyetine inanan ve onu övenlerden Kritobulos bile her yaştan her iki cinsten bir sürü insanın vahşice doğrandığını teslim etmek zorunda kalır. Binlercesi köleleştirilirken, binlerce kadın ve kıza kocaları ve babalarının gözleri önünde tecavüz edilir. Teoloji, felsefe ve tıp içerikli elyazmalarından ateşe verilip yakılan veya çöp diye atılanların sayısı korkunçtur (41). Zafer sarhoşu Türklerin, Lâtin Grek ya da Ermeni kimi izledilerse öldürüp geride bomboş yıkıntılar bıraktıklarına Kiev'li İzidor gözleriyle tanık olmuştu (42).

Eski imparatorluk başkentinin düşmesi batıda büyük yankılar uyandırdı, hele İtalya'daki etkisi çok büyüktü.

Venedik senatosu paniğe kapılmış tavuk sürüsünü andırıyordu. Papa V. Nikolas'a yazdığı 30.6.1453 tarihli bir mektupta senato Papa'dan hemen beş büyük kadırgayı donatmasını rica ediyordu. Cumhuriyet hükümeti de bu filonun hızla donatılması için elinden geleni yapacaktı (43). Venedik'in Napoli kralı V. Alfons'un sarayındaki elçisi Giovanni Moro aldığı talimat üzerine krala bütün hıristiyanlarının tehlike karşısındaki kaygılarını açıklıyordu: «Ut omnes Christianorum potentie se excitent et simul se intelligant ut Christianoruum periculis in tempore occuri possit» (44). Ancak Serenissima (hükümet prensi-Y.Ö.) aklına kötü şeyler, yani İtalya'nın saldırıya uğrayacağını getirmiyor, II. Mehmed'in tıpkı babasının Selânik'i fethinden sonra yaptığı gibi, Venedik'le barış içinde kalmaya devam edeceği umuduyla avunuyordu. Cumhuriyet ne olursa olsun barıştan yanaydı, Senato da donanma komutanı Jacopo Loredano'ya bu yolda açıkça talimat vermişti (45).

Fatih'in İtalya'yı kasıp kavuracağı korkusu 1455'de iyice yaygındı. Pera'daki Ceneviz güvenlik görevlisi Angelo Giovanni Lomel-

41 Critobul lib., I, 61, 2., S. 141; 61. 5. S. 143; 62. 3. S. 144.

42 «Mox enim nullum habitatorem intus relinquerunt, non Latinum, non Graecum, non Armenum, non Iudaeum... sed a prima hora diei usque ad meridiem totam urbem nudam et inhabitatam ac male detractam et desertam relinquerunt». Brief aus Kreta vom 8.7.1453 in: La caduta I, S. 84.

43 «Nos enim... nihil de possibilibus omittemus, ut huic sancte rei opem feramus...» La caduta II, S. 22.

44 Anweisung vom 30.6.1453. La caduta II, S. 26.

45 Donanma komutanına 5.7.1453 tarihli yazı: «Verum tenemus quod Magnus Teucer facere volet ut fecit genitor suus quando habuit Salonicum, qui in pace nobiscum stare contentus fuit. Et nos intendimus... continuare in pace». La caduta II, S. 26.

lino 23.6.1453'de kardeşine yazdığı bir mektupta, Sultan'ın büyüklük ve kendini beğenmişlik duygusuna kapılıp yakın zamanda «dominus totius orbis» (tüm dünyanın hâkimi: Padişah-ı Âlem-Y.Ö.) olacağını ve daha şimdiden, iki yıla kalmadan Roma'ya varacağım diye her yerde yaydığını yazıyordu (46). Kiev'li İzidor da Fatih'in 1454'-de Macaristan'ı toza dumana kattıktan sonra İtalya'yı istilâ edip etmeyeceğini merak ediyordu: **«ut neminem habeat retro se impeditorem, quoniam in Ytaliam anno futuro transmigrare decrevit»**. Çünkü Mehmed yaya ve süvari olarak 300.000 kişilik bir ordu topluyor, bununla Durazzo'dan Brindisi'ye geçmeyi tasarlıyordu (47).

Papalık sarayındaki görevli Heinrich von Sömmern de Sultan'ın gelecek yaz İtalya'ya boyun eğdireceği ve Hıristiyanları oradan kovacağını açıkça ilân ettiğini duymuştu: «venturum Romam et subiugaturum Ytaliam et exterminaturum fidem christianam» (48).

Sonradan II. Pius ünvaniyle papa olan Eneas Silvio Piccolomini ise Venedik Cumhuriyetindeki elçi Sienas'a yazdığı mektupta, Sultanın 1454'de Durazzo'dan Brindisi'ye geçmek üzere bir deniz saldırısı plânladığına işaret ediyor ve doğulu birliklerin Lâtin güçlerini savurup ilerlemeleri pek alâ mümkündür diyor (49).

Adı bilinmeyen bir Rus kronikçi de İzidor'a lânet yağdırıp onu Grek halkını aldatmak ve tanrının yasalarını çiğnemekle suçluyor, gerçek dindarlığı rezil ettiğini, lâtin sapkınlarından yana çıkarak Bizans'ın çürümesine yol açtığını söylüyordu (50).

Rodoslu ozanlardan Emanuel Georgillas 1456'dan önce yazdığı bir şiirde, İtalyan güçlerini karşı saldırıya geçmek için yüreklendiriyor ve şiiri elden ele dolaştırıyordu. Aynı ozan Sultan'ın ordu mevcuduna ve Rumların sayısının 700.000 aile olduğuna ilişkin bilgiler veriyor, bunların bir savaş durumunda hesaba katılması gerektiğini söylüyordu. H.G. Beck, bu adamın Türklerle işbirliği yapmayan, ama İtalyan makamlarıyla doğrudan ilişki kurabilecek diplomatik kanallara da sahip olmayan çevreler adına hareket ettiğini tahmin ediyor. Belki de Giritli İzidor'un 15.7.1453 tarihli mektubundan esinleniyordu (51).

1453 Temmuzunda Trabzonlu Georg da kaleme sarıldı, ama papaya ve katolik prenslerine değil, Fatih'e sesleniyordu. Elden ele do-

---

46 La caduta I. S. 48.

47 Girit'ten tüm dindaşlara hitap eden 8.7.1453 tarihli mektup. La caduta I, S. 88.

48 *Heinrich von Soemmern*, Qualiter urbs Canstantinopolis anno LIII° a Turcis depredata fuit et subiugata. La caduta II, S. 92.

49 Brief vom 25.9.1453 aus Graz. La caduta II, S. 64.

50 Slovo izbranno na latino, bak: La caduta II, S. 253.

51 *Beck, H. - G.*, Volksliteratur, S. 164.

laşan «Hıristiyan inancının gerçeği» (peri tiz alleteiaz tiz ton kristianon pisteoz) adlı bu kısa bildiride padişaha, müslüman ve hıristiyan olsun bu iki büyük halkı bir tek inanç altında birleştirmek kime nasip olursa o bütün insanların üstünde göklerdeki yerini alacak diyordu: «kai eiz tiz ton aggelon metabiseostai» (52).

Bütün bu tasarımlar, plan ve umutlar genelde batı hıristiyan dünyasının sonsuz ufuklara doğru gelişen tehlikeyi önlemek açısından düştüğü çaresizliği yansıtıyor. O dönemde eli kalem tutanların çoğu, kendi dileklerini kendilerine gerçeklik diye yutturdukları bir rüyadan ancak uyanıyorlardı.

Lâtinlerin bu diplomatik telâş ve kaygılarını hiç umursamayan Mehmed ele geçirilişinden üç gün sonra şehre girdi. Ve o günden beri şehir İstanbul adını taşıyor. Fatih kentin stratejik konumunun tam bilincindeydi. İmparatorluğun merkezi olarak Anadolu ve Rumeli arası bütün bağlantı yollarını kontrol ediyordu. H. Ahrweiler dünyanın bu bölümünde iletişimin «giderek Hıristiyanlık dışı bırakılması»ndan söz ediyor. Bu süreç 15. yılın ikinci yarısı içinde İtalyanların bu yollardan çekilmesi sırasında başladı (54). Bu döneme kadar Bizans başkenti Venedik açısından tüm dünya halklarının buluşma yeriydi (55).

Kente girdikten sonra Mehmed esirler arasından ilkin soylu olanları aileleriyle birlikte huzuruna getirtti. Bunların hepsini idam edecekti (56). **Megas dux Lukas Notaras** ve ailesi de aynı akıbete uğrayanlar arasındaydı (57).

Ama büyük sultan ardından hemen imparatorluğun bu yeni merkezini yeniden kurma ve yeniden iskân sorunlarına ağırlık verdi. II. Murad'ın Selânik'de 1430'da yaşadığından çok daha geniş çaplı olarak hıristiyanları buraya çekmeye çalıştı. Peloponnes'in fethinden sonra birçok aileleri İstanbul'a getirtti. Hatta kentin hinterlandında oturanları da esirlerle birlikte şehre yerleştirdi. Daha 1454'de 4000 Sırp'a oturma olanağı sağlamıştı (58). Aynı şekilde İstanbul'un

---

52 La caduta II, S. 77.

53 *Ravegnani, G.*, S. 319f.

54 *Ahrweiler, H.*, Istanbul, carrefour des routes continentales et maritimes aux XVe-XIXe siécles. Bulletin des AIESEE XII/1.. Bucarest 1974, S. 11f.

55 «... quod in civitate CPlis, ad quam concurrunt fere omnes nationes mundi...» *Thiriet, F., Délibérations* II, Nr. 1460, S. 325.

56 *Heinrich von Soemmern* in: La caduta II, S. 86.

57 *Leonardo da Chio* in: La caduta I, 47. 48. S. 136, 168; *Critobul*, lib. I. 73. 2. S. 159; 8. S. 160; *Sphrantzes, G.*, S. 291.

58 *Dukas*, XLV, S. 340; XLII. S. 317.

59 Fontes Hebraici I. S. 15, 17f.

kapılarını Yahudilere de açtı, onları bir dizi vergiden bağışık tuttu. Ne **cizye** ne **rav** akçesi ödemelerine gerek yoktu. Bu son akçe «yahudilerin, Osmanlı devletinin tanıdığı bir cemaat başkanı ya da hahamları olması için ödeyecekleri vergiydi». Ancak savaş zamanlarında **avarız-ı divaniye** ve **salgın akçesi** ödeyecekti ki bu da haraç'ın 5/8 kadarı tutuyordu (59).

Bu koşullar altında Osmanlı Ülkesi Yahudiler için getto'suz ve pogrom'suz, kısacası cennetlik bir ülke oldu. Mülklerine serbestçe tasarruf edebilirler, diledikleri gibi giyinip kuşanabilirlerdi. Konstantinopolis düştükten sonra tek sağ kalan topluluk Balat semtindeki Yahudilerdi (60). Sultanlar onların batıda hiç destekçi ve yandaşları olmadıklarını çok iyi biliyorlardı, bu yüzden ne askerî ne siyasal bakımdan tehlikeli olabilirlerdi. II. Mehmed onları lâtin dünyası için de elçi ve casus olarak kullanıyor, özel hekimi yahudi Jacopo Gaete'nin öğütlerine güveniyordu (61). Granada (Gırnata)'nın işgalinden sonra 1492'de imparatorluğa sel gibi akan Yahudi göçmenleri burada kendilerine yeni bir vatan buldular. Selânik'teki görevliler Hıristiyanların elindeki üç kiliseye daha elkoyup camiye çevirdiler. Ama Yahudilerin Aziz Demetrios'un kentinde kendi mahalleleri oldu (62).

Zorlama göçettirmeler sonunda İstanbul'un nüfusu birdenbire arttı. 1437'de kentte 40.000 kişi, 1453'de 30-50 bin arası insan yaşarken (63), 1478'de bu rakam 97.956'ya yükseldi. Bunlar arasında 9517 hane müslüman, 5162 hane Hıristiyan ve 1647 hane Yahudi yer alıyordu (64). H. İnalcık, Ö.L. Barkan gibi, nüfusu asker, medrese öğrencisi ve köleler dışında 100.000 kişi olarak ve hane başına 5 kişi sayıyor (65).

Bizans başkenti fethedildikten sonra artık Halil Paşanın saatleri sayılıydı. Fatih onu yanına alıp Edirne'ye götürdü. Lomellino'ya göre Büyük Vezir büyük bir para karşılığında kendini kurtarmaya çalıştı (66), ama 30 mayıs günü onu tutuklayıp cellâda teslim ettiler (67). Sultan'ın bu hareketini ne yeniçeriler onayladı ne de ulemâ (68).

---

60 *Babinger, F.*, Mehmed II., S. 122.

61 *a.g.y.*, Lorenzo de Medici, S. 323, A. 61.

62 *Kiel, M.*, Notes on the history of some turkish monuments in Thessaloniki and their founders. Balkan Studies 11, 1970, S. 142.

63 *Babinger, F.*, Mehmed II., S. 90.

64 *Barkan, Ö.L.*, Essai, S. 27, 35.

65 *Inalcik, H.*, Istanbul, Encyclopedie of Islam, n. e. t. IV, 1973, S. 239.

66 «... in quo loco (Edirne, E.W.) conduci fecit Calibassa, a quo habuit summam maximam monete». *Lomellino*, Angelo Giovanni, in: La caduta I, S. 46.

67 *Inalcik, H.*, Fatih devri, S. 133.

68 a.g.e., S. 135.

Çünkü özellikle ulemâ, savaş yandaşlarının üstünlük sağlamasıyla imparatorluğun bürokratikleştirilme ya da sivilleştirilmesinin tehlikeye gireceği kanısındaydı. Oysa (Savaş yanlısı-Y.Ö.) Şehabeddin ve Zağanos'un zaferi de uzun ömürlü olmayacaktı. Bu iki vezir de İstanbul'un Türkleştirilmesinde diretiyor ve kente yeni gelen müslümanlara da emlâk edinme hakkı tanınmasını istiyorlardı. Oysa bu durumda şehir padişahın has tımarı olmaktan çıkacaktı. Aynı şekilde şehre yerleşmek üzere gönüllü akın eden Rumlara ev bark göstermekten, evleri onlara mülk olarak devretmekten de vaz geçilmeliydi. Ancak Fatih 1456'da bu iki yetkiliyi de görevinden aldı (69).

Mehmed fetih plânlarını hiç şaşmadan sürdürüyordu. Emrine süvari birlikleri veren Georg Brankoviç'ten, daha önce II. Murad'ın sahip olduğu yerleri teslim etmesini istedi, «et dominus despoti minime dare voluit» (70). 1454'de akıncılar Sırbistan sınırlarını aştılar.

Konstantinopolis'in düşmesiyle birlikte Mora'nın da kaderi belirmişti Sfrantzes, Mora despotluğunu, ağları hiç farkında olmadan karaya çekilen balıkların durumuna benziyordu (71).

Türk yanlısı ve Lâtin yanlısı partileri temsil eden iki düşman kardeş, Demetrios ve Thomas Paleologos'un çatışması Mehmed'in müdahalesine yol açtı. Demetrios Türklerin Mora'daki uydusu olarak huzurlu ve geliri bol bir yaşam sürmek isterken Thomas, tıpkı eski imparator gibi kiliseler birliğinden yana çıkıyor, tüm hayal kırıklığına rağmen bildiğinden dönmüyordu. 1453 felâketinin batıyı silkip uyadıracağı birleşmeye ve olaylara müdahale etmeye zorlayacağını sanıyordu. Papa ve Venedik, Osmanlılara karşı yeni bir cephe oluşturabilmek amacıyla bu düşünceye ilkin yaklaşır gibi oldular. Nedir ki 1460'da Mehmed tüm riziko ve beklentileri yıkarcasına darbeyi indirdi (72).

Karşılaştığı direnmeyi görülmedik bir dehşetle çökerten Mehmed, kent ve kalelere karşı savaş verirken tıpkı Temuçin (Cengiz-Y.Ö.) ve Timur gibi, terörden yararlandı. Teslim olmayan Leontarion kalesine yıkasıyla saldıran azaplar kadın, erkek, çoluk çocuk demeden, hattâ hayvanlara varıncaya dek öldürdüler. 1300 esir açık arazideki ordunun gözleri önünde katledildi. Ölümden kimse kurtulmamalıydı. Bu kırımın sonuçları çok geçmeden etkisini gösterdi. Teslim koşullarını görüşmek üzere şehirlerden elçiler koşuşup geldi (73).

---

69 *a.g.y.*, The policy of Mehmed II toward the Greeck population of Istanbul and the byzantine buildings of the city. DOP 23, 1969/70, S. 240.

70 *Lomellino*, in: La caduta I, S. 48.

71 *Sphrantzes, G.*, IV. 16. S. 390.

72 *Zakythinos, D.A.*, Le despotat I. S. 262, 267.

73 *Chalkokondyles, L.*, IX. S. 475 (Bonner Ausgabe); Zur Eroberung Gardikions Critobul lib. III, 22. 4. 5. S. 261.

Ama Grekler yağma ve sürgünden yine de kurtulamadı ve bunlar, göreceli bir durgunluk başgösterene kadar ve geçen onyılların feodal çatışmaları Türk baskınlarıyla birlikte sona erinceye kadar sürdü (74).

Mora'nın fethinden sonra, Türk yönetimiyle uzlaşan türk-yanlısı partilerin nüfuzu gelişti. Bu parti, galiplerden ödünler bekliyor ve İtalyanların bölgeden kovulmasını istiyordu. Sık sık alıntıladığımız İmroz'lu Kritobulos bu partinin sözcülüğünü yapıyordu (75). İncil'deki devlet yorumlarına dayanarak Osmanlı egemenliğini tanrı iradesinin sonucu ve dönüşü olmayan bir durum olarak görüyordu. Helenleri Lâtin haydutlarından koruduğu için bu egemenlik Bizans'a hayır getirmişti (76).

Bu tür fikirlerin yaygınlaşması Mehmed'in işine geliyordu, çünkü kendi plânları açısından içerde huzura ve kâfirlerin devletle bütünleşmesine ihtiyacı vardı. İslâm'ı kabul ettikleri ve devlete kayıtsız şartsız uyum gösterdikleri taktirde, Grek, Arnavut, Sırp ve Bosnalılara çok büyük yükselme olanakları tanıyordu (77).

1474'te ölen Mahmud Paşa baba tarafından rumdu. 1460'da Peleponnes'de yararlık gösteren Hamza Zenevesti Anadolu Beylerbeyi Özgür bey gibi Arnavut asıllıydı (78) ki bunları pek çokları arasından sadece örnek diye veriyoruz.

Fatih'in Balkan seferlerini ayrıntılarıyla anlatmanın yeri burası değil. Bu konuda istenen tüm ayrıntıları Sultan'ın Franz Babinger tarafından kaleme alınan geniş biyografisinde bulmak mümkün. Bizi burada onun sadece savaşçı karakteri, taktik ve stratejisiyle ilgili bazı tipik olaylar ilgilendiriyor.

Bizans'ın çöküşü ardından, Lâtin devletlerini Türk öncü birliklerinin Adriyatik sahillerinde hemen karaya çıkacağı korkusu sarmıştı. Padişah saldırısını en büyük hasmının topraklarında başlatacaksa her şeyden önce Rumeli yakası kıyılarını güvenceye almalıydı, çünkü bu kıyılar onun için güvenilir bir ikmal üssü sayılırdı. Bu amaçla da Arnavutluğa baskın yapmalıydı.

Bu ülke, Adriyatiğe ve oradan da İtalya'ya ulaşan yollara hakimdi; ayrıca ganimet ve askerî kaynaklar açısından da çekiciydi

---

74 *Critobul*, lib. III. 24. 1. - 7., S. 265, 267; *Paton, Morton J.*, Chapters on medieval and renaissance visitors to Greek Lands. Princeton, New Jersey 1951, S. 8f.

75 *Zoras, G.*, S. 11.

76 *Udal'cova, Z.V.*, K voprosu, S. 188. Kritobulos, Helenler derken Bizanslıları ve Eski - Yunanlıları kast ediyor. lib. I. 14, 6, S. 61 (Byzantiner), lib. V. 3. 2. S. 319 (alte Griechen).

77 *Babinger, F.*, Mehmed II, S. 5.

78 *Nimet, A.*, S. 57, 71, 84.

(79), üstelik merkezî bir devlet gücü de yoktu. Büyük soylu aileler birbirleriyle sürekli çatışır durumdaydılar. Kıyıdaki yerleşimler, Arnavut kabileleri arasındaki uyuşmazlıklardan kurnazca yararlanan Venediklilerin elindeydi. Venedik sömürge politikasını en iyi bilenlerden F. Thiriet, cumhuriyetin en büyük derdinin deniz yollarını güven altında tutmak olduğunu vurguluyor. Venedik'in Arnavutluğa el atmanın nedeni de bu ülkenin sözkonusu güvenlik alanı içinde bulunmasıydı. Ancak Roma tarzı bir sömürge siyasetinin tersine, Venedik Arnavutluk'ta yalnız nüfuz bölgeleri aramakla yetiniyordu. Sabit üsler kurmaya Arnavutluk'da değil, sadece Doğu Akdeniz'de ve Ege'de özen gösteriyordu. Ticarî genişleme kuzeyden güneye ve güneydoğuya yönelikti. Arnavutluk limanları yalnız aktarma istasyonlarıydı. Arnavutluk soylularıyla ilişkilerini de, Sultan'la uyuşmayı gerektiren (80) bu çıkarlara göre düzenliyordu. O bakımdan 1447/48 yıllarında olduğu gibi Türklerle arada sırada işbirliği yaptıkları da oluyordu (81).

Arnavutluk'ta üstünlüğü ele geçirme mücadelesinde Matia yöresindeki Kastriota ailesi nüfuz ve servet sahibi oldu. Güçlü Balşa ailesini çökerten Ioannes Kastriota arazilerini denize kadar genişletmeyi ve buralardaki küçük feodal beyleri sindirmeyi becerdi. Kastriota'lar Rodoni Burnu'ndan Mati ırmağı ağzına kadar kıyı kesimine hakim oldular. Merkezî bir devlet kurmak için gerekli ekonomik koşullar arasında yer alan tahıl ve kereste ellerindeydi. Ticaret yapacağı devletlere ulaşan yollar Ioannes'e açılmıştı. 1420'de Dubrovnik'le bir anlaşma yaparak hedeflerini açıkça ortaya sermişti: Ortada Suffada olmak üzere kıyı kesimini elinde tutmak ve Adriyatik'den Priştine'ye kadarki ticareti kontrol etmek. Bu proje başarıya ulaşamasa bile, zengin ve bereketli bir kıyı şeridini tutmakla Kastriota'lar kendilerinden yüzlerce defa üstün bir düşmana karşı başarıyla direnebilirlerdi (82).

Arnavutluğa yönelik Türk saldırısı 1380'de başlamıştı ve bu yüzden Ioannes Osmanlı egemenliğini tanımak zorunda kaldı (83). I.

---

79 *Senkeviç, J.G.*, S. 73; Buda, A., La place, S. 67.

80 *Thiriet, F.*, Quelques réflexions sur la politique vénitienne a l'égard de Georges Skanderbeg. Studia Albanica VI. 1. 1968, S. 93, 727 - 729.

81 *Buda, A.*, Intervention sur le communication de F. Thiriet, a.g.e., S. 721 - 723, Venedik'in yayılma politikasını abartıyor, çünkü bu yayılma sadece kıyıları kapsıyor.

82 *Ducellier, A.*, La facade maritime de la principauté des Kastriote, le la fin duXIVe siècle à la mort de Skanderbeg. Studia Albanica VI. 1. 1968, S. 136.

83 *Bozhori, K.*, Les historiens byzantins du XVe siècle sur les luttes albano-turques. Studia Albanica IV. 2. 1967, S. 70; *Inalcik, H.*, Iskender Beg. Encyklopedie of Islam V. 1974, S. 138.

Mehmed ve II. Murad kardeş kavgaları nedeniyle ara veren genişleme harekâtını yeniden başlattılar. 1419-1430 arasında Güney ve Orta Arnavutluğu ele geçirdiler. Önceden de belirttiğimiz üzere, kendi pozisyonlarını güçlendirmek için hıristiyanlara tımarlar bağışladılar, ama genelde müslüman sipahilerin ağırlığını öne aldılar. S. Pulaha'nın hesabına göre, 1431'de tüm tımarların yüzde 74'ünün sahipleri müslümandı (84). Tımar sistemi genelde Zenebissi, Thopia ve Araniti gibi, 1431-44 arasında yabancı egemenliğine başkaldıran eski aileleri kapsıyordu. Tımarlardan yemlenmiş ya da kendilerine tımar bağışlanmasını umut etmiş olanlar çoğu kez ayaklanmalara katılmadılar. Ama dağlık bölgelerdeki köylü ve çobanlar ise, yağma ve sürgünlerden çok çektikleri için katıldılar. Türkler, bereketli tarlaları otlaklara çeviriyor, köylü yerleşimlerini sistemli olarak yakıp yıkıyordu. Dağlara koşmaktan başka yol yoktu (85).

İskender Bey (1405-1468) adıyla tanınan Georg Kastriota içoğlan olarak 9 yaşında Osmanlı sarayına gelmiş, Sultan'ın özel uşaklarından biri olarak yetiştirilmişti. Babası Ioannes onu rehine olarak Edirne'ye yollamak zorunda kalmıştı. Bu rehine ve içoğlanı II. Murad 1438'de Akçahisar subaşılığına getirmişti. Ama İskender Bey sultan'dan babasının 1430'da elinden alınan topraklarını geri vermesini bekliyordu (86). Türkler 1443 aralık ayında Zlatica'da yenilgiye uğrayınca İskender Bey Osmanlı saflarından kaçarak İslâm yeminini bozdu ve Alessio'da (Leş) ileri gelen Arnavut reisleriyle biraraya geldi. Orada kurtuluş mücadelesinin önderi olarak seçildi. Hemen ardından papa kendisini haçlı seferi kahramanı olarak tanıdı, Venedik ise onu yararlı bir condottiero olarak görüyordu. N.D. Simirnova ve I.G.Senkeviç'e bakılırsa, İskender bir halk ordusu toparlamayı başarmıştı (87). A. Buda ise onun 1444'de Leş dolaylarındaki küçük feodal soylulara toprak bağışlayıp destek gördüğü kanısındadır (88). Ancak soyluların büyük bölümü kendisine akrabalık bağlarıyla bağlıydı. O nedenle İskender bey yalnızca feodal bir bey değil, aynı zamanda kabile prensiydi de. Kuzey Arnavutluk'ta 8-10 bin kişilik bir ordu kurmaya başlandı. Ama kendi yakın çevre-

84 *Pulaha, S.*, Sur les causes des insurrections des annees 30 du XVe siècle en Albanie. Studia Albanica IV. 2. 1967, S. 35. Zwischen 1419 und 1430 waren es 77%: S. 33.

85 *Buda, A.*, La place. S. 66, 69; *Inalcik, H.*, Timariotes, S. 129.

86 *Pulaha, S.*, Les Kastriote devant la conquête ottomane des annés 1420 - 1430. Studia Albanica VIII, 1. 1971, S. 119, 121; *Inalcik, H.*, Iskender Beg, S. 139. Burada subaşı terimi doğrusudur, sancakbeyi yanlış.

87 *Smirnova, N. D./Senkeviç, I.G.*, S. 88.

88 *Buda, A.*, Georges Kastriote - Skanderbeg et son epoque. Studia Albanica IV.

sinden devşirebildiği askerlerin sayısı 2-3 bin kişiyi aşmıyordu. Başarılarını iyi hesaplanmış bir partizan taktiğine borçluydu. Partizanların elinde ateşli silâhlarla donatılmış olup hareket ya da geri çekilme üsleri olarak yararlandıkları Steluş, Letrella, Kruje gibi bazı kaleleri vardı. Koyun postu ve tuz ticareti yaparak karşılığında İtalya'dan silâh alabiliyorlardı (89).

Venedik'le ilişkiler baştan beri gergindi. Arnavutluğun siyasal olarak güçlenmesi onların hiç işine gelmiyordu. Oysa İskender Bey'in başlıca amacı da buydu, bu güçlenmeyi sağlıyamadıktan sonra Türklerle başa çıkabilmeyi bekliyemezdi. O nedenle Venedik üslerini kendi topraklarına katmakta diretiyordu ki bu durum 1446-48 yıllarında açık bir uzlaşmazlığa dönüştü (90). Venedik, II. Murad'la birlikte hareket etmeyi planlarken İskender Bey Napoli Kralı Alfons'un dostluğunu sağladı. Sahil kentleri, Venedik ve Dubrovnik'le ticarî ilişkileri yüzünden birbirlerine sıkı sıkıya bağlı feodal beylerin yönetimi altındaydı ve bu nedenle de Kastriota'lardan yana çıkamazlardı (91). Mücadele, Venediklilerin kısa yoldan halletmek istedikleri Danja (Dagno) kenti yüzünden başladı. Venedikliler Türklerden yardım bekliyorlardı, hatta 27.6.1448 tarihli bir senato kararnamesinde şöyle deniyordu: «Skanderbeg (İskender Bey) non modo de Albania, sed de mundo ejiciatur» (92). Hunyadi Yanoş'un 1448'de Amselfeld'de uğradığı yenilgi Arnavutluk için yeni tehdit ve tehlikeler yarattı. Ama kıyı kentlerinin feodaller birliğinde de çatlaklar başgösterdi. Bunlar kendi özerkliklerinden endişeye kapıldılar ve Napoli donanma kaptanının savaş açısından gerekli gördüğü merkezîyetçi önlemlere karşı çıktılar (93).

II. Murad 1450'de Kruje kalesini boş yere kuşattı. Beş ay süren boğuşmalarda Türk birlikleri ağır kayıplar verdi. Gerçekten İskender dağlardan inerek bu birliklere arkadan saldırıyordu. Papa V. Nikolas İskender Bey'i «athleta christi» ilân ederek bütün Lâtin hükümdarlarını ona yardım etmeye çağırdı. Ama Kruje kendini kuşatmadan hâla kurtaramıyordu (94). Kuşatmacılar ancak Napoli Kralı Alfons'un müdahalesinden sonra 1451'de çekildiler. İskender Bey sonunda kendi toprakları üzerinde kralın senyörlüğünü tanı-

89 *Inalcik, H.*, İskender Beg, S. 139.
2. 1967, S. 18.
90 *Jorga, N.*, Notes et extraits III, S. 224f.
91 *Senkeviç, J.G.*, S. 75.
92 *Pall, F.*, Skanderbeg et Janco de Hunedoara (Jean Hunyadi). Studia Albanica VI. 1. 1968, S. 108.
93 *Smirnova, N. D./Senkeviç, I.G.*, S. 92.
94 *Jorga, N.*, Notes et extraits III, S. 260f.

mak zorunda kaldı ve Kruje'yi de ona bıraktı. Bunun üzerine bazı Arnavut birlik komutanları Napoli Kralının saflarını bırakıp Türklerden ve onlarla şibirliği yapan Venediklilerden yana geçtiler (95). Napoli müdahalesinin olumlu bir sonuç getirmediği anlaşılınca İskender Bey 1453'de İtalya'da Alfons'la görüşmeye gitti. Bu görüşmelerden anlaşıldığına göre, Kastriota krala biat etmiş değildi ve 1453'de yeniden Kruje'nin hâkimi oldu (96). Ayrıca 1000 kadar paralı İtalyan askerinin Arnavut isyancılara yardımcı olması isteniyordu. 1455 ağustosunda Karamanoğlu İbrahim İtalyan elçisi Giovanni Mocenigo aracılığıyla papa III. Kalixt (1455-58) ile ilişki kurdu. Bir haçlı seferi düzenlemeyi hayal eden Papa'ya, II. Mehmed'e karşı hem Asya hem Avrupa'dan ortak bir saldırıya geçmeyi öneriyor ve 30.000 askerle gelmesini beklediği İskender Bey'e de baş rolü veriyordu (97). Fransa Kralı VII. Charles ise papanın haçlı seferi plânlarını çocuk oyunu sanıyor, papanın kendisini de ileriyi peygamberce sezinleyen biri olarak görüyordu (98). Oysa İskender Bey 1455 yazında paralı İtalyan askerleriyle Berat'ı kuşatmış, ama İsa Bey'e yenik düşmüştü, sonunda ağır kayıplar vererek Leş'e çekilmek zorunda kaldı. 1457'de ise Türklerin Kruje baskınını püskürtüyor, düşman karargâhına girip Hamza Bey'i esir alıyordu (99). Roma'da Hıristiyanlık kahramanı olarak göklere çıkarıldı, «kutsal mihrabın başkomutanlığı»na atandı ve kendisine yılda 500 dukalık bir gelir bağlandı. Ragusalılar daha 1453'de İskender Bey'i bütün Hıristiyan krallarına örnek olacak insan diye niteliyorlardı (100).

1458'de kral Alfons öldü. Roma kendisine moral destek vermekten başka birşey yapmayıp ne para ne de asker gönderince İskender, tüm maddî desteklerinden yoksun kaldığını anladı. Bunun üzerine 1460'da Osmanlı feodal otoritesini tanıdı ve yardımcı askeri birlik göndermek, her yıl koyun sürüleri şeklinde aynî haraç ödemek ve devşirme yetiştirmek gibi yükümlülüklere boyun eğdi (101). Sultan'la silâh bırakışmasını 1463'de yeniledi, ama kendisini köstekleyen bu yükümlerden kurtulmak için Türklerle Venedik arasında patlak veren savaştan yararlanmasını da bildi. Venediklilerin

---

95 Özellikle Balsha, Dukagin und Dibra: *Inalcik, H.*, Iskender Beg, S. 139.

96 *Biçoku, K.*, S. 60.

97 *Pall, F.*, Skanderbeg et Ianco de Hunedoara, RESEE VI, 1968, S. 15f.

98 *Naçi, St., N.*, S. 77.

99 *Inalcik, H.*, Iskender Beg, S. 140.

100 «speculum et exemplum sitis cunctis christianorum principibus universisque nationibus et nomen vestrum eterna fama consecrabitur». *Jorga, N.*, Notes et extraites II, S. 460'

101 *Critobul*, lib. III. 16. 8. S. 249.

Kruje kalesini işgal etmelerine izin verdi. Ancak II. Mehmed savaşı Peloponnes'te olduğu gibi acımasız bir şiddetle yönetiyordu. 1460'da Türklerin eline esir düşen tüfek yapımcısı Jörg'un anlattığına göre, Mehmed iki kaleyi ele geçirdikten sonra içerdeki tüm askerleri 12 yıl boyunca kazıklara bağladı (102). Hatta 1452'de Dukas bir Venedekli kaptanın kazığa oturtularak öldürüldüğünden söz ediyor (103).

Mehmed, sadizme varan vahşetini, Bizans başkentine zaferle girdikten sonra da göstermekte gecikmedi. Cellâtlar Bizans büyüklerinin karıları ve çocuklarını onların gözleri önünde katledip doğradılar (104).

Napoli'nin müdahalesini sağlamak için İskender Bey kral Ferdinand'a vasallik yemini etti, buna karşılık Monte Sant'Angelo ve San Giovanni Rotondo fieflerini aldı ve kendisine yılda 1200 dukalık bir gelir tanındı (105). Bu sırada Ohrid ve Niş sancak beyleri Arnavutluğa aralıksız baskın veriyor ve İskender Bey'i dağlara çekilmeye zorluyorlardı. Mehmed, 1466'da oğlu II. Beyazıd'a yazdığı bir fetihnamede, savaşı başlattığını, çünkü barışı Arnavutların bozduğunu bildiriyordu. Altı önemli kaleyi fethetmiş ve yeni bir kaleyi, Elbasan'ı inşa ettirmişti (106).

İskender Bey 1466'da çok sıkıştığını fark ederek Roma'ya koştu, ama bula bula ancak 5000 dukat bulabildi. St N. Naçi papalığın yanlış politikasını kınamaktadır. Çünkü papa donanma yapımına dev meblâğlar ayırmakta, kuzeyde cephe kurmak amacıyla Macar kralı Matthias Corvinus'a 1465'de 135.000 dukat göndermektedir. Oysa İskender Bey ekmek kırıntılarıyla mı yetinecektir? (107). Besbelli ki papalık çevreleri Arnavutluğu esas savaş alanı olarak görmüyor, yeni bir «uzun yürüyüşü »ve boğazların etkin biçimde ablukaya alınmasını hesaplıyordu. O nedenle de Papa II. Paul (1464-1471) usanç veren bu adamı Roma'dan bir an önce iteklemek istedi (108). Kral Ferdinand bile kendisine boş vaatlerde bulunmaktan başka bir şey yapamadı.

---

102 «Mehmed iki korunaklı yeri yaktı, çocukları da 12 yıl kazığa bağlı tuttu» *Jörg von Nürnberg*, S. 6. 1456'da Bosna'da top dökümcüsü olarak çalışmaya başlamıştı. Türklere esir düşünce Sultan onu dökümcübaşı yaptı.

103 *Dukas, XXXV*, S. 248.

104 «nam primo uxores et filios in praesentia parentum et maritorum fecit occidi et postes viros ipsos, eo videndendo, fecit in frusta minutatim considi...» *Heinrich von Soemmern* in: La caduta II, S. 86.

105 *Biçoku, K.*, S. 58f.

106 *Inalcik, H.* Iskender Beg, S. 140.

107 *Naçi, St. N.*, S. 78.

108 *Biçoku, K.*, S. 66.

Nedir ki II. Mehmed Lâtinlerin bir koalisyon oluşturmasından yine de çekiniyordu. 1467 haziranında büyük bir orduyla Arnavutluğa girdi, Durazzo'ya doğru yürürken Mehmed Paşa'yı da İşkodra'ya doğru yolladı ve Kruje'ye yaklaştı. İskender Bey sahile doğru çekilmek ve sonunda Leş kentine sığınmak zorunda kaldı. Orada 17.1.1468'de öldü.

II. Mehmed Leş'i aldıktan sonra 1478'de İskender Bey'in mezarını açtırıp kemiklerini halkın önüne sergiledi. Uyduruk hikâyeler düzen geveze Mario Barlezio'nun iddiasına göre kimi müslümanlar, onun bazı kemiklerini alıp altın ya da gümüşle çerçevelettikten sonra muska olarak kullanmışlar. Böylece bu yenilmez kahramanın cesaret, soğukkanlılık ve başeğmezlik gibi nitelikleri kendilerine de geçsin isterlermiş (109).

Arnavutluğu, boyunduruğuna alıp islâmlaştırmakla Mehmed yalnız İtalya'ya karşı bir saldırı üssü olarak kullanmakla kalmayıp imparatorluğun askerî potansiyelini de hiç azımsanamayacak ölçüde güçlendiren bir başarı kazanmıştı. Rumeli'de böylece Bosna ile birlikte bir müslüman kuvvetler yığılımı meydana gelmişti ki bu, imparatorluğun Avrupa bölgesinin uğrayabileceği bunalımlara karşı gelecekteki iki yüz yıl boyunca direnebilme olanaklarını garantiye alıyordu.

Buna karşı Valahya (Ulahya, Eflâk) içlerine doğru genişleme harekâtı yalnız kayıplarla değil, apaçık yenilgilerle doluydu. II. Mehmed, «kazıkçı» Vlad Tepeş'in (1456-1462) kişiliğinde kendinden üstün birini bulmuştu. Chalkokondyles, Kazıkçı veya Kazıklı Voyvoda'nın prensliğini garantiye alabilmek için kadın, erkek, çocuk demeden kısa zamanda 200.000 insanı kazıklara oturttuğunu anlatır (110). «Romanya Tarihi»nin yazarları Vallahya'yı Türklere ve onların yöredeki gizli ve açık yandaşlarına karşı savunabilmek açısından, bu terörü başarılı bir önlem olarak yorumluyorlar. Bu zulümlerde aşırıya kaçmasının nedeni olarak, hospadar'ın kendilerine ekonomik ve siyasal açıdan zulmettiği Transilvanya Saksonlarının duyduğu nefret gösteriliyor. Babasını ve kardeşini öldüren hain boyarlar'ı Vlad Tepeş'in zorla sindirdiği söylenir. Ama halk, onu yine de âdil ve iyi bir hükümdar saymış, onu iç ve dış düşmanları yenen ve prensliğine hıristiyan Avrupa devletleri arasında saygınlık kazandıran, huzur ve barış getiren bir prens olarak görüyormuş (111).

---

109 *Babinger, F.*, Mehmed II., S. 283, 401.

110 «osper gar oi empedosai tin egemonian» *Chalkokondyles, L.*, IX. S. 500 ((Bonner Ausgabe).

111 Istoria Rominiei II, S. 470, 477; *Ene, G.*, Romanian folklore about Vlad Tepeş. RESEE XIV, 1976, S. 581 - 590.

Oysa o, Moldavya prensi Büyük Stefan (1457-1504) gibi, tacı adaylar arasından seçim sonucunda değil, gasp yoluyla ele geçirdi. Ordudaki komutan kadrosunu yenileyerek erkekleri askere çağırdı, önemli devlet görevlerine kendi adamlarını oturttu (112).

Stefan'ın yüksek soylulara duyduğu güvensizliğin haklılığı Moldavya'nın 1470'de düştüğü nazik durumda açıkça ortaya çıktı. Ülke, Macarlar, Türkler ve Kırım Tatarları tarafından hemen hemen aynı zamanda yakılıp yıkıldığında, **boyarlar** (Yüksek soylular-Y.Ö.) prensin kayınbiraderi İsaia başta olmak üzere bu saldırganlarla hemen anlaşıvermişlerdi (113).

Vlad ise ortalığı sükuna kavuşturmak için hasımlarını fiziksel olarak ortadan kaldırmaya çalıştı. Sultan'ın haraç isteklerini bildirmek üzere gönderdiği elçinin sarığını, karşısına çıplak başla çıkmadığı gerekçesiyle kafasına çiviledi (114). Türk imparatorluk topraklarına baskınlar düzenliyerek genç yaşlı kimi bulduysa öldürttü. Evlerini yıkarak ateşe verdi (115). Bu asî prensi cezalandırmak üzere yola çıkan Hamza bey 1461'de sık ormanların ortasında pusuya düşürülüp hayatını kaybetti. Askerleri kazıklara geçirildi (116).

Vlad Tepeş ve yanındakiler işkenceyle öldürülenlerin acılarını zevkle seyrettiler. Kokuşan cesetlerin kokusundan özellikle hoşlanan prens «dinlenmek» için kazıklarla dolu orman yollarında gezinirdi (117).

II. Mehmed'in bu türden aşağılanma ve yenilgilere katlanması beklenemezdi. Dukas'ın 150.000 kişi tahmin ettiği bir orduyla 1462'de yola çıktı (118) ve Nisan ayında Valahya'ya girdi. Türk kaynaklarına ve Kritobulos'a göre, Sultan'ın zaferi kazanmış olması gerekiyor (119). Ama B.T. Campina'nın on ayrı hıristiyanın kaleminden edindiği bilgilere göre, aslında Vlah'ları zaferi söz kousudur. Herhalde Osmanlı seferinin yenilgiyle sona ermiş olması lâzım (120). Şurası kesin ki Mehmed Valahya'ya ne boyun eğdirebildi ne de im-

---

112 *Grigoraş, N.*, Inceputurile domniei lui Ştefan cel Mare (1457 - 1459). Studii şi cercetari ştiintifice istorie VIII. Iaşi 1957, S. 52, 53 - 55.

113 *Cihodaru, C.*, Observatii pe marinea izvoarelor privind unele evenimenti diu istoria modavei intre anii 1467 - 1474. Ebenda, VIII, 1957, S. 15, 20f.

114 *Dukas*, XLV, S. 344; *Babinger, F.*, Mehmed II., S. 217.

115 *Chalkokondyles, L.*, IX. S. 502 (Bonner Ausgabe).

116 *Dukas*, XLV, S. 344.

117 *Babinger, F.*, Mehmed II., S. 217.

118 *Dukas*, XLV, S. 344. Die Zahl 250.000, welche die «Istoria Rominiei» angibt (S. 471), ist zu hoch gegriffen.

119 *Critobul*, lib. IV. 9. 10. S. 293, 295.

120 *Câmpina, B.T.*, Victoria oştii lui Tepeş asupra sultanului Mehmed al II. — lea. Studii XV, 1962, S. 555.

paratorluğa katabildi. 1470 ve 1476 yıllarında Moldavya'ya yapılan seferler de acımasız savaş tekniğine rağmen başarısızlıkla sonuçlandı. Peloponnes'de olduğu gibi, yeniçeriler, azaplar ve akıncılar yenilen düşmanlarının kafalarından «kule» ler diktiler (121).

Nedir ki Moldavya prensliği Osmanlıları rahat bırakmıyordu. Ülkenin tarım ürünleri, yanında balık zenginliğiyle ünlü Tuna deltasındaki Kilia ve Karadeniz kıyısındaki Cetatea-Alba'nın stratejik konumları vardı. Buraları Kaffa (Kefe-Y.Ö.), Rusya, Tatar, Macar ve Polonya mallarının geçiş noktalarıydı, fethedilmesi beklenen yörelerdi. Stefan 15. yüzyılda bu yöreden yılda 11.200 kg. balık alıyor, Braşov ise 250.360 akçe ya da 5.000 altın dukat değerinde 308.825 kiloluk ithalatta bulunuyordu. Hermannstadt ve Braşov'un yıllık balık alımları 16.000 florin tutuyordu. Osmanlı komutanları bu Karadeniz kıyı kentlerinin plânlarını ele geçirdiler, ama ancak 1484 ve 1511'de fethedebildiler (122).

II. Mehmed'in Macaristan ve Belgrad'a yönelik seferleri ise söz konusu iki Rumen prensliğine karşı mücadelesi kadar talihsiz geçmedi. Daha 1455'de Büyük Sultan'ın Belgrad'a doğru sefere çıktığı şayiası yayıldı. Ama Macar magnatlarının (prens, rahip, soylu, büyük arazi sahibi-Y.Ö.) umursadığı yoktu. Bunların çeşitli yerlerde toprakları ve istedikleri gibi yönettikleri mızraklı birlikleri vardı. Hunyadi'nin elinde ise, Türklerle Sırbistan'da başa çıkabilmek için sadece birkaç birlik kalıyordu. Ancak bunların üstün kuvvetler karşısında hiç bir şey yapacakları yoktu. 1456'da Türkler Belgrad önlerine geldiler, Macaristan'ı tehdit ediyorlardı. 1444'de olduğu gibi Hunyadi birliklerini yeniden köylüler ve paralı askerler arasında topladı. Bunlar koşa koşa geliyorlardı. Papa III. Kalixt yeni bir haçlı seferine çağırıyor, fransisken rahip ve inkvizatörü (katolik kilise yargıcı-Y.Ö.) Johannes Capistrano, Polonya, Almanya, Macaristan

121 *Aşiqpaşazâde*, cap. 153, S. 262.

122 *Beldiceanu, N.*, La Moldavie ottomane à la fin du XVe siècle au début du XVIe siècle. RI XXXVII, 1969, S. 239 - 264. *Kissling, H.J.* ayrıca Kilia'nın II. Bezıd zamanında açık deniz filosu inşa ettirmek bakımından önemine değiniyor. Betrachtungen über die Flottenpolitik Sultan Bâjezîds II. (1481 - 1512), Saeculum 20, 1969, S. 36f. 15. yüzyılın ikinci yarısında Sultanlar, Karadenizi bir Türk denizine dönüştürmek amacındaydılar. Vgl. *Beldiceanu, N.*, Kilia et Cetatea Alba a travers les documents ottomans. R. XXXVI, 1968, S. 217. Zuletzt hob *Z.P. Pach*, Karadeniz yolunun ekonomik önemini vurguluyor. 14. ve 15. yüzyıllarda baharat v.b. her türlü doğu ürünleri Macaristan ve Transilvanya'ya Vâlahya (Eflâk) üzerinden Karadeniz limanlarından ulaştırılıyordu. Bu yol Levante - Polonya arasındaki anayol işlevini görüyordu. Le commerce du Levant et la Hongrie an Moyen Age. Annales ÉSC 31, 1976, S. 1176 - 1194, bes. S. 1188.

ve İtalya'da dolaşıyor, haçı okuyup üflüyor, boyuna vaaz veriyordu. Egemen sınıflar çekimserdiler. Hatta İtalyanların sadaka ve bağış toplama hevesi de coşku yaratmadı. Papanın çırakları ve çömezleri 1457'de Pavia'da ancak 260 gr. altın değerinde bağış toparlıyabildiler (123). Köylüler, zanaatçılar ve maceracılardan oluşan haçlıların başında askeri bir yönetim yoktu. Viyana'dan Bohemya ve Polonya'dan yollara dökülüp Belgrad'a doğru ilerliyorlardı. Bu yığınların birçoğu yerlerine vaktinde ulaşamıyorlardı. Hunyadi iyi silâhlanmış 10.000 kişilik bir Macar ordusu kurdu. Buna karşılık haçlı ordusu tam anlamıyla bir halk ordusuydu, başlarında irili ufaklı papazlar ve rahipler vardı.

Mehmed, emrindeki deneyimli topçulara hacet kalmadan bu savunma ordusunun hakkından kolayca geleceğine inanıyordu. Kenti tamamıyle çembere alabilmek için Tuna'ya 200 savaş gemisi soktu, ama Macar ve Sırpların balıkçı ve ticaret tekneleri bu filoyu batırıverdiler. Ölümü göze almış olan haçlılar karşı saldırıya geçerek düşmanın topçu mevzilerine kadar girdiler ve sonunda öfkesinden köpüren Sultan'ı geri çekilmeye zorladılar. Artık Macaristan'ın fethedilmesi düşünülemezdi (124). Gerçi 1459/60'da bütün Sırbistan Osmanlıların ellerindeydi, ama Hunyadi'nin halefi Matthıas Corvinus'la yeniden mücadeleye girmeleri kaçınılmazdı, üstelik onlarda 1456 seferinin iradesi kalmamıştı. Mehmed, tıpkı II. Murad gibi şunu teslim etmek zorunda kaldı ki Hıristiyan savunmasının kuzey ucunu kolay ele geçiremiyecek ve Rumeli'de uygulamak istediği strateji anlayışı burada tıkanacaktı.

Kuzey cephesindeki direnmeyi böylece yokladıktan sonra gözde projesi olan İtalya sorununa yöneldi.

F. Babinger Niccolo Sagundino'nun şimdiye kadar pek dikkate alınmamış olan bir açıklamasına dikkati çekiyor. Bu açıklamada değinilen eski Osmanlı kehânetlerine göre, bir Türk padişahı çıkıp kâfirlerin ülkesini, yani **kızıl elma**'yı ele geçirecek ve onu hep elinde tutacakmış. Mehmed bu kızıl elmayı Roma ile özdeş tutuyordu (125). Napoli kralı Alfons'a 1454'de gönderdiği bir yazıda Sagundino şöyle diyor: «innixus vaticiniis et praedicationibus quilbus dam quae sibi regnum İtaliae et urbis Roma expurgnationem promittunt; ait sibi concedi coelitus Constantini sedem, hac vero Romam esse,

123 *Aleati, G.*, Contributi pavesi per le crociate quattrocentesche. Bollettino della Società pavese di storia patria. N. S. I. 1946, S. 102.

124 *Székely, Gy.*, S. 21 - 23.

125 *Babinger, F.*, Aufsätze und Abhandlungen I. S. 184f; *Massignon, L.*, Textes prémonitoires et commentaires mystiques relatifs à la prise Constantinople par les Turcs en 1453. Oriens VI/1. 1953, S. 10 - 17.

non Constantinopolim videri aequum valdeque congruere, quasi filiam vi ceperit, hanc etiam matrem capere posse» (126).

Arnavutluğun fethiyle ilk adım atılmıştı. Bundan sonraki adım 1463'de Venedik'le bağların koparılmasıyla atılmış oldu. Cumhuriyet Arnavutluk üsleri yüzünden hızla bir malî çöküntü içine yuvarlanıyordu. Pronoia sahipleri vergi görevlileriyle anlaşıyor ve ürünrantları teslim etmiyorlardı. Bir yandan devlet kasası boşalırken, yerel yöneticiler de öte yandan tüm yönetsel emirlere karşı çıkıyorlardı. Savaş koşulları ise görevlileri yeni yükümlülükler icat etmeye zorluyor, bu da halkın tepkisine yol açıyordu. Küçük Arnavut feodal soyluları kendi yükümlülüklerinden kaçıyor ve köylülerin teslim ettikleri rantları ceplerine indiriyorlardı (127). Venedikliler, kendi kolonilerindeki Arnavut ve Rumların askere alınmasını yasaklamışlardı; arnavutların 1423'de Modon ve Koron'da olduğu gibi kitle halinde aralarına sızmalarını istemiyorlardı, ama (ucuz-Y.Ö.) işgücüne olan talep yüzünden bu yasağı yumuşatmaya gittiler. Ancak 1453 sonrasında Rumlar, Venedik topraklarına üşüşünce bu kez yeni efendilerini acımasızca sömürmeye kalktılar, onları kendilerine düşman hale getirdiler (128).

Venedik Cumhuriyetinin II. Mehmed karşısında verdiği savaş aralıklarla 1479'a kadar sürdü ve cumhuriyeti malî çöküşün eşiğine kadar getirdi. Euboa'yı yitiren Venedik, denizlerdeki üstünlüğünü yine de korudu (129). Osmanlıların kürekli açık tekneleri Venedik kalyonlarına karşı hiçbir şey yapacak durumda değillerdi. Türk filosu II. Mehmed zamanında tüm çabalara rağmen kara ordusuna yardımcı bir araç olmaktan öteye gidemedi. Ancak korsanlık ve kıyıya yakın adalara baskın vermek ya da sahil koruması yapmak açısından işe yarıyordu (130). Açık denizlerde kafa tutacak duruma ancak II. Beyazıd zamanında gelebildi.

Savaş 17 yıldır sürerken bırakın Fransa ve İspanyayı, İtalya'da bile kimse Venedik için parmağını oynatmadı. Floransalılar nefret

---

126 *Sagundino, Niccolo,* Ad serenissimum principem et invictissimum regem Alfonsum Nicolai Sagundini oratio. In: La caduta II, S. 132.

127 *Bozic, L.,* Le système foncier en Albanie vénitienne au XVe siècle. Bollettino dell'Istituto di storia della Società dello stato veneziano V - VI, 1963/64, S. 139f.

128 *Ducellier, A.,* Les Albanais dans les colonies vénitiennes au XVe siècle. Studi Veneziani X (1968) 1969, S. 55, 57; *Thiriet, F.,* Problemi dell'amministrazione dell'Istituto di storia della Società dello stato veneziano V - VI, 1963/64, S. 139f. Veneziana nella Romania, XIV - XV sec. Venezia e il Levante fino als secolo XV. Firenze 1973, S. 775.

129 *Thiriet, F.,* La Romanie, S. 436.

130 *Kahane, H./Tietze, R.A.,* S. 13.

ettikleri bu lagün'ler kentinin askerî yenilgileri karşısında duydukları sevinci saklamıyorlardı (131). Hatta papa II. Pius'un 1459'da Mantua konsülünde sahneye koymak istediği Haçlı Seferi düşüncesini bile baltaladılar ve 1461'de Osmanlılarla Venedik aleyhine bir ticaret anlaşması yaptılar. Bununla birlikte Venedik Doğ'u Cristofo Moro (1462-1471) senyörlere yazdığı 4.6.1463 tarihli mektupta «saevissimus atque acerrimus Christiani nominis hostis, Thurcorum princeps»'e karşı yardım dileğinde bulunuyordu, bu arada Türklerin Grekleri boyundurukları altına aldıktan sonra artık İtalya'yı tehdit ettiklerini vurguluyor, daha şimdiden Dalmaçya'da bulunduklarını ve Apenin yarımadasına çıkmaya hazır olduklarını belirtiyordu (132). Üstelik «Onlar meclisi» de aynı yılın ekim ayında, kendisine 10.000 dukat ve ayrıca yılda 1.000 dukatlık gelir vaat edilen bir dominiken rahibinin Sultan'a başarılı bir suikastta bulunacağını umut ediyordu (133).

Oysa papanın uyarılarına rağmen Floransa oportünist bir Osmalı politikası gütmekte kararlıydı. Üstelik pape II. Piusda Venedik yararına yeni bir haçlı seferi tezgâhlama projesine pek yatkın görünmüyordu. Cumhuriyetin niyetlerinden kuşku duyuyor, senato eğer Sultanla ilişkilerini kopardıysa, buna Mora'nın dünya ticaretindeki önemi; özellikle yılda 300.000 dukalık gümrük gelirlerinden dolayı karar verdiğini açıkça söylüyordu (134).

Venedik artık bu acı deneyimleri unutmadı, 1479'dan sonra politikasını H.J. Kissling'e göre, şu üç hedefte yoğunlaştırılacaktı:

1) Doğu Adriyatik kıyısına yönelik politikasını Macaristan'ı bu bölgeden uzak tutan türk-dostu bir tutum çerçevesinde biçimlendirmek.

2) İtalyan adalarındaki etkinliğini, Epirus ve Mora limanlarını genişletmek.

3) Sonunda Kıbrıs'ı işgal etme amacıyla Mısır'la ticarete yönelmek (135).

Mehmed'in İtalya'ya ayak basma isteğinin belirtileri çoğalınca Venedik birden tarafsız kaldı. Collegio (yöneticiler kurulu-Y.Ö.)

---

131 *Babinger, F.*, Aufsätze und Abhandlungen I., S. 192.

132 *Derselbe*, Lorenzo de Medici, S. 308f.

133 *Thiriet, F.*, Déliberations II, Nr. 1637 (29.30.1463).

134 *Babinger, F.*, Johannes Darius, S. 38. Papanın ölümü üstelik İtalyan devletlerini bir haçlı seferine katılma yolunda istemiye istemiye verdikleri sözden de kurtardı. Brindisi kampını ilk terk eden Christofo Moro oldu, bak. *Serra, A.*, Relazioni del Castriota con il papato nella lotta contro i turchi (1444-1468). Archivio storico italiano 115, 1957, S. 49.

135 *Kissling, H.-J.*, Venedig, S. 378.

üyeleri, Valona (Avlonya) sancakbeyi (Gedik) Ahmed Paşa ile uzlaşmaya oturmak niyetinde değildiler. Türklerin gönderdiği elçiye savaş durumunda tarafsız kalacakları konusunda kesin söz verdiler (136). Ama bu, Ahmed'in, çıkarma harekâtına yakın bir zamanda Apulya'da başlanacağını Senato'ya bildirmemiş olması anlamına gelmez. Aynı taktik, Sultan'ın 1480 martında Lorenzo de Medici'ye gönderdiği elçilik mesajı için de sözkonusudur: Elçi İtalya'ya değil, Rodos'a karşı bir girişimin söz konusu olabileceğini söylüyordu (137).

Hain rolünü Liguryalı fransiskenler üstlendi, bunlar Sultan'ın Rodos'u istilâ etmesini kolaylaştıracaklardı (138). Daha da kötüsü, İtalyan halkı bir Türk yönetimi düşüncesine alışır gibiydi. Battista Mantovano «de calamitate temporum» adlı kitabında, Adriyatik kıyısı halkının bu yönetimi iyice göze aldığını, hatta Ancona'lıların bunu pek âla arzuladıklarını yazıyor (139).

28.7.1480 günü Ahmed paşa Apulya'da karaya çıktı ve Otranto'da köprübaşı kurdu. Bu büyük bir çıkarma harekâtı olmaktan çok bir keşif birliğiydi. Ama kral Ferdinand'ın bu kadarcık bir birliği bile denize dökememiş olması çok daha şaşırtıcıydı. Bunu, ancak Mehmed öldükten sonra 1481 sonbaharında her yandan topladığı kuvvetlerin desteğiyle yapabilecekti. Gerçi iç-politikadaki anlaşmazlıklar kralın böyle bir girişimde bulunmasını zorlaştırmıyor değildi, ama elde bol miktarda mevcut ve iyi silâhlanmış kimi paralı asker birlikleri bu öncü Türk kıtalarını pek âla yok edebilirlerdi (140). Ferrante bu koşullarda, diyor, Sultan iyi ki Rodos'taydı ve kumandayı bereket ki kendisi üstlenmemişti.

İtalya macerasının bilmecemsi anlamı konusunda tarihçiler çok araştırmalar yaptı. Birçok bilgin bu olayı Bizans, hatta Roma imparatorluk düşüncesinin yeniden canlanışı olarak gördü ve görüyor. G.I. Bratianu, Mehmed'in Konstantinopolis'i fethetmesini gerçek bir restorasyon, ama VIII. Mihail'in 1261'de İznik'ten başkente dönüşünü çok gerilerde bırakan bir restorasyon olarak anlıyor (141). Ka-

136 *Bombaci, A.*, S. 171.

137 *Babinger, F.*, Briefschaften, S. 14.

138 Der Florentiner Benedetto Dei meldete: «E non posando l'arme ne per mare 10 Gran Turcho cercho e tentò d'aver l'Isola di Rodi per tradimento per la mani di due Frati di S. Francescho di Genova e di Riviera di Saona, e per la mani di Creci abitanti a Rodi». Text bei *Babinger, F.*, Briefschaften, S. 55.

139 *a.g.y.*, Aufsätze und Abhandlungen I, S. 185.

140 *Gukovskij, M.A.*, Oçerkiy istorii Italii 476 - 1918 godi, Moskova 1959, S. 105.

141 *Brâtianu, G.I.*, Etudes byzantines d'histoire économique et social. Paris 1938, S. 169. 16. yüzyıl hümanistleri bile Osmanlı İmparatorluğunu Bizans devletinin bir devamı olarak görüyorlardı. *Stânescu, E.*, Die Anfänge der Byzantinistik und die Probleme Südosteuropas im 16. Jh. Deutsche Historiker - Gesellschaft, Byzantinische Beiträge, Berlin 1964, S. 385.

hane ve Tietze'nin görüşleri de aynı yönde (142). H. İnalcık ise hükümdar ideolojisi ve bilincini «Sezar'ların mirası»na dayandırıyor. İç ve dış politikanın belirlediği bu miras çerçevesinde İnalcık, İslâm, Türk ve Bizans geleneğinin bir sentezini arıyor (143).

Kiev'li İzidor'un duyduğuna göre, Sultan Büyük İskender'in yaşam öyküsünü kendisine hergün arapça, grekçe ve lâtince olarak üç ayrı dilden okuttururmuş (144). Nicollo Sagundino, Sultan'ın İsparta, Atina, Roma ve Kartacalıların, antik çağın ötesi kral ve prensliklerinin tarihine büyük ilgi duyduğunu söylüyor. Ama onun gözünde en büyükleri İskender ve Sezar'mış (145). Rodos'lu Hospitalit Gottfried, Brandenburg Kontu (Graf) Friedrich'e yazdığı 30.6.1453 tarihli mektubunda, Konstantinopolis'in fethinden sonra Fatih'in yüreğinin gururla dolduğunu, İskender'in ününü aşamasa bile ona erişmeyi düşündüğünü belirtiyor. O Makedonyalı, silâhlarını İtalya'ya ve Batı dünyasına ulaştıramadığı halde, talihi yaver giderse, bunu kendisi yapmaya çalışacaktı (146). Dukas onu yeni bir İskender olarak niteliyor (147), Sphrantzes ise ona, Iskender'in, Augustus, Büyük Konstantin ve Theodosios'un eylemlerini okuduğu için hayranlık duyuyordu (148). Kritobulos'a göre, İskender, Pompeius ve Sezar onun ululaştırdığı kişilerdi (149).

Kimi temiz yürekli tarihçiler ve övgücü modern türk tarihçileri bu açıklamaları düpedüz kabul ediyor ve Else Hocks'un yaptığı gibi, Fatih'i kültürlü, her yenilik ve yüceliğe açık bir insan, tarih hayranı ve Hıristiyanlara karşı hoşgörü sahibi bir hükümdar yapıp çıkarıyorlar (150). T. Gökbilgin, onda kendisini Lorenzo de Medici gibi bilim ve sanata adayan bir rönesans prensini görüyor (151). P.

---

142 *Kahane, H./Tietze, K.A.*, S. 15. I. Dujcev in einer Rezension in der BS XXIV, 1963, S. 129.

143 *İnalcik, H.*, L'Empire, S. 85.

144 «Alexandri siquidem vitam quotidie audit arabice, graece et latine». *Isidor von Kiev* in: La caduta I, S. 78.

145 «...neque visus est Lacedaemoniorum, Atheniensium, Romanorum, Carthaginensium aliorumque regum et principum rebus festis accomodasse animum, Alexandrum Macedonem et G. Caesarem praecipue sibi imitandos delegit...» Sagundino it: La caduta II, S. 132.

146 *Jorga, N.*, Notes et extraites II, S. 498.

147 *Dukas*, XXXVIII, S. 271.

148 *Sphrantzes, G.*, I. 32. S. 93.

149 *Critobul* lib. I. 5. 1., S. 42.

150 *Hocks, E.*, S. 140.

151 *Gökbilgin, T.*, The great Turkish ruler Sultan Mehmed the Conqueror as a builder and an organizer. Lectures delivered on the 511th Anniversary of the conquest of Istanbul. Istanbul 1967, S. 30.

Wittek gibi olağanüstü bir bilgin bile, onu bir hümanist, bilimsel ilerlemenin hayranı, özgür düşünce sahibi, kısacası bir rönesans hükümdarı yapıp çıkarıyor (152).

Hiç kuşkusuz ki Mehmed'in vicdansızlık ve acımasızlık açısından kendi çağdaşlarına, örneğin —Vlad Tepeş gibilerinden hiç söz etmiyelim— Visconti ya da küçük İtalyan zorbalarına oranla daha da kötü olmadığı doğrudur (153). Yaptığı zulümler, çağdaş savaş yöntemine ve İtalyan rönesans prenslerinin gaddarlıklarına denk düşer (154). İşte bu yüzden Mehmed bir rönesans prensi, yani «antik çağın mirasını kurtarmak ve halkına, Helen ve Romalıların batık çağını sunmak isteyen» (155) biri olmaktan çok uzaktır. Fatih'in lâtince ve grekçe bildiği yoktu. Kritobulos açıkça şunu belirtiyor: «Arap ve fars edebiyatını olduğu kadar, arapça ve farsçaya çevrilmiş grek edebiyatını da çok yakından tanıyordu» (156). Trabzonlu Georg da, Fatih'in grekçe ve lâtince bilmediğini, bir çevirmenden yararlandığını anlatıyor (157). Yanındaki İtalyan danışmanlarına antik çağ kahramanlarının öykülerini okuturdu, ama bunu bir grek ya da romalı gibi davranmak için değil, onların askerî başarı ve zaferlerini nasıl kazandıklarını öğrenmek için yapardı. Batı ülkeleri ve onların savaş usullerini böylece daha yakından tanıyabileceğini umuyordu (158).

Fatih'in hıristiyanlarla ilgisi de bundan farklı değildir. Avrupa hükümdarlarıyla ilişkilerinde büyük çıkarlar sağlamak için hıristiyanların birçok kutsal emanetini elinde toplamıştı, böylece hıristiyan reaya'nın gerçek inanç ve boş inançları konusunda bilgi edinmek istiyordu (159). Hıristiyan dogmaları konusunda Gennadios ile üç kez tartışmış, patriark (patrik) da kendisine mezheplerle ilgili

---

152 *Wittek, P.*, Deux chapitres, S. 317.

153 *Babinger, F.* Mehmed II., S. 456.

154 *a.g.y.*, Maometto il Conquistatore e gli umanisti d'Italia. Venezia a l'Oriente fra tardo Medioevo e Rinascimento. Firenze 1966, S. 435. Macarların ölüleri nasıl aşağıladıkları savaş felâketinin bir örneği olarak gösteriliyor. Maroş yakınlarındaki 1479 Brotfeld muharebesini kazandıktan sonra S. Bathory ve Paul Kinizsi adlı komutanlar bir gece ziyafeti düzenlerler, Türk ölülerini çiğnerler ve Kinizsi, cansız yatan bir Osmanlı askerini kaldırıp dans etmeye başlar. Bu kan coşkusu seyredenlerin alkış ve kahkahaları boyunca sürüp gider: *Babinger, F.*, Mehmed II., S. 414.

155 *a.g.y.*, Mehmed II., S. 388.

156 *Critobul, lib. I. 5. 2.* S. 43.

157 *Patrinelis, Chr. G.*, Mehmed II the Conqueror and his presumed knowledge of Greek and Latin. Viator. Medieval and Renaissance Studies vol. 2. 1971, S. 354.

158 *Babinger, F.*, Aufsätze und Abhandlungen, S. 183f.

159 *a.g.y.*, Briefschaften, S. 100.

iki inceleme sunmak zorunda kalmıştı. Hıristiyan dini ile ilgili kesin ve resmî bilgileri elinin altında bulunduruyor, siyasal pratiğinde bunlara her an başvurabilmek istiyordu (160).

Öte yandan kendisini hıristiyanlığa döndürme girişimleri de eksik olmuyordu. A. Papadakis'in kanaatine göre, Sultan'ın Grek-Ortodoks mezhebine girmesini önlemek için papa II. Pius bile işe müdahale etmek zorunda kalacaktı (161). Büyük Sultan'a yazdığı bir mektupta papa, eğer katolik mezhebine girecek olursa kılıcının kınında kalabileceğini belirtiyordu, çünkü Hıristiyanlara bir Hıristiyan olarak hükmedebilmek için ne orduya ne de donanmaya ihtiyacı olacak, Sultan greklerin ve doğuluların imparatoru ünvanını alacaktı. «Bütün Hıristiyanlar seni yüceltecek ve uyuşmazlıklarında seni hakem bilecekler. Bütün ezilenler sana sığınacak, seni koruyucu efendileri olarak görecekler... Tiranları ezmek, iyileri korumak ve kötülerle mücadele etmek sana nasip olacak» (162).

Venedik papayı bu tür hayallerden uzak durması için uyarıyor, önce haçlı seferi düşüncesinden vazgeçmemesini salık veriyordu. Çünkü pahalıya malolsa da politika ancak böyle yapılabilirdi (163). Papa Pius'un yanından ayrılmayan grek hümanisti Bessarion da aynı şekilde muhalefet ediyor, 15.2.1465 tarihli Konsistorium'da Napoli'nin Sultan'a elçi göndermesine karşı çıkıyordu. Hıristiyanlığın can düşmanı olan biriyle ilişki kurmanın âlemi yoktu. Çünkü Mehmed, böyle bir ilişkiyi kendi çıkarları doğrultusunda kullanacaktı. O zaman Fatih zorbasının hıristiyan uyrukları için hiç bir kurtuluş ümidi kalmayacaktı (164). Bessarion böyle bir elçilik mesajı yazanın kendisi olmak istemiyordu. Bu durumda papayı Nikolaus Cusanus'un etkilemiş olması gerekiyor, çünkü ona göre İslâm Hıristiyanlığın «sapmış şekli» idi. Böyle olunca müslümanların kilisenin bağrına «geri dönmeleri» pek âla beklenebilirdi. Ve bu yüzdendir ki dinler arası bir diyalogdan yanaydı (165). Bizansın çöküşü, Kardinal'e göre, sadece **skizmatikler** (kilise ayrılıkçıları) için bir ceza değil, ama Türkler ile Hıristiyanlar arası diyalog için bir fırsattı, çünkü aralarında inanç bakımından zaten bir **concordantia** vardı (166).

---

160 *Papadakis, A.*, S. 94, 100.

161 *a.g.y.*, S. 95.

162 Edition des Briefes von *Gaeta, F.*, S. 195 - 224, S. 198, Übersetzung bei *Hocks, E.*, S. 151.

163 *Thiriet, F.* Régestes III. Nr. 3090 (11.10.1459), Nr. 3091.

164 *Babinger, F.*, Briefschaften, S. 84.

165 *Rescher, N.*, Nocholas of Cusa on the Qur'ân. The Muslim World 55, 1965, S. 198, 200.

166 *Gaeta, F.* S., 133f.

Daha 15. yüzyılın kırklı yıllarında bile İtalya'da, Roma ve Venedik'te birtakım papazlar ortaya çıkmış, bunlar Muhammed'in hıristiyan, hatta kardinal veya **legat a latere** (papanın gizli elçisi-Y.Ö.) olduğunu, doğuya kâfirleri Hıristiyanlığa döndürmek için gönderildiğini ileri sürüyorlardı (167). Papa Pius İslâm'ı olumsuzlamaya yarayacak bilgilerin derlenmesini Nicolaus Cusarus'tan istedi, çünkü o dinlerin birbiriyle uyuştuğunu değil, Fatih'in dininin gerek akıl-ruh gerek ahlâk açısından geriliğini ispatlamak peşindeydi (168). Gaetano ise, olsa olsa, muhatabına belki de ulaşamamış olan böyle bir yazının anlam veya anlatım tarzı bakımından, Cusanus'un «Cribratio» (Kopya-Y.Ö.)'sundan daha çok, kardinal İoannes Torquemada'nın «Contra pirincipales errores perfidi Machometi» (*) Y.Ö.) adlı kısa incelemesinin ruhuna uygun düştüğünü ispatlayacaktı. Bu İspanyalı (Gaeta-Y.Ö.) için, Hıristiyan inancını Muhammed'in »imansızlığındaki» ihanete karşı saldırgan şekilde savunmak gerekiyordu (169). Ancak papanin niçin ikili oynadığı bilinmiyor. Çünkü papa, bir yandan Mehmed'le barışçı bir uzlaşma yapar ve onu Hıristiyanlığa döndürmeyi hayal ederken, öte yandan da Torquemada'nın uyuşmaz tutumundan yana görünüyor ve bir Haçlı Seferine hazırlanıyordu. O nedenle, Gaeta'nın, Pius'un (Fatih'e-Y.Ö.) yazdığı mektupta, kendisinin de inanmadığı hümanist bir düşüncenin peşinde koştuğu yolunda verdiği bilgiler inandırıcı değildir (170). H. Pfeffermann'ın görüşleri bana daha akla yakın geliyor, yani Pius'un bu mektupta siyasal temas kurmak istemiş, Mehmed'den el altından bazı ödünler koparmayı düşünmüş, ama bununla Büyük Sultan'ı hıristiyan olarak vaftiz etmeyi aklından geçirmemiştir (171).

Trabzonlu Georg ise bambaşka bir girişimde bulunmuştu. «Peri aleteias» (gerçeklik ve doğruluk-Y.Ö.)'ında, İslâm ile Hıristiyanlık arasında özde bir farklılık olmadığını kanıtlamayı uğraşmaktadır. Mehmed tepki göstermeyince kendisiyle doğrudan ilişki kurmak ismişti. Batının güçsüzlüğü ve Türklerin duraksız ilerleyişinin sonun-

(*) «Muhammed'in dönekliğiyle ilgili temel yanılgılar» (Y.Ö.)

167 *Jorga, N.*, Notes et extraites II. S. 531.

168 *Gaeta, F.* S. 141, 179.

169 *a.g.y.*, S. 165 - 176.

170 *a.g.y.*, S. 192.

171 *Pfeffermann, H.* S. 81. Nach *Garin, E.*, La cultura filosofica del Rinsascimento italiano, Firenze 1961, S. S. 430ff., 1444 Varna fiyaskosundan sonra Pius'un, kendini hıristiyanların Türkler'e karşı birleşmesi yolunda monarşist bir fikre kapıldığı, dolayısıyla dinsel uzlaşmacı teorilerden vazgeçtiği ileri sürülüyor. Altmışlı yılların başında bu planlardan da geri dönecekti, çünkü haçlı seferi düşüncesini yeniden canlandırmak amacıyla elçiler yollamaya, din sorunlarını yeniden gündeme getirmeye kalktı.

da Hıristiyanlığı çökerteceğinden endişe ediyordu. Bu nedenle 1465' de İstanbul'a geldi, ama Sultan'ın huzuruna çıkamadı. Galata kendisine yolladığı bir mektupta, her iki dinin de Sultan'ın egemenliği altında bir mektupta, her iki dinin de Sultan'ın egemenliği altında birleştirilme önerisini tekrarladı.

«Certior sum futurum te, si modo vita supersit, totius terrarum orbis dominum atque imperatorem...» Georg ayrıca katolik kilise büyüklerinin liyâkatsiz ve kokuşmuş olduklarını da belirtiyordu: «in summa tamen dicendum, clericos pene omnes non Deo magis inservire quam luxui» (172). Bu saldırıları yüzünden papalık onu hapse attırdı ise de, ondan Sultan'ın yanında aracılık yapmak üzere yararlanmak istediği için yeniden serbest bıraktı. 1469'da Rumlara hitapla yazdığı bir yazıda, onların doğruluğa Romalı papazlardan ve Venediklilerden daha önem verdiklerini söylüyordu. Birkaçı dışında papazların çoğu tanrıdan vazgeçmişler, hele Venedikliler İtalya'daki elverişli durumlardan dolayı kendilerini yenilmez sanıyor, hatta dünyaya hükmetmek istiyorlardı (kentouten tou kosmou kratesein), ama yine de II. Paul'un, onun kuzenleri ile Platoncuların uyruklarıydılar (173). Venedik'e karşı kullandığı ifade tarzı Markus Cumhuriyetinden duyduğu derin hayal kırıklığını yansıtıyordu, oysa 1455'de yazdığı «comparatio philosophorum Aristoteles et Platonis» de bu cumhuriyeti örnek bir devlet olarak göklere çıkarmıştı. Venedik Platon yasalarını gerçekleştirmiş, hatta Platon'un öngördüğünden daha iyi bir devlet yaratmıştı. Böylece akılcılığa dayalı bir **res publica**'nın hiç bir zaman ulaşılamayacak ideal bir postülat değil, bir gerçeklik olduğunu söylüyordu (174). Georg o zamanlar, pek çok Bizanslı gibi, Venedik'in giderek Helenlerin koruyucu gücü haline geleceğini ve barbarları geri püskürteceğini ümit etmişti. 1469 tarihli yazılarında ise Mehmed'in hıristiyan hareketinin ve dünyasının otokratı haline ergeç geleceğini ilân ediyordu (175). Rumların buna karşı çıkmasına gerek yoktu. Çünkü Mehmed, tanrının tüm halkları din birliğine kavuşturmak üzere seçmiş olduğu sevgilisiydi. Sonunda İsa bile Türklere Avrupa'nın yollarını açıp Bizanslıları düştükleri sapkınlıktan ötürü cezalandırmak istememiş miydi?! (176).

172 *Ravegnani, G.*, S. 321f.

173 *a.g.y.*, S. 329.

174 *Gaeta, F.*, Giorgio di Trebisonda, le Leggi di Platone e la costituzione di Venezia. Bullettino dell'Istituto storico italiani per il Medio Evo N. 82. 1970, S. 491f., 496.

175 *Ravegnani, G.*, S. 329.

176 *Khoury, Th.*, Georges de Trébizond (1395 - 1484) avocat de l'union politico-religieuse de l'Islam et du Christianisme. Proce Orient. Chrétien 18, 1968, S. 320, 337.

Bu tür kuramlar Mehmed'in ve ûlema'nın elbette işine geliyordu, çünkü rumların sadakat bilincini güçlendiriyordu. Georg'un, böyle dinsel bir kaynaşmaya yönelik şekilde propagandasını yaptığı spekülâsyonların bu çevrelerce, tıpkı papanın vaftiz çağrısı gibi saçma olarak karşılandığı bellidir. Bedreddin ve Börklüce Mustafa'dan bu yana, Türk-İslâm dünyası ile Hıristiyanlığın Slav- Bizans dünyası iki ayrı küreye ayrılmıştı. Bu küreler gerçi birbirleriyle simbiyoz halindeydiler, ama bir sentez oluşturmuş değillerdi. Güneydoğu Avrupa'da Türkokrasi (Türk yönetimi-Y.Ö.) altında böyle birbirleriyle yanyana iki ayrı kültür yaşıyordu (177).

Ne Mehmed, ne onun ataları ne de torunları kendilerini Sezarlar ve de Basileus'ların varisleri olarak hissettiler. Onlar imparatorluklarını İslâmcı modellere göre biçimlendirirken Bizans etkilerine karşı durdular (178). Mehmed'in Rum görevlilerin çoğunlukta olduğu sekreteryası bile, Konstantinopolis'in fethinden sonraki 30 yıl içinde onun adını imparator ya da basileus olarak sadece bir kere anmaya cüret etti (179). Yoksa Mehmed'in askerî ünvanı Sultan ya da Büyük Vezir'di (180). Tuğrasında adı «Mehmed bin Murat Han, muzaffer daima» ünvanıyla anılıyordu (181).

Padişah Sultan Mehmed ve halefleri islâm dünyasında kültür öncülüğünü amaçladılar. O nedenle yüksek İran kültürüne uyum gösterdiler. Mehmed'in niyeti İstanbul'u aldıktan sonra kenti görkemli bir atmosfere kavuşturmak, islâm kültürünün temsilcilerini buraya toplamaktı. Siyasal ve askerî gücün büyümesine paralel olarak kent yüksek islâm kültürüyle uyum halinde gelişiyordu (182). Şeyhülislâmlık görevini Fatih bu nedenle yüceltti. Şeyhülislâm artık «ulemânın başı» niteliğini kazandı, II. Murad zamanındaki 30 akçeye karşılık gündeliği 300 akçeye yükseltildi. Bu görev devlet işlerinde artık bir çeşit dinsel arma'yı temsil ediyordu (183).

İmparatorluğun ulemâlaştırılmasını Mehmed büyük bir enerjiyle yürütüyor idiyse de karakterinin özünde yine de bir Türk hakanıydı. Kökleri Asya göçerlerine kadar uzanan ve onu Temuçin ve

177 *Perenyi, J.*, S. 101f.

178 Sp. *Vryonis Jr.* ile tamamıyla aynı görüşteyim: *Legacy*, S. 307.

179 10.7.1480 tarihli bir fermandan, bak. *Bombaci, A.*, S. 185.

180 *a.g.y.*, S. 274.

181 *Uzunçarşılı, I.H.*, Tuğra ve penceler ile ferman ve buyuruldulara dair. Belleten V. 1941, S. 15; *Beldiceanu, N.*, Les actes I. S. 43, A. 3.

182 *Sohrweide, H.*, Dichter und Gelehrter aus dem Osten im osmanischen Reich (1453 - 1600). Ein Beitrag zur türkisch-persischen Kulturgeschichte. Der Islam 46, 1970, S. 263, 288, 295.

183 *Pixley, M.M.*, S. 93.

Timur'a yaklaştıran bilinci yaşıyordu. 1468 İstanbul barış görüşmeleri sırasında Venedik elçisi Gherardo de Collis sonunda şu kanaate vardı: Sultan'ın amacı bir «Monarchia del Mondo» kurmaktı, yoksa onun sürekli bir barış istediği falan yoktu (184). Temuçin'in sarayında uygulandığı gibi, öğretmen ve yönetici olarak çalışan, ama Moğol devletinin ileri gelenleri üzerinde yine de hiç bir etkisi olmayan Çinliler neyse, Sultan'ın çevresindeki İtalya ve Yunanistan'dan gelme danışman, hekim ve sanatçıların da hiç bir rolü yoktu (185).

Osmanlı Sultanları açısından Türklük mirasının korunması, ok, yay, tuğ gibi eski Türk egemenlik simgelerini ya da han, bey, subaşı, beylerbeyi gibi ünvanları devir almış olmak anlamına geliyordu (186). Oğuz törelerine göre boyun atası oğullarına şu öğüdü vermişti: «Yay kimde ise onu daha yüksek mertebeye getir, ordunun sağ kanadını o kursun, çünkü yay hükümdara yakışır ok da elçiye» (187). B. Lewis'e göre, göçler ve kahramanlar çağına özgü amblem ve egemenlik imtiyazlarının, fetihçi devletlerin simgeleri arasında yer alması Türk hanedanlarının bozkır bilincini (kültürünü-Y.Ö.) yansıtmaktadır (188).

Mehmed'in Büyük İskender'e karşı duyduğu söylenen hayranlık, hiç bir şekilde klâsik geleneklere uymuyor, tam tersine Ahmedi'nin İskendernâme'sinden kaynaklanıyor. Ahmedi o klasik geleneğin doğuya özgü bir variyantını türkçeye çevirerek yeniden yazmıştı. Bu türkçe düzenlemeye göre, İskender sadece bir dünya fatihi ve kentler kurucusu değil, aynı zamanda dünyanın sonuna ulaşan bir kahramandı da (189).

Türk törelerine göre, Mehmed'in yanında başka bir yönetmen görmeye tahammülü olamazdı, ancak kölelere (Y.Ö.-kullara) katlanabilirdi. Doğruluğundan şüphe edilen söylentilere göre peygamber şöyle demişti: «Konsantiniye'yi fethedeceksiniz. Bu fetih kime, hangi bey veya ordulara nasip olursa, sağ olsun». Mehmed bu sözlerin kendisi için söylendiğine inanıyordu. Doğasında dindarlık yoktu, ama zarardan çok faydası vardır düşüncesiyledir ki 1453'den sonra islâm çevrelerinin başına oturttuğu dinsel zafer aylasından yararlanmazlık etmedi (190).

---

184 *Babinger, F.*, Johannes Darius, S. 59.

185 *Bartol'd, V.V.*, I. S. 453, 457.

186 *Lewis, B.*, S. 61.

187 *Reşid üd-din*, 16. S. 43.

188 *Lewis, B.*, S. 62.

189 *Babinger, F.*, Aufsätze und Abhandlungen I, S. 181.

190 *a.g.y.*, Doğu ve Batı Aydınlanmasında Fatih Mehmed. Südost-Forschungen XXII, 1963, S. 291. Eski Osmanlı kronikleri 1453'ten sonra Osman'ın Düşü

Despotluk emellerine karşı çıkan eski hıristiyan hanedanlarının ocağı söndürülmeliydi. 1463'te son Bosna kralı Styepan Tomaseviç'in kafasını Yayçe önlerinde kendisi uçurdu (191). Sultanların kendi adamlarından bekledikleri kayıtsız şartsız itaat daha II. Murad zamanında Bertrandon de la Broquière'in de gözüne çarpmıştı (192), ama Mehmed'in bu tür uyumsuzlara hiç tahammülü yoktu.

Sultan çağdaşları üzerinde tam bir dehşet görüntüsü saçıyordu. Dukas, Sultan'ı bir anti-hıristiyan önünde, insanları şeytani bir güleryüzle karşılamasını bilen bir anti-hıristiyan olarak görüyordu (193). O ikinci bir Nabukadnezar'dı (194). Sphrantzes, II. Murad'ın ölümünden sonra içini korkunç bir kuşku, derin bir hüzün kapladığını söyler (195). Çevresindeki en yakınları Sultan'dan ürküyor, ordu hayranlık duyuyor, büyük kitleler ise nefret ediyordu, onu seven kimse yoktu.

İmparatorluğun ulema kadrolarına teslim edilmesi, sonuç olarak sistemli bir feodalleşmeyi gösteriyordu. **Rumeli'deki geç-feodalizm** sadece bir katalizör rolü oynamakla kalmayacak, bellli bir ölçüye kadar devletin yeni ekonomik tabanını belirlemekte de rolünü oynıyacaktı (Y.Ö.-13).

2. Ekonomi ve Toplum

Mehmed daha **Çelebi** iken mülk sahiplerine haddini bildirmeye niyetliydi. Egemenliğini sağlamlaştırdıktan sonra onların bağımsız tavırlarını törpülemeye ve onları otokrasinin içine bütünleştirmeye çalışıyordu.

Emlâk kime aitti? V.P. Mutavçieva yedi kategori ileri sürüyor:

---

efsanesine sarıldılar. Bu düşe göre, Osman'ın göbeğinden bir ağaç çıkıp dallanıp budaklanmış, gölgesi tüm dünyayı kaplamış. İnsanlar onun gölgesinde barış ve huzura kavuşmuş. Osman'ın kayınbabası Şeyh Ede Bali eski söylencelere uzanan bu sanrılamayı dünyanın fethi ve egemenliğe bir çağrı olarak yorumlamış ve sülâleye kutsal bir hedef olarak göstermiş! *Kissling, H.-J.*, Vom Balkanreich der Osmanen vor der. Schlacht auf dem Amselfeld (1389). bak: Südosteuropa unter dem Halbmond. Untersuchungen über Geschichte und Kultur der südosteuropäischen Völker während der Türkenzeit, Professor *G. Stadtmüller* zum 65. Geburtstag gewidmet. Beiträge zur Kenntnis Südosteuropas und des Nahen Orients Bd. XVI, München 1975, S. 141f.

191 Benedetto Dei «Cronica» bl. 53'de böyle yazıyor. Alıntı yapan *Babinger, F.*, Aufsätze und Abhandlungen I, S. 191.

192 *Bertrandon de la Broquière*, S. 273.

193 »o proz tou antikroistou» *Dukas*, XXXIII, S. 232.

194 *a.g.y.*, XXVI, S. 252.

195 *Sphrantzes, G.*, III. ì. S. 211.

1 — Osmanlı hanedanının üyeleri, en başta kızları, kocaları ve çocukları,
2 — Vezirler,
3 — Yüksek memur ve birlik komutanları,
4 — Akıncı subayları ve çocukları,
5 — Anadolu Beyleri,
6 — Saray görevlileri,
7 — Devlet sorumluluğu yüklenen şeyh ve dervişler.

Bu arazilerden sağlanan gelirler tımarlardan sağlananların birkaç katını buluyor, genellikle en az 170.000 akçe tutuyordu (197). Mülk sahipleri toprakları üzerinde **sınırsız tasarruf** (kullanım) sahibi ve I. Beyazıd döneminden beri kendi ekonomik ve siyasal konumlarını sağlamlama mücadelesi içindeydiler. Mutafçieva'ya göre asıl feodal aristokrasiyi temsil edenler bunlardı (198). Bu mülkiyet kategorileri özellikle Anadolu'da pek yaygındı. Anadolu beylerinin Sultan'a karşı mücadelelerinde dayandıkları güç burdan geliyordu. Aynı şekilde kentleri de kendilerine bağımlı kılıyor ve konumlarını inatla savunuyorlardı (199). Mülk sahipleri bol bol vakıf kurmaktaydılar. Vakıf, ekonomik açıdan özel bir toprak kategorisi değildir, çünkü hukuksal bir irade beyanıyla mülkün dışında tutulmakta, ama bununla yeni bir mülkiyet biçimi doğmuş olmaktadır (200). Sultanlar, başlarda **Allod**'ların [Y.Ö.-Tımar (fief) rantı ödemeyen, serbestçe tasarruf edilip miras bırakılabilen, kısaca sipahi tımarlarının (feudum/fief) tersine, mutlak mülkiyet nesnesi sayılan toprak=Has veya Hassa Tımarı] vakıflara dönüştürülmesinden yana oldular ve bu girişimi, iyi bir örnek olsun diye **mirî araziyi bağışlama** yoluyla geliştirdiler. Böylece tımar sisteminin yolunu da açmış oluyorlardı (201). Ama I. Beyazıd zamanında sıkı bir merkezileştirme siyaseti uygulanmaya başlandıktan sonra, mülk sahipleri ya da beyler, ailelerine bırakılacak mirası ve ekonomik temelleri güvenceye almak için giderek vakıflar kurmaya ve **arazilerini vakıflara dönüştürmeye** başladılar (202).

Gazilerle birlikte Rumeli'ye gelmiş olan **dervişler** de vakıflara sahip oldular, ama buralarda yerleşim yapmak da zorundaydılar.

---

196 *Mutafçieva, V.P.*, Kim viprosa, S. 57 - 59.
197 *a.g.y.*, Agrarnite otnoşeniya, S. 97 - 98.
198 a.g.e., S. 107.
199 *a.g.y.*, Die Wakfe, S. 62, 67.
200 *Filipoviç, N.*, Pogled, S. 21.
201 *Mutafçieva*, Agrarnite otnoşeniya, S. 124.
202 a.g.e., S. 129.

Çoraklaşıp çölleşen arazi kesimlerini yeniden tarıma açmak üzere 14. y.yılda **savaş komutanları ve subaylar da emlâk sahibi** olmuşlardı. Ancak I. Beyazıd'tan sonra Sultanlar daha dikkatli davrandılar. 1443/44 yıllarındaki olumsuz deneyimlerden sonra II. Murad, **mülk sahiplerinin taleplerini** nasıl karşılayacağını düşünmeye başladı. Murad'ın oğlu ise onların iktidar taleplerine karşı şiddetle direniyordu. Boş kalan emlâk arazisini 1459'dan sonra artık hiç kimseye dağıtmıyordu (203). İş bununla da kalmadı. Mülklerden birinin **haciz** edildiği ve tımar'a çevrildiği konusunda ilk haber 1472 yılında yayıldı. Emlâk ve vakıfların 1476'dan sonra sistemli şekilde haczine başlandı, yani tarım toprakları sahiplerinin elinden alınıyordu (204). 1478-81 arası bir dönemde yayınladığı bir fermanda Sultan, Anadolu'daki kadı ve sancakbeylerine emir vererek tımar olarak dağıtılacak olan, ama henüz hiç bir sipahiye **devri yapılmamış vakıf** arazilerinin denetlenmesini istiyordu (205). 1480'de Bursa sancağı için yayınladığı bir fermanda, kadıdan ve beyden, bağ, bahçe, değirmen, **ev**, dükkân ve kervansarayları hacizli vakıfın üzerine tescil etmelerini istedi. Tarla gibi öteki tüm taşınmaz mallar da haciz edilecekti (206). Rumeli'deki Niğbolu (Nikopolis) sancağının 15. y.yıl ikinci yarısına ait mülk ve vakıf defterleri, vakıf ve emlâkin burada da **tımarlar yararına** daraltılıp, hatta haciz edildiğini belgeliyor (207). 1476'da Sultan, Anadolu'daki mülk ve vakıf sahiplerinin **eşkinciler** (yardımcı asker) toplayıp donatmaları, ordunun çok sayıdaki asker ihtiyacını böylece kapatmak zorunda oldukları emrini verdi (208). Görüldüğü gibi burada da ülkenin devlet yararına **askerileştirilmesi** söz konusuydu. Bu alandaki ekonomik desteği tımarlar oluşturuyordu. Mehmed zamanında **sipahilerin** sayısı hızla arttı; yalnız kendi çevresinde sürekli olarak 600 sipahi vardı, 300.000 sipahi ise sefere her an hazır olmalıydılar. 1520/35 yıllarına ait kayıtlara göre, Anadolu'da uşaklarıyla birlikte 466.539, Rumeli'de ise uşaklar biryana 50.000 sipahi yaşıyordu (209). Buna karşılık yeniçerilerin sayısı 10.000 sınırını aşmıyordu.

---

203 *Cvetkova, B.*, reformes, S. 105, 107, 113.

204 *Beldiceanu, N.*, Recherches sur la reforma fonciere de Mehmed II. Societas Academica Dacoromana, Acta Historica t. IV. München 1965, S. 31, 33.

205 *Beldiceanu, N.*, Les actes I. Nr. 18, 4. S. 87.

206 *Lefebvre, M.M.*, Nr. 13. 1. S. 166.

207 *Gökbilgin, M. T.*, XV ve XVI asırlarda, S. 181f., 267, 283, 289, 319, 331; *Cvetkova, B.*, reformes, S. 115-117.

208 *Inalcik, H.*, Eshkindji. Encyclopedie of Islam, n. e. t. II, 1963, S. 715.

209 *Baştav, Ş.*, S. 6; *Barkan, Ö.L.*, Essai, S. 30, 33.

Hiç bir fermanda tımarların miras bırakılabileceğine ilişkin bir ifade yoksa bile, 15. y.yılın ikinci yarısında tımarın **babadan oğula geçmesi** olağandı. Eli silâh tutan bir oğul yoksa tımarın ölenin kardeşine bırakılması düşünülebilirdi. Yabancıya bırakılması, ancak yaşayan hiç bir kardeş olmadığı zaman söz konusuydu (210). Tımarlar, üzerindeki yüklentilerin derecesine göre ikiye ayrılıyordu. **Serbest ve serbest olmayan tımarlar.** Her tımar, (sipahinin-Y.Ö.) **Kılıç yeri** ya da **Hassa çiftliği** ve **Hisse yeri** olmak üzere iki bölüm araziden oluşuyordu. Birinci bölüm için hiç bir yükümlülük söz konusu değildi, ama satışı, kiralanması ve **hibe edilmesi** yasaktı. **Hassa** bölümünü emlâk ve vakıf'tan ayıran özellik bunlardı. **Hisse** bölümü ise getiri düzeyine göre, sahibinin kişisel savaş hizmetini, ayrıca **cebel** denen askerlerden belli bir miktarın donatılmasını gerektiriyordu. Her 3000 akçeye karşılık bir cebel donatılmış olmalıydı (211).

Hassa arazisi sipahinin kişisel ekonomisini oluşturuyordu. Bu araziler tımardan sayıldıkları için tımarla birlikte devir edilirlerdi. Yasa koyucusu bunları **koşullu mülkiyet** sayıyordu, yani tımar sahipleri bu toprakları **kendi kişisel amaçları için kullanabilir, ama tasarruf edemezdi** (212).

O nedenle Mehmed kılıç-yerinin elverdiğince dar tutulmasını kolluyordu. Kanunnâme'sinde şöyle diyor: «Tımarlı sipahi kendi çiftliğinden fazla toprağın **sahibi** (mülk sahibi değil, hatta kullanıcı sahibi-Y.Ö.) olamaz» (213).

Çiftliğin büyüklüğü toprağın niteliğine göre, 6-16 hektar arasında değişiyordu. Sipahi burasını bir çift öküzle bir günde sürebilmeliydi (214). Sipahi ilk başlarda çoğu sefere çıktığı için arazisini kendi başına çalıştırıp işletecek durumda değildi, o nedenle köylülere **kiraya** veriyordu. Kira anlaşmaları resmî berat'lardan farklıydılar, çünkü bunlar ancak yerel örf ve âdetlere göre düzenleniyordu. Sipahi çoğu kez çekim hayvanlarını ve tohumu sağlıyor, buna karşılık **ürünlerin yarısını** alıyordu. V.P. Mutafçieva buradan, hassaların fiilen bir reaya arazisine, yani sipahinin **sadece rant sağladığı** topraklara dönüştüğü sonucuna varıyor ve bu tür işletmelerin 15. y.yıl sonunda türk kayıtlarından silinip gittiğini belirtiyor (215).

---

210 *Beldiceanu, N.*, Les actes I. Nr. 18, S. 87.

211 *Mehmed, M.A.*, aspects, S. 143; *Bediceanu, N.*, A propos d'un livre sur les lois pénales ottomanes. JESO VII, 1973, S. 212.

212 *Mutafçieva, V.P.*, Kim viprosa, S. 45.

213 *Kânûnnâme Mehmed* II., III. 16. S. 36.

214 *Barkan, Ö.L.*, Çiftlik, S. 291.

215 *Mutafçieva, V.P.*, Kim viprosa, S. 57.

Yeni, bu arada A.S. Tveritinova'nın yaptığı araştırmalar gösteriyor ki, (mülkiyetin-Y.Ö.) gelişme eğilimi **hassaların ve mülklerin gelişmesi** yönündendir. A. Suçeska ise. Bosna ve Hersek kaynaklı Türk tarih belgelerine göre, yasaklara rağmen kendi hassalarına kattıkları ve böylece **sahib-i mülk**'ü oldukları köylü çiftliklerine sipahilerin **el koyabilme imkânına** en geç II. Süleyman (1520-1566) döneminde kavuştuklarını saptıyor. Sipahiler böylece Batı-Avrupa'nın yüksek orta çağındaki **feodal beylere benzer** duruma geldiler, bu mülkler üzerinde kendi toprak egemenliklerini kurdular (216). Tamamıyla yaygınlaşan Türk feodalizmi artık feodalizmin «klasik» yolunu tutmuştu.

Sülâleler, yüksek soylular, pâye sahipleri ve saray memurları, hepsi has'larla donamıştı. Bunların gelirleri 100 binlerce akçeyi buluyordu. Bu yüksek meblağlara uygun olarak çeşitli tımar sahipleri çok sayıda insanı silâhlandırmak zorundaydılar. Örneğin Niğbolu paşası 400.000 akçe getiren has'ı karşılığında 2.000 asker donatacaktı (217).

Haslar, mirî arazi fonundan dağıtılan feodal mülklerdi. O nedenle devletin arazi üzerindeki mülkiyetini düşünürsek imparatorlukta bir azınlığın **mülkiyet tekeli** söz konusuydu (218). **Türk tarih yazımı, devletin topraklarına sınıflar-üstü, ama özerk bir konuma sahip bir kurum gibi bakıyor;** böylelikle sipahileri, rantlarını ancak kendi başlarına çıkarmaları gereken **ücretli asker veya askerî görevli** olarak görüyor (219). 1476 yılına ait bir fermanda açıkça belirtildiğine göre, köylülerden **haraç almayan** ve köylülerini haraç toplayıcılarına **bildirmeyen** bir sipahinin tımarı elinden alınacaktır (220). Ancak bu özellik, sipahilerin —bunların giderek birer feodal bey olma yolunu tuttukları bir yana— Avrupa'daki sınıfdaşlarıyla **aynı rant mekanizmasına bağlı** olduklarını gizleyemez. Osmanlılardaki feodal düzenin özgüllüğü, bu düzenin **içeriğiyle biçimini birbirine karıştırıp** bu özgüllüğün mutlaklaştırıldığı anlamına alınmamalıdır (221). Ashında **zeamet** ve yıllık asgarî 20.000 akçelik gelirleriyle zaimler de is-

---

216 *Suçeska, A.*, O nastanku çifluka u nasim zemljama. GIDBH XVI. 1967, S. 50f. *a.g.y.*, Ajani. Prilog izuçavanju lokalne vlasti u nasim zemljama zu vrijeme turaka, Nauçno Drustvo Sr Bosne i Hercegovine, dj. knj. XXII, odjeljenje istorijsko-filoloskih nauka, knj. 14. Sarajevo 1965, S. 55.

217 *Cvetkova, B.*, Prinos, V, S. 121.

218 *Mehmet, M.A.*, aspects, S. 159; zu den châss-Inhabern *Fekete, L.*, Die Siyâqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung. Bd. 1. Budapest 1955, S. 102f.; *Kabrda, J.*, S. 362.

219 bak *Filipoviç, N.*, Odzakluk, S. 256, A. 9.

220 *Beldiceanu, N.*, Les actes, I. Nr. 55, S. 149f.

221 *Filipoviç, N.*, Odzakluk, S. 256, A. 9; *Porsnev, V.F.*, S. 40f.

tisnasız bu sistemin içinde yer alır, çünkü bu tımarlar sadece büyükce tımarlardı; II. Mehmed'in ölümüne kadar Anadolu'daki rolleri önemsiz Rumeli'de ise hiç rolleri yoktu (222).

Mehmed'in sipahilerlle ittifakı, feodalleşmeyi zorluyor ve **mirî arazi** üzerinde tam tasarruf yetkisinin yeniden oturtulmasına yarıyordu ki bu da yetki ve iktidarın **merkezî iktidarın** elinde yoğunlaşmasıyla aynı anlama geliyordu. Merkezî iktidar kendine böylece gerek iç gerek dış politikada hareket serbestliği sağlıyacaktı (223). Bu durum, Ostrovica'lı Konstantin'in de dikkatini çekmiş olmalıydı ki şunları yazıyor: «...zengin, yoksul, herkes Sultan'a boyun eğiyor ve Sultan herkesin ihtiyacını liyâkat, hizmet ve başarılarına göre karşılıyor ve bu yüzden de hiç bir efendinin kimseden miras kalmış mülkü yok (dziedzicznego)... Sultan istediğine veriyor, istediğinden alıyor...» (224).

Yüksek soyluların bütünleşmesi yetersiz kalınca (has'ların tımar sahipleri tarafından genişletilmesinin engellenme veya kontrol altına alınması-Y.Ö.), irili ufaklı soygunların çıkar ortaklığını perdeleyen feodal otokrasiye karşı örgütlü bir muhalefetin doğması da engellenmiş oluyordu. Ve bu durum, sömürü ve toprak rantının, dolayısıyla devletten koparılacak iktidar payının dağılımına ilişkin anlaşmazlıkları örtbas ediyordu. Böylelikle askerî eylem yeteneği de zarar görmemiş olacaktı. Ama sürekli yayılmacılık, içerdeki ekonomik potansiyeli «kan kaybına uğrayacak» derecede zorluyor ve imparatorluğun ekonomik tabanını sarsıyordu. Nedir ki bu sürecin sonunda Mehmed, feodal aristokrasinin (Y.Ö.-ayrı bir sınıf olarak) ayrışmasını ve mülk sahiplerini saf dışı bırakmayı başaramadı. Gerçi 1480'lerde **tımarlar** ile **emlâk** arasında göreceli bir denge vardı, ama gelecek büyük toprak sahiplerine ve özel mülk işletmelerine açıktı (226).

Aşıkpaşazade, Mehmed zamanında haraçın arttırılmış olmasından şikâyetçidir: «Ve o zamana kadar toprak vergisi olarak reayadan 22 akçe alırken, bu kadar uzaklara yapılan bu sefer (Macaristan seferi-E.W.) yüzünden Sultan sipahilerin 32 akçe istemelerini emretti...» (227).

Genelde **reaya**'nın, yani köylülerin durumu ne âlemdeydi? Önceden de sözünü ettiğimiz gibi, 18. y.yılın ilk yarısına gelinceye dek,

---

222 *Şabanoviç, H.*, Vojno uredjenje, S. 195; *Djurdjev, B.*, O uticayu, S. 28.
223 *Mutafçieva, V.P.*, Agrarnite otnoşeniya, S. 174.
224 *Konstantin von Ostrovica*, XXXIII, S. 124.
225 *Babinger, F.*, Urkunden, S. XIII.
226 *Mutafçieva, V./Dimitrov, St.* Agrarverhältnisse (Tarım İlişkileri), S. 697.
227 *Asiqpasazâde*, 129, S. 212.

hangi mezhep ve milliyetten olursa olsun, bütün köylüler «sürü» olarak niteleniyordu (228). Müslümanların «kâfir»lerden farkı, sadece **cizye** (kafa vergisi) ve **ispençe** (esirlik vergisi) ödemeleriydi. **Cizye** Kur'an'ın 9. sûresi (29)'nden kaynaklanıyordu: «Kendilerine Kur'an verilip de Allah'a ve mahşer gününe inanmayanlar, ve Allah'ın Elçisinin yasaklarına engel olmayıp ama gerçeğe iman etmeyi kabul etmeyenlere karşı bunlar haracı kendi elleriyle ve boyun eğerek ödeyinceye kadar mücadele edin» (229).

Kafa vergisi eski âdetlere göre Türkiye'de para olarak alınırdı. Çok yaşlılar ve din adamları dışında yetişkin tüm erkekler bunu ödemek zorundaydılar. Tutarı zamana ve yöreye göre değişiyordu. 15. y.yılda her hane kendi ekonomik üretkenlik veya verimine göre vergilendiriyordu. Ama devletin malî ihtiyaçları giderek daha çok ön plâna geçti. En eski defterlerden olan 1476 yılına ait Smederevo defterlerinde kafa vergisinin hane ya da ocak başına 15 akçe düştüğü görülüyor. 1491'de Sofya vilâyetinde 7461 haneden ortalama 74,38 akçe, 939 haneden ise ortalama 19,16 akçe isteniyordu. I. Selim'in ölümünden (1520) sonra kafa vergisi 35 akçeye yükseldi, oysa kanunda sadece 25 akçe belirtiliyordu. Toplama (tahsilat) birimi, yine kafa (adam) başına olduğu için bu meblâğ paranın değer yitirmesine rağmen korkunç bir artış sayılırdı (230). N.Çağatay'ın hesaplarına göre, II. Mehmed zamanında hane başına 25-80 akçe arası vergi düşüyordu (231).

İspençe ise Mehmed'in şu yasasıyla belirlenmekteydi: «Her evli kâfir ispençe olarak kendi sipahisine 25 akçe ödiyecektir. Kafa vergisiyle yükümlü oğlundan da ispençe tam olarak alınacak, çiftliği olmayan dul eşinden ise yılda 6 akçe istenecektir...» (232). 25 akçelik meblâğ II. Süleyman'a kadar aynı kaldı. Onun kanûnnamesinde şöyle yazıyor: «İspençe evli olsun, bekâr olsun her kâfir başına konulmuştur. Toprağı olsun olmasın her birinden (kafadan) 25 akçe alınacaktır.» (233). Bu rakamlar yalnız kâğıt üzerinde kalmadı, 1455 tarihli Vlık bölgesi defterlerinde görüldüğü üzere, uygulamaya da konuldu. Bu bölge Vuçitrin, Morava, Topolnica, Lab, Priştine ve Novo Brdo yörelerini içine alıyordu (234).

---

228 *Kabrda, J.*, S. 386, A. 4. 322.

229 Koran IX/29. S. 187f.

230 *Hadzibegiç, H.*, Glavarina, S. 40, 43, 45, 58f.

231 *Çagatay, N.*, S. 493-495.

232 *Kânûnnâme Mehmed II.*: Gesetz der verheirateten Ungläubigen 1., A. 44.

233 *Wittek, P.*, Devshirme, S. 273, A. 3.

234 Bu miktar 24-25 akçe arasında değişiyor. Örneğin Morava nahiyesinin şu köylerinde: Malo Obrinje (25), Slivovo (24), Ştimlje (25): Oblast Brankoviça 1, S. 115f, 117f, 119.

Cizye ve **haraç** (toprak vergisi) birbirinden hızla ayrılamaz hale geldi (235). O bakımdan Osmanlılarda **toprak rantı** feodalizmin ekonomik temelini oluşturuyordu. Ama köylülerin karşısında, Avrupa'da olduğu gibi bir **özel toprak mülkiyetçisi değil**, Sultan'ın simgelediği **devlet vardı**; kısacası emlâk (özel mülk) vakıflardaki köylüleri bir yana bırakırsak, **rant ve vergi birbirleriyle çakışıyor**, ama ne özel ne de kamu mülkleri bu sistemin (rant ve verginin-Y.Ö.) dışında sayılıyordu (236). **Hukuk açısından mirî arazi sayılan rayiat çiftliği vergi birimi olarak kabul ediliyordu. Padişah köylüyle böylece bir anlaşma yapmış oluyordu ki bu anlaşma uyarınca, üretici toprağı işleme ve vergi ödeme sorumluluğunu üstleniyor, buna karşılık tarla ve otlakların (kullanıcı--Y.Ö.) sahipliğini elde ediyordu** (237).

Reaya da buna karşılık sipahiler gibi eline **tapu** denen bir belge alıyordu. Bu belgenin geçerli olabilmesi (hüccet) için kadı tarafından onaylanması gerekti (238).

Bir çiftliğin büyüklüğü toprağın niteliğine ve hassa çiftliğinin büyüklüğüne göre belirleniyordu. II. Beyazıd'ın 1487 yılına ait bir yasasında şöyle deniyor: «Yüksek verimli toprakların 70-80 dönümü, orta verimli toprakların 100 dönümü, düşük verimli toprakların 130-150 dönümü birer çiftlik sayılmalıdır. Dönümün boyutları enine ve boyuna kırkar adım olacaktır» (239). Devlet **toprak vergisi** (çift resmi) olarak şu oranları saptıyordu: «Üzerine bir çift kayıtlı bulunan bir köylüden çift resmi olarak, bütün bir çiftlik için 33 akçe, yarım çiftlik için yarısı alınır. Toprağı (**Bennak** sayılan, yani) ekili tarla olarak kaydedilen, ama yarım çiftlikten az olan kişiler için bu vergi 12 akçedir» (240).

Ostrovciçalı Konstantin hıristiyanların ödediği yıllık verginin 40 akçe tutarında olduğunu aktarıyor: Sipahi bunun yarısını tüm topraklarından aldığı **öşür** ile birlikte toplamaktadır. **Angarya ise, kimseden böyle bir şey istenmediği için bilinmiyor** (241). Bu yeniçerinin gözlemleri doğrudur.

İspençe'nin yanısıra **çifte haraç** vardı, kısacası **çift resmi denen asıl toprak ya da boyunduruk vergisi ve öşür**, yani onda bir denen

---

235 *Babinger, F.*, Türkensteuer, S. 1, A. 1; *Russell, J.C.*, Late medieval Balkan und Asia Minor Population. JESO 3, 1960, S. 267.

236 *Marx, K.*, S. 799.

237 *Barkan, Ö.L.*, Çiftlik, S. 288.

238 *Mutafçieva, P.T.*, Agrarnite otnoşeniya, S. 203.

239 *Barkan, Ö.L.*, XV ve XVI inci asırlarda, 6. S. 2.

240 a.a.y., 2. S. 2.

241 *Konstantin von Ostrovica*, XLVI, S. 157f.

ürün vergisi (242). Çift resmi özünde şu bileşenlere ayrılıyordu: Toprak için 3 akçe, bir tırpanlık saman, bir döğenlik ot, bir araba odun ve bir çift öküz için 2 akçe (243). Bütün bu bileşenlerin toplamı 22 akçeden az olmamalı ki Aşıkpaşazade, bunlar, II. Mehmed'den önce çift resmi olarak âdet haline gelmişti diye söz ediyor.

Köylülerin yükümlülük boyutlarını tahmin edebilmek açısından daha kesin rakamları bulabilmek zor, çünkü akçenin ağırlığı ve içindeki gümüş miktarı durmadan değişiyordu:

1451/51	5 1/4	kırat	1.05-0,85 gr.
1460/61	4 3/4	kırat	0,95-0,80 gr.
1470/71	?	kırat	0,90-0,70 gr.
1481/82	3 3/4	kırat	0,90-0,70 gr. (244).

II. Mehmed 1456'da İstanbul ve Edirne'de altın dukat bastırttı; bunların her biri 40 akçe değerindeydi (245). Gümüş paranın değeri düştükçe filorin'in (fiorini) değeri şöyle yükseldi:

1477	45 akçe
1479	45,5 akçe
1488	49 akçe (246).

Mutlu bir rastlantı sonucu bulunan bir Bizans muhasebe defterine bakarak Konstantinopolis ile Thessalonike (Selânik) arasında bazı fiat karşılaştırmaları yapabiliyoruz. H. Hunger bulduğu bu defterleri 1436 ile 1441 arasına tarihlendiriyor (247). T. Bartelè ise bu belgelerde para birimi olarak **hiperpiron**'nun değil, sürekli olarak akçeye tekabül etmesi gereken **aspron**'nın geçtiğini görünce, belgelerin fetih sonrasına ait olduğu sonucunu çıkarmıştır (248). Florin ile aspron (akçe) arasındaki oranı Hunger 1/50 olarak hesaplamıştı (249). Buradan aşağıdaki fiat listesi ortaya çıkmaktadır:

1/2 kg. et 1 akçe,
1 tavuk 40 akçe,
1 yumurta 1/10 akçe,

---

242 *Nedkoff, B. Ch.*, S. 19f.
243 *Mehmet, M.A.*, aspects, S. 151.
244 *Bediceanu, N.*, Les actes I. S. 173.
245 a.g.e., I. Nr. 1. S. 66.
246 a.g.e., S. 175.
247 *Hunger, H./Vogel, K.*, S. 9.
248 *Bertelè, T.*, Appunto sulle monete del Rechenbuch edito da Hunger-Vogel. BZ 56, 1963, S. 324f.
249 *Hunger-Vogel*, S. 111.

2 1/2-4 kg. ekmek 1 akçe,
1 kile buğday veya un 4 1/2-48 akçe,
1/2 kg. tarçın 19 akçe,
1/2 kg. biber 5,8 akçe,
1/2 kg. tuz 16,25 akçe,
1 arşın ince yün kumaş 107 akçe,
1 arşın ipek Şam kumaşı 50 akçe,
1 arşın kırmızı bez 119-150 akçe.

Bir inşaat kalfası günde 20 aspra kazanıyor, yoksul biri ise günde 3 akçe ile geçinmek zorunda kalıyordu (250). İberon Manastırı için çalışan bir rum işçisine 1421'de günde 4 aspra ödeniyordu. Bunun, F. Dölger gibi hiperpironu 14 akçe sayarsak, 15. y.yılın ikinci yarısındaki karşılığı 12 akçeydi (251). Aynı dönemde Bulgaristan'da bir köylü işletmesinin sadece buğday olarak yılda 400-500 akçe üretim yaptığını düşünürsek **ispençe** ve **çift resminin** hiç de katlanılmayacak düzeyde olmadığı anlaşılıyor. **Kafa vergisi** ile yükümlü üç kişinin yaşadığı 7 kişilik bir hane için bu iki vergi toplamı 75+33=108 akçe tutuyor.

Aynı hane 500 akçelik yıllık getirisi için **öşür** (onda bir) olarak 50 akçe ödediğine göre, toplam vergi gideri 108+50=158 akçe tutuyor ki bu da tarladan elde edilen getirinin ancak 31/100'ini bulmaktadır.

Morava nahiyesinin Malo Obrinje adındaki bir sırp köyünde 41 hane vardı ve ödentileri şöyleydi:

Buğday 50 lukna,
Arpa, yulaf 50 lukna,
Kılçıksız buğday 10 lukna,
Fasulye 6 lukna,
Üzüm öşürü 35 çabrova,
Değirmen kirası 100 akçe,
Voynukların payı 15 akçe,
Bal öşürü 20 akçe,
Domuz vergisi 16 akçe,
Bahçe öşürü 20 akçe,
Keten öşürü 10 akçe,
Sipahiye ödenen para cezası 60 akçe (252).

1 Lukna ölçeğindeki buğdayı 12 akçe, öteki tahıl türlerini 10 akçe ve çavdarı da 12 akçe sayarsak (253), bir hane ortalama olarak

250 a.g.e., S. 113, 114; Nr. 26, S. 29.
251 *Dölger, F.*, Aus den Schatzkammern, S. 270.
252 *Oblast Brankoviça*, S. 118 (79v).
253 Aynı eserdedeğer ölçüleri, «Reçnik termina» S. 353, 357.

47 (46.7) akçe+75 akçe ispençe+33 akçe çift resmi=155 akçe ödüyordu ki bu Bulgar **reaya**'sının ödediği vergiyle aynıydı.

Beldiceanu'lar, ellerindeki 1520 yılına ait bir defterden Karaman eyaletindeki vergileri araştırdılar. Burada **vergi** olarak müslümanlar 165,15 akçe, Hıristiyanlar 216 ile 281 akçe arasında ödüyordu. Bir köylü hanesinin ulaştığı en yüksek gelir düzeyi 900 akçeydi (254). **Cizye** ise yıldan yıla değişebiliyordu. En yüksek vergi düzeyindekiler 60-90 akçe, orta düzeydekiler 30-60 arasında, yoksullar ise en az 30 akçe ödüyorlardı (255). Bir kâfirin çiftliğini alırsak, bunun yıllık gelirinin 600 akçe olduğunu düşündüğümüzde, vergi giderlerini 250 akçe **çift resmi**, 180 akçe **cizye** (üç kişiden her biri 60 akçe) olarak tahmin edebiliriz ki geriye çiftçinin eline 270 akçe, yani gelirinin yüzde 45'i kalıyor. Müslüman reayanın elinde ise geriye gelirinin yüzde 72'si kalıyordu.

Ancak bu vergiler bizi köylü ekonomisini idealleştirmeye götürmemeli. B. Djurdjev ödemeler sistemindeki yerel farklılıklara işaret ediyor (256). Öşür kimi yerde % 20'yi bulmakta, hatta aşmaktadır (257). Mehmed kötüye kullanımın âdet haline gelmemesini kolluyor, 1463 yılına ait bir vakıf belgesinde şöyle buyuruyordu: «Köylerden, öşür alınırken 10 bölümünden 1 bölümü alınsın... yeni ödenti istemeye kalkışılmasın. Meyvaların 10 akçesinden 1 akçesi, 10 arı kovanından 1 tanesi alınsın. Karpuz tarlasından da öşür alınsın. Keten resmi olarak her haneden yılda bir kez 10 akçe alınsın» (258).

Bulgaristan'da 15. y.yılın sonlarında **doğal ürün** olarak ödenenler toplam hasadın % 50'sini tutuyordu (259). Üzüm bağları için müslümanlar % 10, kâfirler % 20 ödeyeceklerdi. Su değirmeni sahipleri, ister müslüman, ister kâfir olsunlar yılda 32 akçe ödemeliydiler ki bu ikinci bir **çift resmi** anlamına geliyordu (260).

Üzüm bağlarından devlet vergiyi asma kütüklerinin sayısına göre değil, üretilen şarabın miktarına göre alıyor, bunların bir bölümünü de sipahi talep ediyordu. Satış tekeli iki ay için sipahinin elindeydi, bu süre için reayanın elindeki fıçı ve küpleri mühürlüyordu (261). Anadolu'da ise Sultan **hasadın üçde birinden vergi** almak-

---

254 *Beldiceanu, N./Beldiceanu-Steinherr, I.*, Qaraman, S. 22f., 27.
255 a.g.e., S. 72.
256 *Djurdjev, B.*, Prilog, S. 143.
257 *Nedkoff, B. Ch.*, S. 20.
258 *Elezoviç, G.*, I. 1. 41. S. 57f.
259 *Cvetkova, B.*, Prilog, S. 135.
260 *Elezoviç, G.*, S. 58.
261 *Kânûnnâme Mehmed II.* (Evli Kâfirler Yasası) 2. S. 44; *Çağatay, N.*, S. 489.

la yetiniyordu (262). Meyvalar, küçük yemişler, tütsü otları ve safran da **öşüre** tâbi idi (263). Serbest dolaşan bir çift domuz için ve yine bir evcil domuz için 1 akçe ödenirdi. Üç koyunun vergisi de 1 akçe idi (264). **Gerdek resmine** gelince, sipahi, has sahibi ve mülk sahibi olsun, bunu bolca miktarda toplarlardı (265). Zengin müslüman reaya 60, Hıristiyan **has** reayası 30, yoksullar 10 akçe öderlerdi (266). **Vakıflardaki** köylüler için eğer gerdek resmi istenmiyorsa, gelinin geldiği köy «bir şeyler» ödemek zorundaydı. Eğer kadın köy cemaatinden ayrılıp gidecekse masrafları kendisi üstlenmek zorundaydı ki bunun da yarısı devlete giderdi (267). Anadolu'da köylerden sadece bir koyun ya da keçi istenirdi. Genelde **gelin vergisi** mezhebe ve kızın ya da dulun mal ve mülküne göre değişirdi (268). **Öşür** avlanan balıklardan da alınır ve bu pay Sultan'a düşer, elde edilen gelirin üçte ikisi ona ayrılırdı. Tatlısu balıkçıları ilkin öşür olarak % 10 ödüyorlar, paranın gerisini de Sultan ile kendileri arasında bölüşüyorlardı (269).

Hemen herkes için geçerli olan vergi de **duhan** (tütün) resmiydi, ayrıcalıklı tabakalardan, örneğin yürüklerden, Türkmen, Tatar, kürekçi, yağ satıcı ve Voynuk'lardan bile alınır, hane veya yurt başına 3 ile 60 akçe arasında tutardı (270).

Vergi ve resm'lerden oluşan bu renkli ödentiler listesi köylünün kendi artı-ürünü içindeki payını azaltıyordu ve yıllık azami getiri düzeyine göre tahsil edildiğinden, II. Mehmed dönemi için söz konusu olmasa bile, reayanın giderek yoksullaşmasına yol açıyordu (271).

V.P. Mutafçieva **para rant** ve **ürün-rant**'ın birbirine eşit olduğunu hesaplıyor (272) ve B.A.Cvetkova, çeşitli parasal ödentilere bakarak, kent ile köy arasında, birtakım piyasa bağlantılarının var olduğunu ve durumun, 16. y.yılda kırsal kesimde bir kesimden ötekine

---

262 *Çagatay, N.* S. 489.
263 *Kânûnnâme Mehmed II.*, IV. 21. S. 40.
264 a.g.e.,IV. 5. S. 45.
265 a.g.e., IV. 18. S. 40.
266 a.g.e.. IV. 6. S. 45.
267 *Elezoviç, G.*, I. 1. 14. S. 58.
268 *Barkan, Ö.L.*, XV ve XVI inci asırlarda, 23. S. 4; *Çagatay, N.*, S. 506f.
269 *Çagatay, N., Z.* 490.
270 a.g.e., S. 506.
271 bak. *Káldy-Nagy, Gy.*, Tureçkiye peestrovie kniti mukataa..., Moskova 1964, S. 89.
272 *Mutafçieva, V.P.*, De l'exploitation féodale dans les terres de population bulgare sous la domination turque au XV et XVI siècle. Études historiques, Sofia 1960, S. 158.

mülk değişikliklerine veya kaymalarına yol açtığını, sipahilerin para açlığını kamçıladığını belirtiyor (273).

A.D. Noviçev ise bu düşünceleri kuşkuyla karşılamakta, akçe cinsinden belirtilen bir çok meblâğların aslında sadece muhasebe değeri taşıdıklarını vurgulamaktadır.

Çift resmi, öşür ve benzeri yükümlülükler, özellikle pazar bağlantıları olmayan köy gibi yerlerde **aynî olarak** ödenmekteydi. İspençe ise **nakit olarak** ödenmek zorunda olup özellikle ağır bir yük oluşturuyordu (274).

Herhangi bir vilâyetin, hatta bir tımarın içindeki köy işletmelerinde üreticilerin sayısının birbirinden çok farklı oluşu tarım ürünlerinin **ticarîleştirildiğini** gösteriyor. Ayrıca üzüm gibi özel türden meyvaların yetiştirilmesi de bunu gösteriyor (275). Asdrachas ise, Makedonya, Trakya, Rodop yaylası, Selânik ve Drama yörelerindeki 139 köyün tarım ürünleriyle ilgili analizinde, bir çok hanelerin pazarla ilişki kurma olanağına sahip olduğunu kanıtladı. Böylece tahılın yüzde 31,22'si satılabiliyordu (276). **Ticarîleşme zorunluğu** devletin ve sipahinin paraya olan ihtiyacından kaynaklanıyordu. İspençeyi bir yana bıraksak bile, köyde ve kasabada pazara sunulan tahıl, üzüm ve öteki meyva miktarının **mübadele** veya satış yoluyla talepleri karşılayıp karşılamadığı belli değil (277). II. Beyazıd zamanında Edirne ve Didimoteichos bölgesine ait bir vakıf kadastrosundan edindiğimiz bilgilere göre, elde edilen gelirlerin yüzde 61,4 bilvesile 57,5 kadarı para olarak giriyordu, ama gelirlerin gerçekte ne kadarının nakit ne kadarının **hizmet/mal** karşılığı veya **aynî** olarak elde edildiği sorusu yine de açıkta kalıyor. «...les impôts, dont nous avons surement qu'il sètaient percus en argent, présentent des proportions nettement inferieurs aux exemples cités plus haut» (278).

II. Mehmed zamanında köylerdeki meta-para ilişkileri (ya da süreci-Y.Ö.) dağınık düzeyde tek tük gerçekleşiyordu, öyleki Sultan'ın bu süreçi bir meta gümrüğü, yani **baç** ile ayrıca vergilendirdiği de yoktu (279). O nedenle bir **parasal rant** uygulamasından söz etmeye hakkımız yok. K. Marx, ürün -rant'tan para- rant'a geçiş olayının, aslında ticarette ve zenaatte, meta üretiminde daha önceden gerçekleşmiş bir gelişime dayandığını ve ilk önce paranın dolaşım koşulla-

273 *Cvetkova, B.*, Prinos, V, S. 150.
274 *Noviçev, A.D.*, K voprosu, S. 125, 140.
275 *Asdrachas, Sp. J.*, S. 43.
276 *a.g.y.*, S. 51.
277 *a.g.y.*, S. 59f.
278 *a.g.y.*, S. 61.
279 *a.g.y.*, S. 62.

rını ve ürünlerin pazar fiatını gerektirdiğini vurguluyor (280). Rantın pazar koşuluna bağımlı oluşu, sipahinin kendisinin pazara getirdiği köylü ürünlerinin pazarla ilişkisini içermektedri (281). Ama bu ilişki veya koşullar Osmanlılarda 1481 yılına kadar genelde eksikti. Devlet bütçesinin parasal hareketi zayıftı (Y.Ö.-14).

Babinger 1475 yılı bütçesinde, gelirlerin 1.800.000, giderlerin ise 1.375.000 dukat tuttuğunu hesaplıyor ve şöyle yorumluyor: «...Osmanlı devlet hazinesinin daha o zamanlar hacmi pek sınırlıydı.» Nakit para daha çok hıristiyan vasallerin ödediği haraçtan, maden işletmelerinin kira bedellerinden, sabun üretimi ve şap ticaretinden geliyordu (282). Örneğin Valahya'nın ödediği para 1472'de 500.000 akçe, 1474/75'te ise 600.000 akçe tutuyordu (283).

Özetlersek yerel bazı özelliklerin rantın para biçiminde alınmasını gerektirmesi dışında, rant genelde **ürün-rant** olarak alınıyordu.

Emek-rant ise **devlet angaryası** şeklinde olup özellikle savaş zamanları için söz konusuydu. **Emlâk** ve **hassa çiftliklerinde** toprak mâlikleri ya da sahipleri **artı-emek** istiyorlardı, ama Sultan bunu sadece bir çiftlikle sınırlandırmak çabasındaydı (284). Devletin angaryasını çeken, askerî yollar ya da limanların çevresinde oturan reaya idi. Bunlar, mevsim ne olursa olsun, kendi tarlalarında işleri olsun veya olmasın köprülerin bakımını yapmak, araba ve çekim hayvanı sağlamakla yükümlüydüler (285). Çokları devlete boyun eğmek zorunda kaldıkları bu yörelerden kaçtılar.

Emek-rantın olmaması toprağa zincirlenmeye (terk etme yasağına) ve serfliğe yer bırakmıyordu. Ama reaya, toprağın işletimini anlaşma yoluyla üstlenmiş bulunduğundan, çiftliğini yasal olarak terk etmek zordu (286). B. Cvetkova, II. Süleyman'ın bir kanunnamesine gönderme yaparak bulgar köylüsünü bu yüzden «toprağa zincirlenmiş» gibi gösteriyor (287). Mehmed reayaya ilkin serbest hareket (toprağını terk edebilme-Y.Ö.) hakkı tanıdı; «Eğer toprağını terk eder ve çekip giderse ya da toprağını bir yıl işlemeden bırakırsa, sipahi (toprağa-Y.Ö) serbestçe taarruf etsin. Köylü kendiliğinden

280 *Marx, K.*, S. 806.
281 bak. *Müller-Mertens, E.*, S. 573.
282 *Babinger, F.*, Das Rätsel um die Goldbeute von Byzanz (1453). ZDMG 107, 1957, S. 539f, 547.
283 *Mehmet, M.A.*, Un document turc concernant le kharatch de la Moldavie et de la Valachie aux XVe - XVIe siècle. RESEE V, 1967, S. 269.
284 *a.g.y.*, aspects, S. 151f.
285 *Cvetkova, B.*, Influence, S. 254.
286 *Barkan, Ö.L.*, Çiftlik, S. 291.
287 *Cvetkova, B.*, Prinos, VI. S. 152.

çekip giderse evi ve çiftliği sipahiye kalsın» (288). Ama 1454'de Mehmed açıkça şöyle diyordu: Bosna ve Sırbistan'daki **maden yatakları çevresindeki has ve mirî arazide** oturan kaçak reayayı kadılar ve subaşılar tutup getirsinler (289). 1476'da ise Mehmed onları Anadolu'ya sürmekte, oğullarını yeniçeri ocağına göndermekle ve köy cemaatini de haraç ödemeye mahkûm etmekle tehdit ediyordu (290) (Y.Ö.-15), ama Bursa Sancakbeyliğinde «eski hukuka» uyarak daha yumuşak davranıyordu: «Kendisine toprak verilmiş bir reaya, toprağını terk edip kaçarsa kaçtığı yere geri döndürülmesi eski bir yasadır. Çiftliğini terk edip bir yerde 15 yıl yaşayan birinin geri döndürülmesi yasaktır ve reayadan biri 15 yıldır şehirde yaşamış ve özellikle orada reaya defterine kaydedilmemiş ise yasa, onun reaya sayılmasına engel oluşturur. Onu artık şehirli saymak gerekir» (291). Ancak kent havası reayayı pek serbest kılmıyordu, çünkü burada vergilerden bağışık tutulan hiç bir **komün** yoktu, ama ona bu kez kentlilere özgü bağışıklıklar tanıyordu.

Toplu olarak söylersek, II. Mehmed zamanında merkezî otoritenin, **serfliğin** yerini alacak nitelikte giriştiği toprağa bağlayıcı bazı önlemlerden söz etmek mümkündür. Hindistan gibi öteki Asya toplumlarında toplu baskı ve vurgunculuk aynı işlevi görüyordu (292). **Ekonomi-dışı** baskılar ise sipahiden çok **kadılardan** kaynaklanıyordu (293).

15. y.yılda reayanın yanında yine köylü sınıfı içinde yer alan **ortakçı** kesimi bulunuyordu. Daha Selçuklular zamanında bilinen bu kesime, İstanbul ve Marmara dolaylarında, Karaman'da rastlamak mümkündü. Bunlar, Sultan'ın, yüksek askerî komutan ve bürokratların has çiftliklerinde yaşayan savaş esirleri ya da Anadoludaki selçuklu ortakçılarının torunlarıydı. Ya **devlet** ya da **has sahibi** bunlara bir çift öküz ve gerekli tohumu sağlıyordu. Buna karşılık onlardan, has dışında kalan toprağı da işlemek şartıyla **ekinin yarısı** (yarıcılık-Y.Ö.), **salarlık, düğün parası, fıçı resmi, öşür** isteniyordu. Marmara çevresindeki tüm ortakçılar hayvan yemi, tahıl (salarlık) ve öşür teslim etmekle yükümlüydüler (294). Bütün vergileri öde-

288 *Kânûnnâme Mehmed II.*, III. 14. S. 36.

289 *Beldiceanu, N.*, Les actes I. Nr. 7, S. 73.

290 a.g.e., Nr. 55, S. 149.

291 *Barkan, Ö.L.*, XV ve XVI inci asırlarda, 9. S. 3.

292 *Porşnev, B.F.*, S. 49.
Bastaiç, K., Timarsko vlaşnistvo u feudalnom sistemu osmanlijske turske (od XV-XVII stoljeça). Biblioteca Instituta z hist. drzave i prava Pravnog Fakultet u Zagrebu, knj. 3. Zagreb 1958, S. 109.

294 *Beldiceanu, N.*, Les actes I. Nr. 38 (1454 oder 1458), S. 119; Nr. 39, S. 121 (2. 5.) 123 (16).

dikten sonra geri kalanı (ürün veya para-Y.Ö.) ne isterlerse yapabilirlerdi. Memur, asker, postacı ve öteki hükümet görevlileri olsun evlerine kim giderse, bedelini ödemeden hiç bir şey alamazlardı. Ürün-rantların toplanmasında Sultan'a karşı sorumlu olan **âmil** onları herkese karşı korumak zorundaydı (295). Ortakçılar Anadolu'da daha geniş ayrıcalıklara sahiptiler. Burada ağaçların kesildiği arazi üzerinde ödemekten bağışık tutuldukları rant, vergi ve resimler şunlardı: **Öşür, salarlık, çift resmi, bennak resmi, ganem** (keçi, koyun) **resmi, kovan** (arı) **resmi, çaba** (topraksız köylünün ödentisi) **resmi** ve **avarız** (olağanüstü geçici vergiler) (296).

Ortakçıların statüsü şu maddelerle belirlenmişti:

1 — Kendi aralarında evlenmelerine izin verilir, bir reaya onlarla evlenirse «uğursuz ellere» düşmüş olur, kul sayılır.

2 — Ortakçılık yalnız ana tarafından **miras** kalır.

3 — Çiftliği ancak **âmil** tahsis edebilir, tevarüs etmek olanaksızdır.

4 — Ortakçı mesleğini serbestçe seçemez. Efendisi onu istediği hizmete koşabilir.

5 — Otlaklarda **angarya** çalışılması olağandır.

6 — Âmil onların vergi ve resim yükümlülüklerini arttırabilir ve genişletebilir (297).

Ö.L. Barkan burada **serflik**'le karşı karşıya gelindiğini söylüyor. Buna karşılık A.D. Noviçev kaynaklara başvurarak **kul** teriminin anlamını araştırıyor (298). Kul, köle sınıfı içinde hukuksal bir basamağı temsil etmediği gibi, burada, Anadolu defterlerinden görebileceğimiz üzere ayrıcalıklı bir grup söz konusudur. Ortakçıları gerisin geriye reaya sınıfına sokmak, cezalandırmak ve ekonomik durumlarını kötüleştirmek anlamına geliyordu.

II. Mehmed zamanında İstanbul ve Galata çevresinde 110 ortakçı köyü vardı. 1498'de aile reisi olarak Batı Anadolu da 3.000, Rumeli'de 2.000 ortakçı kayıtlıydı ki 550.139 vergi yükümlüsü içinde bunlar % 1/2 tutuyor. 1530'da **ortakçı kullar** defterlerden kayboldu ve **reaya** kesimine geçti (299).

Peki, 15. y.yılda kölelik Osmanlılarda hâlâ bir rol oynuyor muydu? (Y.Ö.-16). Hem evet hem hayır. Üretimin tarım ve zanaat kesi-

295 a.g.e., S. 121 (4.).
296 *Beldiceanu, N./Beldiceanu-Steinherr, I.*, Qaraman, Nr. XL. 1. S. 67.
297 *Barkan, Ö.L.*, Le servage, S. 58.
298 *Noviçev, A.D.*, K voprosu, S. 143.
299 *Barkan, Ö.L.*, Le servage, S. 59.

minde hayır. Ama ev ekonomisinde ve ticarette kölelik özellikle Fatih döneminde büyük önem taşıyordu.

Batılı gezginlerin raporlarında Bursa'daki büyük köle pazarlarından söz ediliyor. Köleliğin acı kaderine kendisi de katlanmış olan Macar Georg, erkek ve kadınların köle taçirleri önünden çıplak olarak geçmeye, koşup sıçramaya zorlandıklarını anlatıyor. Hastaları, zayıfları, yaşlıları, gençlerinden, bakireleri de «kokuşmuşlar»dan ayırdetmek ancak ancak böyle mümkün oluyormuş (300). Bertrandan de la Broquière'de ise bu tür çıplak gösterilerin adı bile geçmiyor. Tam tersine o, kölelerin Bursa'daki büyük ve yüksek bir avluda sergilendiğini, tacirlere onların yüzleri, elleri ve kollarından başka bir şey gösterilmediğini anlatıyor (301).

Muhtemeldir ki bu sergileme biçimi arz ve talebe göre değişiyordu. Nürnberg'li Jörg'ün tanıklığı Macar Georg'un anlattıklarına uyuyor: «Esirleri pazara getirdiklerinde onları anadan doğma soyarlardı. Sonra da zoru zoruna dans ettirirler, zıplayıp hoplatırlar, koştururlardı. Kadın, erkek, genç, ihtiyar demeden her birinin organlarına hayvanlar gib bakıp dururlardı». 10-12 kişi birden aynı zincire bağlanıp pazara öyle getiriliyordu. Koşamayan çocukları tavşanlar gibi çuvallara doldurup pazara boşaltırlardı (302). Köle olmaya giden bu zavallıların açlıktan ve susuzluktan canları çıkardı. Çoğu bu eziyetlere dayanamaz, yolda ölürdü. Dubrovnik noterliğinin dosyalarından da görüleceği gibi, satın alınıp özgürlüklerine kavuşturulanlar ise evlerine dönerken kuvvetsiz düşüp ölürlerdi (303).

Esirler bütün bu şiddet hareketlerine katlanıp sağ kaldıklarında bu kez onları kötü bir son bekliyordu. Genç kız ve kadınlar Türk ve doğu haremlerinde kaybolup gider, yaşlı kadınlara, oğlan ve erkeklere en ağır ev işleri yükletilirdi. «Satın aldıktan sonra evdeki bütün hizmetçilerin işi onun sırtına yüklenirdi. Artık hiç rahat yüzü görmez, en ufak bir kurtuluş umudu da kalmaz. İçinde artık çalışma isteği kalmayınca bu kez eşek gibi dayak yer» (304). Çoğunun müslümanlığı kabul etmekten başka çaresi kalmıyordu, ancak bu şartla serbest bırakılırlardı, ama o da şarta bağlıydı. Çünkü efendisinden yine de ayrılıp gidemez; onun, yani sahibinin adını taşırdı. Bu adla kendisine bir çiftlik verilir, orada bir reaya gibi ekip biçerdi. Efendisinin elde edilen tüm ürün üzerinde hakkı vardı ve bundan dev-

300 *Cornelius zon Zyrickzee*, VI. S. 37.

301 «Et ceux qui les veulent achepter ne voient que le visage, les mains et un pou des bras de femmes». Betrandon de la Broquière, S. 135.

302 *Jörg von Nürnberg*, S. 13.

303 *Boziç, J.*, S. 334.

304 *Jörg von Nürnberg*, S. 13.

lete hiç bir pay ödemesi gerekmiyordu. Böylece müslümanlaşanların (yazarın deyişiyle, şartlı serbest bırakılmış eski köleler-Y.Ö.) ilk kuşak çocukları, feodallerin emlâk ve topraklarında çalışan köylüler haline geldiler ve tımarlarda çalışan kendi sınıfdaşlarından daha ağır bir sömürüye uğradılar (305), dolayısıyle mülk sahibinin ekonomik gücünü arttırdılar. Yalnız Bursa'da kalan, yani ipek ve bez imalâtı gibi zanaatlar alanında çalıştırılanlar için bir umut ya da özgür olma olanağı vardı ki o da, inanç değiştirmek, böylece hukuk ve ekonomi açısından özgür müslüman haline gelebilmekti. Serbest bırakılanlar, yani **atik**'ler Bursa'da böylece ticaret ve zanaat alanının en aktif öğeleri oldular (306).

Cv. Georgieva Osmanlı imparatorluğundaki köleliğe, yani **kul sistemine** (esirden dönüşme ve sayıları bir genellemeye elvermiyecek kadar az olan üretken köleliğe-Y.Ö.) toplumun ve devletin yapısı açısından genel, yani birinci derecede bir ağırlık taşıyor. Bu sistem, **köleliğin** sosyal ekonomik bir formasyon (ataerkil ailenin, kandaş olanları değil, ama bunun yerine dindaş-olmayanları, yani kendisiyle ideolojik hiç bir bağı olmayanları kontrol etmesi-Y.Ö.) şeklinde **yeniden canlanması** eğilimini yansıtıyor ve bu formasyon, kendi açısından feodal üretim tarzıyla mücadele ediyor, diyor. Bu eğilim ise devletin topraktaki mülkiyetinden kaynaklanıyormuş. **Devlet toprakları ve kul sistemi,** ikisi birden sultanların mutlakiyetçiliğine fırsat vermiş ve Osmanlı toplumunun gelişmesini engellemiştir deniyor. Georgieva, bu tezine destek olarak tüm uyrukların padişahın kulu olduklarını, padişahın ise onların «konuşkan âlet» olarak gördüğünü belirtiyor. Ama bu görüşler, bizim gerçek sömürü ilişkilerine bakış açımızı yine de örtmemeli; çünkü Rumeli'de olduğu gibi Anadolu'da da tarım köleliğe değil, feodal üretim ilişkilerine dayanıyordu. **Ortakçılar** daha birinci kuşaktan sonra feodal köylüler olarak ortaya çıktılar, **emlâk** toprakları üzerindeki eski köleler de öyle... Sultan'ın toprak tekeli, üzerindeki tarım kölelerinin çalıştığı **devlet domen** (yönetsel çiftlik-Y.Ö.)**leri** kurmaya değil, tımar sistemini genişletmeye yarıyordu. Çiftlikler peculia (özel mülk-Y.Ö.) değil, kendilerine (tasarruf veya kullanımını-Y.Ö.) miras (kuşaktan kuşağa sürdürme-Y.Ö.) hakkı tanınan feodal köylü işletmeleriydi (Y.Ö.-17). Devletin kuruluşunda ve aygıtlarında da gelişim **feodalleşme** doğrultusundaydı ki bu gerçeğe Georgieva da işaret ediyor. **Feodalizm-öncesi kalıntılar** üretimde —ki önemli olan buydu—

---

305 *Mutafçieva, V.P.*, Agrarnite otnoşeniya, S. 148.

306 *Inalcik, H.*, Documents, S. 46.

307 *Georgieva, Cc., problèmes*, S. 54 - 57.

küçük bir rol oynuyordu. Feodal etkiler üretime damgasını **ilkin** Balkanlarda vurmuş değildir, tam tersine bu damga Selçuklu mirası olarak çoktan vurulmuştu. **Yeniçeriler** de içerdeki hasımların sindirilmesi ve dışarıya doğru yayılma amacıyla merkezî gücün kullandığı bir araç rolünü oynuyordu. **Sipahiler** ve yardımcı birliklerin hiç biri, kul sisteminden sayılmayıp toplumda başkaca güçler olarak rol oynuyorlardı. **Askerî feodalizm** (308) terimi bu yüzden, **kul- sistemine dayalı ve hükümdarın despot karakteri taşıdığı** mutlakiyetçilikten daha iyi uyuyor, tüm Osmanlı sistemine.

II. Mehmed, iç ve dış politikası açısından yalnızca tüm askerî güçleri seferber etmekle kalmadı, aynı zamanda imparatorluğun bütün ekonomik kaynaklarını da emiyordu. **Toprak alımlarında, hibe** veya **devir** işlemlerinde toprakla ilgili tüm vergi ve resimleri, müslüman olsun olmasın, ister **askeriyye** ister **reaya** sınıfından olsun, herkesin üstlenmesi gerektiğini öngörüyordu. Müslümanlarda sadece **öşür** haracın yerine geçiyor, bütün vergiler öşürün içine alınıyordu (309) ki bu durum, devletin egemen sınıfın bir âleti olarak çalıştığını, devletin fetih yapan kitleye **egemenlik** ve **özgürlük sağlamadığını** kanıtlayan örneklerden biri sayılır (310). Reayayı ve şehirliyi, ister müslüman ister kâfir olsun, sömürme iradesi, sultanla **mülk sahiplerini, sipahi, ulema** ve **paye sahiplerini** biraraya getiriyordu (311).

Maliye para sıkıntısına düştü mü Sultan, memurlarına ve sipahilere de acımasız davranıyordu. Tuz tekelini elinde tutmak için, Saruhan'daki tuzlalara kimse gitmiyor ve devletin koyduğu fiatları kabul etmiyor diye, bir ferman yayınlayıp —tarihi belli değil— kadı, subaşı, sipahi, yaya, müsellem, yürük, reaya, hıristiyan, müslüman ve yahudileri cezalandırmakla tehdit etmişti (312). Karasi sancağında bu tekeli hiçe sayan kişilerin sakalları kesilecek, yüzleri karaya boyanacak ya da burunları oyulacaktı (313). Tuz tekelinden düzenli

---

308 *B. Papoulia* Osmanlı toplumunu, K. Marx'a hiç başvurmadan, yine askerî feodalizm şeklinde niteliyor. Bu feodalizm, çok sıkı bir disiplin gören savaşçılardan oluşan «özel bir sınıf»ın varlığını gerektiriyordu: Osmanlı Devletinde Oğlanların Toplanması/Seçilmesi üzerine A. Toynbee'nin teorisine ilişkin notlar. Byzantina 3, 1971, S. 401. Başka bir yerde Osmanlı Devletinin temel karakteristiği olarak askerî tabakadan ve militarizmden söz ediyor (S. 397). Buna paralel anlamda bak. *Perényi, J.*, The ottoman expansion and the rise of the East-European centralized states. CISHAHA. XIV International Congress of Historica Sciences. San Francisco 1975, S. 3.

309 *Çagatay, N.*, S. 488.

310 bak.*Mutafçieva, V.P.*, Agrarnite otnoşeniya, S. 212.

311 *Tveritinova, A.S.*, Falsifikaçiya, S. 21.

312 *Beldiceanu, N.*, Les actes I. Nr. 21, S. 93.

313 a.g.e., Nr. 22, S. 94f.

olarak sağlanan yüksek meblâğlardan dolayı hazine üretimi, ulaşımı ve satışları kendisi düzenliyordu. Sürüleri için çok miktarda tuza ihtiyacı olan türkmen ve yürükler, memurların pek denetleyemediği ufak yerleşimlerden geçerken bu ihtiyaçlarını daha düşük fiatlarla karşılıyorlardı. **Âmil** bunların izlerini saptayacak olursa Rumeli'ye sürgün edilmeleri işten bile değildi (314). Sürgün edilenler mülklerini yitiriyor, oturdukları yeri terk edemiyordu. Eski yurtlarındaki mesleklerini yürütemezlerse meslek değiştirmek zorundaydılar. Sürgün kişilerin tüm taşınmaz malları âmil tarafından açık arttırmayla satılırdı (315). Bir Anadolu köylüsü pirinç ekecek olsa, Ankara'daki müsellemlerin başına geldiği gibi, çiftliği elinden giderdi, çünkü bu tahıl sadece **has** çiftliklerde ekilebilirdi (316).

Ticaret, zanaat ve kentler açısından imparatorlukta ne gibi gelişme olanakları vardı?

A.D. Noviçev, imparatorluklaşma sürecinin ticaret ve zanaatı geliştirici etkilerinden yola çıkan araştırmacıların fikirlerine katılıyor (317). Kritobulos Osmanlı egemenliğinin ticareti geliştirdiğinden binbir övgüyle söz ediyor ve Bizans'ın bile ulaşamadığı yeni bir altın çağın yaşandığını belirtiyor (318).

H. İnalcık 1467/68, 1486-1493 ve 1496-1503 yıllarına ait Bursa tereke defterini araştırdıktan sonra şu sonuca varıyor: Birinci gruptan kişilerin servetleri 1000-10.000 akçe arasındaydı. Bunlar araştırmaları yapılan çevrede % 58,4'ü oluşturuyordu. İkinci grubun bıraktığı servet 10.000 akçenin üstünde olup % 15,9 oranındaydı. En yoksul tabakanın serveti 1000 akçeden az olup % 25,7 düzeyindeydi (319). Birinci ve ikinci gruplar, koca-ailelerden, yani zengin tüccarlardan, azad edilmiş kölelerden ve çelebilerden oluşuyor. Aynı gruplarda ulemadan kişiler de yer alıyordu (320).

Bursa, transit ticaret ve ipek üretimi yoluyla imparatorluğun en hareketli ekonomik merkezlerinden biri haline gelmişti. Pero Tafur'un iddialarına göre, Küçük-Asya'da Bursa kadar nüfusu ve böylesine zengin olan bir başka kent daha yoktu. Oysa nüfusu 4000 kişi diye belirtmekle pek düşük göstermiş (321).

---

314 *Barkan, Ö.L.*, Les déportations, S. 112f.
315 *Beldiceanu, N./Beldiceanu-Steinherr, I.*, Déportation et péche à Kilia entre 1484 et 1508. BOAS 38, 1975, S. 45f.
316 *Beldiceanu, N.*, Les actes I. Nr. 58, S. 154.
317 *Noviçev, A.D.*, İstoriya, S. 62.
318 *Critobul*, lib. I. 3. 7. 8. S. 39.
319 *Inalcik, H.*, Documents, S. 44f.
320 *a.g.y.*, Capital, S. 109.
321 *Pero Tafur*, S. 149.

Terekelerde adı geçen kişiler tüccar, ipek dokumacısı ve boyamacılardı (352). Bursa'yı zengin kılan da her şeyden önce ipek ticaretiydi. İtalyanlar 1458'de burada 47 Florin bedelinde bez satmışlar ve karşılığında da muhtemelen kelepir fiatına ipek almışlardır (323). Bursa, Şam ve Halep'ten gelip baharat, çivit ve gomalâk satmak isteyen tüccarların buluşma yeriydi. Suriyeliler Konya ve Kütahya üzerinden Bursa pazarına düzenli olarak kervanlarla gelirlerdi (324). Bir deve 300 kg. taşıyordu. Bir kervan kısa mesafelerde her gün saatte 3.5-5 km. yol alıyor ve günde 7 saatten fazla ilerliyordu. Lüks eşyaların ulaştırımı için kervanlar biçilmiş kaftandı, ama sıradan malların nakli 50 veya 70 km. ötesine geçince pahalılaşıyordu (325).

Bursalı tüccarlar Kaffa'ya da gidiyorlardı, 1430'da 130'unun oraya geldiği biliniyor. Kendileri «kâfir»lerin ülkelerine gitmedikleri için Avrupa mallarını buradan alırlar, Avrupa'ya kölelerini veya azatları gönderirlerdi (326).

Bursalı Türkler giderek uzak yol tüccarları oldular. Tebriz üzerinden Hazar kıyısı boyunca İran ve Çin'e ulaşan eski ticaret yolunu kullanıyorlardı. Bu tüccarlar sonunda baharat ticaretini ellerine geçirdiler. Venediklilerin İstanbul'dan aldıkları biber Bursa'dan geliyor, oraya da Suriyeli ve Cenevizli tüccarların eliyle ulaşıyordu (327). Cenovalılar doğu-batı ticaretinden böylece Türklerin kontrolü altında epeyce kâr ettiler. Gemi yapımlarının iki temel malzemesi olan kereste ve zift Anadolu'da elde edilip, oradan sevk edildiği için Cenovalılar Sultan'ın keyfini kaçırmamaya özellikle dikkat ettilef (328). II. Mehmed, Bursa ve İstanbul'daki ipek ticaretine belirli düzenlemeler getirerek gümrük resminden alacağı payı belirliyordu (329).

Cenovalılar için en tatlı ticaret Foça'da, Karahisar ve Kütahya'da elde ettikleri şap tekeliydi. Bu tuz yatakları 1275'den beri Cenovalı soylu ailelerin elinde bulunuyordu (330). Foça ve Karahisar'da-

322 *Inalcik, H.*, Documants, S. 45.

323 *Heers, J.*, La mode et les marchés laine: Gânes et la montagne a la fin du moyen âge. Annales ESC 26, 1971, S. 1114. A. 3; *Inalcik, H.*, Bursa. The Enzcyclopaedia of Islam, n. e. Bd. I. 1960, S. 1335.

324 *Inalcik, H.*, Capital, S. 110.

325 *Tekeli, I.*, On institutionalized external relations of cities in the Ottoman Empire - A settlement models approach. ÉB VIII. 2. 1972, S. 52f.

326 *Inalcik, H.*, Capital, S. 112f.

327 *Heers, J.*, Génes, S. 379f.

328 a.g.e., S. 394.

329 *Beldiceanu, N.*, Les actes I. Nr. 31, S. 105f; Nr. 32 (1453), S. 107f.

330 *Heers, M. - L.*, Les Génois, S. 31.

ki üretimin 3/4'ünü Sakız adasına götürüyorlar, böylece Belçika'daki büyük ithalat merkezini kontrol edebiliyorlardı. Bursa ve Sakız adası bu Ligurya Cumhuriyeti için Konstantinopolis, İskenderiye ve Şam'dan daha önemliydi (331).

Venedik kökenli Francesco Drapiero gözükara bir tüccar olarak tüm şap ticaretini Sakız adasında yoğunlaştırmıştı. Kartlarını Türklerden yana oynuyor, Sultan'a güven veriyordu. Bizans karşısında Osmanlılardan yana çıkmış, hatta 1455'de Foça'yı ele geçiren Türk filosuna o kumanda etmişti (332). 1449'da kurulan Maona (Mavna-Y.Ö.) ticaret şirketinin başlıca ortağı olarak hem ulaşımı, hem de üretim ve satışları kontrol ediyordu. Ama Konstantinopolis'in fethinden sonra Mehmed Cenovalılara karşı tavır alınca Francesca'nın yıldızı birdenbire söndü (333).

Sakız'daki tuz yatakları 1460'a kadar işletildi. Bu yataklar tükenince uluslararası şap ticareti de çöküverdi (334). I. Heeres'in yazdıklarına göre, Cenova'nın çöküşü biber ticaretini değil, şap, kereste, zift, tahıl, meyve, keten gibi Türk hammadde ve mamullerini elinden kaçırmasıyla oldu. Bunun sonucunda İtalyan dokuma imalâtçılığı bunalıma girdi, Cenova'da huzursuzluklar baş gösterdi, herkes yeni pazarlar bulma telâşına düştü. «un véritable repli vers l'Occident» (Batıya doğru tam bir geriye çekilme) başladı (335). Ama şap tekelinin elden kaçırılması daha sonun başlangıcı sayılırdı. Kaffa'nın kaybı Cenova'yı daha da derinden yaraladı. Bu Cenova kolonisi sadece uzak-doğuya uzanan «moğol yolları» üzerindeki bir aktarma istasyonu değil, aynı zamanda karışık bir ticaret trafiğini kontrol eden bir merkezdi.

Nüfusunun çoğu, Moğolların Kırım'a doğru sürdüğü ermenilerden oluşan bu şehirde, işlerin iyi gittiği sıralarda 2500-3000 kadar İtalyan, aileleriyle birlikte oturuyordu. Ama Timur 1395'de Aşağı-Volga bölgesine girer girmez Levant (Yakın-Doğu) ticareti de güneye, yani Suriye ve Mısır'a kaymıştı. Kaffa böylece köle ithalât ve ihracatına yöneldi. Sermayesi güçlü Cenovalılar paralarını köle ve tahıl ticaretine yatırdılar. Rumlar, ermeniler ve yahudiler artık Moldavya, Polonya ve Moskova'ya baharat ve ipek göndermeye başladılar (336).

---

331 *Heers, J.*, L'Occident, S. 145.
332 *Heers, M. - L.*, Les Génois, S. 356.
333 *Heers, J.* Gênes, S. 296f.
334 *Derselbe*, L'Occident, S. 145.
335 *Derselbe*, Gênes, S. 368.
336 *Malowist, M.*, S. IV, VIIIf.

Ancak Türkler Konstantinopolis'i fethedince Kaffa'da panik başgösterdi, başkentle bağlantı kopmuştu. Bu Bizans kolonisinin ne kale ve hisarları ne de silâh depoları vardı. Halk şehri yığınlar halinde terk etti. Geride kalanlar ise sürekli olarak Türkler tarafından kovuşturulup izlenme korkusu altında yaşadılar. 1454'de küçük bir Türk birliği Kırım'da gözüktü, açık arazide birkaç yağma girişiminde bulunduktan sonra şehre dokunmadan çekildi.

Sultan şehri yılda 3.000 dukat haraca bağlamakla yetindi, Hıristiyanları bir karşı-saldırıya kışkırtmaktan çekiniyordu, Cenovalıları da bu yüzden nötrleştirmek istiyordu (337).

Türk-Venedik savaşı sırasında da Sultan, kendisine savaş gereçleri, silâh sağlayan Cenovalı ve Floransalılara da ayrıcalıklar verdi. Kaffa'lı tüccarlara Boğazlar'dan geçiş hakkı ve getirdikleri tahılı İstanbul'da satma hakkı tanıdı. Ayrıca Cenova ile yeniden deniz bağlantısı kurmalarına izin verdi. Ama bu sadece bir süre için geçerli bir lütûftu. 1475'de Sultan'ın birlikleri Kaffa'yı fethettiler ve yapılan sözleşmeye rağmen, birçok şehirliyi köleliğe gönderdiler (338).

İtalyan Karadeniz kolonilerinin çökertilmesinden sonra, Venedik'in Doğu-Avrupa için değeri ticaret politikası düzeyinde yükseldi, çünkü Lvov'a (bir Ukrayna kenti-Y.Ö.)'a giden eski yollar tıkanmıştı. Moldavya prensliği açısından Cenova'nın yerini ticaret partneri olarak Venedik aldı (339).

Daha II. Murad, daha doğrusu 1436-1440 döneminde, Giacomo Badoer'in muhasebe defterlerinden anlaşıldığına göre, İtalyanlar ve Grekler için ticaret hacmi giderek gerilemekte olsa bile Karadeniz limanlarına girmek halâ mümkündür (340). Bursa ile yapılan ticaretin bilançosu pasifte kalıyordu. Venedik'in parasal sermayesi 1453'ten sonra artık Hollanda'ya akacaktı (341).

Levante'deki Venedik politikasını iyi inceleyen F. Thiriet'ye göre, Venedik ticaretinin çöktüğünü söylemek Türklerle yapılan 1479 barışından ve Evboa'nın kaybedilmesinden sonra bile olanaksızdır: «Türklerin başlattıkları o tartışılmaz bölgesel canlılık ve yönetimsel merkeziyetin, Venedik'in ticarî koşullarını iyileştirip iyileştirmediği-

337 *Derselbe*, S. XVI.

338 *a.g.y.*, S. XXIIf.

339 *Lütge, F.*, Strukturwandel im ostdeutschen und osteuropäischen Fernhandel des 14. bis 16. Jahrhunderts. Sitzungsberichte der Bayr. Akad. d. Wissenschaften, Phil.-hist. Kl., H. 1, München 1964, S. 22, 25.

340 *Bertelé, T.*, S. 57.

341 *Şitikov, M.M.*, Venesyanskoe kupeçestvo v pervoi polovine XV veka ... Moskova 1965, S. 133, 137.

ni sormak daha doğru olur. Bembo (*)'nun kolonilerdeki ticaret şube yetkilileriyle yaptığı yazışmalara bakılırsa, İstanbul, Modon, ama özellikle Kandiya ve Selânik yoğun ticaret merkezleriydi» (342) (**).

Nedir ki Markus (Venedik-Y.Ö.) Cumhuriyetinin uğradığı korkunç mali kayıplar bu tahminlerin tersini kanıtlıyor. Daha Konstantinopolis'in kaybı ona 300.000 dukat'a malolmuştu (343). Levante'den akan gelirler 1423'te 150.000'e düştü (344). Özel kumpanyalar büyük rizikolardan çekindikleri için Senato, Levante'ye daima devlete ait kalyonları göndermek zorunda kalıyordu (35). 14. y.yılda Venedik, Konstantinopolis'e yılda 8-10 kalyon gönderdiyse yüzyıl sonra 3-4 tane bile gönderebilecek durumda değildi. Bir tek kalyon'a bile olsun yük bulabilmek armatörler için büyük dertti (346).

Bizanslıların yaptığı gibi, İtalyan kolonilerine özerklik hakları tanımak II. Mehmed'in aklından bile geçmiyordu. Sultan'ın düşündüğü bu kolonileri her ne pahasına olursa olsun haraca bağlamak ve giderek imparatorluğun sınırları içine katmaktı (347). Uluslararası uzakyol ticaretini geliştirmek gibi bir düşüncesi yoktu. Egemen sınıf ise gelirlerini **toprak rantından** ve savaş ganimetlerinden edindiği için bu ticaretle pek ilgilenmiyordu (348). Sultan'ın önem verdiği şey, ülkesinde zorlukla imâl ettirebildiği, barut ve top gibi savaş gereçlerini ithal etmekti. Üstelik **parasal sermaye'nin büyükçe bölümü** müslüman, yahudi veya hıristiyan tüccarların kasalarında değil, yüksek memurların, askerler ve mülk sahiplerinin hazinelerinde yatıyordu. Bursa'daki 721 işadamından hiçbirinin serveti 300.000 akçeyi aşmıyordu. Buna karşılık Sultan sancakbeylerine yılda 300.000 akçe, hatta daha fazla bahşediyordu. Vezirlerin ve beylerbeyinin yıllık

---

(*) Pietro Bembo (1470 - 1547), bir İtalyan hümanisti. (Y.Ö.)

(**) Bu konuda **Annales** okulunun Akdeniz bölgesine yönelik daha ayrıntılı araştırmalarını beklemek gerekiyor. (Y.Ö.)

342 *Thiriet, F.*, La Romanie, S. 436f.

343 *Babinger, F.*, Johannes Darius, S. 8.

344 *Sokolov, N.P.*, S. 350.

345 *a.g.y.*, S. 349.

346 *Bertelé, T.*, S. 57. Cumhuriyetin düştüğü para sıkıntısı şuradan da belli ki Türk akıncılarını benzeri birlikler oluşturmak için örnek göstermekte, böylece paradan tasarruf etmeyi amaçlamaktadır. Bu stratiot'lar (Bizans-tipi, toprak sahibi asker — Y.Ö.) getirdikleri her düşman kafası için bir darkat alırlardı. Venedik devşirmesi bu serseri akıncılara katılmaya öncelikle grekler ve arnavutlar hazırdı. *Sunjiç, M.* S. 282, 286.

347 *Inalcik, H.*, İmtiyâzât. The Encyclopadia of Islam, n. re. Bd. III. 1971, S. 1183.

348 *Boziç, J.*, S. 249.

349 *Inalcik, H.*, Documents, S. 47.

geliri bir milyonu buluyor, büyük kentlerin kadıları 200.000 akçe alıyordu. İsa İshakoviç'in has'ı kendisine 1455'de Üsküp hariç, tek başına 763.000 akçe getiriyordu (350).

Ticarî ayrıcalıkları ise Sultan yabancılara istemiye istemiye ve kısıtlı bir süre için dağıtırdı. Yerel organların kendi haklarını çiğneyip aşması ise gündelik olaylardandı (351). Sultan'a yakın olan müslüman, hıristiyan ve yahudi tüccarlar özellikle el üstünde tutulur, onlar tercih edilirdi. Adriyatik'teki ticaret merkezi Dubrovnik bu yakınlıklardan yararlanmasını bilecekti. Kentin tarıma hiç de elverişli olmayan kıraç hinterlandı kent halkını ticarete yönlendiriyordu. Şehir halkı, elçisine verdiği talimatta, elçinin II. Murad'a yaşayabilmek için şehrin coğrafî konumu gereği ticaret yapmak zorunda olduklarını anlatmasını istiyordu (352). Venedik'in buradaki egemenliği 1358'de sona ermiş, onun yerini biçim olarak Macarlar almıştı, ama bu, kentin ticarî etkinliğine halel getirmemişti. Şimdi Ragusa (Dubrovnik-Y.Ö.) ithalatını yine Sırbistan ve Bosna'dan yapıyor, hinterlandına doğru açılıyor ve Yakın-Doğu'da giderek Venedik ve Cenova'nın yerini alıyordu (353). 1282'de Ragusa tüccarları Sırbistan'a 0,85 ton, 1332'de 3,72 ton gümüş değerinde mal gönderdiler. 14. y.yıl başlarında birkaç şirketin sermayesi 10.000 Venedik grossi'si değerindeydi (354). Aynı y.yılın ikinci yarısında Djore Bakşic adında bir tüccar karısına 10.000 dukat servet bırakıyordu. Kaboziç kardeşler 1427-1432 arasında 100.000 dukatlık gümüş ihraç ettiler, yani yapılan soylu maden ve balmumu ihracatı 25.000 dukat tutuyordu (355). Ragusalı tüccarlar, yalnız Bosna ve Sırbistan'a değil, 1480'li yıllarda Bulgaristan'a da geliyordu; burada Sofya, Tırnova, Vidin'de acentalar kurmuşlardı, bu merkez acentaların Niğbolu (Nikopol), Silistre, Filibe, Varna ve Razgrad'la bağlantıları vardı. Bez dokuma karşılığında tarım ürünleri alıyorlardı (356).

---

350 *Krajište Isa-Bega*, S. 3.

351 *Boziç, J.*, S. 269.

352 Hinterlandın durumu «petrosi, aridi e sterili, cum puochissimo frutto et intrada, in tanto che la intrada d'esso non ne bastava a comprar l'aqua, la qual spendiamo, non ché supplire et darne altro quello bisogno a vivere, se altramente con industria et virtute non ne prochacassimo per lo mondo». *Jorga, N.*, Notes et extraites II. S. 285.

353 *Vinaver, V.*, Goldzechin, S. 116f.

354 *a.g.y.*, S. 117.

355 *Klaiç, N.*, Die Stadt in den kroatischen Ländern im XIV. Jahrhundert. Studia balcanica 3. 1970, S. 112f.

356 *Spisarevska, J.D.*, De l'activité des associations commerciales de Raguse (Dubrovnik) dans les terres bulgares aux XVe et XVIe siécles. Bulgarian Historical Review 2. 1974, S. 103.

Bez dokumacılığı daha öncelerden başlamıştı. Ragusa panni'leri Balkan Slavları arasında daha 1430'da tanınıyordu. 1440'da yaklaşık 4000 balya üretiliyordu. Venedik hiç hoşlanmadığı bu rekabete karşı elinden geldiğince mücadele etti, gemileri yağmaladı ya da batırdı (357). Ama Dubrovnik (Ragusa) filosu bir hamlede gelişiverdi, gemi sayısı ve tonaj bakımından Venedik'ten sonra ikinci sıraya yükseldi. 16. y.yılda çeşitli tipten gemilerin sayısı 170-200'ü buluyor, toplam brüt tonajı ise 25.000 tona ulaşıyordu. Tersanelerde 5000 işçi çalışıyordu (358).

Venedik'le düşmanlığı Dubrovnik'lilere Sultan'ın nezdinde sempati kazandırıyordu. 1430'da II. Murad şehre ticarî ayrıcalıklar tanıyor ve bu arada şu güvenceyi veriyordu: «Şehrin tüccarları benim egemenliğim altındaki ülkelerde serbestçe dolaşıp istedikleri yerde ticaret yapabilirler: Batı ve doğu vilâyetlerinde, sularda ve karada, Sırbistan, Arnavutluk ve Bosna'da ve egemenliğim altındaki tüm köy, kent ve kalalerde... Her pazarda ticaret yapsınlar ve yasada emredilen gümrük resimlerini ödesinler». 1433'de papa IV. Eugen kente doğu denizlerinde ayrıcalık (priveligium navigationis ad partes orientes) tanıyor, kentin Doğu Akdeniz'de böylece büyük bir güç olduğunu kabul ediyordu (359). Daha 1451 haziranında Bizans imparatoru XI. Konstantin, düzenlediği bir **chrysosbullon**'da Dubrovniklilerin başkente yerleşip bir konsolosluk kurabileceklerini, kendi yargı haklarını kullanabileceklerini, sadece % 2 kadar ithal veya ihraç resmi ödeyebileceklerini öngörüyordu. Kısa bir süre sonra Dubrovnik Pelonoponnes despotu Thomas'tan da bazı ayrıcalıklar koparabildi: Toptan ticarette sadece % 1,5 ve perakende ticarette % 2 gümrük ödeyeceklerdi (360).

II. Mehmed Ragusa cumhuriyetine **baç** ödemelerinde kolaylıklar tanıdı. Keçe, kaban yün, deri, bal ve yağ için müslümanlar % 2,5 satış vergisi ödeyebilirlerdi (361). Oysa 1454 ya da 1479'da Bursa'daki müslüman, Venedikli, Cenovalı ve Sakızlı tüccarlar alım ve satımlarda gümrük resmi olarak % 3 ödemek zorundaydılar (362). İstanbul'daki makamlarsa tahıl satışlarında müslümanlardan % 2,

---

357 *Krekiç, B.* Dubrovnik, S. 105; *Vinaver, V.*, Goldzechin, S. 117.

358 *Marinoviç, A.*, Etude sur la législation maritime de la république de Dubrovnik. ÉB VII. 3. 1971, S. 58, A. 6.

359 *Boziç, J.*, S. 54, 59f.

360 *Zakythinos, D.A.* Le despotat II. S' 260; *Dujçev, I.*, Rapporti economici fra Bisancio e gli Slavi. Bullettino dell'Istituto storico italiano per ile Medio Evo 56, 1964, S. 13f.

361 *Kânûnnâme Mehmed II.*, IV. 30. S. 42.

362 *Beldiceanu, N.*, Actes I. Nr. 30, S. 104.

haraç yükümlüsü hıristiyanlardan % 3, yabancılardan % 4 gümrük istiyorlardı (363). Oysa hangi mal olursa olsun Ragusalıların % 2 ödemesi yeterliydi (364). Hatta müslümanların % 3, haraç-yükümlülerinin 4 ve yabancıların 5 ödemeye başladıkları zaman bile Ragusalıların yüzdesi arttırılmadı (365). Dubrovnikli rogator'lar bunca kolaylıkların karşılığını Avrupa ülkelerinde Sultan yararına casusluk yapmakla ödüyorlardı. Ayrıca Sultan'dan aldıkları hediyeler de eksik olmuyordu (366).

Bu ticaret ayrıcalıklarının haraçtan bağışık tutulmakla ilgisi yoktu, tam tersine alınan haracın yükselme eğilimi gösterdiği anlaşılıyor. Bu miktar, 1458'de 1.500 dukat iken on yıl sonra 5.000, 1471 yılında 9.000, 1472'de ise 10.000 dukat oldu. 1478'den başlayarak 12.500, 1480'de ise 15.000 florini buldu. 1481 yılında II. Beyazıd haraçı yeniden 12.000 dukat'a düşürdü (367).

Gerçi bu koşullar Dubrovnik'e ancak göreceli bir yükseliş sağlıyordu, ama İtalyan tüccar sermayesini ne de olsa meydandan çekilmek zorunda bırakıyordu (368). Dokuma üretimi ihracata yönelecek çapta değildi. Bu Osmanlılar açısından birşeylerin belirtisiydi, onları kapitalizm-öncesi Avrupa'nın **hammadde** sevkiyatçısı durumuna düşürüyordu. Suriyeli, Mısırlı, Irak ve İranlı tüccarlar Avrupa imalâtı olan metaları Osmanlı ülkesinde soylu metal karşılığında alıyorlardı, ama Türkiye'yi de böylece transit ülkesi olarak kullanmış oluyorlardı (369).

Reaya yurtiçi ticarete kentlere ve ihracatçılara yaptığı tahıl satışlarıyla katılmaktaydı. Bu arada toptancı tüccar ve devlet fiatını düşük tutmaya çalışıyor, dış ülkelere satıştan böylece yüksek kazanç sağlamayı amaçlıyordu. O nedenle fiatlarda iki ayrı düzey söz konusuydu; fiatlar da bu yüzden iki ayrı düzeyde dalgalanıyordu (370). **Devletin müdahalesi** ticaret mekanizmasını karmaşık hale getiriyor, girişimcileri de çökertiyordu. Bu koşullar 16. y.yılda felâket haline gelecekti.

II. Mehmed, askeri harcamaları karşılayabilmek için soylu metalleri, en başta gümüşü kendi güdümüne almaya çalışmıştı. Sayı-

---

363 a.g.e., Nr. 23, S. 109.
364 *Boziç, J.*, S. 224.
365 Yıl 1510, bak, *Boziç*, S. 225f.
366 *Heller, E.*, Venedische Quellen zur Lebensgeschichte des Ahmed Paşa Hersekoghlu. Diss. München 1961, S. 88.
367 *Boziç, I.*, S. 222.
368 *Filipoviç, N.*, Pogled, S. 146.
369 *Akdağ, M.*, Osmanlı İmparatorluğunun, S. 505.
370 *Asdrachas, Sp.*, I., S. 64.

sız **fermanlar ve yasaklardan** anlaşılacağı üzere, maden işletmeciliğine büyük önem verınesi boşuna değildi, Bosna ve Sırbistan imparatorluğa zengin gümüş ve kurşun yataklarını açmıştı. Bosna'daki Ostruznica'dan gümüş ve bakır, Srebrinica'dan gümüş, kurşun ve bakır geliyor, Fojnica ile Busovaça, Kreşevo, Dezevica ve Duşina'da gümüş, Olovo'da ise çıkarılıyordu (371).

Sırbistan'da ise Novo Brdo gümüş çıkartımı bakımından önde geliyordu: Planina, Ostraç, Koporiçi, Janjevoğ Kovaçi, Livac, Zaplanina, Belasic ve Gluhavic'de daha küçük ocaklar vardı (372).

Maden ocaklarının üretim kapasitesine ilişkin kesin rakamlarına sahip değiliz. Dubrovnik'e yapılan kurşun ihracatıyla ilgili verilerle yetinmek zorundayız. 1413'de Bosna'nın ihracatı 260.000 litre, yani 85.280 kg. tutuyordu. Bu rakam 1418'de 323.000 litreye, yani 105.944 kiloya yükseldi (373). Bu verileri kendisine borçlu olduğumuz Kovaçeviç, 15. y.yılda ihraç edilen gümüş miktarıyla ilgili rakamları ne yazık ki vermiyor, ama bunun kurşun miktarından fazla olması gerektiğini belritiyor (374). Navo Brdo'daki ocakların Broquière'e göre yılda 20.000 dukat (Venedik parası) gelir getirmiş olması lâzım (375).

Bu miktarları Orta-Avrupa'nın en önemli maden piyasalarından biri olan Köln'e getirilen ham kurşun miktarıyla karşılaştıracak olursak Balkanlar'da gerçekten de düşük bir üretimin söz konusu olduğu anlaşılır. 1452 ile 1459 arasında, yani Thüringen'deki Saiger sanayiinin büyük çaptaki ihtiyaçları daha Köln piyasasına yansımadan önce, yıllık kurşun ithalâtı giriş gümrüğü kayıtlarına göre 202.500 kiloyu buluyordu. 1480 yılına kadar «yeni satış olanakları ithalatı 350 tonun üzerine çıkarttı ki bunun büyük bir bölümü ihraç ediliyordu». Çok aranan bu maden Eifel bölgesinin kuzeyinde,

---

371 *Kovaçeviç, D.*, Trgovina, S. 141.

372 Historija naroda Jugoslavije I, S. 403f.

373 *Kovaçeviç, D.*, Trgovina, S. 170. «İnce» litre ya da litra 327, 932 g (S. 20, 170) geliyordu.

374 *a.g.y.*, S. 140, 144. *I. Erceg*, Ragusa'nın kurşun ticareti konusunda genel bir bakış sunuyor; 15. yüzyıl başında Dubrovnik tüccarları 142, 569 ve 150, 750 litrelik nakliye yaptılar. 1465'de 106.000 ve 611 litre, 1477 yılında 634.364 ve 1479'da 144.000 ve 883 litre. 1470'de litre başına fiat 7 - 10 - 15 Venedik Dukat'ı tutuyordu, 1479'da 13 - 13,25 oldu, 1480'de ise 11 ile 12,66 arasındaydı. Dubrovnik, 15. ve 16. yüzyılda doğu ile batı arası toptan ve uzunyol ticaretine aracılık ediyordu. Der Außenhandel Ostimittel-europas 1450 - 1650. Hrsg. von *I. Bog*, Köln-Wien 1971, S. 446f.

375 *Jireçek, K.*, S. 55.

özellikle Köln Westfalya'sında Mechernich ile Kall arasında çıkartılıyordu (376).

Maden yatakları bölgesini fethettikten sonra Sultanlar, üretimi tekrar başlatmak ya da kapasiteyi korumak amacıyladır ki ortadan kaybolan maden işçilerini yeniden toparlamaya çalıştılar.

Novo Brdo'nun nüfusu 1477 ile 1498/99 arasında yaklaşık % 10 kadar arttı. Madencilik, zanaat ve ticaret giderek yeniden canlandı. Şehre birçok müslüman zanaatçılar geldi. Bunların isimlerine 1477 yılına ait darphane defterlerinde rastlanabilir. Ama Türkler öncesi döneme oranla, yine de bir duraklamadan, hatta gerilemeden söz edilebilir. Sırp hükümdarları zamanında şehirde 7-8000 nüfus yaşarken 1498'de sadece 5.000 kişi yaşıyordu. Cevher üretimi o kadar azalmıştı ki Dubrovnik kolonisi sonunda kentten ayrıldı (377).

Aynı durum Bosna için de doğrudur. Srebrinica'da 1476'da 700 hane olup 3.500 kişi yaşarken 1463'te bunun 5.000 nüfus olduğu biliniyor. Aynı şekilde Ragusalı tüccarların sayısı da azaldı. 1445'te konsolosluğa kayıtlı 30 kişi varken 1458'de 2, 1459'da 1 kişi, 1460'da 12 kişi, 1461'de 2 ve 1462'de 8 kişi bulunuyordu (378).

Novo Brdo'nun fethinden hemen sonra Mehmed 1.6.1455'de **âmil**'lere emir vererek ocaklardaki çalışmaları hemen başlatmalarını ve madencilerin eski usûle göre kazmayla çalışmaya devam etmelerini istedi (379). Ocakların bakımı için gereken tahsisatı 1460'da 600.000 akçeye çıkardı. Bu parayı iki tüccar ile hıristiyan sipahiler arasında eşit olarak ikiye bölüştürdü. Ocakların kiracısı olan iki tüccara bu paraların hepsini teslim ederken onlardan bu meblâğı dört yıl içinde geri ödemelerini istedi (380). Zaplanina ve Planina ocaklarındaki türk gözetmenlerine (yasakçılarına), pompa ve makineleri kontrol etmelerini ve işten kaytaran işçileri de cezalandırmalarını buyurdu. Maden işçileri haftada iki gün paydos yapıyordu (381). Onlardan **haraç** ve **ispençe** istenmiyordu, ama hane başına bir altın (40 akçe), toprak parçası başına tahıl öşürü, karpuz, domuz ve arı öşürü ödeyeceklerdi. Değirmen ve koyunlar için hiç bir ödeme yoktu. Onlar ayrıca **devlet angaryası** (çevre köy-

376 *Irsigler, F.*, Rheinisches Kapital in mitteleuropäischen Montanunternehmen des 15. und 16. Jahrhunderts. Zschr. f. historische Forschung III/2, 1976, S. 150.

377 *Filipoviç, M.*, İz istoriye, S. 70-75.

378 *Diniç, M.J.*, Za istoriyiyi rudarstvayi sredevekovnoy Srbiyi i Bosni I, Srpska Akad. Nauk, 1955, S. 89-96.

379 *Beldiceanu, N.*, Actes I. Nr. 3, S. 68.

380 a.g.e., Nr. 6, S. 71f.

381 a.g.e., Nr. 9, S. 75 und Actes II. S. 121. Noel ve Paskalya'da 15 gün izinleri vardı.

lüsünün askerî yol, köprü yapımında karşılıksız çalışma ve askeri konaklatma zorunluğu-Y.Ö.), yani **divan yükümlülüğü** gibi yükümlerden bağışıktılar (382).

II. Mehmed zamanında, Novo Brdo, Srebrinica, Karatova, Priştine, Serez, Selânik ve Sofya'daki gümüş ocakları için ödenen kira bedelleri 120.000 dukat (4.800.000 akçe) tutuyordu ki bu, dört beş beylerbeyi ya da vezirin yıllık harcamalarından pek fazla sayılmazdı (383). Osmanlı maden işletmelerinin kiralamaya ilişkin özellikleri, kiracıya sadece çıkartılan ürünün bırakılması değildir; kiracı aynı zamanda kendi bölgesindeki birtakım vergi ve parasal cezaları da ödemekle yükümlüdür (384). Ayrıca şunu da belirtelim ki, kira bedelleriyle ilgili olarak elimize geçen rakamlar, genelde madenin toplam kirasını değil, rafineri ve metal para basımcılığı v.b. ile ilgili kısmî kiraları içermektedir. Kiralama süresi çoğu kez üç yılı buluyordu (385).

Mehmed zamanında madencilikle ilgili olarak çıkarılan pek çok işletme «tüzüklerine» bakılırsa, burada Sultan'ın sadece paraya ihtiyacı değil, daha çok **mülkiyetçi politikası** söz konusudur. Ocakları örgütleme ve sömürü biçimleri, gerek fetihten önce gerekse sonra, kapitalizm-öncesi olmaktan çok, **manüfaktür tarzının** özelliklerini taşıyordu. Kısaca bu biçimler, 16. ve 17. y.yıllarda bile **meta üretiminin temellerini** henüz oluşturamayacaktı (386). Varak, yani girişimci, elindeki geniş karar yetkilerine rağmen kendi kendinin efendisi değildi. Büyük Sultan'a yalnız vergi v.b. ödemekle kalmıyor, **kaderini** de ona teslim etmiş bulunuyordu. **Üretim araçlarını kullanmak** açısından bu bağımlılık ve güven yetersizliği, feodal nitelikteki yüksek ödentilere paralel olarak madencilikteki sermaye birikimi olanaklarını tıkıyordu (387). **Reaya** ve **yürüklerin** ocaklarda cezalı olarak çalıştırılması emeğin üretkenliğini asgariye düşürmekteydi. Üstelik Türklerin maden kiralama sistemi bir **sömürü işletmeciliğiydi.** Ekonominin başka dallarında da görülen bu sistemin bir örneği sabun, imalâtçılığıydı. Mehmed, 1479'da Foça'daki işletmeyi bir Cenova'lıya devretmişti (388).

---

382 *Kânûnî-i Kânûnnâme*, S. 15.

383 *Beldiceanu, N.*, Actes I. Nr. 3, S. 68, A. 2. Devlet yarım kilo gümüşü 6 dukata alıyordu ki bu yılda 10 ton rafine gümüş demek oluyor. Vgl. *Anhegger R.*, Beiträge I. S. 59.

384 *Beldiceanu, N.*, Actes II, S. 157.

385 a.g.e., S. 158.

386 *Pljakov, Zdr.*, St., Za Reglementasiyata ... Bilgarska Akad. 1970, S. 116, 145.

387 *Matuz, J.*, Fragen der osmanisch-türkischen Quellenkunde. Orientalische Literaturzeitung 67, 1972, Sp. 234.

388 *Lefebvre, M.M.*, Nr. 9. S. 160.

Hazineyi doyurmak için Mehmed riskli bir takım maliye oyunlarına baş vuruyordu. Eski gümüş paralara düzenli aralıklarla **haciz** koyuyor ve bunun yerine devlet açısından rayici daha uygun gelen yeni akçeler çıkarıyordu. 1.4.1478 tarihli bir **yasakla** yasakçılardan birine bazı Anadolu sancaklarında dolaşan eski paraları toplatmasını buyurdu. O da böylece yolcuların torbalarını, özel kasaları ve kervansaray odalarını aramaya, bulduğu **eski** madensel paraları haczetmeye koyuldu. Bir dirhem'den (3,207 gr.) iki akçe basılacaktı (389). Ama **yeni** akçenin bu kadar ağır (1,6 gr.) tutulması olacak iş değildi. Akçenin ağırlığı 1470'de 0,95 gr., 1480'de ise ancak 0,90-0,75 grama düşürülecekti (390).

Herşeyden önce akçenin gümüş içeriği düşürüldü. 15. y.yılın ilk yarısında Dubrovnik'te 40 akçeye bir Venedik dukat'ı ödenirken 1470'li yıllarda 45 yeni akçe ödenecekti. Bu durum tüccarları eski akçe kaçakçılığı yapmaya elbette itecekti. Örneğin Vitko Prilkoviç Hieronymus Gradiç 1472'de iki Ragusalıyı görevlendirip Türkiye'den kendisi için 200 dukatlık eski gümüş para satın almalarını istedi (391). Sıkı denetim ve ağır cezalara rağmen türk makamları bu para kaçakçılığına engel olamadılar.

Mehmed Ragusalılardan haraçı altının rayiciyle ödemelerini istiyordu. 24.2.1481 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, Cumhuriyet, 12.189 Venedik ve Sultan dukatı-ikisinin nominal ve reel değerleri eşitti-ayrıca 1.561 Macar dukatı ödüyordu (392). Moldavya ve Valahya da haraçlarını Venedik ya da Macar altın sikkesi cinsinden ödüyorlardı, oysa Valahya'da dolaşımda olan para aspron idi (393). Akçe dış ülkelerde **geçerli olmadığından** Sultan'ın giderek ve daha büyük ölçülerde «konvertibl» paralara ihtiyacı vardı.

Madenciliğin gerilemesi, Ragusalı tüccarların ticarî etkinliklerini madenlerden giderek Sofya veya Üsküp gibi yönetsel ve askerî merkezlere kaydırmasında açıkça yansıyordu; çünkü askerî sınıfın ihtiyaçları daha çok kazanç getiren işlere fırsat veriyordu (394).

---

389 *Beldiceanu, N.*, Actes I. Nr. 2. S. 66f.; *Inalcik, H.*, Unveröffentlichte Erlasse von Sultan Fatih Mehmed II. Belleten XI. 1947, S. 704.

390 *Beldiceanu, N.*, Actes I. S. 173.

391 *Boziç, J.*, S. 311.

392 *Elezoviç, G.*, I. 1. S. 186.

393 *Guboglu, M.*, Le tribut payé per les principauté roumaines à la Port jusqu'au début du XVIe siécle d'apés le sources turques. RI XXXVII, 1969, S. 72-74.

394 *Jireçek, K.*, S. 61; *Anhegger, R.*, Beiträge, I, 1. S. 7. I. *Mitiç* Dubrovnik'in ticari yoğunluk ve faaliyet alanını küçümsüyor: O Dubrovackim konzulima na Balcanu. Balcanica VI. Beograd 1975, S. 71. Aslında bu faaliyetin gerilemesi değil, satışların daha kârlı noktalara kayması söz konusudur. Ragusalılar ekonomik durgunluğa giren maden alanlarında ayrıca koloniler kurmak istememişlerdi.

Bosna'daki Sarayevo, Travnik ve Mostar (395), Sırbistandaki Trgovişte, Novi Pazar gibi kentler bu kategori içinde yer alıyordu (396).

Burada artık Osmanlı imparatorluğundaki kentlerin oynadıkları rolün ne olduğu sorusu gündeme geliyor.

Anadolu kentleri 15. y.yılın ilk üçte birinde hâlâ Timur'un yol açtığı ağır yıkım ve yağmanın etkilerini yaşıyordu. Bursa bir yana, çoğu yavaş yavaş derlenip toparlanabildiler. II. Mehmed zamanında bile kentler eski yaşam tarzlarına halâ kavuşamamışlardı; çünkü Karadeniz ticaretinin çökmesi ve Uzun Hasan'ın doğuda büyük devlet oluşturma girişimleri kentleri transit ticarete katılmaktan alıkoyuyor, onları gölgede kalmış bir taşra yaşamı sürmeye mahkûm ediyordu (397).

Ö.L. Barkan, Rumelideki yerleşimlerle yeni kent oluşumları arasında ayrım yapıyor: Yenilerin askerî yollar boyunca kurulup Sultanlar tarafından sistemli biçimde iskân ettirildiğini belirtiyor. Hatta eski yerleşimler Anadolu'dan **sürülen halkla** yeniden canlandı, Balkan şehirleri böylece bütünsel bir islâmî fizyonomi kazadı diyor (398). H.J. Kissling ise, buna karşı çıkmaktadır. Mevcut kent yerleşimlerinin, sadece «türk —daha doğrusu islâmcı— yaşam tarzında özgü öğeler» sayesinde genişleyip yeni bir mekân biçimi kazanmaları söz konusudur diyor. Bu mekânlaşmada başlıca rolü **vakıf sistemi** oynuyor, yani camilerin, hamamlar, çarşı ve derviş tekkelerinin kurulmasına yönelik bir gelişme (399).

Bu değerlendirmenin bütün balkanlar için doğru olduğunu söylemek olanaksız. Bosna'daki kentlerin büyük bölümü Osmanlılarca kuruldu. Eski yerleşimler, pazar yerleri (trgovişte) de aynı şekilde Osmanlı dönemi gelişmesinin içinde yer alır. Kentlerin fizyonomisi, üretimi ve meta dolaşımı hep Osmanlı kültürü çerçevesinde açılıp yayıldı. **Vakıflar**, camilerin, medrese ve kervansarayların yanıbaşında ekonomik nitelikli yapıların kurulmasına olanak sağlıyor, ticaret ve zanaat erbabı bunları kiralayabiliyordu. Şehirler **vakıf ve has arazileri** üzerinde yer aldığından **serbest** ya da **açık bir mülk** sayılıyordu, yani yönetim ve polis düzleminde bağışıklıkları

395 *Jireçek, K.*, S. 61.

396 *a.g.y.*, S. 77, Er identifizert irrigerweise Novi Pazar mit Trgovişte, vgl. *Boziç, J.*, S. 286, A. 87.

397 *Turan, O.*, Selçuklular zamanında, S. 456f.

398 *Barkan, Ö.L.*, Quelques observations, S. 290.

399 *Kissling, H. - J.*, Die türkische Stadt auf dem Balkan. Südosteuropa - Jahrbuch 8: Die Stadt in Südosteuropa. Struktur und Geschichte. München 1968, S. 74, 75.

vardı. Nüfusun büyük çoğunluğu islâmdı, ama slav kökenliydi (400). Şehrin merkezini belirleyen özellik, dinsel, sosyal ve ekonomik işlevler gören bir işlevler kompleksiydi. Merkez camisinin çevresinde medreseler, hastaneler, imarethaneler, aşevleri ve müstahdem, yoksul ve konuk lojmanları gruplar halinde yer alıyordu. Bunların arkasında kervansaraylar, tüccar ve zanaatçıların evleri, hamamlar, pazar ve tekkeler bulunuyordu (401).

N. Todorov ise kentlerin bu dönüşen fizyonomisini inkâr etmeyip grek-slav geleneğinin sürekliliğine önem veriyor. Ekonomik yaşamın damarları yeni kentin merkezinde atıyordu (402); **hukuksal açıdan** kentler Sultan'a aitti, çünkü Sultan buraları **has zeamet** (ziamet) ya da **tımar** olarak bağışlayabiliyordu (403).

Mülk sahipleri para-rantlarını artırmak ve ticarî kazançlar sağlamak amacıyladır ki kent binalarının sahipliğini elde etmek peşindeydiler (404). Başka bir deyişle Rumeli kentleri sıkı sıkıya Osmanlı feodal sistemi içine alınmaktaydı. N. Todorov'a bakılırsa, kentlerdeki ev maliklerinin ticaretten elde ettikleri gelir yüzde 10-14 dolayında iken, küçük üreticilerin üzüm olarak kendilerine ödediklerinden elde ettikleri gelir yüzde 33-50 oranındaydı. Onun buradan vardığı sonuca göre, paranın dolaşımı hâlâ sürüyoddu ve tam anlamıyla bir tarımlaşma sözkonusu değildi (405). Tersine olarak, Türk egemenliğnin, imparatorluklaşma ve yönetsel merkezileşme gibi olumlu yönleri ekonomik evrimi hızlandırmıştı (406).

1490 yılına ait bir Osmanlı kadastrosuna göre, orta ve doğu Balkanlardaki 30 şehirde 13.197 müslüman ocağına karşılık, 20.425 Hıristiyan ve Yahudi ocağı bulunuyordu. Todorov, 15. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar bütün Rumeli'de 200 şehir sayıyor ve bunların nüfusunun 500 ile 1600 arasında değiştiğini belirtiyor. Çok azının nüfusu 1600 kişiyi aşardı. İstanbul, Edirne, Selânik ve Atina büyük şehirlerdi. Vergi yükümlüsü olan bütün kentli hanelerinin yüzde 42,1'i bu şehirlerde yaşıyordu. İyice incelenen 101 şehirden 70'inde «kâfir» nüfusu, ama sadece 18'inde müslüman nüfus ağır basıyordu (407).

---

400 *Suçeska, A.*, Die Rechtsstellung der Bevölkerung in de Städten Bosniens und der Herzegovina unter den Osmanen (1463 - 1878). a.g.e., S. 86, 88f.

401 *Barkan, Ö.L.*, observations, S. 290.

402 *Todorov, N.*, Quelques aspects, S. 4, 42f.

403 *Derselbe*, Sur certains aspects, S. 108.

404 *Mutafçieva, V.*, Kim viprosa, S. 78.

405 *Todorov, N.*, Sur certaius aspects, S. 109.

406 *a.g.y.*, gorod, S. 47.

407 *a.g.y.*, Quelques aspects, S. 41; *a.g.y.*, gorod, S. 37; *a.g.y.*, Za demografskoto, S. 198.

14. ve 15. yüzyılda Bulgaristan'da 90 kent vardı. Tüm nüfus 294.368 ocak tutuyor, bu kentlerde ise 25.306 (yani yüzde 8,5) ocak bulunuyordu. Nüfusu 2000 kişiye kadar olan ortaboy şehirler yüzde 18, küçük şehirler (400-1600 kişi) yüzde 39 oranındaydı. Nüfusun yüzde 75'i hıristiyandı. Tırnova ve Sofya gibi büyük yerleşimlerde müslüman öğeler çoğunluktaydı (408). 15. yüzyıl sonunda Tırnova'daki müslüman nüfus, Türklerin akın akın gelmesi ve müslümanlaşma sonunda birdenbire arttı. Sadece Süleyman Hadım Paşa'nın Has'ında zanaatçıların oturduğu 379 hıristiyan ocağı vardı (409).

Serez, 1465'te subaşı Doğan Turutci'ye has olarak verilmişti, burada 564 müslüman ailesine karşılık 735 hıristiyan ailesi yaşıyordu. Kentte toplam olarak 1200 hane vardı. Hane başına 5 kişi sayarsak 2820 müslüman, 3675 hıristiyan yaşıyordu. 1478'deki ikinci bir sayımda bu oran türkler lehine büyük ölçüde değişmişti: 653 müslüman haneye karşılık 354 hıristiyan hanesi sayılmıştı. 90 yıl sonra şehirde 829 müslüman ailesi vardı ki bunlardan 308 aile sonradan müslümanlaşmışlardı. Hıristiyan hanelerinin sayısı 216'ya düşmüştü. Buna benzer gelişmelere Kiçevo, Debar, İştip, Ustrumca, Nevrokop, Drama, Kavala, Lerin ve Selanik'te de rastlıyoruz (410).

Ö.L. Barkan çeşitli defterlerden yaptığı kaynak analizlerinden hareketle, türk-müslüman kolonistlerin yalnız ve yalnız askerî ve sivil yönetimde değil, zanaatçı ve meslek sahibi olarak da ekmek parası kazandıkları sonucuna varıyor. Sofya'da Üsküp, Larissa (Yenişehir-i Fenar) Trikala (Tırhala) ve Selanik'teki müslüman zanaatçı semtleri giderek gelişiyordu. Deri, kösele ve metal işleyen türk zanaatçılarının Serez'de ayrıcalıklı birer konumu vardı, hıristiyan meslektaşları onların rekabetinden zarar görüyordu (411).

Ma enci kentlerinde de müslüman sikke ustaları giderek çoğaldılar. Bütün bu merkezlerde devlet hıristiyan ustaları sıkıca eli altına alabilmek için islâmlaşmaya zorluyor, onları etnik, siyasal ve dinsel açıdan birer köprübaşı gibi kullanmayı amaçlıyordu.

1455-77 arasında Bosna ve Hersek'teki pekçok hıristiyan tüccar ve zanaatçı dış ülkelere ya da köylere dağıldı. Yeni gelenler işe baştan başlamak zorunda kaldıklarından basit meta üretimi bundan

---

408 *Todorov - Paskaleva*, S. 104; *Pljakov*, Zdr., Über das soziale Gepräge der bulgarischen Stadt im XV. bis zur Mitte des XVII. Jahrhunderts. Byzantino-Bulgarica III. Sofia 1969, S. 231f.

409 *Cvetkova, B.A.*, Sur la sort de Tarnovo, capitale bulgare au moyen âge après sa prise par les Osmanlis. Byzantino-Bulgarica II. Sofia 1966, S. 192.

410 *Sokolovski, M.*, Serskiot vilayet ve XV vek., Skopye 1974, S. 117.

411 *Barkan, Ö.L.*, observations, S. 296; *Sokolovski, M.*, S. 119.

bayağı zarar gördü (412). Kentlerin yeni nüfusu içinde islâmlaşmış Bosnalı köylüler ağır basıyordu ki, bunlar eski Patarenlerdi (413). Bursa, Edirne, Atina, Sarayevo (Saraybosna), Manastır, Üsküp ve Sofya gibi şehirlerde nüfus artışı 1520/30'larda yüzde 90'ı bulmuştu (414).

Nedir ki bu mutlak sayılar kentlerdeki ekonomik yükseliş konusunda hiç bir şey söylemiyor. 1420'de Selânik'te vergi yükümlüsü olarak 4853 kişi kayıtlıydı. Manastırda ise 845, Sarayevo'da 1024, Edirne'de 6351, Atina'da 2297 (415).

N. Todorov ve B. Cvetkova 15. ve 16. yüzyıllarda Bulgaristan'da el zanaatlarının ulaştığı yüksek teknik düzeyi vurguluyor ve kent ile köy arasındaki ekonomik bağlara özellikle dikkati çekiyorlar. Türk yönetimi zamanında tarım ve hayvan yetiştiriciliği kent ekonomisi ile sıkı sıkıya bağlantılıydı ve bu, sadece Bulgaristan'da, öteki tüm Balkan bölgelerinde de böyleydi (416).

Buna karşılık B. Djurdjev ve J. Boziç, türk egemenliği zamanında Rumeli köyünün modası geçmiş bir feodalizme geri döndüğünü, çünkü para-rantın asgarî düzeye inmesine karşılık ürün-rantın yeniden ağır bastığını ileri sürüyorlar (417). Gerçi feodalizmde tarım bundan kaynaklanan tüm ilişkileriyle birlikte egemen bir üretimdi, basit meta üretimi ise kullanım değerleri üretmeyi, metaların metalarla, ama paranın aracılığıyla mübadele edilmesini hedefliyordu (418). Bilindiği üzere, Marx, kent ve kırsal kesim ayırımını, meta mübadelesi yoluyla gerçekleştirilen her türlü gelişmiş işbölümünün temeli olarak niteliyor ve şöyle ifade ediyor: «Toplumun bütün ekonomik tarihi özetle bu karşıtlığın hareketi boyunca yer alır» (419).

«Felsefenin Sefaleti»nde ise şöyle yazmakta: «Sadece kentle köy arasındaki bu ilişkinin değişkenliği ölçüsündedir ki bütün toplum da değişkenleşiyor. İşbölümü, sadece bu yönüyle göz önüne ele alındığında, önce antik cumhuriyetleri, sonra hıristiyan feodalizmini ve yine önce toprak baronlarıyla eski İngiltere'yi, sonra da pamuk baronlarıyla modern İngiltere'yi görüyoruz» (420).

---

412 *Filipoviç, N.*, Pogled, S. 141.
413 *a.g.y.*, S. 143.
414 *Barkan, Ö.L.*, Essai, S. 28.
415 *a.g.y.*, S. 35.
416 *Todorov - Paskaleva*, S. 106; *Cvetkova, B.*, Prinos, V, S. 93.
417 *Boziç, I.*, S. 248; *Djurdjev, B.*, Prilog, S. 128.
418 *Rosental, M.*, Dialektik in Marx «Kapital». Berlin 1957, S. 185, 374.
419 *Marx, K.*, Das Kapital, Bd. I. In: *K. Marx/F. Engels*, Werke, Bd. 23 Berlin 1964, S. 373.
420 *a.g.y.*, in: Werke Bd. 4, S. 145.

Bazı aforizmalarda önemli olan düşünce, kır-kent ilişkisinin tarihsel niteliği içinde dönüşüme uğradığı ve bu ilişkinin temelinde yatan antogonizmanın sosyal ve siyasal düzlemde gelişip derinleştiğidir. Avrupa kentinin kırsal kesimden farklılaşması, Doğu'da ya da Eski Yunan'da olduğundan daha temelde olmuştur. Farklılaşmamış bir bütünsel birliğin yerini katı çizgileriyle bir karşıtlık almıştır. Tarım ile zanaat arasındaki ayırım adım adım, ama tutarlı şekilde gerçekleşmiştir. Köy-kent ilişkisi, 14. yüzyılda meta ekonomisinin yoğunlaşması ve para-rant kitle halinde geçiş yoluyla biçim değiştirmiştir. İşte bu evrede kentin köy karşısındaki üstünlüğü açıkça ortaya çıkmıştır. Kentliler, kırsal kesimi ekonomik araçlarıyla dolandırma ve vurgun yoluyla sömürmeye geçmişlerdi. Öteye beriye dağılmış manüfaktürel ve kapitalizm-öncesi koşullar Hollanda, İtalya ve İngiltere'de böylece türemiştir (421).

Oysa 15. yüzyıl Türkiyesi'nde hiç de bir farklılaşma olmadı, tam tersine kentler köylü çiftliklerine dayanan vakıf —ve tımar— sistemi içinde bütünleştiler. Devlet yaptığı düzenlemelerde toprağı birincil faktör olarak görüyor, kent bu faktöre katılan ikincil bir faktör rolünü oynuyordu. «Serbestlik» kavramı şehirlerden kaynaklanan bir kavram değildi, tam tersine tarım kesimindeki halk tabakalarının ve taşınmaz malların «serbest bırakılmışlığı, istisna veya bağışık tutulması» anlamına geliyordu. Tımardaki serbest çiftlik, yani sipahinin has'ı kenttekî semtlere de yansıyordu. Reaya, feodal beyler ve tüccarlar, zanaatçı ve vurguncular, tefeciler arasındaki meta-para ilişkileri, vilâyet boyutlarını aşıp uzakyol ticareti içinde yer alsalar bile, bu yüzden yine de «tam feodal» bir mübadele ekonomisi çerçevesinde kalıyordu.

Bosna ve Sırbistan'da basit işbirliğine sahne olan yöreler daha Fatih zamanında hareketsiz bir duruma düşmüşlerdi. Maden işçileri angaryadan elverdiğince kaçınıyorlardı. Vanyevo'daki 10-15 ocaktan yalnız ikisinde faaliyet vardı. Kimi ocaklar daha Türkler gelir gelmez faaliyetlerine son verdiler. Köhnemiş üretim tekniği 200 m.'den daha derine inilmesine olanak vermiyordu (422).

Türk yönetimi zamanında feodal baskı ekonominin tüm dallarında güçleniyor, feodal tarzda üretim yapan ve devletin kesin düzenlemelerine bağımlı kılınan loncalar ve zanaatçı birlikleri yeniden canlanıyordu. Sultan ve askerî sınıf, kendilerinin toprak egemenliğini pekiştiren tarım faaliyetlerinden destek alıyorlardı. Bal-

---

421 Bak teorik açıklamalar: Politische Ökonomie, Bd. 1, von der Parteihochschule beim ZK der KPdSU. Lehrstuhl Politische Ökonomie, Berlin 1976, S. 155 - 161.

422 *Beldiceanu. N.*, Actes II. S. 119, 170.

kanların etkin çehresini değiştiren büyük göçler yeni bölgeleri tarıma açmak zorunluğunu getiriyordu. **Pax turcica** (Türk barışı) kırsal kesimde üretim artışına olanak sağlıyor, özel bitki tiplerinin yetiştirilmesi böylece mümkün oluyor, nüfusu da artırıyordu (423). Öte yandan askerî sınıf tüccar ve tefeci sermayesinin oluşmasını engelliyor, ihracat yüksek oranda vergilendiriliyor ve ataerkil **kollektiflerde** (üretim araçlarını ortaklaşa kullanan, böylece deneyimlerinin ve çıkarlarının yanısıra komşu olan (yani sosyal ilişkilerini bile paylaşan) üreticiler topluluğu - Y.Ö.) çalışan esnafı toptancı tüccarın tekelci pratiğinden koruyordu.

Batı ve Orta-Avrupa ile aradaki ekonomik ve kültürel (abaca, büyüyen ve sermayeleşmeci üretim ile sermayelenemeyen kollektif üretim arasındaki-Y.Ö.) boşluk giderek genişliyordu (424).

3. Bizans-Slav Etkileri

Cl. Cahen'in kanısına göre, Osmanlılar, Anadolu Selçuklularının aracılığıyla Bizans'ın vergi sistemini devralmış oldular. **Zeugarion** ile **çift resmi** arasında büyük bir benzerlik var (425).

Aynı kanıyı F. Babinger de paylaşıyor. Onun kanaatine göre, Mehmed dönemindeki Bizans kurumları, Osmanlıların daha 13. ve 14. yüzyıllarda Bizans'la Anadolu topraklarında çatışadurdukları sıralarda edindikleri eski bir mirastır (426).

Sp. Vryonis Jr. onun ardından daha da genelleme yaparak Türklerin 11. ve 12. yüzyıllarda Bizanslılaşmakta olduğundan söz ediyor ve **tımarların pronoia'lardan kaynaklandığını** tahmin ediyor (427).

I. Dujçev'e göre Türk donanması üzerindeki Grek ve Latin etkisi sadece Akdeniz değil, Karadeniz bölgeleri üzerinden de Kırım ve Bulgaristan'a kadar yayılmaktadır (428).

Bizans'ın ticaret ve savaş filoları konusunda uzman olan E. Eickhoff ise bu konuda daha temkinlidir ve doğrudan bir tarihsel

---

423 *Matl, J.*, Historische Grundlagen der agrarsozialen Verhältnisse auf dem Balkan. Vierteljahrsschr. f. Sozial- u. Wirtschaftsgeschichte 52, 1965, S. 157.

424 *Werner, E.*, 15. yüzyılda Osmanlı Güneydoğu Avrupasının tarımsal yapısı üzerine tartışma. Wiss. Zschr. d. Karl-Marx-Universität Leipzig, Gesellschafts- und sprachwissenschaftl. Reihe, 19. Jg. H. 3, Leipzig 1970, S. 460f. *Vucinich, W.S.*, şunu belirtiyor: «Türk fetihleri boyun eğdirilen halkların maddî ve manevî kaynaklarını kuruttu... Bunları kayıplarına karşılık onların elde ettikleri tazminatla ölçülemez. O bakımdan ilkelliğe doğru bir gerileme oldu...» S. 636.

425 *Cahen, Cl.*, Le régime, S. 577.

426 *Babinger, F.*, Mehmed II, S. 111.

427 *Vryonis, Sp. Jr.*, Legacy, S. 275.

428 *Dujçev, I.*, in: EBS XXIV, 1963, S. 128.

sürekliliği reddetmekte, sadece uzun boylu bir paralelliği kabul etmektedir ki bunu da, Anadolu kıyısında ve adalarındaki halkın eski denizcilik eğilimlerine bağlıyor. Karya ve Pamfilyalı (Antalya bölgesi-Y.Ö.) korsanlar II. Mehmed zamanında atılgan bir Türk filosunun temellerini oluşturmuştur. Yeni deniz (veya kıyı) sancakları, derya kaptanı veya beylerbeyinin emrindeki merkezî bir deniz komutanlığı altında birleşmişti. Aynı Bizans zamanında olduğu gibi, İstanbul, Çanakkale Boğazı ve İyonya kıyıları büyük tersanelerin çalıştığı yerlerdi. İzmir yelkenbezi ve tekne donanımlarının başlıca imalât yeriydi (429).

Gibb ve Bowen, Osmanlılar üzerindeki Bizans etkisini Selçuklular üzerindeki etkiden daha ileri olarak değerlendiriyor (430).

Bağımlı kılınan halkların, kendilerinden daha geri bir toplumsal gelişme aşamasındaki galipler dünyasına ekonomik ve kültürel açıdan sızması sık rastlanan tarihsel olaylardır. Bu sızma süreçlerini inceler ve değerlendirirken sızmanın boyutları, şiddeti ve yol açtığı evrimsel değişmeler üzerinde yoğunlaşmak gerekir.

Bu konuda en basiti tarım sektöründe karşılaştırmalar yapmaktır. **Paroiki** olsun Bulgar ve Sırp **Paricl**'leri olsun hepsi **reaya** ile birlikte aynı ekonomik cevhere veya nesneye tasarruf etmekteydiler. Osmanlının **çiftliği** ve Greklerin **stasis**'i ya da **zeugarion** birbirinin karşılığı olan birimlerdi. Her ikisi de köy düzeninde ve istikrarlı bir ekonomik çekirdek rolünü oynayan geniş çaplı aile arazileriydi. Tarla, otlak, çayır, bağ, bahçe ve bazen de değirmenler yer alıyordu bu birimde (431).

Bizansta toprak payı ile çekim hayvanı birlikte hesaplanırdı. Birkaç çeki öküzü olan köylü, **zeugaratikion** olarak bir hiperpiron öderdi ki bu 14. yüzyıl sonunda yaklaşık 22 aspron ediyordu. **Çift resmi** olarak reaya da 15. yüzyıl ortalarına kadar aynı meblağı ödüyordu. Sonraları toprak vergisi 33 akçeye fırladı. Buna paralel olarak kayzer (Bizans İmparatoru) de 1,5 hiperpiron talep ediyordu grek köylüsünden (432). Bizans-Slavlarına ilişkin **tütün vergisi**, yani grekçe **Kapnikon**, türkçe **caba-bennak**(*) için de durum aynıydı.

(*) Caba-Bennak vergisi doğrudan tütünle ilişkili değildir. Tarım ya da tarımdışı kazanç sağlayan mücerred (bekâr) yükümlünün ödediği ekstra bir çift vergisidir. (Y.Ö.)

429 *Eickhoff, E.*, Seekrieg und Seepolitik zwischen Islam und Abendland. Das Mittelmeer unter byzantinischer und arabischer Hegemonie (650-1040). Berlin 1966, S. 94f.

430 *Gibb-Bowen*, I. 1. S. 47.

431 *Ostrogorskij, G.*, Pour l'histoire, S. 296; *Kazdan, A.P.*, Agrarnite otnoşeniya, S. 59.

432 *Ostrogoskij, G.*, Pour l'historie, S. 114; *Inalcik, H.*, The problem, S. 240.

Bu, topraksız köylülerin çift kesiminin 1/2 ya da 2/7 veya 3/7 oranı kadar ödedikleri bir vergiydi. Bizans'ta bunun için 1/2 ile 1/6 hiperpiron isteniyordu (433). Bizans'ta para-rant tercih edilirken 14. yüzyılda Bulgaristan'da ve Sırbistan'da hâlâ ürün-rant isteniyordu. Ama buralarda tütün vergisi yine **sikke** olarak toplanıyordu. Bunu Osmanlılar da para olarak aldılar, ama şehirli bundan bağışık tutuluyordu (434).

Buna karşılık **öşür**, tıpkı Sırbistan ve Bulgaristan'da olduğu gibi ürün (naturel)-rant biçimindeydi. Tahıl ve üzüm öşürü ürün olarak (in natura) ödenirken, şarabın mühürle «damgalanma»sı da aynen **bağ resmi** yerine geçiyordu (435).

Makedonya manastırları hayvan öşürü olarak 50 koyun başına kuzusuyla birlikte 2 koyun alıyorlardı (436). Türkler 1487'de 2 koyun için 1 akçe, yani 50 koyun başına 25 akçe istediler (437). Her iki durumda da değer aynı sayılabilirdi. **Arı** (bal) **öşürü** ise Slav pratiğinde olduğu gibi kovan sayısına ve alınan bal miktarına göre hesaplanıyordu (438).

Domuz öşürü Bulgaristan'da merkezî devlet vergisi yerine geçiyordu, bundan ancak manastırlar bağışık tutulurdu (439). Bu vergi Türkiye'de **mezbaha vergisi** (bıyık resmi) olarak ve domuz başına 2 akçe şeklinde alınırdı (440).

14. yüzyılda Sırbistan ve Bulgaristan'daki manastır arazilerinde angarya arttı. Duşan, bağışladığı topraklarla ilgili belgelerinde bunu bir düzene sokuyor ve haftada iki gün angarya çalışılmasını istiyordu. Her hane angarya çalışmakla yükümlüydü (441). D. Angelov'un saptadığına göre, manastır topraklarındaki angarya yükümlülükleri pratikte çok farklı boyutlara ulaşıyordu. Bir yanda yılda sadece üç gün angarya istenirken, öte yanda 100 günden fazla istenen manastırlar da vardı. Parici'ler (Slav serfleri - Y.Ö.) âletlerini ve çekim hayvanlarını birlikte getirmek zorundaydılar. Yiyecekleri ise rahipler sağlıyordu (442). Sırbistan'da ayrıca devlet angaryası

---

433 *Inalcik, H.*, S. 241; *Ostrogorskij, G.*, S. 303f.; *Kazdan, A.P.*, S. 149f.
434 *Çagatay, N.*, S. 505.
435 *Angelov, D.*, Agrarnite otnoşeniya, S. 203 - 208.
436 *Derselbe*, S. 208f.
437 *Barkan, Ö.L.*, XV ve XVI inci asırlarda, § 10, S. 3.
438 *Çagatay, N.*, S. 508; *Angelov, D.*, Agrarnite otnoşeniya, S. 209.
439 *Angelov, D.*, S. 210.
440 *Çagatay, N.* S., 493.
441 *Wlainatz, W.*, S. 236f.
442 *Angelov, D.*, S. 162f., 172, 176.

da söz konusuydu. Kale, yol, köprü yapımında çalışmak, gelen geçen elçilerin ve savaşçıların karınlarını doyurmak bu tür devlet angarlayanları arasındaydı (443).

Devlet angaryacılığını Türkler de benimsediler. Ama Sipahileri hassa çiftliklerinde olsun vakıf mallarında olsun angaryanın uyguladığı duyulmamış da değildir. Köyler trafiğin önemli damarlarına ne kadar yakınsa bu devlet angaryasına da o kadar çok rastlanırdı. Bu işte katlanmak istemeyenler bedel'ini öderdi. 15. yüzyılın sonlarında her beş yılda bir talep olunan bedel, hanelerden yörenin kadısınca gönderilen özel görevliler tarafından toplanırdı (444).

14. yüzyılda Bizans'ta büyük toprak sahipliği çok daha yaygınlaştığı halde **aggareiai** (kira biçiminde ürün-rant-Y.Ö.)nin oldukça azaldığı görülüyor. Bu rant türü köylüleri **iltizam** (hasılat kirası-Y.Ö.) yoluyla sömürüyordu. Kiracı tahıl hasılatının 1/3'ünü ve üzüm hasılatının yarısını arazi sahibine teslim etmek zorundaydı. Tarım üretimi pazara dönüktü ve para-rant da köylere kadar bu nedenle nüfuz edebiliyordu. Ama bu **Sitokriton** (ek tahıl ödentisi, vergisi veya teslimi-Y.Ö.) ya da **koilon sitarin** (ekmek vergisi) gibi ürün-rantların ödenmeyeceği anlamına gelmiyordu (445). Aynı şekilde Bizans Makedonyasında da angarya, feodal soyluların, meta-para ilişkilerini yakın pazarlarda devreye sokma çabalarına uygun düşüyordu.

Bursa emîn'ine (kadısına - Y.Ö.) 1477 yılında gönderdiği bir berat'ta Sultan, devlet adına sabit fiattan yapılacak tahıl ve meta alımlarının artık aracı kişiler yoluyla değil, doğrudan doğruya emîn tarafından peşin ödeme karşılığında yapılmasını emrediyordu (446). Devletçe saptanmış fiatlar üzerinden yapılan bu tür zorlu-alımlara Bizans'ta da rastlanıyordu. Patmos'taki Aziz İoannes Evangelista manastırına ait bir chrysosbullon'da belirtildiğine göre, III. Andronikos 1331'de manastır köylülerinin **sitarksia'dan** (devlete ucuz fiattan bırakılan tahıl miktarı) bağışık tutulduklarını ilân ediyor-

---

443 *Wlainatz, W.*, S. 256.

444 *Suçieska, A.*, Promjene u sistemu izvanrednog oporezivanja u Turskoj u XVII vijeku i pojava nameta tekâlif-i sâkka. Prilozi za Orijentalnu filologiju, t. X - XI. Sarajevo 1960/61, S. 75 - 81.

445 Buğday resmi için bak *Ostrogorskij, G.*, Pour l'histoire, S. 284, *Kazdan, A.D.*, Agrarnie otnoşeniya, S. 120 - 128, 184.

446 *Beldiceanu, N.*, Les actes I. Nr. 26, S. 99. Zum Aufgabenbereich des emin S. 162.

447 *Müller, J.*, S. 413. Andronikos II. II. Andronikos bu ayrıcalığı manastırlara tanımadı. O Sitarkia'yı bütün uyrukların ödemesi gereken bir arazi vergisi olarak görüyordu; *Ostrogorskij, G.*, Geschichte, S. 399.

du (447). Bizans'ta, Sırbistan ve Bulgaristan'da uygulanan **savaş veya işgal vergisi** (ürün-rant ve emek-rant biçiminde-Y.Ö.) sistemi de bununla sıkı sıkıya bağıntılıydı. Elçiler, subaylar ve memurlar köylere girip yulaf, ekmek, üzüm ve etlere el koyabilirlerdi (448). **Psomosemia**'yı Osmanlılar devir aldılar ve daha da yaygın olarak 18. yüzyıla kadar uyguladılar (449).

Tımar'ların **pronoia**'dan türediği düşüncesini yanlış buluyorum. Tımarın özgüllüğü askeri hizmetlerde değil, rant düzeyinin kesin saptanabilirliğinde yatıyor (450). Pronoia, devlet vergisinin feodal rant şeklini aldığı tımara benzemiyor değil. Bu rantların dağılımında kamu haklarına ilişkin biçimler korunuyordu (451), ama geri kalan özellikleri açısından tımarın düpedüz bir askeri işlevi vardı ve kılıç arazilerinde teşvik edici öğelere sahipti ki bu ögeler, sipahinin toprakta mülk ve egemenlik kurma çabalarına destek sağlıyordu.

Türkler, Saksonya'nın Madencilik yasalarından kaynaklanan Sırp Bosna madencilik hukukunu benimsediler ki bu, belgelere hacet kalmayacak kadar açık bir gerçektir (452). 16. yüzyılın türk madencilik düzenine bakarak Alman-Slav maden hukukunu yeniden inşa etmek mümkündür (453).

Önceden belirttiğimiz belirttiğimiz üzere, Osmanlılar Balkanlarda bir takım ayrıcalıklı sosyal gruplardan da yararlandılar ki bunlar, aslında reayadan sayılmakla birlikte kendilerine öncelikler veya ayrıcalıklar tanınmış gruplardı.

H. İnalcık, defterlerde kaydı olmayan ve **hariç-reaya** denen bir köylü tabakasından söz eder. Bunların tam bir hareket serbestliği vardı ve geçimlerini tarım işçiliği yaparak sağlarlardı. Bir tımar toprağında 3-4 dönüm toprağı ekip biçtiler mi, çift resmi olarak bir akçe öderlerdi. Bir mülk, vakıf ya da tımar toprağında üç yıldan fazla kaldıkları zaman statülerini yitirirler ve deftere kaydedilmeleri gerekirdi.

Bu grupların Bizans'taki **elevterol** (özgürler) ile benzerliği meydandadır (454). Bunların ne evi ne yurdu vardı, iş ve ekmek bul-

---

448 *Xanalatos, D.A.*, Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschte Makedoniens im Mittelalter, hauptsächlich auf Grund der Briefe des Erzbischofs Theophylaktos von Achrida. Diss. München 1937, S. 49.

449 *Cvetkova, B.*, Influence, S. 250f.

450 *Kazdan, A.P.*, XI.-XII. yüzyıl Bizansında koşullu mülkiyet biçimleri, Trude dvadzat piyatogo ... Moskova, 1962, S. 485.

451 *Chvostova, K.V.*, O nekotorh osobennostiyan. BB XXV, 1964, S. 218, 225.

452 *Anhegger, R.*, Beiträge, I. S. 8.

453 *Beldiceanu-Steinherr, I./Beldiceanu, N.*, Un réglement, S. 147.

454 *Inalcik, H.*, The problem, S. 241.

mak için bir **dünatos**'tan ötekine göçerlerdi. Onların özgürlüğü, belli bir yerleri (stasiz) olmamasından, hazinenin onlara belli bir yer de gösterememesindenden kaynaklanıyordu. G. Ostrogorskij'e göre bunların çoğu kaçak **paroiki**'lerdi.

Dünatoi'ler (toprak sahipleri - Y.Ö.) sayısı boyuna değişen bir tabakadan gelen bu kişileri kendi mülkleri üzerinde tutmak, toprağa «zincirlemek» peşindeydiler, çokları bu özgür emekçileri birbirlerinden çalmaya kalkışır (455) ve bu geçer-göçerlerin «özgürlüğü» de eninde sonunda sona erer, köylülüğün yoksulluğu içinde gömülüp giderlerdi (456).

Balkanlar'daki Slav devletlerinde olduğu gibi Bizans'ta da birer kaç **köylü kategorisi** vardı, bunlar özel hizmetler için çağrılır ve karşılığında bir takım avantajlar sağlarlardı. **Şahinciler ve avcılar** bunlar arasındaydı. Georgius Akropolites, bir ara II. Theodoros Laskaris'in 1256 askeri seferi nedeniyle bunlardan açıkça söz eder:

«... Çünkü o yalnız düzenli birliklerin değil, orduya hiç katılmamış olanların da bu kez katılmasını emretti. Çünkü Kayzer'e domuz ve geyik avında yardımcı olanları ve şahinle avlananları, hepsini istisnasız asker saflarına kattı.» (457). Bunlar vergi bağışıklığından geniş çapta yararlanıyordu, aynı zamanda besin istihkakları da vardı. Onlara tahsis edilen toprak parselleri bile vergiden bağışıktı. Osmanlıların **Sokollar** gibi devir aldıkları **Voynuklar** da aynı tabakadan sayılırdı. Sokol'ların **baştina** denen çiftlikleri türkler dönedöneminde de vergiden bağışık olarak varlıklarını sürdürdüler. Gerçi bunlar asker sayılmazdı, muaf (bağışık) ve **müsellem** idiler, yani Sultan'ın kendilerini belirli vergilerden affettiği hıristiyanlardı. Bu ayrıcalıklaştırma I. Murad zamanına kadar gerilere gidiyor (458). Başka bir deyişle, bunların yardımcı askerler ya da muhafız veya bekçiler olmadığı belli. Iacopo de Promontorio, hiç haraç ödemeyen hıristiyan birtakım bağcılar tanımıştı. Bunlar üzüm öşürü de ödemezlerdi. Çünkü Sultan'ın haslarını sürüp işlemekte kullanılan at ve mandalara bakıyorlardı (459).

Kürekçi ve yağ tüccarı da ayrıcalıklı reaya tabakaları içinde yer alıyor (460), bunların ekonomik durumu ise 1-3 çift öküzle sürüp

---

455 *Ostrogorskij, G.*, Quelques problèmes, S. 36, 38.

456 *Kazdan, A.P.*, Agrarnie otnoşeniya, S. 136.

457 Quelle bei *Lehmann, B.*, S. 56f.

458 *Inalcik, H.*, Timariotes chrétiens, S. 133, 135.

459 *Iacopo da Promontorio de Campis*, S. 68. 600.000 olmalı, «tra Grecia et Turchia».

460 *Çagatay, N.*, S. 500.

işledikleri toprağa öşür ödemeksizin tasarruf eden reaya ve akıncıların durumunu andırıyordu (461).

B. Cvetkova, bu gruplar, özellikle Voynuk'lar açısından bir ayrıcalıklaştırma değil, reaya üzerindeki yüklerden farklı yüklerin söz konusu olduğunu yazıyor (462). Bu, kuşkusuz ki doğrudur, ama ilgili grupların hukuksal statü düzeyinde, onları yeni egemenlik sistemine yaklaştıran bazı avantajlardan yararlandıkları da bir doğrudur.

Osmanlıların (Bizans ve Balkanlar'daki düzenden - Y.Ö.) yaptığını söylediğimiz alıntılar, onların kendi gelişme aşamasına uygun düşen ekonomik ya da sosyal biçimlerdi. Feodalizmin doğal ürünlerle ilgili ekonomik temelleri nerede en katıksız durumuna ulaştıysa, bu alıntılar en basit şekliyle gerçekleşti. Merkezî otoriteye en çok gelir sağlayan haraç ve öşür gibi ödenti veya vergiler islâm hukuku temelinde yasal düzenlemelere bağlandı. II. Mehmed zamanında. Hanefi mezhebinin sünni islâmlığı şiiliğin etkisindeki derviş tarikatı üzerinde galebe çaldı, şeriat böylece yeniden saygınlık kazanıyordu (463). Mehmed eski hukuku kanûnnamelerinde derleyip toparlayarak fermanlarıyla bütünleştirdi. Böylece bütünsel bir vergi sistemi yaratılmak isteniyordu (464). Balkanlar'daki feodal hukuk ve feodal görenekler gerçi böyle bir girişime destek veriyor. Osmanlı feodalizmi üzerinde zorlayıcı etkiler yapıyordu, ama bu dürtü,, bu feodalizmin tam bir gelişme yolunu tutturmasına olanak tanımıyordu (465). Kanunnâmeler, doğal ürün ekonomisine ve korumak istediği basit meta üretimine göre düzenleniyordu (466). İmparatorluğun yönetsel etkiniiğl de sonunda bu amaca yönelikti.

4. Örgütlenme ve Yönetim Mekanizması

Osmanlı yayılması I. Murad'tan başlayarak iki evrede yürüdü. İlkin Balkan devletleri üzerinde sipahibaşılık tarzında bir egemenliğin kurulması söz konusuydu. Sonraları Sultan'lar yerel sülâle ve hanedanları dıştalayarak kâfir ülkeleri üzerinde doğrudan kantrolü ele geçirmeye çalıştılar. Nüfus, defterlere kaydediliyor ve tımarlar ba-

461 «Ma hanno privilegio ciascun di loro nel teritorio del Signore di poter seminare per mano di loro schiavi tanto quano potessono arare con due o tre para di boue senza pagare decima...» *Iacopo da Promontorio da Campis*, S. 61.

462 *Cvetkova, B.*, Prinos, VI, S. 160.

463 *Anhegger, R.*, Beiträge, S. 2.

464 *Inalcik, H.*, The problem, S. 237.

465 *Djurdjev, B.*, O utiçayu, S. 23.

466 *a.g.y.*, Die Kanunnames der Osmanen und ihre Bedeutung für die Wirtschaftsgeschichte der Balkanländer. GIDBH VII. 1955, S. 14.

ğışlanıyordu (467). Yerel bir kralı yeniden tahta oturtma deneyine bir kez, o da Bosna'da başvuruldu. Macarların 1463 karşı saldırısı Mehmed'e Bosna Sancağı'nın bir bölümüne mal olmuştu. Macaryanlısı bir zümrenin oluşmasını önlemek için, Sultan halkta Bosna Krallığının yeniden kurulacağı gibi bir izlenim yarattı. 1465'te Macaristan ile Bosna Sancağının kuzey türk sınırı arasında bir koridor oluşturuldu. Kotromaniç ailesindeki yandaşlarından biri olan Matiyi'yi Sultan kral yapıverdi. Belgelerde bu kralın ismine bir kez, o da 11.1.1467'de rastlanıyor, ama ondan sonra hiç bir iz yok. 1471'de Matiyi Şabaniç diye biri Bosna kralı olarak ortaya çıkıyor, ama o da uzun süre kalmıyor ortalıkta, çünkü Mehmed 1476'da Matiyi Voysaliç adına yeni bir banı tahta oturtuyor. Voysaliç bağımsız bir siyaset izlemek istiyordu ve Marthias Corvinus'a da kendisini tanıması dileğinde bulunmuştu. Bunun üzerine türk birlikleri hemen Bosna'ya girdiler. Gerçi Macarlar onu kurtarmakta gecikmedi, ama bu uydu krallığın bir sancağa dönüştürülmesine de engel olamazdılar (468). Mehmed de bu kadarcık bir önlemle yetindi.

Ostraviçalı Konstantin'in belirttiğine göre, Fatih'in feodal beylerin ellerindeki hisar ya da kalelere hiç tahammülü yoktu. «Sultan (Sezar ya da Kayzer - Y.Ö.) bütün ülkelerdeki tüm kaleleri emrinde tutuyor, oralara yeniçerileri ya da kendi yetiştirmelerini yerleştiriyor... Ve bir yeri ya da yöredeki bir kaleyi çitle veya duvarlarla çevirecek olsalar Sultan orasını hemen işgal ediveriyor. Kalede veya şatoda bulunan yeniçeriler, kuşatma halinde sıkıntıya düşmesinler diye, kendi ihtiyaçlarını kendileri karşılıyorlar. Kalelerde ne şarap ne de mayalanmış içki (kımız - Y.Ö.)» (469). Sipahiler de Rumeli birlikleri Anadolu'ya kaydırıldığı zaman, hisar erleri gibi tahkimatta çalışmak zorundaydılar (470).

Sultan sipahi safları arasından 600 sipahi-oğlanı (denen «soylu gençleri» - Y. Ö.) seçer, bunlar kendisine her yerde eşlik eder ve emirlerin önünde at binebilirlerdi (471). O bununla sipahilerin Osmanlı ordusu içindeki askeri mertebelerini vurgulamak istiyordu. Ayrıca sürekli askeri seferler, devşirmelerle sürekli tazelenen ve savaşma güçleri böylece daima diri tutulan yeniçeri birliklerinin değerini de yüceltiyordu.

Mehmed, sefere daima hazır durumda bulunan ve sayıları babası zamanında 3000 olan kapıkullarının sayısını da 5000'e bir süre

467 *Inalcik, H.*, Ottoman methodes, S. 103.
468 *Şabanoviç, H.*, Bosanski Paşaluk, S. 49; *Hrabak, B.*, S. 61-63.
469 *Konstantin von Ostrovica*, XXXVIII, S. 122.
470 *Inalcik, H.*, Ottoman methodes, S. 107.
471 *Baştav, Ş.*, Ordo portae, S. 6.

sonra Doğu-Anadolu'da durum gerginleşince 10.000'e çıkardı. 1473-1481 arasında bu kulların sayısı 8000 kadardı (472). Nedir ki köle birliklerinin artırılması padişahı zaman zaman mali ödünler vermeye zorluyordu. Edirne ayaklanmasından ya da 1473'de Karamanoğlu İbrahim'e karşı çıktığı seferden dönüşünde yeniçeriler maaşlarının artırılmasını istemişlerdi. 1472'de Uzun Hasan'a karşı girişilen savaş hazırlıklarında Sultan yeniçerilere 19.000 akçe dağıttı. Sonraları giderek ön-ikramiye biçimini alan bu türden armağanlar, Mehmed'in, seçkin birliklerin iyi niyetine ve savaşma isteklerine bağımlı hale düştüğünü ve despotik tutkularına set çekmek zorunda kaldığını gösteriyor (473). 1473'ten sonra Sultan onların gündeliklerini 3-5 akçeye çıkaracak, okçular için 30 akçe tahsis edecekti (474).

II. Mehmed'e yüksek devlet memuriyetlerinin kuşaktan kuşağa miras bırakılabilirliğini önlemek de nasip olmadı. Aşıkpaşazade bunu yakından biliyor: «Eskiden, Sultan II. Murad zamanında bir saray memurunun oğlu yine saray memuru olur diye bir şey yoktu, saray ona bir mevki vermez ve tımar bağışlamazdı. Ama şimdi saray da memurlar açıktan açığa kayırılıyor.» (475). Feodal otokrasi ne bu gelişmeyi engelleyecek durumdaydı ne de yüksek soyluların, yani mülk sahiplerinin parçalanmasını... Fransa ve İngiltere'deki ulusal monarşilere kıyasla «bazen yeniçağlara özgü bir mutlakiyet oluşumunu andıran» (476) bu durum, bütün gösterişli askerî başarılarına rağmen çözülme ve çöküş tohumlarını bağrında taşıyan köhnemiş bir **çok-uluslu feodal imparatorluktan** başka bir şey değildi.

Merkezî otorite, boyun eğdirilmiş halklar ve boylarda da, geçmişin izlerini şimdiki zamana taşımaya çalışan tutucu güçlere yaslanıyordu. Millet sistemi de buna hizmet etmekteydi. Bu sistem, kâfir topluluklarına sınırlı bir özerklik bağışlamak demekti. Sultanlar, eski hükümdar ailelerini safdışı ettiklerinden ve küçük soylulara da kendi tımarları dışında **yönetsel bir işlev** tanımadıklarından kala kala geriye yalnızca dinci kesim kalıyordu. G. Sphrantzes'in yazdığı «Chronikon maius»ta (477) belirttiğine göre, Mehmed Konsantinopolis'i fethettikten sonra greklerden yeni bir patrik (pat-

472 *Baştav, Ş.*, Ordo portae, S. 6; *Konstantin von Ostovica*, bu sayıyı 4000 olarak gösteriyor. Ama kendisi Bosna'da 1463'den sonra bağışık sayıldığı için 1473'te bu sayının artmış olduğundan haberi yok. XXXIX, S. 129.

473 *Babinger, F.*, Mehmed II., E. 328.

474 *Baştav, Ş.*, Ordo portae, S. 8.

475 *Aşıqpaşazâde*, 129. S. 213.

476 *Babinger, F.*, Sultanische Urkunden, S. IX.

477 «Chronikon maius» und «minus» için bak *Loernetz, R.*, Autour du Chronicon Maius attribué à Georges Phrantzés. Studi e Testi 123. 1946, S. 273 - 311.

riark) seçmelerini istemişti. Gerçi seçim yapılmıştı, ama kiliseler birliğinin azılı düşman olan Gennadios Scholaris makamına Fatih'in eline verdiği şu berattan sonra oturtulmuştu:

1) Kişinin can güvenliği
2) Vergi bağışıklığı
3) Gennadios'un tüm halefleri için ayrıcalıkların devamı
4) Aynı ayrıcalıkların ortodoks rahipleri için geçerliliği (478).

G. Hering bu bağışıklıklara, dinsel pratik özgürlüğü yanında patrikin azledilemezliğini de katıyor ve Sphrantzes'in, bunları açıkça saymamakla birlikte, sözlerinden bunun anlaşıldığını ileri sürüyor (479).

Metropolit atmakla ilgili bir berat'ta Sultan şöyle buyuruyordu:

1) Rahip, Sultan'ın hazinesine hediye olarak... altın gulden bağışladığı için metropolit pâyesini alır. Metropilit olduktan sonra da hıristiyan gelenek ve göreneklerini göre hareket eder.

2) Papaz, rahip ve yargılama hakkını elinde tuttuğu hıristiyanların başında metropolit olarak ayrıcalıklarını kullanır. Kilise mallarından, bağları, bahçeleri ve işlenen topraklarından selefleri gibi aynı haklarla yararlanır. Ve yine selefleri gibi, o da **ulak** ve **çerak** gibi hizmetlerden, hariç, avarız ve divaniye yükümlülüğünden (şeriatın öngörmediği vergi ve ödentiler) bağışık tutulur.

3) Papazlar, rahipler ve kendisine bağlı hıristiyanlar onu kendi metropolitleri olarak tanıyacaklardır. Anlaşmazlığa düşüldüğünde Sultan'a başvurulacaktır (480).

Tarihi belli olmayan bu yazı hiç kuşkusuz 1453 tarihli berata kadar gerilere uzanıyor. G. Hering, patrikin atanma ve ayrıcalıklandırılmasında cömertçe bir lütfun değil, tamamıyla soğukkanlı siyasal düşüncelerin sözkonusu olduğunu görüyor. Ataları gibi Mehmed'in de kafasından hıristiyanları islâmlaştırmak geçmiyordu. Böyle olunca iyi örgütlenmiş ve nüfuzlu bir ortodoks kilisesi, kendini hıristiyan reayayı kontrol etmeye hazır, adil ve insaflı bir yönetim âleti olarak sunuyordu. 1453 kararları, kiliseyi statükoyu kabullenmek çizgisine getirdi ve Fatih'e de Rumeli'nin iç siyasetini sağlamlaştırma olanağını sağladı (481).

Ortodoks kilise kesimine değinerek çok kez Osmanlılara yönelme fırsatını bulmuştur. Gregor Palamas'tan Gennadios'a doğru uzanan

---

478 *Georgios Sphrantzes*, III. 11. S. 304, 308.
479 *Hering, G.*, S. 241.
480 *Beldiceanu, N.*, Les actes I. Nr. 47, S. 137.
481 *Hering, G.*, S. 244.

bir çizgi var. Kiliseleri birleştirme siyaseti, Karistikarya (sadaka - Y. Ö.) sistemi ve II. Mehmed'in 1402den sonra da devam eden dünyevileştirme girişimleri kiliseyi Bizans devletine yabancılaştırıyordu (482). Çiçeği burnundaki patrik Gennadios 1454 sonbaharında yazdığı çoban mektubunda (epi te alosei tes Poleos) felâketin nedenini koyunlarına şöyle açıklıyordu. İşlendiğiniz günâhlar (amortiai)! İnançdaşlarını, tanrının yaklaşan felâketin belirtisi olarak yansıttığı sayısız âlametleri umursamamakla kınıyordu. Ama tanrının greklere bahşettiği uzun vadeli lûtuf O'nun yine de greklere olan sevgisini kanıtlıyordu, çünkü bu sevgi yahudilere gösterdiği sevgiden daha üstündü. Filistin'in düşüşünden sonra kentin tüm onurunu Yani Filistin üstlenmişti, çünkü bir lütuf olarak imparatorluğu ve dünya egemenliğini kazanmıştı. Nedir ki dindarlık çiçeği, inançsızlığın dikenleri arasında solup gitmiş ve kent böylece düşman Asyalılar tarafından fethedilmişti. Gerçi grekler derinden yaralıydılar, aşağılanmışlardı, ama tanrıya yine de teşekkür etmeliydiler, çünkü tanrı onları sel felâketi ya da yangın gibi âlametlerle ebediyyen lânetlememiş, yok etmemiştir (483). Eğer kilise 1453'den sonra hâlâ yaşıyor ve etkinliğini sürdürüyorsa bu, tanrının inâyetini yansıtan bir mucize sayılmalıydı (484). Onun açısından artık «iki cephede savaş» sona ermişti. 1453'e kadar o, ne imparatora ne de Gemistos Plethon'a güven duymuş, üstelik kilise birleşmecilerine ve Peloponnes'teki «yeni putperestler»e karşı veryansın etmişti (485). Artık II. Mehmed'i kilisenin koruyucusu olarak niteliyor ve insanseverliğinden (filantropia) dolayı övüyordu (486). Patrik Genadios aynı zamanda kilise disiplinini de gevşetti ve kusurlu görülen kilise mensuplarının görevde kalmalarına göz yumdu. Lâik (kilise görevlisi olmayan Y.Ö.) kişilerin evlenme işlemlerine basitlik getirdi, törensel kuralları yumuşattı, çünkü bunu yapmazsa İslâmlaşma hareketinin, yani islâma yönelişin hızlanacağından kaygı duyuyordu (497).

Türkler istemeye istemeye bağışlar da yaptılar. Kuzey Sırbistan'da 1467/68'de bir rahip yıllık geliri 4830 akçe tutan bir tımarın sahibi oldu, Savaş durumunda sadece bir tek asker vermekle yükümlüydü. Yakop ve Todor adında iki rahip de birlikte bir tımarın

---

482 Karistika (Karizmatik otorite ve karşılığında sadaka — Y.Ö.) sistemi ve patriklerin bu sistemle mücadelesi konusunda bak *Kazdan, A.P.*, Agranie otnoşeniya, S. 210.

483 *Gennadios Scholarios in:* La caduta I, S. 242 - 252.

484 *Turner, C.J.G.*, George-Gennadius, S. 101.

485 *a.g.y.*, The career, S. 438.

486 a.g.e., S. 445f.

487 a.g.e., S. 449f.

sahibiydiler, ama geliri 425-500 akçe arasında değişen küçük çapta bir tımardı bu (488). Ravaniça manastırının 1476 yılında sahip olduğu tımarın getirdiği rant 6000 akçeyi buluyordu, buna karşılık manastır iki zırhlı süvariyi donatmakla yükümlüydü. Resava manastırının 2785 akçe değerinde bir tımarı vardı. Sırp piskoposluğuna, kendi müminlerinden ödentiler toplamasına izin verilmişti. hatta 1488 sonrasında bu ödentileri Bosna'daki Katolik rahiplerinden bile isteyebilirdi (489).

Rum patriği Maximos 1480'de Venedik Dog'una yazdığı bir yazıda Sultan'ın hoşgörü siyasetini övmekle bitiremiyor, böylece Venediklilerin Girit'te uyguladıkları hoşgörüsüz dinci siyaseti dolaylı olarak kınıyordu: «Farklı bir inanç taşıyan büyük ve görkemli otokrat hıristiyanlara ve herkese inanç ve vicdan özgürlüğü bahşetti ve geçen yıl, Büyük Valahya'da (Teselya-E.W.) yaşayan ve Ermenileri ortodoks-grekleştirmek için onlara karşı zor kullanmak isteyen kişileri huzuruna çağırdığı zaman, bir yazıyla onlara şöyle konuştu: Zor kullanmamak tanrının yasasıdır! Ayrıca bölgede bu konuda kavuşturma yapılmasını da istedi» (490).

Gerçekten de Mehmed, Bursa'daki gregoryen piskosu Hraghim'e bağlı saydığı bir Ermeni millet'i oluşturuyordu. Bu piskoposluğun içtihatlarına, Türkler açısından artık daha da sınıflaştırılması mümkün olmayan bütün dinsel topluluklar uymak zorundaydılar, bu arada Pavlakiyenler Bogomiller de (491).

Yahudiler ise ayrı bir milletti, onların hahamları da hıristiyan kilise görevlileriyle aynı ayrıcalık veya önceliklere sahiptiler (492).

Ama ayrıcalıklar arasından en büyük payı ortodoks kilisesi kopardı, 14. ve 15. yüzyıllarda ağır maddesel kayıplara uğramıştı. Ve aynı kilise, Sırp ulusal kilisesinin Stephan Duşan'ın yayılma hârekâtını izleyen özerkleşme çabalarına, Peçer patrikliğinin kurulmasına büyük bir üzüntüyle seyirci kaldı. Sırplar grek kilise görev-

488 *Djurdjev, B.*, Khrişaniy spahiye, S. 166.

489 *Derselbe*, Srpska crkva, S. 22f., 28.

490 *Thomas, G.M.*, Eine griechische Originalurkunde zur Geschichte der anatolischen Kirche. İstanbul Rum patriği Maximus'un Venedig dog'u Giovanni Mocenigo'ya ocak 1480 tarihli yazısı. Abhandlungen der Hist. Classe der Königl. Bayr. Akad, d. Wissenschaften, Bd. 7, München 1853, S. 182, 184. Giritli papaz Zanharapoulos 1461'de patrik Gennadios'a başvurur, ama Onlar Meclisi onu sürgüne gönderir; *Thiriet, F.*, Délibérations II, Nr. 1602, S. 230f.

491 *Gibb-Bowen*, I. 2. S. 221. *Babinger, F.*, ilk ermeni kilise görevlisine genelde sanıldığı gibi ilkin 1461'de değil, daha 1458'de izin verildiğini tahmin ediyor. Daha II. Mehmed zamanında (1473) Sulu Manastır için bir sahiplenme kavgası kopmuştu. Charisteria Orientalis, Prag 1956, S. 36.

492 *Fontes Hebraici*, S. 17.

lilerini kovdular ve ellerindeki dolgun gelirlere kondular. Osmanlılar Sırbistan'a boyun eğdirince yeni patriğin otoritesi bu kez onun Bizans'taki rakibinin sevinç çığlıklarına dönüştü. Ayrıca Tırnova patriği ortadan kaybolmuştu, ama Bizans'taki patrik onu yeniden kendi içtihatlarını uygulamaya zorluyordu. Bu koşullarda Türk Sultan'ından daha iyi yandaş bulabilirmiydi? (493).

Başardığı işlerden ötürü artık rum tüccarları da hem tanrıya hem Büyük Sultan'a şükrediyorlardı. Lâtinler aşağılanmıştı ve rumlar, iç ticareti lâtin rekabetinden korkmaya hacet kalmadan sürdürebilirlerdi. Onların çıkarlarını gözetir görünen Sultan'ın önünde dalkavukluğa yöneldier ve kilise görevlileriyle birlikte Sultan'a gönüllü hizmet ve sevgisine karşılık uşaklık etmek için yarışa başladılar (494).

Patrik Osmanlılar için kâfirler topluluğunun dinsel reisi olmaktan fazla bir şeydi. İslâm geleneğine göre patrik milletin başını temsil ediyordu. O nedenle patrik, Sultan'a karşı kendi milletinin içindeki tüm olup bitenler açısından sorumluydu, yargı yetkisini yalnız kilise mensupları için değil, laikler için de kullanıyordu (495).

Batıdaki rönesans ve reform konsülleri hiyerokrasiyi gerilettikleri dönemde, Güney - Doğu Avrupa'daki **ruhban otoritesi** Türklerin korunması altında güçleniyordu (496). Bu otorite, Osmanlılara onlar için en üst mertebeden meşru bir otorite dayanağı olmayı garantiliyordu. Bu kilise otoritesi ya da ruhban egemenliği, imparatorluğun içindeki istikrarı sağlıyor, ama bir yanda Balkan halklarının reaksiyonlarına ve karanlık adam rolüne sıvanmalarına yardım ediyor, öte yanda slavların ve rumların kültür, dil ve etnik açılardan direnmelerine destek çıkıyordu. Aynı otorite, ulusallığın yok olması-

---

493 *Wittek, P.*, Devshirme, S. 277. Peç patrikliği için, bak *Lascaris, M.*, Le patriarcat de Peç a-t-il été reconnu par l'Église de Constantinople en 1375? Mélanges Charles Diehl t. I. Paris 1930, S. 171 - 175.

494 *Dostjan, J.S.*, Borba, S. 45.

495 *Hering, G.*, S. 249. Ayrıntılar için, bak *Papadopoulos, Th.*, Studies and Documents relating to the History of the Greek Church and People under the Turkish Domination. Bruxelles 1952, S. 9ff. 38ff. Zum Status der griechischen Klöster *Lemerle, P./Wittek, P.*, Recherches sur l'histoire et le statut de monastères athonites sous la domination turque. Archives d'histoire du droit oriental t. 3. 1948, S. 442 - 472.

496 *Yale, W.*, The Near East. A modern history, The University of Michigan Press 1958, S. 19f. İmparatorluk halklarının «millet» sistemi yoluyla izole edildiğine değinen Vucinich, bir milletin içinde etnik olarak homojen bir grup olmadığını, siyasal ve hukuksal eşitlik bulunmadığını söylüyor. Ayrıcalıklara sahip ve ekonomik durumu elverişli kişileri kilise yönetimi gevşek de olsa birtakım bağlarla birarada tutabiliyordu, diyor. S. 635.

nı önlüyor ve 18 yüzyılda bu uşaklaştırılmış halkların kurtuluş hareketleri yanında yer alıyordu.

5. Türkmenlerin İmparatorluklaşma Girişimlerinin Başarısızlığa Uğraması: Uzun Hasan

Osmanlılar Rumeli'deki konumlarını sağlamlaştırıp yaygınlaştıra dursun Azerbeycan'da Karadeniz ile Hazar Denizi arasında yaşayan Akkoyunlular bir göçebe devleti kuruverdiler.

Akkoyunlular, 13. yüzyıl sonlarında Moğol baskısından kurtulmak için Horasan'dan Azerbeycan'a göç eden Türk kökenli hayvanyetiştiricileriydi. 14. yüzyıl sonlarında onları Erzincan, Harput ve Diyarbakır'da görüyoruz. Timur onları Irak ve Suriye'ye yaptığı seferlerde öncü-kuvvet olarak kullanmış ve başkanları Kara (Yülük) Osman Bey'e Diyarbakır kentini tüm dolayları ile birlikte ikta olarak bağışlamıştı (497).

Yine Oğuz türkü olan Karakoyunlular ise Moğol baskıları karşısında Maveraünnehr ve Horasan'dan batıya doğru çekilmekte gecikmediler. İlhan Argun (1284-1294) zamanında Türkistan'da göçebeler halinde yaşarken giderek Fırat-Dicle arasındaki bereketli topraklara ulaştılar. İlhan Ebu Said'in ölümünden (1335) sonra Doğu-Anadolu'nun bu yeni göçerleri giderek büyüyen gruplar halinde geriye İran'a yöneldiler. Karakoyunlu safları orada böylece pekleşti (498) ve 14. yüzyılın ilk yarısında İran'da bir iktidar oluşturdular. Kara Yusuf önderliğindeki bir bölüm Karakoyunlu ana-boy kitlelerinden ayrıldı (499).

Bu Türkmen boyları vardıkları yörelerdeki öteki göçerleri de kendilerine katıyorlardı. Bayatlar bu göçer halklardan biriydi, 15. yüzyıl başlarında Suriye'den sürülmüşler, ilkin Kara Osman'ı tanımışlar, sonra da Karakoyunlularla birlikte Akkoyunlulara karşı çarpışmışlardı. Doğu ve Güney Anadolu'nun türkleşmesine katkıları hiç de küçümsenemez (500). Aynı durum, 14. yüzyılda Doğu ve Güney Anadolu'ya ulaşan Avşarlar için de söz konusudur. Bunlar Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın çeşitli harekâtlarına katıldılar. Hatta 1476'da Mardin yakınlarındaki büyük meydan muharebesinde

---

497 *Uzunçarşılı, I.H.*, Anadilu Beylikler, S. 63f.

498 *Planhol, X. d.*, S. 257.

499 *Uzunçarşılı, I.H.*, Anadolu Beylikler, S. 58; *Yinanç, M.H.*, S. 170; *Minorsky, V.*, The Clan of the Qara-Qoyunlu rulers. 60. doğum yılı münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı. İstanbul 1953, S. 391-395.

500 *Demirtaş, F.*, Osmanlı devrinde, S. 326, 328.

Akkoyunluların safında döğüştüler, Karakoyunlulara karşı verilen bu mücadelede büyük cesaretleriyle tanındılar (501).

Doğu'daki boylar 15. yüzyılda Osmanlı tehlikesi karşısında birlikte savunmaya geçtiler. II. Murad ve II. Mehmed Anadolu'nun doğu bölgelerini Osmanlı devletine sımsıkı bağlamaya çalışacaklardı, amaçları bu huzursuz göçer yığınlarını dizginlemekti (502). Oysa doğudakiler, Timur'un getirdiği statükoyu bozmak istemeyen Timur soylularının korumasına sığınıyor, dolayısıyla Osmanlıları barış-bozan ve sözünden-dönek olarak kabul ediyorlardı. II. Murad'ı, Karamanlılara karşı giriştiği harekâttan dolayı kınıyor, mektuplarla tehdit ediyorlardı. Osmanlıların hâlâ Timur'un uydusu olduğu saplantısından bir türlü kurtulamıyorlardı (503). Oysa Timur soylularının askeri gücü öylesine zayıftı ki, ne Osmanlıların hareket serbestliğini engelleyebilirlerdi ne de bağımsız bir devlet kurma çabasındaki Türkmenlerin serbestliğini.

Türkmen hareketi kızılbaşların ve şia'yı yücelten şeyhlerin yönlendirdiği din-kaynaklı siyasal akımlarla besleniyordu. **Şeyh Safiyeddin** gibi onlar da İslâmın yenilenmesinden yanaydılar. Dinsellik 13. yüzyılın ikinci yarısında Şia'ya doğru bir eğilim içindeydi, «Ortodoks dinselliğin yayılmak amacıyla kullandığı konular ve simgeler bile şii kökenliydi». Sünni dogmacılığın reddi, velilerin yüceltilişi, mucize inançları bu çerçevede yer alıyordu (504). Safi'nin yerleştiği Erdebil'de kendisini her tabakadan dinlemeye gelenler vardı. Onun pir'i olan **Zahid Geylanî**, Safi'nin alnında sadece onur işaretini değil, aynı zamanda cihangirlik payesinin de yazılı olduğunu ileri sürmüş ve onu bu yüzden halefi olarak göstermişti. Geylanî sonunda Safi'yi tarikatını yeryüzünün tüm halklarına yaymakla görevlendirecekti. O böylece kendini de zengin eden bir kitle hareketinin başında buldu. İnsanlar bu tarikata bağış yağdırıyorlardı. Timur-soylu bir memur bu durumu kıskanarak şöyle diyecekti: «Padişah Ebu Said bile en zorba vergi tahsildarlarına, en ağır yaptırımlarına rağmen 10 gün 10 gecede bu kadar para toparlayamaz. Anlaşılıyor ki güç ve iktidar aslında şeyhin elinde» (505). Safi kovuşturulan ve eziyet edilenlerden yana oldu, tarikat ocağını onlar için kutsal bir sığınca yerine dönüştürdü; uzlaşmazlıkları yatıştırıyordu (506). Ama Türkmen dervişlerini geri çevirdi, onları **ibahiye** mezhebinin temsilcisi

501 *a.g.y.*, S. 344, 351f.
502 *Efendiev, O.A.*, S. 77f.
503 *Inalcik, H.*, The Rise, S. 155.
504 *Glassen, E.*, S. 28.
505 *a.g.y.*, 31, 42 (Zitat).
506 *a.g.y.*, S. 46.

temsilcisi, sapkın ve rakip olarak görüyordu. Safi, göçerlerin çıkarlarını değil, İranlı feodal soyluların çıkarlarını kolluyordu. Feodaller de ona çift çubuk hediye etmekten geri kalmıyorlardı. Şeyh Safi'nin elinde mal mülk olarak sadece bir çuft varken, ömrünün sonunda 20 köyün birden sahibiydi (507). Kimileri şöyle düşünmeye başlamıştı: «Şeyh'e kim birşeyler getirirse ondan teveccüh ve iyilik görür, diyorsunuz, çok doğru... Ama ya getirmeyenler, onlar ne görür?» (508).

Safi'nin torunu ve halefi Hoca Ali gerçi şia mezhebine inandığını açıkça ilân etti, ama bu mezhep ya da tarikatı aşırı bir şii örgütü haline getiren ve öncelikle Türkmenleri kendine çeken Şeyh Cüneyd oldu (509). Safeviler (Safi yanlıları - Y.Ö.) göçerlerin halk dinini artık şiilik doğrultusunda bilerek etkiliyorlardı (510). Şeyh Cüneyd Karakoyunlu hükümdarı Cihan Şah (1436-1467) ile düşman durumuna geldi, ama 1448'de ajitasyon merkezi olarak kullandığı Erdebil kasabasını terketmek zorunda kalacaktı. Talihini Anadolu'nun Osmanlı bölgesinde denedi, ama yalnız II. Murad değil, Karamanoğlu tarafından da kovalandı. İskenderun Körfezi ardındaki dağlarda yaşayan yaban oymaklar arasında vaaz etmeye başladı. Bu insanlar, zaten yağma ve soygun peşinde olduklarından onun kuyruğuna kolayca takıldılar. Hatta kimi Suriyeli ve Iraklı mutasavvıflarla birlikte dağılmış bazı Bedreddin yandaşları da izlediler onu. Memlûk birlikleri tümünü birden dağıtıp kaçmaya zorladılar. Karadeniz kıyılarına geldiğinde Trabzon rumlarına karşı bir ayaklanma planlıyordu, ama sonunda Akkoyunlular yanında sığınca buldu (511).

Osmanlılar 1426/27'de Rum sancağında yaşayan fanatik göçerleri darmadağın etti. Sancak beyi, Amasya ve Tokat bölgelerinde huzur bırakmayan Kızılkocaoğulları aşiretinin kökünü kazıdı. Elebaşlarını hile ve desiseyle yakalayıp astı, 400 kişilik çeteyi de dumandan boğdurdu. Ölü bir Türkmenin kafasını getirene ödül olarak bir kaftan veriliyordu (512).

Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan için durum farklıydı, Diyarbakır'ı 1455'de ele geçirmiş ve 1456'da da Cüneyd'le ittifak kurmuştu, çünkü Cüneyd bu arada Irak'ın doğusuna, Kuhistan, Fars, Azerbeycan ve Kirman'ı ele geçirmiş bulunan Karakoyunlulara karşı kendi çömezlerini savaşa sürmüştü. İki rakip Ermenistan dağ-

507 *Sohrweide, H.*, S. 102; *Petruşevskij, I.P.*, İslâm, S. 363.
508 *Glassen, E.* S. 49.
509 *Sohrweide, H.* S. 122; *Petruşevskij, I.P.*, İslâm, S. 366.
510 *Mélikoff, I.*, Le problème, S. 65.
511 *Hinz, W.*, Irans Aufstieg, S. 24, 27.
512 *Sohrweide, H.*, S. 135.

larında 1467'de kesin sonuçlu bir muharebeye tutuştular. Cihanşah, Hasan'ı arkadan çevirmek için 8000 adamıyla Diyarbakır üzerine yürümüştü. Ama Hasan onun ordusunu dağların dar geçitlerinde vurdu, bozguna uğrattı, dağları hasmına mezar etti (513). Artık Azerbeycan yolu açılmıştı. Tebriz muzaffer Hasan'ın yeni başkenti olmaya hazırdı. Kendini ikinci bir Timur olarak görüyordu Hasan. Timurlu Sultanı Ebu Said (1452-1469) kendisine Anadolu'daki topraklarını önerdiğinde reddetti, çünkü Hasan Doğu'nun birden fazla hakimi olamayacağını düşünüyordu. 1469'da Ebu Said'i eline geçirecek ve asacaktı, çok geçmeden bütün Horasan'ı kendi topraklarına kattı (514).

Zaman sanki Timur döneminin yeniden geldiğini gösteriyordu. Beyliklerini Osmanlılara kaptıran Anadolu Beyleri onun sarayında toplanıyor, Hasan'ın buraları fethedip kendilerine geri vereceğini umut ediyor, Osmanlı için yeni bir Ankara yenilgisinin yaklaştığını sanıyorlardı (515). Ama nasıl da aldanıyorlardı! Hasan'ın eski beylikler düzenini yeniden oluşturmak uğruna savaşmak istediği yoktu, o ilkin denizlere çıkmak niyetindeydi. Bu amaçla önce Trabzon Rum Devletiyle ilişki kurdu, İmparator David'in (1458-1462) kızıyla evlendi. Bu evlilik bağı yüzünden Mehmed'in Trabzon gibi önemli bir liman kentine saldırmaya cüret edemeyeceğini ümit ediyordu. Nedir ki Fatih'in bunu pek umursadığı yoktu. 1461 Ağustos'unda savunması hiç de yeterli olmayan Trabzon'a doğru harekete geçti. Hasan birliklerini Erzincan ve Kemah bölgelerine sürüp orada konuçladı. Askeri yönden Sultan'ın yetenekleriyle başa çıkamayacağını görünce tüm hayalleri yıkıldı, geri çekildi ve İmparator David'i kendi kaderiyle başbaşa bıraktı (516).

Nedir ki Hasan kapıldığı tutkudan kurtulamıyordu. II. Mehmed'i kıstırıp Anadolu'dan kovmayı kafasına öylesine koymuştu ki, iki cephede savaş vermeye zorlamak için Batıda bir takım köstekler yaratmaya çalışıyordu. Venedik, Macar, Polonya ve Rus elçileri sarayına girip çıkmaya başladı. Trabzon Rum İmparatoru ile Papa'nın önderlik edeceği Türk-karşıtı bir birliğe destek veriyordu. Venedikliler kendisine ateşli silahlar yollamak çabasındaydılar, ama Os-

513 *Qoğa Hüseyn*, l. 192a, S. 50.

514 *Baykal, B.S.*, Die Rivalität, S. 443; *Spuler, B.*, Die Mongolen. Berlin 1948, S. 54.

515 *Baykal*, Die Vorbereitungen, S. 291, 293; *Beldiceanu, N.*, En marge d'un livre, S. 391.

516 *Baykal, B.*, Die Vorbereitungen, S. 287f.; *Dede Korkut*, S. 194f.; *Babinger, F.*, Aufsätze und Abhandlungen I. S. 211 - 213. İmparatorun ve oğlunun esir düşüşü ve Edirne'de veya Sofya'da ölümü. *Angiolello, G.*, S. 28. Bunların ölümünü yanlış olarak 1460'a tarihlendiriyor.

manlılar ulaşım yollarını denetliyor, silahlara el koyuyorardı. Macar Kralı Sigismund zamanında olduğu gibi, uzak mesafeler eşgüdümlü harekâtı engelliyordu. O nedenle Hasan herşeyden önce, 1461'den beri Mehmed'le uzlaşmazlık içinde olan Karamanoğlu'nu etkilemeye çalışıyordu. Cihat'ın «Tarih»ine bakılırsa Karamanoğlu Hasan'ın yardım istekleriyle ilgili olarak Tebriz sarayına 1472'de elçiler yolladı. «Sonra o (Hasan-E.W.) onunla birlikte bir ordu yola çıkarıp kendisi de Erzincan sınırlarına kadar geldi, askerlerin başına komutanları Amir Bek'i yolladı. Onlar da Tokat'ı Sivas ve birçok şehri aldılar. Sultan Mehmed'in ordusu Ankara'da toplanmıştı. Amir Bek geri dönmek istedi, ama Karamanoğlu bunu önledi ve dedi ki: Sultan benim bütün ülkemi elimden aldı, şimdi geri vermeli, o zaman Amir Bek ordusuyla Ankara'ya doğru yola koyuldu. Orada karşısındaki orduyla savaşa tutuştu, yenildi. Askerleri de kaçtı» (517). Hasan'ın sürüleri, düşmanın yörelerinde Moğolların yaptıklarına benzer zulüm ve vahşette bulundular. Tokat kentini yerle bir edip halkını işkenceyle öldürdüler (518). Yenik düşen Akkoyunlu birlikleri Hasan'ın öğüdü üzere Suriye'ye sığınmaya çalıştılar, «çünkü onlar bizim dostumuz». Ancak Suriyelilerin bu Türkmen yığınlarına hiç de sempati besledikleri yoktu, hâtta onları soyup soğana çevirdikten sonra Halep'e yollayıp bir mağaraya tıktılar «ve orada hayvanlar gibi doğradılar» (519).

Batı Avrupalı'ların 16. yüzyıl sonlarına kadar Türk despotluğuna Asyalının direnme gücü olarak gördükleri Karamanlılara karşı Mehmed ilk darbeyi 1473'te indirdi (520). Karamanoğlu, Sultan'a teslim olmaktan başka çare bulamadı. Mehmed ikinci bir darbeyle Hasan'ı Doğu Anadolu'dan fırlatıp attı. 11.8.1473'de Mehmed onun ordusunun hemen hemen tümünü Başkentte yok etti. Akkoyunlu ordusunda topçunun olmayışı ve örgütlenmesindeki köhnelik yenilginin baş nedeniydi. 1475'teki ikinci bir yenilgi Şah'ın tüm yayılma planlarını mezara gömdü (521).

Bu yenilgiden en çok etkilenen Venedik oldu. Çünkü Venedik diplomasisi o zamanlar bütün Karadeniz havzasını kokluyor. Batı'da Moldavya prenslerine, Doğu'da Akkoyunlulara başvuruyordu. Ama Mehmed Hasan'a karşı harekete geçer geçmez, Büyük Stephan sahneye çıkmış, 1473'de Aşağı-Tuna'da savaş açıvermişti. Bu durumda Sultan birliklerini bir kaç yıl Kuzey Karadeniz bölgesinde tutmak zorunda kalmıştı. Doğu'daki ticaret serbestliği açısından

517 *Târich*, S. 215.
518 *Târich*, S. 215.
519 *Târich*, S. 216.
520 *Herrmann, E.*, S. 200.
521 *Noviçev, A.D.*, İstoriya, S. 216.

Moldavya Venedik'in elindeki son kozdu. Hasan bu oyunda Şah rolünü oynayacaktı. Sultan 1475'te Vaslui yöresinde hafif bir şamar yiyince Venedik Serenissima'sı biraz soluk alacağını sanmıştı. Ancak Stephan ülkesi içindeki sorunlardan dolayı savaşın rotasını tutturamadı. Bu koşullarda Venedik 1479'da savaşı bırakmak zorunda kalıyordu. 1473'ten sonra Hasan da Cumhuriyetin gözünden askeri önemini yitirmişti. Ama Venedik İstanbul'un düştüğü bir ikilemi açıkça ortaya koymuştu. Bu ikilem, insan, para ve malzeme yutan iki cepheli ve sürekli bir savaştı (522).

Osmanlının Uzun Hasan türünden Türkmen reislerinin oluşturacağı devlet yapıları karşısındaki üstünlüğü köklü nedenlere dayanıyordu. Bu nedenler daha ordunun yapısında ortaya çıkıyordu. Hasan'ın ordusu 15.000 atlı ile ok ve yayla donatılmış 3000 piyade, 1000 nişancı ve 2000 köle, çoban ve yükçüden oluşuyordu. Bunları askerlerin aileleri ve hayvan sürüleri izliyordu. Evcil eşyaları, yiyecekcek ve savaş malzemesini taşımak için en az 30.000 deveye, 5000 beygire, 5000 katır ve 20.000 merkepe ihtiyaç vardı. Böylesine düzensiz bir kitlenin, ne kadar hantal ve çaresiz kaldığını tasavvur etmek hiç de zor değildir (523), Taktik manevra ve hızla toparlanma olanaklarından yoksunluğu meydandadır. Hasan gerçi devletini modernleştirmek, Osmanlı Devleti'nin gelişme düzeyine ulaştırmak istemiyor değildi. Bu amaçladır ki reayaya bir çok vergi kolaylıkları tanıdı. Cihat şöyle yazıyor: «O adil ve iyilikseverdi, damgavat'ı (damga vergisini - Y.Ö.) kökünden kaldırmak istiyordu. Ama emirler buna razı olmadılar. Bunun üzerine her 20 dirhem için 1 dirhem vergi koydu ki bu eskiden alınan verginin yarısıydı. Eski hükümdarların almakta oldukları vergilerden daha azdı» (524). Ayrıca din kurallarına uyulmasına dikkat ediyordu: «Bütün ülkede **beytüllûtf** (genelev) leri kaldırdı, şarabı ve kumarı yasak etti. Bütün ülkede toplanacak vergiler için sabit bir tavan belirledi» (525).

Hasan öte yanda bir kanunnâme de yayınladı. Bu yasalarda, «Uyrukların davaları ve hukuksal anlaşmazlıkları ele alınıyor ve

---

522 *Palombini, B.V.*, Bündniswerben abendländischer Mächte um Persien (1453 - 1600). Freiburger Islamstudien I. Wiesbaden 1968, S. 16f.- *Papacostea, Ş./Armbruster, A.*, in: RESEE VIII, 1970, S. 379f., 384.

523 *Hinz, W.*, Irans Aufstieg, S. 107f.

524 *Târich*, S. 219. *G. Vernadsky* damga'nın aslında her boya veya klan'a özgü bir işaret olduğunu kanıtlamış bulunuyor, bak. Note on the origin of the word tamga. Journal of the American Oriental Society LXXVI. 1956, S. 188f. Damga'nın eski Türk dilindeki anlamı Mühür'dü. *(A. v. Gabain*, Alttürkische Grammatik, Leipzig 1950, S. 337). Damga kelimesi Moğollarca bu şekilde metaların mühürlenmesi (vergilendirilmesi) anlamında kullanılıyordu.

525 *Târich*, S. 219; *Minorsky, V.*, S. 450.

neyin yasak neyin mübah olduğu» açıklanıyordu. Bu yasaları, herkes uysun diye bütün şehirlere yolladı (526).

W. Hinz, vergi reformunu belgeleyen bu «Vergilendirme Yasası» nı ayrıntılarıyla incelemiştir ve Osmanlı Kanunnâmelerinde olduğunun tersine burada haraç'ın birleşik bir vergi haline getirilmediğine dikkati çekmektedir. Toprak vergisi, **çuft** başına 10 ile 24 akçe arasında olmak üzere eyaletten eyalete değişiyordu. Ürün-rant ise genelde hasadın yüzde 20'sini bulmaktaydı. Göçerler 300 koyun ya da keçi için yılda 2/3 ile 1 akçe arasında para-rant ödüyorlardı. Avarız denen özel ödentiler büyük miktar tutuyordu. Örneğin ürün öşürü için yüzde 3 denetim vergisi, angaryadan kurtulmalık olarak da 3-9 akçe alınıyordu. Ayrıca ağıl sayım vergisi, Timur-, Bayram-, Düğün - ve Divan-ödentileri vardı (527). Vergi ve ödenti çeşitlerinin sayısı 30-35'i buluyordu (528).

M. Scmidt-Dumont ise, Cihat'ın iki ayrı kanunnâmeden söz ettiğini tahmin ediyor. Belki de bu kanunnâmenin kendisi iki bölümdü ve birisi vergi hukuku ötekisi ise ceza hukukuyla ilgiliydi (529). Şurası belli ki, Şah eski Moğol töresine uyuyor, vergi toplama işini kiraya veriyordu ki bu da reayanın yıkımına yol açacaktı. Ülkedeki yerleşim yerlerinin seyrekliği, işlenmemiş ve çoraklaşmış tarlalar Venedik elçilerinin de gözüne çarpmıştı. Yiyecek maddeleri pahalıydı ve halk acınası bir yoksulluk içinde yaşıyordu (530).

Egemen sınıfı göçer soyluları oluşturuyordu. Bu sınıf fiilen bozkır aristokrasisinin mülkü sayılan miri arazinin büyük bölümünü kullanıyordu, yani Osmanlı Devleti'nden tamamıyla farklı olarak, Tımar burada **soyurgal** olarak adlandırılıyordu. Moğolcadan kaynaklanan bu kelime bağış (ihsan) anlamına geliyor ve **soyurgal**'ın boyutları bir köy ile bir bucak arasında değişiyordu. «Sahip» gelirine göre belli sayıda kişiyi asker olarak donatıp hazır tutmakla sorumluydu. Soyurgal sahibinin **iktadar**'dan (ikta sahibinden - Y.Ö.) farkı, sadece toprak rantı (ürün, para veya emek şeklinde - Y.Ö.) almakla kalmayıp yönetsel bağışıklığının ve yargı yetkisinin de olmasaydı. Reaya baştan aşağı bu mülk sahiplerinin insafına terk edilmişti. (Y.Ö. 18). Şahın memurları soyurgal'a giremezlerdi. Ayrıca soyurgal sahibi topraklarını başkalarına dağıtabilirdi (531). Soyurgal sistemi merkezi otoriteyi güçsüz kılıyor, ama göçer soyluların var-

526 *Târich*, S. 219.
527 *Hinz, V.*, Das Steuerwesen. S. 180 - 182.
528 *Lambton, A.*, Landlord and Peasant in Persia. Oxford 1953, S. 102f.
529 *Târich*, S. 16f.
530 *Efendiev, C.A.*, S. 47.
531 *a.g.y.*, S. 28, 34, 36.

lıklarını pekiştiriyordu. Bu durum reaya için gaddarca bir boyunduruktu. (Y.Ö. 19). Bu durumda bulunan bir Reaya sınıfı üzerine kurulu köhnemiş askerî teknik, Uzun Hasan'ın yenilmesine yol açmıştı ve şah'a da kendi taktiklerini uygulatmak isteyen bozkır soylularına kadar gerilere uzanıyordu (532). Büyük emirler ise yalnızca ekonomik açıdan değil, siyasal düzlemde de geçiş ölçüde özerklikler. Devleti merkezîleştirmekten söz edilemezdi. Emirlilikler arasında hemence kopabilecek de olsa bazı bağlar vardı. Feodal göçebe soylular, devlet kendilerine ancak çıkar ve üstünlükler sağladığı sürece ona bağlı kalmayı tercih ediyorlardı. Hasan, Ardabil'li şeyhlerle ittifak kurarak bir kitle tabanı oluşturacağına inanıyor ve soyluları böylece dizginliyebileceğini umuyordu. Ancak II. Mehmed karşısında uğranan ağır yenilgiden sonra bir takım ayaklanmalar başgösterdi ve kırılan prestiji daha da büyük yaralar aldı. Cüneyd bu durumdan yararlanarak siyasal durumunu güçlendirmesini bilecekti. Cüneyd'in savaşçılar tarikati iktidarı devralmaya hazırlanıyor. Safevîlerin yıldızı parlamaya başlıyordu (533).

Hasan'ın elinde Rumeli gibi kolayca tutuşacak bir fitil yoktu, kısacası kendisini izliyecek ve tahta çıkmasını sağlıyacak ya da bir inanç savaşı yoluyla çevresinde toplancacak gazî ve dervişler yoktu. H. S. Baykal gerçi Doğu Anadolu'da da cihad düşüncesinin bir geleneği olduğunu söylüyor, Akkoyunluların 1341 - 1343 arasında Trabzon Rum İmparatorluğuna bir gazî ordusu halinde baskın verdiklerini belirtiyor. 1348'de Hasan'ın dedelerinden biri olan Tur Ali Bey'in, III. Aleksioş'u (1349-1390) anlaşmaya zorlayıp kızkardeşi Maria'yı kaçırdığı ve oğluyla evlendirdiği anlatılıyor (534). Hasan'ın kendisi de 1458/59 yılında Gürcistan'a gazavat'a çıkmış, kilise ve manastırları yakıp yıkmış, dinsel tören araçlarını yok edip papaz ve rahipleri öldürmüş ve erkek, kadın ve çocukları köleleştirmişti (535).

Ama bunların hepsi tikel bir takım eylemlerdi, ganimetçi seferleriydi. Düşünülüp taşınılmamış ya da Osmanlıların beylik dönemlerinde yaptıkları türden coşkusuz hareketlerdi. Akkoyunlular için bunlar, kültür bölgelerine karşı düzenlenmiş örgütlü yağma olayla-

532 *Petruşevskij, I.P.*, gosudarstva Azerbaicana v XV veke. Baku 1949, S. 174 - 189.

533 *Efendiev, O.A.*, S. 49, 51, 70f. *Mazzaoui, M.M.*, The Origins of the Safawids, Şiism, Süfism, and the Gulât. Freiburger Islamstudien Bd. III., Wiesbaden 1972, S. 74, 77.

534 *Baykal, B.S.*, Die Rivalität, S. 443f. İmparator III. Alexios, Sümela manastırı yararına 1364'de düzenlediği bir *chrysosbullon*'da açıkladığı üzere, devletini göçerlere karşı savunmak açısından rahiplerin duasından çok maddesel araçlara güvendiğini söylüyor: Acta et diplomata V. Wien 1887, S. 276f.

535 *Hinz, W.*, Irans Aufstieg, S. 44f.

rından başka bir şey değildi. Ortada bir toprak fethi yoktu. Devletin merkez ağırlığının doğuya, İran'a doğru kaymasıyla birlikte çevredeki hıristiyanlara yönelik çıkarlar da çabucak tavsadı. Göçer aşiret reislerinin bütünleşmesi ise gerçeklik kazanmadı. Gerçi Osmanlılar, Anadolu beylerini Rumeli soylularıyla aynı bağımlılık düzeyine indiremediler, ama Avrupa'daki sancaklar onlara öyle malî, materyel ve askerî destekler çıktılar ki Osmanlılar Küçük-Asya'daki mülk sahiplerine her zaman diz çöktürebilirlerdi. Balkanlarda uygulanan dengeli vergi ve ödenti sistemi reayayı yok olmaktan koruyordu (536). Oysa Uzun Hasan'ın, kanunnamelerde öngörülen düzenlemeleri gerçekleştirecek bir devlet aygıtı yoktu. Öte yanda Timur soyluları ya da sülâlesi de, tıpkı Akkoyunlular gibi İran'ı harabeye çevirdiler, ülkeye kargaşa, savaş ve açlık getirdiler. Akkoyunlular da olduğu gibi burada da asayişsizlik, yağma ve cinayetler hakimdi, göçerlerin eşkıyalıkları ve her türlüsünden zorbalık söz konusuydu. Şehirler öylesine çöktüler ki sonunda sosyal ve ekonomik yozlaşma baskın çıktı (537).

Mehmed ile Hasan arasında bir kıyaslama yapılmak olursa, Osmanlı Devletinin, kurucusu Osman Bey'den beri kaydettiği gelişme vurucu bir biçimde ortaya çıkıyor. Sorunsallar yaratmamış değilse bile, gerilimlerle dolu Anadolu-Rumeli düalizmi, ileri düzeydeki Güneydoğu Avrupa feodalizminin Selçuklu Mirası üzerinde katalizör olarak yarattığı etki ve ulemalaşma, işte bütün bunlar genç imparatorluğu göreceli olarak öyle bir istikrar ve dinç bir genişleme kuvveti veriyordu ki, imparatorluk 15. yıylda siyasal ve askerî açıdan birinci derecede bir güç durumuna yükseldi. Kuşkusuz bu arada imparatorluğun homojen bir devlet olmadığını, müslüman ve hıristiyan sülâlelerinin yıkıntıları üzerinde oluştuğunu ve muhalif akımlarla daima yüz yüze bulunduğunu unutmamak gerekir. Ve şia ile sünna'nın biraradalığıdır ki 1500'lü yıllara doğru bunalımlara yol açacak ve bu bunalımı ilkin I. Selim ve zor yoluyla çözmeyi başaracaktır (538). Üstelik Safevîlerin şiî irredantizmi yoluyla bile olsa Anadolu'yu çiğnemeyi, hatta ciddî şekilde tehdit etmeyi bile başaramamış olmaları imparatorluğun iç sağlamlığını ve yüksek tahammül ve direnme gücünü gösteriyor.

---

536 *a.g.y.*, Das Steuerwesen, S. 185.

537 *Aubin, J.*, Deux sayyids de Bam au XVe siècle. Abhandlungen der geistes- und sozialwissenschaftlichen Klasse der Akademie der Wissenschaften und der Literatur in Mainz Nr. 7, 1956, S. 458, 468, A. 2.

538 *Beldiceanu-Steinherr, I.*, Le règne de Selim Ier: Tournant dans la vie politique et religieuse de l'Empire Ottoman. Turcica VI. 1975, S. 34 - 48.

IX. geriye toplu bakış

Türk tarih yazımı Osmanlı İmparatorluğunda feodal bir üretim tarzının varlığını ya kuşkuyla karşılıyor ya da feodalizmi merkeziyetçiliğin yokluğuyla özdeş sayıyor.

M. Akdağ, tarih kaynaklarında boyuna karşımıza çıkan ve feodal ilişkileri dıştalayan **raiyet, raiyet sahibi, arazi sahibi** gibi terimlere dikkati çekiyor. Sipahinin, reaya üzerinde hiç bir yargılama yetki veya hakkı olmadığını, onun devletin içinde sadece vergi-toplayıcısı rolü oynadığını, köylülerin (raiyyetin-Y.Ö.) hiç bir zaman sahibi (*) olmadığını, çünkü bunların yalnız ve yalnız padişaha boyun eğdiklerini ileri sürüyor (1).

Akdağ böyle, devlet ve toplumun şeriat kurallarınca belirlendiği ve bu kuralların damgasını taşıdığını sanan sünnî din bilginlerinin saplandığı tutarsız varsayımı (fiksiyonu) bir bakıma paylaşmış oluyor. Ama «ortodoksların (sünnîlerin - Y.Ö.) görüşlerinin olayların gidişini etkilediği yoktu. Ve bu gerçek, İslâm toplumunu ve tarihini inceleyen yaklaşımlarımızı yavanlaştırıp basite indirgeyecek muhtemel tehlikeleri sergiliyor» (2)

H. İnalcık bir yanda sipahi ile reaya arasında, öte yanda da efendileri (dominus ile köylüler (rusticus. arasındaki, örneğin hassa çiftliklerindeki hizmetler ile sahipsiz topraklar (terra indominicata) üzerindeki hizmetler arasındaki ilişkiler düzeyinde mevcut kimi ortak çizgilere ayrıntılara girmeden çekine çekine değiniyor. İnalcık, Osmanlı toplumunun parlak dönemini daha çok merkeziyetçilik

(*) Çünkü **sahip** kelimesi burada gelirleri toplamaktan öteye «köylünün haklarının belirlenme yetkisini ele geçiren veya elinde tutan» anlamına geliyor (Y.Ö.).

1 *Akdağ, M.*, Osmanlı İmparatorluğunun, XIII. 1949, S. 510.

2 *Minorsky, V.*, S. 462.

kavramı altında ele alıyor (3) ve merkeziliğin 17. yüzyılda çözülüşünü bu kez feodaleşme ile eş tutuyor (4).

M.F. Köprülüzade de merkeziliğin güçsüzlüğünden söz ederken feodalizmi kast ediyor, örneğin bu durum oğuz boylarının canlı geleneğinin etkisi yüzünden Selçuklularda vardı demek istiyor (5).

Aynı şekilde I. Beldiceanu-Steinherr de, feodal ve feodalizm gibi kavramlar, bu kavramları bir devlet sistemine tarihsel olarak giydirmek pek çok anlama geldiği için, «merkeziyetçilik» te karar kılıyor (6).

Buna karşılık H. Antoniadis-Bibicou, Osmanlıların **Asya-Tipi üretim tarzını** Anadolu'dan birlikte getirdiklerine inanıyor ve bu üretim tarzını özel toprak mülkiyetinin olmayışına, devletin toprak varlığı üzerindeki tekeline ve köy cemaatlerinin (veya komünlerin Y.Ö.) varlıklarını sürdürmesine bağlıyor. Bir üretim tarzını köy cemaatleri örneğinde ve Osmanlı'nın yayılma koşulları altında incelemek ve bu tarzın içerdiği gerici çizgileri aydınlatmak mümkündür, diyor, **Asya-tipi üretim tarzı** bir geçiş toplumuna denk geliyorsa, bu toplum Bizans'a kıyasla çok daha ilkel kalıyormuş (7).

S. Divitçioğlu, mülkiyet biçimi, üretim biçimi, köy ile kent arasındaki işbölümü, devlet angaryası ve sınıf ilişkilerini ele alarak Osmanlılar da **Asya-tipi üretim tarzı** paralelinde bir ekonomik model tasarımlıyor. Tımar sistemini **miri** arazi gerçeğinden türetirken sipahileri düz devlet görevlisi haline sokuyor, köylü bir egemen sınıf tarafından **kollektif** olarak sömürülüyordu diyor, devlet ise klasik doğuya özgü despotluk ile demokrasi arasında gidip geliyordu. Bu koşullar, kapalı bir sistem söz konusu olduğu sürece işlevini sürdürmüştü. 16. yüzyıldan başlayarak bu kapalı sistem, kendi tabanını parçalayacak olan kulların doğrultusunda «açık» hale geldi (8).

Divitçioğlu tek tek bazı ilginç gözlemlerde bulunuyor, ama Osmanlıların Selçuklulardan miras edinmiş olması gereken Asya-Tipi üretim tarzından tam olarak ne anladığını tanımlamıyor.

Asya-tipi özel bir üretim tarzına ilişkin teorinin ateşli savunucusu olan U. Chesneaux bu teoriyi köy cemaatlerine bağlıyor. Şöyle ki (Y.Ö. 20) bu cemaatlerde tarım ve zanaat birbirlerinden henüz

---

3 *Inalcik, H.*, The Ottoman Empire, S. 8.

4 *a.g.y.*, L'Empire, S. 95.

5 *Köprülü, M.F.*, Le féodalisme, S. 348.

6 *Beldiceanu-Steinherr, I.*, in: RI XXXV, 1968, S. 255. Bu kitabın 1. baskısının eleştirel tartışması.

7 *Antoniadis-Bibicou, H.*, Byzance et le mode de production asiatique. La Pensée, 129, 1966, S. 71f.

8 *Divitçioğlu*, S. 43 ? 59.

kopmuş değillerdir ve despot niteliğindeki kamu otoritesine doğrudan boyun eğerler. Despot aynı zamanda kollektif bir angaryayı örgütlemekte ve toplumun yeniden üretimini kollamaktadır. Bu koşullar köle kâhyalığından veya köleci düzenden açıkça farklıdır. Gerçi stagnasyon (üretimin tıkanması Y.Ö.) bir eğilim şeklinde kendini gösterir, ama ekonomik bir yasa olarak değil. O bakımdan (Godelier'nin tahmin ettiği gibi Y.Ö.) feodalizme geçiş imkânı daima vardır (9).

M. Godellier de stagnasyon doğrultusunda için için bir eğilimin söz konusu olabileceğini kabul etmiyor ve doğu despotluğunu göreceli bir despotluk sayıyor. Asya-tipi üretim tarzında, ilkel komünizme oranla bir stagnasyon olmadığını, tam tersine (*) üretici güçlerin gelişmesi açısından korkunç bir ilerleme olduğunu belirtiyor, «üretimde eski imececi veya cemaatçi biçimlere dayalı olarak ulaşılan bir ilerleme» (10) (Godelier, ayrıca ATÜT'ün belirli feodal biçimlere doğru evrime uğradığını varsayıyor Y.Ö.)

Asya-tipi üretim tarzı çerçevesinde yıllardan beri büyük bir yoğunlukla yürütülen tartışmalara karşı çıkan N.F. Kolesnizki, böyle bir tarzın ne tarih genelinde ne de herhangi bir bölgede varolduğunu söylüyor. İlkel toplum, kölecilik ve feodalizmin özgül çizgileri hep somut koşullarda vardı, diyor (11) Bu düşüncelere B. F. Porşnev hiç sakınca koymadan katılıyor (12).

K. Marx, Grundrisse'de (Siyasal Ekonomi Eleştirisi'nin Ana Taslağı'nda, 1857/58) üreticinin kendi çalışma koşulları üzerindeki mülkiyetinden koparılışını, bu kopuş ilkin tamamiyle kapitalizmde nasıl gerçekleşti ise hep o şekliyle araştırmaktadır. Burada toprak mülkiyetinin çeşitli şekillerini, bu arada Asya'daki şekilleri de ele alıyor. Bu son şekil çerçevesinde, köylülerin sınıflı topluma geçilmeden önce toprakta hiç bir özel mülkiyete ulaşmadıkları görülüyor. Mülkiyet sahibi, cemaatin kendisidir ve öyle bir «töz (değişmeyen, mutlak nitelik - Y.Ö.) rolünü oynuyor ki bireyler bu tözün sadece rastlantısal belirtileri ya da doğadan-gelme öğeleridir» (13). «Bü-

(*) M. Godelier, stagnasyonu ATÜT için mümkün tek evrim biçimi olarak görür, bak. **ATÜT Kavramı, Özgün Yayın**, 1974, S. 93. (Y.Ö.)

9 *Chesneaux, U.*, Le mode de production asiatique: une nouvelle étape de la discussion. Eirene III, Praha 1964, S. 141, 143f.

10 *Godelier, M.*, La pensée de Marx et d'Engels aujourd'hui et les recherches de demain. La Pensée 143, 1969, S. 114f.

11 *Kolesnizki, N.F.*, Typisches und Spezifisches in den frühen Klassengellschaften. Sowjetwissenschaft, gesellschaftswissenschaftl. Beiträge 1. 1967, S. 72.

12 *Porsnev, B.F.*, S. 40f.

13 *Marx, K.*, Grundrisse, S. 378.

tün bu cemaatler veya imece sistemleri üzerinde yer alan, ama birleştirici kamu veya bütün» (14), artı-ürünü sahiplenen despotun kendisinde gerçekliğine kavuşuyor. Artı-emeğin bir bölümü «sonunda kişi olarak ortaya çıkar görünen yüce ortaklığa» aittir ve bu artı-emeğin ağırlığı, kendini hem haraçta hem de kamuyu veya birleşmişliği yücelten imece çalışmalarda hissettiriyor. Birey «kendisine ayrılan tarla hissesi veya payı üzerinde ailesiyle birlikte bağımsız olarak çalışabilirdi... Örneğin slav cemaatlerinde, romenlerde... ya da kamusal birleşmişlik, imece çalışma'yı (Gemeinschaftlichkeit in der Arbeit) da içine alabilir ki bu, Meksika'da, Peru'da, özellikle eski Keltlerde, kimi Hint boylarında olduğu gibi biçimsel bir sistem halini alabiliyor» (15). Doğu despotluklarında tam bir mülkiyetsizliğin söz konusu olduğu şeklindeki bir saplantı (fiksiyon) hukuksal düzeyde ortaya çıktı (16) (Y.Ö. 21). Ve Marx devam ediyor: Asya tarzında, bireyin mülkiyeti (Eigentum) (Y.Ö. 22) yoktu, sadece sahipliği (nesneyi kullanım amacıyla işgal veya elinde bulundurma ilişkisi Y.Ö.) (Besitz) vardı; gerçek mülkiyet sahibi cemaat idi. Kısaca **mülkiyet** toprak üzerinde sadece **ortaklaşa mülkiyet** anlamına geliyordu» (17).

Bu düşünceyi yakalayan F. Engels şöyle yazıyordu: «Cemaat ya da devletin toprağın mâliki (mülkiyet sahibi) olduğu tüm doğuda halkın dilinde toprak mâliki (beyi, âmiri, hükümdarı) diye bir kelime de yoktur» (18) Ve şu önemli kısıtlamayı getiriyor Engels: «İlkin Türklerdir ki fethettikleri topraklara toprak malik (efendi, bey) liğine dayalı bir feodalizm getirdiler» (19) (Y.Ö. 23)

Varsayımlarında Marx ve Engels'e gönderme yapan, ama bunları bu klasiklere dayandırmayan (20) Divitçioğlu sözkonusu alıntıyı görmezlikten geliyor. Marx'ın yazdığı iki gazete makalesinde Osmanlılar feodal bir gelişmeden yola çıktığını belli ki farketmiyor.

1853'te «New York Daily Tribune»da Marx şunları yazdı: «Türk, yaşadığı yerin koşullarına göre işçi olur, çiftçi olur, küçük toprakların kiracısı, tüccar ve feodal çiftlik sahibi olur, feodalizmin en alt ve en barbar aşamasında... (boşluk bıraktım-E.W.) sivil görevli ya da asker» (21). Türk feodalizminin askeri yönünü Engels

14 a.g.e., S. 376.
15 a.g.e., S. 377.
16 a.g.e., S. 377.
17 a.g.e., S. 383.
18 *Engels, F.*, Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft. Werke. Bd. 20. Berlin 1962, S. 163.
19 a.g.e., S. 164.
20 *Divitçioğlu, S.* S. 58.
21 *Marx, K./Engels, F.*, Werke, Bd. 9, Berlin 1960, S. 8

«Türk Sorunu» adlı ve 18.4.1853 tarihli bir makalesinde şöyle belirtiyor: «Devlet ve asker gücü açısından tekel kuramamış olsalardı kısa sürede yok olup giderlerdi» (22).

Feodalizmin bu savaşçı karakteri feodalizmin içine inşa edilen kul sistemiyle bağlantılı olarak hareket ediyordu. Ama Cv. Georgieva bu sistemde kendi «katıksız» niteliğini yitiren feodal tabandan gelen tehdidi görüyor. Böyle bir şeyi kabul edecek olursak o zaman Osmanlı Sultanlığını Moğol İmparatorluğuyla aynı basamağa oturtmuş oluruz. Çünkü I.P. Petruşevski'ye göre, Moğollarda binlerce zanaatçı köleleştirilmişti, kentlerdeki üretim ilişkileri köleciliğe dayanıyordu ve bu yüzdendir ki feodal yapının bağrında bir köle kahyalığı sistemi yerleşmiştir (23).

Önce feodal tabanın «katıksızlığı» nedir sorusuna değinelim. On yıl oluyor kölecilik ve feodalizm konulu bir tartışmada J. V. Kaçanovski, mülkiyet biçimi açısından hiç bir sosyal-ekonomik tip feodal mülkiyet biçiminde olduğu kadar çok variyantlara ve hukuksal kılıflara sahip değildir diye vurguluyordu (24). E. Müller - Mertens de benzer iddialar getirmektedir: «Feodal toplumda rastlanabilecek kapitalizm-öncesi üretim ilişkilerinin hiç bir zaman hepsi birden feodal nitelikli değildir. Ve köylüler yalnızca feodal toprak mülkiyetine dayanarak sömürülmüşler de değildir... Öteki sömürü biçimçimleri denince, bunları şöyle belirtebiliriz: **Kilise öşürü, kamu hizmetleri, ödenti ve vergileri, kilise cezaları, mahkeme ve prenslik harçları** vb. Kapitalizm-öncesi öteki üretim ilişkilerine gelince, önce **serbest köylülerin toprak mülklerini, sonra köleler, bilvesile topraksız ve serbest-olmayan kadın-erkek uşakları, ayrıca çeşitli derecelerde korunmaya mazhar yarı-serbest köylüleri** sayabiliriz. Bütün bunlar gösteriyor ki feodal toplumda bile «katıksız» bir taban yoktu. Toplumsal oluşumu belirleyenler ve öteki tüm üretim ve sömürü ilişkilerine egemen olanlar feodallerdi» 25).

Avrupa koşullarına göre ileri sürülen bu düşünceler aşağı yukarı Osmanlı modeline de uygun düşüyor, çünkü Osmanlı paradigması tüm özgül durumlara rağmen feodal bir üretim ve toplum tipini belirleyen karakteristikleri gösteriyor: **Küçük köylü ekonomisinin yaygınlığı, tarımın zanaate ve kırsal kesimin kentlere hakimiyeti, azın-**

---

22 a.g.e., S. 27.

23 *Petruşevskij, I.P.*, Pokhod mongolskih voysk v srednuyu Azii 1219-1224, Moskova, 1970, S. 125.

24 *Kaçanovskij, Ju. V.*, O ponyatiyah rabstvo i feodaliziy. Voprosi istorii 6, 1967, S. 131.

25 *Müller-Mertens, E.*, S. 554.

lığın **toprak tekeli, egemen sınıfın köylülerin artı-ürününü ekonomik ve ekonomi-dışı zorlamalarla sahiplenmesi** (26).

Toprak üzerinde devletin mutlak bir tekeli, Divitçioğlu'nun sandığının tersine Osmanlılarda hiç bir zaman olmadı. Mülk sahipleri bu tekeli daha toprak fetihleri zamanında deldiler. Osmanlı yoldaşları, akıncı komutanları kendi vakıf ve mülklerinde, gerek bağış gerekse gasp yoluyla genişleyen özel mülkiyetlerini yarattılar. V. Mutafçieva bu topraklarda üstelik **feodal sömürü** ilişkilerinin 15. yüzyılda gelişmiş bile olduğunu, buna karşılık tımarların ise merkezî otoritenin **anti-feodal aletleri** olarak rol oynadığını belirtiyor. II. Mehmed'in kanunnâmelerinin, Sapier'lerin ve Burgund'ların (12. yüzyıl başları - Y.Ö.) eski barbar hukukunu andırdığını ve tımarlardaki erken-feodal ilişkileri yansıttığını ileri sürüyor (28). «Eğer XV. yüzyılda karakteristik olan bir şey varsa bu, Osmanlı tarımsal yapısının gelişme sürecinde şu iki ana eğilimin birbirleriyle çapraza girmesidir, yani bu dönemde toprağın **kayıtsız şartsız sahipliği** tımarlar karşısında gerilerken bu sahiplik tarzı sonraları XVI yüzyıl ikinci yarısında bu kez kayıtsız şartsız yeni bir çeşit toprak sahipliğinin saldırısına uğrayacaktır» (29).

Peki, ama «erken-feodal» derken neyi kast ediyor Mutafçieva? Sipahiye tahsis edilen «devlet köylüleri», ona ürün-rant ve para-rant ödüyorlardı ve bunların bir bölümü de hazineye akıyordu. 15. yüzyıl başlarında, sipahilerin tımarlarda hassa çiftliği denen kendi bölümlerini genişletme çabaları açıkça belli oluyordu, amaç toprak egemenliği oluşturmaktı. O nedenle, Divitçioğlu'nun tımar sipahilerinin **reaya** üzerinde ekonomik ve hukuksal hiç bir karar-verme serbestisi (otonomi) nin olmadığını söylemesi gerçeklere uygun düşmüyor (30), çünkü «kılıç çiftliği» denen toprakta bu iki serbesti'yi birden fiilî olarak kullanıyordu.

Üretim tarzı ve üretim ilişkilerinin **vakıf, mülk** ve **has** arazilerindeki tarz ve ilişkilerden farkı yoktu. **Mirî arazide** ise gerçek anlamıyla bir **tarım köleliği** söz konusu değildi, çünkü **ortakçılar** bir kuşak sonra **reaya**'ya dönüşüyordu. Evlerdeki kölelik (uşaklık Y.Ö.) üretim kesimini kapsamıyordu. **Köleleştirme** Moğollardaki boyutlara ulaşmadı ve kentlerdeki üretim ilişkileri de kölecilik dü-

---

26 *Porsnev, B.F.*, S. 24, 29, 41, 66.
27 *Divitçioğlu, S.* S. 43.
28 *Mutafçieva, V./Dimitrov. St.*, Agrarverhältnisse, S. 694.
29 a.g.y., S. 698.
30 *Divitçioğlu, S.* S. 44.

zeyine düşmedi. **Kul** sistemi gerçi toplumun siyasal yapısını etkiliyordu (31), ama üretim kesimini değil.

Evkaf, **emlak** ve **mir'i arazi** (has, tımar) mülkiyet kategorileri olarak birbirlerinden farklıydılar, ama bu kategoriler **mülk** doğrultusunda gelişiyor, burada gelişmiş Balkan Feodalizmi **katalizör** rolünü oynuyordu. II. Mehmed'ten II. Süleyman'a kadar kuşkusuz türk feodalizminin parlak dönemi olarak söz edilebilir (32).

Askerî sistem tımarlara dayanıyordu, asker devletin ileri gelen temsilcisi sayılıyor, türk feodalizminin katı savaşçı karakteristiği buradan kaynaklanıyordu. Bu feodalizmi güneydoğu ve batı Avrupa'daki benzerlerinden açıkça ayıran özellik de buydu. Selçuklu mirasının alıp yürüdüğü gelişme, kökeninde sahibinin **divanî** bölümünü kullandığı **malikâne divanî sisteminden gelen tımar sisteminde** (Y.Ö. 24) ortaya çıkmıyor sadece. Osmanlı sipahisi, **haraç, ispençe** ve **avaraz**'ı dışarıda tutarsak, tüm rant ve vergileri kendisi topluyordu. Başka bir deyişle, sipahi ömür boyu savaş hizmetlerine karşılık kendi tımarından faydalanma hakkına sahipti (33). Reaya'nın karşısına o **sahip** olarak çıkıyor, doğrudan egemen ve sömürücü rolünü oynuyordu. Divitçioğlu'nun ileri sürdüğü gibi sömürü, bir sınıfın başka bir sınıfı sömürüsü şeklinde **kollektif** değil (34), bir bey'in kendi köylülerini sömürüsü şeklinde bireyseldi (Y.Ö. 25).

Osmanlıların geniş bölgelere yayılmakta oluşu, türkmen göçerleri de toprak fethi yolunda koşturuyor ve bu fetihler veya toprak açma eylemi Rumeli'de sadece egemenleşme şeklinde değil, kolonileşme biçiminde de gerçekleşiyordu. Osmanlı hanedanı, fetih hevesli veya gönüllüsü tüm güçler **çoban, gazi, köylü, derviş** hepsini hareket geçiriyordu. (Y.Ö. 26)

Yeni hanedanın ve onun torunlarının, egemenlik bölgesini içe ve dışa karşı istikrara kavuşturmak için kısa zamanda bir devlet aygıtı yaratma gereği doğdu. Yüksek İslâm geleneğini koruyan ulema'nın işbaşına çağırılması, tarihsel hiçbir perspektifle yetinecek gibi olmayan katıksız bir gaziler devletinin oluşmasına set çekti. Ama gaziler, boy savaşçıları, yaya ve müsellemler —ki gazilik eylemini Bizans Anadolu ve Rumelisine karşı onlar yürütmüşlerdi— ağır bastı ve böylece onların haraççı ve yağmacılık ideolojisi ile ulema-

31 *W.I. Rasin* Siyasal ilişkilerin tümünü toplumun siyasal yapısı olarak niteliyor. Die politischen Kategorien des historischen Materialismus. Deutsche Zschr. f. Philosophie 24, 1976, S. 954.

32 *Cvetkova, B.* Prinos, V., S. 72, 115.

33 *Beldiceanu-Steinherr, I.*, Fiscalité, S. 271f.

34 *Divitçioğlu, S.* S. 48.

nın devlet anlayışı (ideolojisi) arasında gerilim yüklü bir dualizma doğdu. Askerî demokrasi ile merkezileşmeye yönelik feodal sınıf egemenliği arasındaki mücadele işte bu iki ideolojinin arkasında hüküm sürüyordu.

Gerçi kâfirlere boyun eğdirmeyi ulema da onaylıyor ve haklı görüyordu, ama köleleştirilme ya da zorla islâmlaştırılmalarına karşı çıkıyorlardı. Konya Sultanlığında olduğu gibi, kâfirler ödentilere ve vergiye bağlanmalıydılar, inançlarına dokunulmamalı ve huzur içinde çalışabilmeliydiler.

Bunlara şu azgın göçerleri, düpedüz gazileri dizginleme çabasını da eklemek gerekir. Onlar fetihçi bir devleti kurarken Sultan'ın iradesine boyun eğeceklerdi. F. Engels'e göre, **devlet** toplumun belirli bir gelişme aşamasındaki ürünüdür, «Toplumun kendisiyle çözülmez bir çelişkiye düştüğünün, üstesinden gelmeyi başaramadığı uzlaşmaz karşıtlara parçalandığının itirafı ve ikrarıdır. İşte bu karşıtların, ekonomik çıkarları yüzünden birbirleriyle çatışan sınıfların, birbirlerini ve toplumu sonuçsuz bir mücadele içinde yiyip bitirmemeleri için toplumun gûya üstünde yer alan bir güce ihtiyaç doğmuştur. Bu güç çatışmayı frenleyip «düzen»in sınırları içinde tutacaktır. Ve toplumun bağrından çıkan, ama onun üstüne oturan, üstelik topluma gitgide yabancı düşen bu güç devlettir» (35).

E. Engelberg, Engels'in bu konudaki bir dizi söylemlerini sergiledikten sonra şu kanıya varıyor: **Devletin oluşmasında iki ana biçim vardır:** Birincisi, Engels'in «Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni»nde çözümlediği biçimdir, yani **devlet köy cemaatlerinin iç dinamiğinden kaynaklanmaktadır.** İkinci biçim ise, **despotluğa giden yoldur** [ve ATÜT despotluğundan yola çıkan evrim, **Godelier'ye** göre sınıflı topluma geçmek için, Batının evrim yolundan daha sık rastlanan bir yoldur - Y.Ö.], çünkü toprak üzerinde **özel mülkiyet** henüz Asya örneğinde olduğu gibi oluşmamıştır (36). (Y.Ö. 27).

Bu düşünceleri bizim konumuza aktarırsak deriz ki, fetihler sırasında göçer toplulukları ve köy topluluklarında **toprak sahipliği** (işgal ve kullanımcılığı - Y.Ö.) açısından meydana gelen **farklılaşmalar** ilk süreci başlattı ve bu süreç ûlema tarafından da destek gördü. Osman, Orhan ve I. Murad bu süreçte düpedüz gazi birliklerinin, otlak arayan türkmen ve beylerin önderleri olarak rol oynadılar. Öte yanda toprak birikimi (Y.Ö. 28) yoluyla **mirî** fon oluşturumu ise I. Beyazıd zamanında despotluk dönemini başlattı, çünkü Sultan

35 *Engels, F.*, Der Ursprung, S. 165.

36 *Engelberg, E.*, Toplumsal formasyonlarının birbirini ardarda izleme sorunları. ZfG. XXII 1974, S. 165.

kendi boy ve tabakasındaki yoldaşlarının **primus inter pares** olma hayallerini biraz hoyratça da olsa yıkıyor bir bakıma «demokratik» sayılan bir safhayı kapatıp «despotluk» safhasını açıyordu ve bu safha artık devlet toprakları üzerinde yükseliyordu. E. Engelberg yapının diyalektiğine olduğu kadar gelişmenin de diyalektiğine dikkat etmek gerektiğine işaret ediyor. Gelişmenin dinamiğine bakarsak, despotluğun toplumlar için sadece bir üstyapı olmayıp aynı zamanda üretim ve sınıf ilişkilerinin tabanına da sızdığını söylüyor (37).

Karl Marx'a gönderme yapan Engelberg despotluğu ATÜT ile aynı bağlama getiriyor, ama burada **feodalizme doğru eğilim halinde bir geçişi** kabul etmeye hazırdır. Ancak «Asya» tipi ilk sınıflı toplumun ya da oluşumun Beyazıd zamanında ikinci bir sınıflı oluşuma dönüşmesi değildir tartışma konusu, ama konu Rumeli ve Anadolu'daki sömürü ilişkileri temelinde yürüyen merkezileşme olayıdır. «Asya tipi» doğunun öteki ortaçağ ülkelerinde olduğu gibi burada da nitelikten çok nicelik düzeyinde yer alıyor. O bakımdan ben de, özel türden bir ATÜT tezini savunmak için, I. Ja Zlatkin gibi, bir neden göremiyorum (38).

I. Beyazıd Anadolu Beylikleri ve boy savaşçılarının direnimi karşısında başarısızlığa uğramış, despotluğu değil, ama otokratik yönetimi Ankara'da kayalara bindirip parçalanmıştı. Bunu izleyen devlet bunalımı merkezileşmeyi geciktiriyor. Anadolu'nun tutucu güçlerini yeniden etkinleştiriyor ve anti-feodal halk isyanlarına kış kırtıyordu ki bu isyanlarda, erken-ortaçağın «putperest» reaksiyonlarıyla bir paralellik vardı. Bu ayaklanmalar, olağanüstü bir filozof, devlet adamı ve reformcuya, yenenler ve yenilenlerin aynı devletin içinde eşit haklarla birlikte yaşama olanaklarını yaymak ve denemek fırsatını veriyordu. Dünyayı maddesel bir bütünlük olarak kavrayan ve bu bütünlüğün, bir doğa-yasası uyarınca ve **batınîlik ile deneyim-ötesi** arasındaki ikiliği kaldıran bir temel nitelik tarafından yönetildiğini Savunan felsefesini, o öğrenci ve yandaşlarına dinsel bir hümanizma olarak sunuyordu ve bu hümanizma, düşünceye dalmayı ve temaşayı değil, mücadeleci eylemi gerektiriyordu. Ayaklanmalar, **Bedreddin** çizgisindeki reform denemelerinden **Börklüce Mustafa**'nın eşitlikçi deneyleriyle dolu ihtilâlci hareketlerine kadar uzandı durdu. Pîr'e katılan sipahi, yaya, yörük, akıncı tabaka-

37 *a.g.y.*, S. 167.

38 *Zlatkin, I. Ja.*, Obşie zakonomernosti pazvyitiya... AHCCCP. Moskova, 1966, S. 230, 232.

39 *Filipoviç, N.*, Pogled, S. 123.

ları boyun eğdirilmiş halkla uzlaşmak istemiyorlardı, böyle olunca kendi devlet fikrini gerçekleştirmek pîr'e nasip olmadı! Gerçekten de Pîr bu tabakaların çıkarlarına karşı çıkıyordu, çünkü onlar imparatorluğun yayılma harekatında yer alıyorlar, sömürü, yağma ve haraççılığa katılıyorlardı. Onların bütün derdi, boyun eğdirilenlerin ürettikleri artı-ürünün «âdilane» paylaştırımı, savaş ve devlet yönetiminin «demokratikleştirilmesi» idi. Bedreddin'in, imparatorluğun içerde sosyal, etnik ve dinsel düzlemde istikrara kavuşturulması yararına sona erdirmek istediği sürekli gazi eylemciliği her şeyden önce sipahilerin bayraklarına işlenmişti. Çünkü bu eylemcilik (gazavat) onlara bereket yağdırıyor, kazanç ve yükselme olanakları sağlıyor, ekonomik güçlerini artırmaya fırsat veriyordu. I. Mehmed'in **daim muzaffer** kalmasının nedeni buydu. Yüksek islâmın devlet fikri zafere onunla ulaşıyordu. Yalnız sipahiler değil, yeniçeri ve ûlema da onun hizmetindeydi. Sultan'ın hizmetinde gelişen ve Rumeli'de yepyeni bir atılım gösteren sürekli yayılma iradesi kendini sipahilik ve yeniçerilikte ortaya koyuyor, maddesel gücünü orada kanıtlıyordu.

Anadolu'da ise geçmiş, Sultanların önüne duramadan engeller çıkarıyordu. Bu engeller «öylesine yedicanlı ve inatçıydılar ki, II. Mehmed'in gücü bile bunları safdışı etmeye yetmemişti.

Anadolu-Rumeli dualizmi yalnız kültürel, etnik ve dinsel değil, genelde sosyal temellere dayanıyordu. Küçük-Asya'nın soy ve boy hukukuna uzanan tasarım dünyası, Konya Sultanlığının çöküşünden sonra bir rönesans yaşamış ve şimdi merkezileşmiş feodal monarşiyle cephe cepheye gelmişti. Bu monarşi, bütün askerî ve yönetsel işlevleri askeri sınıfın ellerine teslim ediyordu. İmparatorluğun ağırlık merkezi I. Beyazıd'dan başlayarak kesin sonuçlu olarak doğudan batıya, Küçük-Asya'dan Güneydoğu Avrupa'ya kaydı. 1402'de (Ankara Savaşı-Y.Ö.) Sultan'ın yanında birlikte direnenler yalnız yeniçeriler ve sırp zırhlı süvarileriydi. Fatih'in Asya'daki hasmı Uzun Hasan'ı 1473 ve 1475'de yere savuranlar da Anadolu değil, Rumeli birlikleriydi. Karamanlılar imparatorluğun düşmanından yana yer almışlardı.

Türk devlet fikri böylece Osmanlı Hanedanının doğduğu topraklarda değil. Avrupa'da gerçekleşti. Daha I. Murad devletin merkezini Edirne'ye kaydırıyor ve II. Mehmed ise uzun zamandır yaşanan bir düşü Bizans imparatorluk merkezini almakla gerçekleştiriyordu. Bütün bu süreç boyunca gözden uzak tutulmaması gereken gerçek, Sultanları ünlü metropollere doğru çeken şeyin bu kentlerin sadece görkemi değil, karşılaştıkları ekonomik ihtiyaçları olduğudur. İmparatorluk varlığının temellerini güvenceye alan hıristiyan reaya-

sıydı. Ganimet ve haraç egemen sınıfı doyuramayacak kadar düşük kapsamlıydı. Savaşlar çoğu kez getirdiğinden çok fazlasını götürüyordu. Askerî operasyonlar ekonomi üzerinde yük oluşturuyordu. Gerçi savaşmak feodalizmin özünde yatıyordu, ama N. Filipoviç'e göre, «üretimin ters yüzünü» oluşturuyordu, çünkü bu savaşlarda sahneye hem parçalayıcı kuvvetler hem de savunmacı direnme güçleri çıkıyordu (39). Ama bu durum Osmanlılarda toplumsal sistemin askerileştirilmesine yolaçtı. Filipoviç'in üretim düzleminde sözünü ettiği restoratif öğeler de bu yüzden tam etkili olamadılar.

5. Divitçioğlu işin bu yanını tamamıyla gözden kaçırıyor. Egemen sınıfın lüks eşya tutkusu yüzünden ganimet ve yağmacılık seferlerinden elde erilen servetlerin uzak-mesafe ticaretine aktığını sanıyor. Pki, yayılma süratine paralel olarak kurulan «savaş sanayii»ni kimler finanse ediyordu? (40)

Latin güçlerinin türk saldırılarına karşı durması kısa sürede fetih karakterine dönüştü, çünkü bu harekât üsleri, kolonileri ve tüccar çıkarlarını savunma amacıyla yapılıyordu. Arada ezilenler ise Balkan halkları oluyordu. İnsan kayıpları önemli değil. Ayrıca veba salgınları da derin yaralar açıyordu. Georgios Sphrantez'in bildirdiğine göre, 1466'da İstanbul, Edirne, Gelibolu ve komşu bölgelerde vebanın değil bin, onbinlerce can aldığı söyleniyordu (41).

1456, 1457, 1459, 1464-68 ve 1481 yıllarındaki salgınlar Dubrovnik yöresini kasıp kavurmuştu (42). Bu salgınlar daha çok yazları can alıyor, kışları tavsıyordu. En büyük tehdit altında kalan kentler İstanbul, Edirne, Sofya ve Selânik'ti. Salgın gerçi kırsal kesimde kronik bir hal almıştı, ama öylesine kasıp kavurmuyordu (43). Durum özellikle askerî yollar üzerinde ciddiliğini korudu. Sırbistan'ın fethinden sonra türk ordusu vebayı Niş'ten Belgrad'a, Zadur'dan Karadağ'a ve Saraybosna'dan Mostar'a taşıdı. Askerî harekât paralelindeki bu tür olaylardan insanlar yağma ve baskılara oranla çok daha fazla ürker oldular (44). 1348 yılının uzak mesafe tüccarları gibi askerler de vebayı 100 yıl boyunca taşıyıp durdular.

Askerî hareketlerin sınır bölgelerinde yarattığı sonuçlar bu bağlamda anılmaya değer. Bu hareketlerin kuzey Sırbistan ve kuzey Bosna'da yol açtığı yıkım tüm ekonomik yaşamı felce uğrattı. Halk-

40 *Divitçioğlu, S.*, S. 51.
41 *Sphrantzes*, IV. 22. S. 420.
42 *Boziç, I.*, S. 255, A. 33.
43 *Krekiç, B.*, Pestes, S. 594, A. 4, S. 595.
44 *Katiç, V.*, O merama za suzbiyane epidemiya ... İstorski Zapyiski XI, Cetinye 1958, S. 65.

tan öldürülmeyip de sağ kalanlar ya kaçtılar ya da sürgün edildiler. Tarlaları otlar bürüdü ya da çoraklaştı. 15. yüzyıl ikinci yarısında Bosna sancağında 406 köy boşalmış ve 149 çiftlik harap olmuş durumdaydı. 1479 ile 1483 yılları arasında Sırbistan sınırı yakınlarından Macaristan'a geçenlerin sayısı 200.000 kişiyi buluyordu. Tarla ekiminin yerini hayvancılık aldı, Ulahar ise kımız (?) üretmeye başladılar. (45)

Nüfus sayısındaki azalma üretimin gerilemesiyle sonuçlanıyordu, çünkü özellikle 1340 ile 1450 yılları arasındaki güvensizlik ortamı nedeniyle herhangi biyolojik bir canlanma Avrupa'da olduğundan çok daha yavaştı.

Atos rahibi İsa'ya 1371 Çernomen muharebesinden sonra tüm Makedonya'yı kasıp kavuran açlığı bütün gerçekliğiyle anlatır. Yenilen sırp ordusunun kalıntıları bitkin düşüp yol kenarlarında ve ormanlarda yokolup gitmişlerdi. «Öylesine bir açlık hüküm sürüyordu ki, dünya yaratıldığından beri kimse ne benzerini görmüş ne de kimsenin İsa'ya yakaracak dermanı kalmıştı.» Köy ve mezralarda perişan düşen insanların üzerlerine saldıran kurtlara karşı ellerini kaldıracak mecalleri kalmamıştı. Hayvan leşleri açıkta yatan insan cesetlerinin yanı başında uzanıyordu (46).

Aynı dönemde Batı Avrupa da savaşlar, açlık, veba salgınları ve hasat bozgunlarıyla inliyordu. Bu felâketler az can almadı, kırsal kesimin nüfus tablosunu alt üst etti (47). Bununla birlikte feodal üretim tarzı sonuna yaklaşıyordu. Sömürü bir yönüyle nesnelleşiyor, **para-rant'a** doğru kitle halinde bir geçiş dönemi başlıyordu. Para-rant «feodal formasyonun ileriye doğru ayrı bir gelişme biçimiyle sadece bağdaşmakla kalmıyor», aynı zamanda bu formasyonu ilkin belirli bir aşamada mümkün kılıyordu (48).

Para-rantın Rumeli'de başı çeken bir rant biçimi haline gelmediğini, olan olsa **ürün-rant** ile eş düzeye ulaştığını vurgulamıştık. Mevcut pazar bağlantılarını ise abartmamak gerek. S.D. Skazkin 14. ve 15. yüzyıl Fransa'sı, İngiltere ve İtalya'sında kent ile kır kesimi arasındaki meta-para ilişkilerini gözlemledikten sonra şu sonuca varı-

---

45 *Krekiç, B.*, Pestes, S. 595; *Vasiç*, Türk savaşlarının Sırbistan ve Bosna'daki (1480 - 1536) Osmanlı sınır bölgelerinde ekonomiye etkileri, bak: Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Die Vörträge des 1. internationale Grazer Symposions zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Südosteuropas. Hrsg. von O. *Pickl.* Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgescchichte, 1. Bd., Graz 1971, S. 309f.

46 *Ivanov, I.*, Nr. VII, S. 54f.

47 *Heers, J.*, L'Occident, S. 86 - 104.

48 *Barg, M.A.*, S. 76, 80f.

yor: «Kentlerin ve kent zanaatlarının gelişmesi kent ile kır arasındaki mübadeleyi kaçınılmaz kılıyordu. Ancak bu mübadelenin her yerde aynı yoğunlukta geliştiği kesinlikle söylenemez, o nedenle tarımın da her yerde aynı şekilde etkilendiği iddia edilemez. Genelde kentle kır arasındaki mübadele kentin en yakın çevresinin boyutlarını aşmıyordu.» (49).

Sırbistan'da, Bosna, Bulgaristan ve Yunanistan'da meta-para ilişkileri Skazkin tarafından belirtilen düzeyde sınırlı kaldı. S. Divitçioğlu, Türkiye'deki büyük ticaret merkezlerinin artı-ürünün doğrudan doğruya akıp boşaldığı noktalarda değil, meta ve paraya dönüştüğü noktalarda yer aldığını doğruluyor. Elde edilen gelirler ise askerîyenin ve memurların ellerinde yoğunluk kazanıyordu. İç ve dış ticaret tamamıyla askerî sınıfın ihtiyaçlarına yönelikti. Bu sınıfın yarattığı talep zanaat üretiminin hacmini de belirliyordu. (O nedenle - Y.Ö.). Bütün iktisadî mekanizmayı üretim değil, tüketim düzenliyordu (Y.Ö. 29).

Madencilik alanında da yönlendirici bir ilkeden söz edilemez. 16. yüzyıl Almanya'sında olduğu gibi, kent kökenli memurlara dayalı merkezî bir devlet yönetimi geliştirilmiş değildir. Egemenler arasında yatırım sermayesini sağlayacak bir bankerler grubu da oluşmamıştır. Maden işletmeciliği böylece köhnemiş düzenlemeler çerçevesinde, kuşkulu kiralama anlaşmalarıyla ve yağmacı zihniyetiyle yürütülmüştür. Ocak işletmeciliği, izabecilik, dökümcülük ve zanaatçılık arasında kentsoylu işletmeciliğin ara basamakları gelişmemiştir. Böylece kent ile kır kesimi arasındaki ülkenin ekonomik ağırlığını sanayi sektörüne yöneltip yükseltecek işbölümüne dayalı bir üretim biçimi ortaya çıkmamıştır (50).

Yerel ticarette kent ile kır arasında ürün mübadelesi egemendi. Para karşılığı mübadele reayanın vergisini karşılamasına yarıyor, özellikle ispençeyi denk getiriyordu. Meta üretiminin yeri kentti, para değer ölçeği olarak dolaşım yapıyordu. Ama kent ile kır arasında bir bütünlük yoktu, kentler «gerçek ekonomik yapılanmayı tomurcuklandıracak durumda değildiler» (51), tam tersine tüketim, üretim ve ticaret merkezleriydi (52). O nedenle fiilî olarak iki ayrı ekonomik tarz hüküm sürüyordu, biri takas ekonomisi, öte-

---

49 *Skazkin, S.D.*, Der Bauer in Westeuropa während der Epoche des Feudalismus. Berlin 1976, S. 175.

50 *Divitçioğlu*, S. 57; Avrupadaki durum konusunda, bak. *Irsigler, F.*, Rheinisches Kapital in mitteleuropäischen Montanunternehmen des 15. und 16. Jahrhunderts. Zschr. f. historische Forschung III/2, 1976, S. 164.

51 *Marx, K.*, Grundrisse, S. 382.

52 *Divitçioğlu*, S. 49.

kisi meta ekonomisi. Ve köylü sektörü birincisi içinde tamamıyla kaybolup gitmiş sayılmazdı (53).

Tek yönlü olarak baskın çıkan kesim tarımdı, Tüm devlet gelirlerinin yüzde 98'ini 15. yüzyılda bu sektör sağlıyordu. Buna karşılık maden işletmeciliğindeki işbirliği denemeleri sonuçsuz kalıyor, kiralama yöntemi rantabl olmuyor, hazineye büyük yük oluşturuyordu. Osmanlı-öncesi dönemle kıyaslandığında ekonomide toplu bir gerileme vardı (54).

Ama tarımın Osmanlı egemenliği altında dirildiği, hatta alanlarını genişlettiği söylenebilir. Kanunnâmelerin kendilerine yeni alanlar açtığı köy cemaatleri yeniden canlandılar. Bu kanunnâmeler köylülerin **ortak toprak sahipliğini** Allmende (cermen) veya mir (rus) Y.Ö.] yasallaştırıp vergilendirmek suretiyle toprağın bir bölümü üzerinde cemaatin özel mülkiyetini güvenceye almış oldu (55). (Y.Ö. 30) **Voynuklar** ve **martolos'lar** gibi ayrıcalıklı tabakalar ise büyük ailelerin ve «ev»lerin devamına bu yüzden destek oldular. Öte yanda İmparatorluğun askerî potansiyeline katkıda bulundular ve 15. yüzyılda fatihlerle yenik düşenler arasındaki ilişkileri iyileştirdiler (56).

Nüfus grafiğinin giderek yükselmesi, kapitalizm-öncesi bütün toplumsal formasyonlarda olduğu gibi Osmanlı devletinde de üretici güçlerin gelişmesi açısından önemli bir eğilim sayılır ve üretim tarzının işlevsel olduğunu gösterir, ayrıca bu tarzın ilerleme ve dönüşme olanağı olarak da [nicel bir faktör anlamında - Y.Ö.] değerlendirilebilir (57).

Oysa Osmanlı feodalizmi, geçici ya da uzun-süreli bir stagnasyonu, hatta gerilemeyi başlatan tarihsel fenomenlerden sayılır. W.I. Lenin şu yorumu getiriyor: «... Dünya tarihinin, kimi zaman geriye doğru dev sıçramalar yapmadan dümdüz ve düzgün bir tarzda ilerlediğini sanmak ne diyalektiğine ne bilime sığar, kuramsal doğruluğu yoktur» (58).

15. yüzyıl Osmanlı devletindeki stagnasyon mutlak değil, göreceliydi. Bir yanda tarımsal üretimde bir canlanma yaşanırken, öte yandan meta ekonomisinin çöküşü yaşanıyordu. 14. yüzyıl Güneydoğu Avrupa'sındaki ekonomik ve sosyal gelişmeyi bu konuda kıyaslama nesnesi olarak kabul edebiliriz. Çünkü bölgedeki gelişme, Batı

53 a.g.e.

54 *Djurdjev, B.*, Prilog, S. 159.

55 *Mutafçieva, V./Dimitrov, St.*, Agrarverhältnisse, S. 701f.

56 *Vasiç, M.* Martolosi, S. 211-213.

57 *Terrail, J.-P.*, Population et mode des production. La Pensée 179, 1975, S. 43.

58 *Lenin, W.I.*, Über die Junius-Broschüre. Werke, Bd. 22. Berlin 1960, S. 315.

Avrupa'daki gelişmeyle zaman bakımından bir faz farkı gösterse bile kaba çizgileriyle yine de ona yakın bir doğrultuya izliyordu (59). Hiç kuşkusuz köy cemaatlerinin ve göçerliğin ağır basan durumu, kent-soyluluğun güçsüzlüğü, kilise mülklerinin yaygınlığı, siyasal ve askerî güç potansiyelinin yetersizliği gibi bir yığın özellikleri hesaba katmak lâzım. Bitkin Bizans İmparatorluğu'nun yerini, doğudan ve batıdan gelecek istilâ ve müdahalelere karşı ortak bir savunma cephesi oluşturabilecek yeni hiç bir güç faktörü alamamıştı. Durum tam tersineydi. Küçük balkan devletlerinin birbirleriyle kendilerini yok edesiye giriştikleri ufak çaplı savaşlar bu yöndeki tüm plân ve girişimleri çiğnedi. Ortodoks kilise mensuplarının destekleyip kışkırttığı «Lâtinlere nefret, Türklere dostluk» akımı geniş halk yığınları içinde iyice yuvalandı.

Grek köylü ve denizcileri Osmanlıların arasında bir **modus vivendi** aradılar ve buldular da. Çünkü Osmanlı hanedanı, onları Bizans'ın malî boyunduruğundan ve Latinlerden (özellikle deniz sömürgeciliğinden, hâlâ hatıralarda yaşayan Haçlı zulüm ve yağmacılığından - Y.Ö.) kurtarmayı, barış ve güvenceli yaşam sağlamayı vaad ediyordu. İşte **akıncı** denen gönüllü birlikler bu işbirlikçilerinden derlendi. Ama aynı yerde ve aynı zamanda halkın içinden Sahtekâr Ivaylo gibi adamlar da çıktı. Bunlar silâhlanmış paroiki'lerin başına geçip türklere Avrupa'nın yolunu tıkamak istiyorlardı, ama **dinatoi** bunları engellemekte gecikmedi! Bulgaristan, Trakya ve Peloponnes' teki yerel ayaklanmalar da bundan farksızdı. Türk-karşıtı büyük bir halk ayaklanmasına sadece Arnavutluk'ta tanık oluyoruz. Oysa bu arada robi'ler Osmanlıları Bosna'da kurtarıcı olarak bekliyorlardı. Üstelik 16. yüzyılda Almanya'daki «cahil» köylülerin, türkleri başlarında efendi olarak görmek istedikleri için, görmedikleri hakaret kalmıyordu. Johannes Sturm, Türklerin yanına koşan Alman köylülerine karşı şiddetli kovuşturmalar başlatıyordu (60). Feodal beyin 1525/26 yıllarında yaptığı toplu kıyımdan kaçıp kurtulan isyancılar, Türklerin kendilerinin intikamını alacağını özlemle bekliyorlardı. Türkler bu gaddar beyin gırtlağına yapışıp hesap sormalıydılar. O dönemin belgelerine bakılırsa yığınlarla Salzburg ve Würzburg köylüsü onlara kurtarıcı gibi koştular (61).

Grek Ortodoks hıristiyan kitleleri, haçlı şövalyeleri ve İtaltüccarlarının elinde yaşadıkları acı deneylerin ardından lâtinleri başdüşman olarak görüyorlardı. Doğu ve Batı kiliselerinin birleştiril-

59 *Djurdjev, B.*, O utçayu, S. 23.
60 *Herrmann, E.*, S. 103.
61 *Ebermann, R.*, S. 31.

mesini karşı duydukları antipati İslâm'ın üstünlüğüne karşı duyulandan daha ağır basıyordu. Türk yönetiminden kurtulmak için lâtin ve papa yanlısı bir tutum izleyen zihniyete birkaç belge dışında hiç bir tanık yok (62).

Sömürü oranının 15. yüzyılda Osmanlı-öncesi döneme oranla daha yüksek olmadığına işaret etmiştik. Fırtınalı dönemlerden sonra gelen **Pax turcica** ile birlikte Rumeli reayasının barış ve güvene kavuştuğu görülüyor. Feodal soylular, slav olsun, grek olsun, hanedan ailesi ve saray soylularını bir yana bırakırsak, hep oportünist davrandılar. Tımar sahibi olanlar askerî ve sivil görevlilerle flört ettiler. İslâm'a geçtikleri takdirde bunlara bütün kapılar açıktı, kimi yaman veya uyanık dönekler böylece devletin en yüksek katlarına kadar yükseldiler.

Tüm engellere rağmen Osmanlı İmparatorluğu üretici güçler için acaba gelişme ve kalkınma olanakları yarattı mı? Karl Marx bu soruya değinirken olumsuz bir yanıt veriyor, çünkü o türk feodalizmini 19. yüzyıl ortalarındaki haliyle [üstelik çok kuşku götüren bir feodalizmin - Y.Ö.] en aşağı ve barbarlık safhasında görüyordu. Oysa 15. yüzyılda bunun sadece belirtileri vardı. Otokrasi ekonomik yaşamın yeniden-üretimini tarım sektöründe tamamıyla henüz garantileyebiliyor ve reayaya ürettiği artı-ürünün bir bölümünü bırakıyordu. 100 yıl önceki beylikler dönemiyle kıyaslanınca Osmanlıların sosyal ve kültürel alanda çok daha gelişmiş oldukları göz ardı edilemez. **Osmanlılar göçerlikten başlayıp yarı-göçerlik üzerinden köylülüğe giden yolu izlediler.** Köylerdeki tarım ve zanaat birbirinden ayrı alanlardı, tarımsal üretkenlik artıyordu. Zanaatçılar kentlere indiler, içpazar için üretim yaptılar ve hıristiyan meslekdaşlarıyla başarılı biçimde rekabet ettiler. Başka bir deyişle, feodalizmin ilk yükselme safhasında Türkler askerî ve sivil sistemin içinde hiçbir zaman tam olarak eriyip gitmediler, tam tersine üretim alanlarına katıldılar (63)

---

62 Küçük-Asyalı rumların Rodos Büyük Şövalyesi Jacques de Milly'ye (1451-1461) yolladıkları bir yazıda şöyle deniyor: «Biz, senin yoksul kölelerin, Türkiye'de yaşayan küçük büyük, kadın, erkek gerçek hıristiyan halk, Türklerden çok eziyet gördüğümüzü size arz ederiz. Müslümanlaştırmak için çocuklarımızı ellerimizden alıyorlar. Siz efendimize ve azizler azizi Papa'ya yalvarırız, papanın gemileriyle gelin, hıristiyanlara yardıma koşun-.. Yoksa çocuklarımız elden gidiyor. Senin uyrukların olarak yaşamak ve öylece ölmek istiyoruz, senin egemenliğine razıyız Yoksa günâhlarımız senin üstüne olsun, tanrıya cevap verecek sensin». *Miklosich, F./Müller, J.*, Acta et diplomata graeca medii aevi. Bd. III. Wien 1869, S. 291.

63 *Noviçev, A.D.*, K voprosu, S. 145.

Türk çoban, köylü ve zanaatçılarının feodal sınıf yapısı içinde bütünleşmesine müslüman ve hıristiyanlar arası din düalizmi hiç de azımsanamayacak katkılarda bulundu. Bu düalizm **millet sistemi** içinde hukuksal tasvip görüyordu. O nedenle fetihlerle boyun-eğenler arasında, **Bedreddin'in tasarımladığı biçimde bir sentez değil, bir simbiyoz meydana geldi. İşte Osmanlı feodalizminin, Batı-Roma kalıntıları ile Barbar** (cermen - Y.Ö.) **öğeleri gerçek bir sentez halinde bağdaştıran Batı-Avrupa feodalizminden farkı da burada yatıyor.**

E. Ch Welskopf, yüksek kültürlerle teması olmayan boylara oranla, Batı-ve Doğu-Roma İmparatorluğuyla temas kuran barbarların yarattığı hızlı gelişmeye dikkati çekiyor. Bu ikinciler, ekonomi ve kültürleri Çin, Hint ya da Bizans gibi imparatorluklara kıyasla ilkel düzeyde olmasına rağmen bir bakıma «dünyaya açık» olduklarını gösterdiler (64).

Osmanlılar gerçi feodal yüksek kültürlerin öğelerini aldılar, ama kültür alanında meydana gelen çift-kutupluluğu eritip senteze doğru yükselmek onları ilgilendirmiyordu. **Güttükleri politika, kâfirlerin askerî sınıfa yükselmesine, ama kendi boylarından gelen özgür insanların reaya sınıfa düşmesine engel değildi.** Feodal otokrasi ve onun ardındaki güçler, sömürü sisteminin tehlikeye düşeceği endişesiyle dinsel ve kültürel bir içiçeleşme vya kaynaşmadan yana olmadılar. İslâmlaştırma ve Türkleştirme hareketi ise, askerî ve siyasal düşüncelerin saptandığı dar sınırlar içinde kaldı. Balkanları ulusallık dışına çekme girişimleri ise daha nüfus oranları yüzünden başarısızlığa uğrayacaktı.

II. Mehmed, o nedenle, Büyük Karl'ın (742-814, türkçede Şarlkent diye anılır - Y.Ö.) Roma imparatorluk idealini Frank Krallığına aktarmak gibi bir girişimde bulunmayıp Bizans imparatorluk fikrini kendi Sultanlığına genelleştirmedi (65), tam tersine eski Türk ve Selçuklu egemenlik ideolojisi doğrultusunda yürüdü.

Savaşçı Osmanlı feodalizmi, kısmen koruduğu kısmen de ilkelleştirdiği olgun Balkan feodalizminin üstünü örttü. Paranın dolaşımı 15. yüzyılda Avrupa'daki yoğunluğuna hiçbir zaman ulaşamamış olduğu için bu gerçeği örtbas edemez (Y.Ö. 31) Merkezî otorite, parasal gelirlerin aslan payını alıp savaşçı girişimlere, (mübadele değeri elbette olmayan - Y.Ö.) görkemli yapılara ve lükse yatırıyordu. Üre-

64 *Welskopf, E. Ch.*, Antike Traditionen und das Bild der Antike in Geschichte und Gegenwart der deutschen Nation. ZfG. XI. 1963, S. 906.

65 *Fichtenau, H.*, Karl der Große und das Kaisertum. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1971.

tici halkın her kesimine acımasızca müdahale ediyor, bu yatırımlar için para bulmaktan çekinmiyordu. Bu koşullarda güvensizlik faktörü etkinliğini gizlice sürdürüyor, **Pax Turcica** önem ve değerinden yitiriyordu.

Müslüman bir reayanın durumu hıristiyan bir reayadan ekonomik düzeyde farklı ise, gayretkeş mollar dinci fanatizm yoluyla aradaki uçurumun kapanmaması için ellerinden geleni yapıyorlardı.

Pero Tafur içtenlikle kaleme aldığı yazılarında Türklerin dürüst bir halk olduğunu, «doğruyu ve gerçekleri sevdiğini» yazıyor: «Onlar yurtlarında soylular gibi yaşıyor... çok mutlu ve yardımsever insanlar, davranışları öylesine içten ki bu yörelerde erdemden söz ederken Türk gibi demek yeter» (66).

Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihi insanlık tarihinin bütünleyici bir ögesidir, öyle bir tarih ki, I.S. Kon'un tezi için, Ortaçağ'ın bir dönemini dünya ölçeğinde ele alması, yani Ortaçağ terimi yerine Feodalizm terimini tercih etmesi açısından bir başka destek oluşturuyor (67). Çünkü insanlık aslında sadece Lâtin dünyasını tanıyordu. O dünya ki 15. yüzyılda yeniden keşfettiği antik çağla uğraşıyor ve ona artık yeniden kavuştuğunu, cehalet ve papazlar saltanatıyla dolup taşan o karanlık ara dönemleri aşmış olduğunu sanıyordu.

---

66 *Tafur, Pero*, S. 128.

67 *Kon, I.S.*, S. 284: «Doğunun ve Batının 3.-13. yüzyıllar arasındaki tarihi, sosyal ekonomik ve zihinsel yaşamın temel süreçlerinde nitel bir ortaklık gösteriyor; örneğin feodal toprak mülkiyetinin egemenliği, köylülük ile feodal bey arasındaki antagonizm, bazı genel karakteristikli dünya dinlerinin doğuşu v.b. Tarihsel süreçteki bu eşzamanlılık bir Ortaçağ döneminden dünya çapında söz etme olanağı sağlıyor.»

YILMAZ ÖNER'İN NOTLARI

(Y.Ö. 1) Ne gariptir ki, sosyal çelişkilere dikkati çekmek gibi bir doğruyu izleyen yazar burada sosyal faktörü açıkça gözardı ediyor. Osmanlının sosyal yerleşme yeteneğini belirtirken, bunu Balkan hükümdarlarının sadece siyasal güçsüzlüğüne bağlıyor. Oysa bu güçsüzlük, önceden mevcut bir siyasal veri olmaktan çok, ilkin yeni gelenlerin, özellikle türkmenlerin yarattığı örgütlenmenin sosyal gücü karşısında açığa çıkıyor. Evet, üretim ilişkilerinin bağrında **siyasal çelişkilerle parçalanmayan bir çekirdek** var. Bu sosyal bir çekirdektir ve Balkan hükümdarlarını Osmanlı yerleşimi karşısında siyasal zaafa düşüren ve halkını elinden alan da, **salt siyasal kabuğun değil, kendi halkında siyasalın da nüfuz edemediği bu sosyal (dayanışmacı) çekirdeğin yıkılışıdır.** Paralel bir yaklaşım için bak. K. Polanyi, Büyük Dönüşüm (Alan Yayın. 1986). s. 66 - 76)

Sosyal çekirdek hiç kuşkusuz ki, üretim ilişkisinin (siyasal ekonomik risk-güvence dengesinin) en altdüzeye indirgendiği ya da en düşük düzeyde yeniden - üretildiği veya önceliğini en çok yitirdiği bir ortamdır, bu ilişkilerin direkt siyasal karakterinin dışarda bırakılıp içine en az nüfuz ettiği bir iletişim ortamıdır. İnsan, kendi üretim ilişkisinin oluştuğunu, yani böyle bir ilişki içine girdiğini, dışdünyadaki mekanik eylem süreci içinde değil, ilkin kendi varoluş (risk ve yabancılaşmayı tanıma) yeteneğini algılama, karar verme, öğrenme süreci içinde öğrenir ki bu da ancak sosyal çekirdek denen iletişim ortamında olur.

(Y.Ö. 2) Göç ettirilen Balkan insanı, kendi feodal ekonomik ve sosyal yaşam tarzını da birlikte getirirken, tersine olarak türkmen göçerlerin de kendi yaşam biçimlerini birlikte getirmeleri kaçınılmazdı. Bu karşılıklı assimilasyon süreci ve sonuçları, tarihsel önyargılardan arındırılarak insancıl yönleriyle hâlâ yeterince araştırılmış değil... Bu yaklaşımı daha çok sanatçılar, o da günümüzden geriye doğru başlatmış bulunuyorlar. Acaba niye bu kadar geç? Evet, sayın yazarın tarihin uzun perspektifi içinde soracağı başka sorular ne yazık ki yok...

(Y.Ö. 3) N. Filipoviç, Musa'nın akıncılarında işaret ettiği «devrimci terör»den acaba ortaçağcı ya da erken Stalinizmi mi kast ediyor? Doğrusu şu ki, bu koşulları, hem Musa dönemindeki toprak-mülkiyetsizi türkmenlerin arap-islâmcı çapul ideolojisiyle saptırılmasında aramak hem de Orta-Avrupadaki T. Münzer (1500) ve J. Huss (1370) isyanlarıyla karşılaştırmak gerek.

(Y.Ö. 4) Türklerin önünden kaçmadık adam bırakmayan yazar bu kez burada hâlâ «yerli» nüfustan sözedebiliyor. Kendi metnine alıntılarıyla doldurduğu yanlı tarihçilerin bir göç furyası haline getirdiği bunca yer değiştirmeden sonra, yerel halk, demek ki yerinden kımıldamamış?!. Yazarın düştüğü bu korkunç çelişkiden kurtulması için, önce göç ettiğini söylediği kesimlerin gerçek sınıf karakterini, göçün gerçek siyasal niteliğini de belirtmesi gerekirdi, oysa buna hiç yanaşmıyor.

(Y.Ö. 5) Osmanlı yönetimi Balkanlarda böylece, reaya ile feodaller arasında, vasal veya kâhya rolünü oynayan bir ara-feodal sınıf yaratıyordu ve bu sınıf, ne ilginçtir ki, doğrudan merkeze bağlı göçer (Yörük-Valah) yığınlarından oluşuyordu. Nedir ki, biçim olarak, merkezî ya da iğdiş edilmiş bir feodalizmi andıran bu koşullar serflerin (feodalizmin çözülüşüne özgü biçimde) özgürleşme-zanaatçılaşma sürecini «her yerde» yaşayamadı. Bu geçiş veya dönüşüm sürecini yaşayamayan ilişkilerin merkezî de olsa feodal olduğu savunulamaz. Sul-

tanların Akdeniz tüccarlarıyla doğrudan ilişkilerini de dikkate alırsak, olsa olsa denize de açılan ATÜT ilişkileri olduğu söylenebilir.

(Y.Ö. 6) Yazar, burada erken Osmanlıya özgü cihadcı geleneğinin gazî Mustafa yanlılarınca sürdürüldüğünü üstükapalı olarak belirtiyor ve II. Murad'ın bu geleneği terk edip feodal, ama ulemacı bir yönetimi yeğlediğini söylüyor. Bu eğilimin Balkanlardaki feodal sistemle uyuşmasını, toplumsal gelişme açısından bu sistemi geriletmesi beklenen gâzî ve cihadcı ve serfleştirmeci boy barbarlığına tercih ediyor. Oysa Musa yanlısı artıkların serfleştirme eğilimi tarihsel bir gerçeklik kazanmış değil, ama barbar Cermen şeflerinin köleci Roma artığı latifudium kâhyalarıyla oluşturdukları feodal sentez bir gerçektir.

(Y.Ö. 7) «Üretici güçlerin» (Produktivkräfte) gelişmesini sadece ve sadece bu güçlerin iki aslında almancadaki «doğru» anlamıyla «üretici kuvvetlerin»! mekanik bölümünün, yani «deneyim» dışında kalan faktörün gelişmesinde gören tipik Marksist mekanikçilik kendini burada da belli ediyor. Ne garip değil mi, insan, bu kuramsal çerçevede sadece —türkçedeki yanlış anlamıyla— «işgücü», ya da —almancadaki doğru anlamıyla— «iş yapan kuvvet» (Arbeitskraft) olarak yer alıyor, düpedüz kuvvet (yani mekaniğin temel kavramı), Kısaca insan ihtiyaç ve tercih yaratma, davranış oluşturma yeteneği açısından bir memeliden bile geri kalmış olan hayvansal makina rolünü oynuyor. Oysa insanın tarihi zooloji tarihi değildir! İnsanı da mahveden, onun davranış ve kararlarını, mekanikten alınma böyle «kuvvet» (Kraft) ya da türkçeye İngilizceden yanlış olarak aktarılan «güç» (Power) gibi kavramlara indirgemek dolayısıyla insanı davranış/tarih yaratma yeteneğinden hatta ölmeye veya kalmaya karar verme yeteneğinden soyutlamak değil midir?

(Y.Ö. 8) Yazar, akrabalık «bağlarının» Sırbistandaki çok daha büyük topraklara egemen «dünyevî» feodallere «bağlanmaktan» daha ağır bastığını söylemek istiyor. Ama bu arada **kilise - manastır** baskısıyla somutlaşan «ruhanî» feodalizm de Arnavutlara ters düşmüyor muydu acaba? Bu iki feodalist eğilim, Batı Avrupa'da BİAT ilişkisinde bütünleşiyor iken Balkan yüksek feodalleri bu iki momenti birarada bütünleştirmediler, dolayısıyla Arnavut köylülerin dinin batıdaki feodal baskısına benzer bir baskıya uğradıkları söylenemez. Osmanlıları tercihleri, türklerin genelde bu kısmî baskısızlığa veya özgürlüğe saygı göstermelerinden kaynaklanıyor.

(Y.Ö. 9) Yazar, tımar sahibinin batıdaki gibi savaştan soyutlanıp üretimi doğrudan belirleyici bir feodal bey durumunda olmadığını, hâlâ doğrudan savaşçı olmasının beklendiğini söylemek istiyor. Üretimi ekonomik kararlarıyla yönlendiremeyen bir kesimin, yani askerlerin, Batıdaki feodalist üretim ilişkilerine ne derece oturduğu, daha doğrusu oturamadığı meydandadır! Bu, ancak savaş ekonomisinde boğulup kalmaya mahkûm, feodal özel birikimciye fırsat vermeyen ve maddesel ürünleri değil, ama üretim ilişkilerini bir kullanım değeri haline getiren, yani sipahiyi de değerlerle devlete birlikte pazarlayan bir komün siyasetiydi.

(Y.Ö. 10) Askerî Bürokrasi kontrolündeki sipahilerin, bırakın üretimi yönlendirici karar alma olanaklarını, savaş ekonomisine yönelik bu üretimden **özel** pay koparmaları bile bir sorunsaldır. Bunu, mülk ve vakıf arazilerinin özel statüsüyle karıştırmamak gerekir.

(Y.Ö. 11) Serf ile vasal veya senyör arasında katı duvarların olmayışı, yani yazarın baştan sona sergilediği **feodalizm tezini altüst eden** bu «Sosyal akışkanlık veya hareketlilik» nereden ileri geliyor? Yazarın, tezini herhalde yeni baştan ele almaya zorlayan bu soruyu kuşkusuz belli bir kritere bağlaması gerekir. Bu kri-

ter şudur: Sınıf değiştirmenin, maddesel ürünlerin ekonomik mübadele değerine ve birikimine değil, üretim ilişkilerinin «askerî yarar» biçiminde dolaylı bir kullanım değeri haline getirilmesine bağlı oluşu! Bu kriter, toplumu askerî sınıfın egemenliğini yansıtan feodalizm - öncesi bir ATÜT toplumuna daha da yaklaştırıyor.

Y.Ö. 11a) Bir üretim ilişkisi olan bu ayrıcalığın verildiği gibi geriye de alınabilmesi, ilişkilerin «sosyoekonomik bir kullanım değeri» haline getirilebildiğini açıkça gösteriyor. İlişkilerin, aşağıdan yukarıya zorlama şeklinde değil, tepeden inme (merkezî) kontrollu, yani «sosyoekonomik bir kullanım değerinin» üretim ve dağıtımını merkezden denetlemek, bizce «önceden yaşanmış» bir «devlet sosyalizmi»ni andırıyor? Reaya emeğinin ürünü olan ekonomik değerler üzerindeki kontrolün (yani sipahinin) ayrıcalığındaki «geçicilik», özel birikimin süreksizliğine (kopmasına) yol açıyordu...

Öte yandan reayanın «merkeze yaranma/askerî yararlılık yoluyla sınıf değiştirme olanağı, onu ekonomik değerden çok, ilişkilerin «kullanılma değeri» ne yönelmeye itti. Merkez bu kullanım değerlerini kontrol edebildikçe güçlendi. Üretim ilişkilerinin bu kapışılma furyası da kontrol edilmez hale gelecekti. Bu anarşik özgürlük yüzyıl sürecek Celâli isyanlarıyla birlikte IV. Murad'ın soykırımına kadar uzanacaktı.

(Y.Ö. 12) Werner, burada «askerler» diye çevirdiğimiz kelimenin yerinde hem «ordu» hem «sürü» anlamına gelen «Horde» terimini kullanıyor. **Cermen** akıncılarını hemen hemen aynı terimle, hatta **barbar** diye anan Lâtin tarihçileri gibi, bilim-dışı hınç ve duygusallığa kapılan «Cermen» yazarı Werner, »feodal» Osmanlı düzeninden söz ederken Marx'ın da aynı terimi kullanması gibi, tarih yapan bir toplumu bu ırkçı deyimlerle gûya aşağılıyor.

(Y.Ö., 13) Rumeli'de, Bizans kalıntısı olarak sürdürülen **ekonomik** feodalizme karşılık, Fatih, Anadolu'da acaba salt **siyasal** bir anti-feodalizme yönelmiyecek miydi? **Salt ekonomizm yanlısı** bir tarih anlayışı, ekonomik ve siyasal düzlemlerdeki bu ikilemi bağdaştırmaya —örneğin merkeziyetçilik altında— elverir mi acaba?

(Y.Ö., 14) Yazar, reayadan alınan rant'ın **parasal** biçiminin erken-osmanlılarda ne ölçüde gerçeklik kazandığını arıyor haklı olarak. Ürünün meta halinde pazara çıkma şansı bir yana, pazardaki meta-para sürecinin kısıtlığını, **Marx**'a dayanarak, pazar fiatının belirsizliğine, oturmamışlığına, para dolaşımının darlığına bağlıyor. Ama aslında gerek fiatın belirlilik kazanması, gerekse **para** dolaşımının genişlemesi, salt-ekonomik olmayan, tam tersine bir toplumun **kendine nesnel tercih yaratmak gibi ideolojik ve kültürel faktörlerine öncelikle bağlıdır!** Nesnel tercihleri ikinci plâna iten «ortodoks» (sünnî) ideolojisiyle bir toplum bu «yaratma» sürecini ne ölçüde başlatabilirdi ki? Bireyin, kendini tercih yaratıcı bir varlık olarak tanıma/ispatlama olanağını engelleyen, onun bu potansiyel iradesini köstekleyen islâm değil miydi? Daha doğrusu Oğuzların sürü-feodalleri, islâmı daha baştan siyasal iktidar aracı olarak kabul etmiş değiller miydi? (bak. **Y. Öner**, Din-üretim biçimleri, İletişim Yayın, 1984).

(Y.Ö., 15) **İslâm, ideolojisi ve siyaseti açısından, bireyi «nesnel tercih yaratma, kendini nesnel tercih-yaratıcı bir varlık olarak tanıma olanağından yoksun» bırakıyordu. Ama Türk - islâm ekonomisi, toprağı terk etmekle kimi haklarını yitireceği şeklindeki sınırlı bazı girişimlere rağmen, genelde bireyi yine de Batı-tipi feodalizme özgü «angarya-yükümlüsü», yani bir batı serfi haline getirmiyordu.** Aradaki bu önemli farkı gözden kaçırırsak ekonomizmacılık düzeyinde yanlışa düşmüş olmakla kalmayız, aynı zamanda egemen sünnî ideolojinin si-

yasal bir araç olarak oynadığı rolün önemini de gözardı ederek ekonomizmacılığın ve vulger Marxizmin tam göbeğine yuvarlanmış oluruz. Evet, osmanlı insanı genelde batıda olduğu gibi bir **angarya görmemiş**, ama nesnel tercih-yaratma bilinci oluşturmasına ya da, deneyimini, zihninde diyalektik olarak [yani nesnel riskleri göze alarak aynen] yeniden üretmesine ve aşmasına da fırsat verilmemiş bir insandır.

(Y.Ö. 16) Yazar, kitabının başından beri bir türlü içinden çıkamadığı **kölelik** sorununa ancak kitabının sonuna doğru dürüstçe yaklaşabiliyor. Birinci cildin hemen başlarında belirttiğimiz gibi, Osmanlıda' **üretken köle**, yani batı anlamında Roma tipi köle yoktur, ama **hizmet kölesi** dediğimiz **sosyal mekân hizmetlisi** vardır, **uşak** anlamında veya sosyal yaşamla bütünleşmiş bir mülkiyetsiz ve haksız olarak!

(Y.Ö., 17) Burada **miras**, «mülkiyeti» kuşaktan kuşağa sürdürecek iz veya izleme değil, yalnız «kullanma eylemini» kuşaktan kuşağa izleme veya sürdürme, yani (arapça) **isr** anlamına geliyor.

(Y.Ö., 18) Burada Akkoyunlu soyurgal sahibinin Batıdaki feodalle önemli bir baskı aracını paylaştığı görülüyor: Yargı yetkisi... Oysa Osmanlı Tımar sahibinin elinde böyle bir araç yoktur, yargılama Kadı'nın yetkisindedir! **Ama** Osmanlı kuruluşunun temelinde böyle (Batı veya Akkoyunlu tipi) yargıcı bir zorbalık olmasa bile, bu sivil üstünlük, mübadele sürecini geliştiren bir faktör elbette değildi.

(Y.Ö., 19) Bir yanda göçer-tipi üretim tarzından **kurtulamayan reaya**, öte yanda sürü-feodallerinin peşine takılmış ve hiçbir üretim-tarzı altında tanımlanamayan Arap-tipi yağmacı yığınlar [Karşılaştır: Y. Öner, **Din-Üretim Biçimleri**, İletişim, 1984]. Peki, işgücünün sahip olduğu ve göçer-tipi **üretim** tarzını belirleyen **deneyim** neydi? Emeğin ardındaki deneyimin, yani ekonomik tabanı belirleyen **niteliğin** tarihsel yaşar-kalıcılığı ve perspektifi neydi? Osmanlıların saldırmadığını düşünsek bile, bu göçer deneyiminin ömrü ya da doğurganlığı ne olabilirdi? Bak Ek: Deneyim Kategorilerinin farklılaşması.

(Y.Ö., 20) (1) Sipahilik, ancak kan veya soyluluk bağıyla bağlı kişilere devredilir ise (soyluluk bağı Osmanlılarda sözkonusu değildi) özel bir kişilik kazanırdı, diyebiliriz [üstelik bu devir işlemi sipahinin değil, Sultan'ın tasarrufundaydı]. (2) Sipahi böylece, reayanın gözünde kişisel (bireysel) bir kurum haline geçebilirdi. (2.1) Reaya ise, bu kişisel kurumun yüklenmesi gereken feodal koruyuculuk işlevi karşısında sipahi ile özel bağ (**biat** ilişkisi) kurar, böylece sipahinin sömürü ilişkisi **biat** aracılığıyla gerçekleşen bir ilişki olarak sadece bireyin sömürüsü şeklini alabilirdi. (3) Oysa sipahilik, kan veya soyluluk bağıyla bağlı olan kişilere değil, belli bir sınıfa (gazi, akıncı komutanı v.b.) devredildiğine —yani feodal olmadığına— göre, (3.1) reaya karşısında **kişisel veya bireysel bir kurum yok**, bir sınıfsal kurum var. (3.2) Ama reayanın, bu özel sınıfla —sömürülmesini sağlayacak— özel bir bağ (biat) yok, **anonim, yani devletle bir bağ** (kanunname) var. (4) Üstelik devleti bir kişi (Sultan) temsil ediyor. O halde reayanın sömürülme ilişkisi, sipahi-reaya arasında değil, devlet-reaya arasındadır. (5) Devlet veya onu temsil eden **despot**, artı-ürünlerinin kontrol edilmesi güç olan göçerleri (üretim araçları hareketli olan üreticileri) de bu sosyal artığa elkoymak amacıyla, reaya ile birlikte üretim ortaklığına (imeceye) zorlamaktadır. Bu kısa analitik yaklaşım, bize daha çok yarı-feodal bir ATÜT tablosu çizme olanağı veriyor. Buradaki «yarı-feodal» nitelik, sipahinin batı feodalizmi anlamında mevcut-olmayan işlevlerinin yerini alıyor.

(Y.Ö., 21) Marx burada hukuksallığa elbette, tarihin siciline «bireyin» mülkiyet hakkını işleyen bir hukuk anlayışı, Roma hukuku açısından bakıyor.

(Y.Ö., 22) **Mülkiyet**=Bireyin, emek nesnesiyle, sanki bu nesne onun doğal veya daimî uzantısı imiş gibi ya da birey, bu nesneye kendi bedensel uzantısı olarak mâlik (hâkim) imiş gibi kurduğu ilişkidir. (bak, **Grundrisse,** Dietz Verlag, 1983, S. 399-400). Buna karşılık, **Sahiplik**=Doğal veya daimî bir uzantı rolünü oynamayan, yani mülk sayılmayan bir nesneyle kurulması mümkün biricik ilişkidir ki o da ancak «nesneyi kullanma amacıyla elinde bulundurma ilişkisidir» diyebiliriz.

(Y.Ö., 23) «Toprak maliki» olmak ile toprağı «insanlara kullandırma» arasındaki bağlantı —köle kâhyacılığı artık söz konusu olmadığına göre— muhakkak bir «feodal» ilişki mi olmalıdır? Tek tek imece sistemlerini birleştirici ATÜT-tipi ilişkileri bir despotluk olarak tasavvur edersek, arada feodalizme doğru bir geçiş köprüsü kolayca kurulabilir ve bu da şemacılık açısından kolayımıza geliyor. Öyle ya bu «despotluk» kurgusu Marx'ın tek yanlı bir soyutlama veya fantazisi değildir de nedir? Çünkü üretim ilişkilerini —yani bir tabakanın karşılaştığı üretim riskleri ve kavuştuğu güvenceleri— belirleyen faktörlerden biri bu tarımcı despotluklarla birlikte yaşayan göçerlerin tehditleri değil miydi? Göçer-toplulukları kontrol etmek despotların gücünü ve kontrolünü aşıyor ve kontrolsüzlük feodalizme giden köprüyü durmadan yıkıyordu. ATÜT'e paralel olarak gelişen bu açmaz ya da kargaşa, siyasal zorunlu kararlarla, yani islâm denen **ortak bir teslimiyeti** kabul yoluyla aşılabilirdi! İşte islâmcı feodalizme yönelik bu siyasal ideolojik tercih (faktör) bir yanda, anti-feodal göçer baskısı öte yanda, Türkler ne tam olarak ATÜT'den kopabildiler ne de feodalizme geçebildiler!

(Y.Ö., 24) Yazar, tımar sisteminin kaynağına ilişkin bu iddiayı ilkin burada belirtiyor; bu nedenle aradaki geçiş veya gelişme sürecine ilişkin siyasal ve ekonomik nedenleri açıkta bırakıyor.

(Y.Ö., 25) **Tımar** ya da onun (rantları tamamıyla sipahiye ayrılan) özel bir bölümü olan **Has**, «köylüyü böyle toprağa zincirleyecek ve tüm emeğini oraya gömecek kadar verimsiz ve köylünün, üretim kararlarını sipahiye bırakacak kadar bağımlı olduğu bir üretim birimi» midir ki (1) **Sömürü**, «sipahi-köylülük arası» bireysel bir ilişki olsun? (2) Ya da **para-rantın bir bölümü** köylü tarafından bu birimin dışına kaçırılmasın ve manifaktür-benzeri zanaatçılığı beslemesin?

(Y.Ö., 26) Bu, halkın savaşarak ya da savaşkan bir göç hareketini andırıyordu diyebiliriz: **Cihad** (din uğrunda savaş) yolunda Haçlı Seferleri!

(Y.Ö., 27) «İmece şeklinde ve ortak (yani özel mülkiyet öncesi) kullanım alanlarında üretilen sosyal artı-ürüne elkoyma», kısaca despotluk (ATÜT) yolunun ille de bir devlet oluşumuna yol açtığı söylenemez. Çünkü tarımsız, yani göçer-tipi ATÜT'lerde bu **artı-ürüne el koymak,** yerleşik (tarımlı) ATÜT'e oranla, **ayrıca siyasal kararlara veya tercihlere** — örneğin Türk-göçerleri islâma çağırmak ve zorlamak gibi — **ihtiyaç gösteriyor.** Kısacası devletleşmek için, doğrudan despotluk veya ekonomik bir zor ..... faktörü yetmiyor, ayrıca siyasal tercih denen ideolojik bir faktörü de gerekli ki Türklerin ATÜT tipolojisi içinde bu faktör önemli bir rol oynuyor.

(Y.Ö., 28) Ki bu birikim aslında **toprağa toprak katma** şeklindeki «değere değer katma» yasasının belirtisidir.

(Y.Ö., 29) Godelier'in ATÜT tablosunu çizerken belirttiği göstergelerden biri, yani «üretimde eski imececi veya cemaatçi biçimlere dayalı olarak ulaşılan

ilerleme», dolayısıyla üretim artışı gerçekleşmiyordu. Ayrıca, sipahilerin koparduıkları özel para-rant kaçakları da, «ihtiyaçların çeşitlenmesini ve finansmanını» sağlayacak düzeyde değildi. Vakıf sitelerinde bu çeşitlenmeye doğru teknik bir işbölümü de, askerî ihtiyaçlar ötesinde, çeşitlenemezdi. Askerî ihtiyaçlarda tıkanıp kalan bu askerî devlet feodalizmi tablosu, kapılarını yine de gayri-müslim tüccara açacaktı. Sipahinin ürün-rant kaçakları onların eliyle meta-para ilişkilerine, hatta göreceli bir manüfaktüre yönelecekti. Ve çok sınırlı boyutlarda elbette...

(Y.Ö., 30) Özel mülkiyeti, kanunnâmelerle güvenceye alınan ve **Sahipliği-ortak olan bu toprakların tımarlara** [has ve kılıç çiftliklerine, kısacası «askeriyyeye özel» ya da feodal çiftliklere] **oranı**, daha ayrıntılı olarak incelendiğinde, feodal üretimin hem nicel, hem nitel düzeyde ne ölçüde söz konusu olduğu aydınlığa kavuşacaktır. Hatta feodal olmayan voynuk ve martolos tabakalarının bu kanunnâmelerden yararlı çıkması, non-feodal yapılanmayı daha şimdiden açığa vuruyor?! Ama müslüman kesimde, **dayanıklı mallara**, dolayısıyla paraya olan ihtiyacı körükliyecek bir «meta-para» ya da özel birikim süreci dinsel ideolojiyle engellenmektedir. Basit meta üretimiyle yetinen bir dinsellik!

(Y.Ö., 31) Bizce, bunun kökeninde, dinsel ideolojinin dayanıklı veya kalıcı mallara olan ihtiyaçları, dolayısıyla M-P-M sürecinin doğmasını engelleyen baskıcı ve yetinmeci rolü yatıyor. Dayanıklı veya genel bir maddî eş değer ve mübadele aracı üretme ideolojisi yok!

KAYNAKLAR VE LİTERATÜR

Acsády, I., İstoria vengerskogo krestyanstva, Moskova 1956.

Acta Albaniae = acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV. Ed. J. Valentini. Pars II. t. VI, VII. München 1971.

Acta Benedicti XII = Acta Bendicti XII (1334-1342) e regestis Vaticanis aliisque fontibus collegit A.L. Tautu. Pontificia commissio ad redigendum codicem juris canonici orientalis. Fontes ser. III. vol. VIII. Città del Vaticano 1958.

Acta Clementis = Acta Clementis PP. VI (1342-1352). Ebenda Fontes ser. III. vol. IX, 1960.

Actes Dionysion = Actes de Dionysiou, ed. N. Oikonomidès. Archives de l'Athos t. IV. Paris 1968.

Actes Esphigménou = Actes d'Esphigménou. Texte. Ed. J. Lefort. Archives de l'Athos, t. VI. Paris 1973.

Actes Kutlumus = Actes de Kutlumus. Ed. P. Lemerle. Archives de l'Athos, t. II. Paris 1946.

Aflâkî = *Huart, Cl.*, Les saints des derviches tourneurs. Récits traduits du persan et annotés. I. II. Études d'hagiographie musulmane. Bibl. de l'École des Hautes Études, vol. 32, 36. Paris 1918/22.

Agadzanov = Oçerki istorii Oguzov i Turkmen Sredney Azii IX-XIII vv. Aşkabad 1969.

Ahrweiler, H., Byzance et la mer=Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles. Bibliothèque Byzantine. Études 5, Paris 1966.

a.g.y., L'expérience nicéenne. DOP 29, 1975, S. 23-40.

a.g.y., L'histoire=L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317) particulièrement au XIIIe siècle. Travaux et Mémoires 1. Paris 1965, S. 1 - 204.
a.g.y., L'idéologie=L'idéologie politique de l'empire byzantin. Collection SUP Nr. 20, Paris 1975.
a.g.y., Byzance=Byzance: les pays et les territoires. Variorum reprints, London 1976.
Akdağ, M. = Türkiye'nin iktisadî ve içtimaî tarihi. cilt 1: 1243 - 1453. İstanbul 1974.
a.g.y., Osmanlı İmparatorluğunun = Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş ve inkişafı devrinde Türkiye'nin iktisadî vaziyeti. Belleten XIII, 1949, S. 497 - 568; XIV, 1950, S. 319 - 411.
Akın, H., = Aydın oğulları tarihi hakkında bir araştırma. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fak. Dergisi, cilt V. 1947, S. 91 - 102.
a.g.y., Situation = Situation économique en Turquie pendant la fondation et l'ascension de la puissance ottoman. Belleten XIII, 1949, S. 569 - 571.
Akserâyî = Işiltan, F., Die Seldschukengeschichte des Akserâyî. Diss. Breslau 1943. (Sammlung orientalischer Arbeiten, H. 12).
Aktepe, M.M. = XIV. ve XV. asırlarda Rumeli'nin türkler tarafından iskânına dair. Türkiyat mecmuası. İstanbul Üniversitesi Türk Enstitü'sü tarafından, çıkarılır X, 1953, S. 299 - 312.
Alexandrescu - Dersca, M.M., La campagne = La campagne de Timur en Anatolie (1402). Univ. Mihâileanâ din Iaşi, Publicatiunile Institutului de Turcologie. I. Bucureşti 1942.
a.g.y., L'expédition = L'expédition d'Umur Beg d'Aydin aux bouches du Danube (1337 ou 1338). Studia et acta orientalia II, Bucureşti 1959, S. 3 - 23.
Altosmanische Chroniken = *Giese, F.*, Die altosmanischen anonymen Chroniken. Teil II. Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes 17, 1925/28.
Anagnostos, Johannes = Narratio de extremo Thessalonicensi excidio. Ed. I. Becker, Bonn 1838.
Angelov, D., Certains aspects = Certains aspects de la conquête des peuples balkaniques par les turcs. BS XVII, 1956, S. 220-275.
a.g.y., K voprosu o politike Vizantii i drugih sapkanskih... Moskova 1962, S. 449-458.
a.g.y., Agrarnite otnoşenia, Sofia 1958.
a.g.y., İstoria na Vizantia, Sofia 1963.
a.g.y., Svetogpeatna ... Akad, İzv. za İnst. za İstoria, T. 14/15 Sofia 1964, S. 263-294.
Anhegger, R., Beiträge = Beiträge zur Geschichte des Berbaus im Osmanischen Reich. I. 1.2. Istanbuler Schriften 2. Istanbul 1943/44.
a.g.y., Martoloslar = Martoloslar hakkında. Türkiyat mecmuası c. VII - VIII. 1942, S. 282-320.
Antoniadis-Bibicou, H., Un aspect = Un aspect des relations byzantinoturques en 1073-1074, XIIe Congress International des études byzantines. Résumés de communications. Beograd-Ochrid 1961, S. 13-14.
a.g.y., Villages = Villages désertés en Grèce. Un bilan provisoire. École pratique des Hautes Études — VI section: Les hommes et la terre, XI. Paris 1965, S. 343-417.
Arberry, A.J. = Sufism. Handbuch der Orientalistik, hrsg. von B. Spuler. I. Abtlg. Bd. 8: Religion. 2. Abschnitt: Religionsgeschichte des Orients in Zeit der Weltreligionen. Leiden-Köln 1961, S. 449-475.
Armyanskie İstoçniki = Gapstyan, A.T., cilt XII - XIV, Moskova 1962.
Arnakis, C., Gregory Palamas = Gregory Palamas among the Turks and Documents of his Captivity as historical sources. Speculum 25, 1951, S. 104-118.

Arnakis, G.G., Futuwwa = Futuwwa Traditions in the Ottoman Empire. Akhis, Bektashi dervishes and craftsmen. Journal of Near Eastern Studies XII. 1953, S. 232-247.

Asdrachas, Sp. I. =Aux Balkans du XVe siècle: Producteurs directs et marché. ÉB VI/3, 1970, S. 36-69.

Ashtor, E., = A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages. London 1976.

Aşıkpaşazade = Kreutel, R.F., Vom Hirtenzelt zur Hohen Pforte. Frühzeit und Aufstieg des Osmanenreiches nach der Chronik: Denkwürdigkeiten und Zeitläufte des Hauses Osman vom Derwisch Ahmed, genannt Aşık-Paşa-Sohn. Osmanische Geschichtsschreiber. Graz-Wien, Köln 1959.

Atiya, A.S. = The Crusade in the Later Middle Ages. London 1938.

a.g.y., The crusades = The crusades: Old ideas and new conceptions. Cahiers d'histoire mondiale II. 2. Paris 1954, S. 469-475.

Aubin, J. = Comment Tamerlan prenait les villes. Studia islamica XIX, 1963, S. 83-122.

Babajan, L.O. = Sosialno akonomiseskia ... Akad. Hayk Arm. Moskova 1969.

Babinger, F., Bedreddin = Schejch Bedreddin, der Sohn des Richters von Simaw. Der Islam 11. 1921, S. 1-106.

a.g.y., Türkensteuer = Beginn der Türkensteuer in den Donaufürstentümern (1394 bzw. 1455). Südostforschungen 8, 1943, S. 1-35.

a.g.y., Urkunden = Sultanische Urkunden zur Geschichte der osmanischen Wirtschaft und Staatsverwaltung am Ausgang der Herrschaft Mehmeds II., des Eroberers. Südosteuropäische Arbeiten München 1956.

a.g.y., Mehmed der Eroberer = Mehmed der Eroberer und seine Zeit. Weltenstürmer einer Zeitenwende. München 1959.

a.g.y., Islam = Der Islam in Südosteuropa. Völker und Kulturen Südost-Europas. Kultur historische Beiträge. München 1959, S. 211-217.

a.g.y., Aufsätze und Abhandlungen I, II = Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südost-Europas und der Levante. Bd. I, II. München 1962/66.

a.g.y., Briefschaften = Spätmittelalterliche fränkische Briefschaften aus dem großherrlichen Seraj zu Stambul. Südosteuropäische Arbeiten Nr. 61, München 1963.

a.g.y., Lorenzo de'Medici = Lorenzo de'Medici e la corte ottomana. Archivio storico italiano 121, 1963, S. 305-361.

a.g.y., Die Osmanen = Die Osmanen auf dem Balkan. Völker und Kulturen Südost-Europas. Kulturhistorische Beiträge, München 1959, S. 199-210.

a.g.y., Johannes Darius = Johannes Darius (1414-1494). Sachwalter Venedigs im Morgenland und sein griechischer Umkreis. Bayr. Akad. der Wiss., Phil.-Hist. Kl., Sitzungsber., H. 5, 1961.

Bakalopulos, A., = Zur Frage der zweiten Einahme Thessalonikis durch die Türken 1391-1394. BZ 61, 1968, S. 285-290.

Ballard, M. = A propos de la bataille du Bosphore. L'expédition génoise de Paganino Doria à Constantinople (1351-1352). Travaux et Mémoires 4, Paris, 1970, S. 431-469.

Bannerth, E. = Der Diwân des magribinischen Sûfî Şu'ahib Abû Madjan (gest. 1197/98 n. Chr.). WZKM 53, 1957, S. 237-266.

Barg, M.A. = K Voprosu o nâçale ..., 3, 1968, S. 72-87.

Barker, J.W., Manuel II = Manuel II Palaeologus (1391-1425): A study in late Byzantine Statesmanship. New Brunswick - New Jersey 1969.

Barlaam von Calbrien, Epistole, = Barlaam di Calabria, Epistole greche. I primordi episodici e dottrinari delle lotte esicaste. Ed. G. Schirò. Istituto siciliano di studi bizantini e neogreci. Testi e Monumenti 1. Palermo 1954.

Barkan, Ö.L., Le servage = Le servage existait-il en Turquie? Annales ÉSC 11, 1956, S. 54-60.

a.g.y., Çiftlik. GIDBH III, 1950, S. 287-298.

a.g.y., XV ve XVI inci asırlarda = XV ve XVI inci asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda zirai ekonominin hukukî ve malî esasları. I. Kanunlar. İstanbul Üniversitesi yayınlarından Edeb. Fak. Türk Enst. Neşriyatı, 1943.

a.g.y., Les déportations = Les déportations comme méthode de peuplement et de colonisation dans l'Empire Ottoman. Revue de la Faculté des Sciences. Ec. de l'Univ. d'Istanbul XI, 1949/50, S. 67-131.

a.g.y., Observations = Quelques observations sur l'organisation économique et sociale des villes ottomanes de XVIe et XVIIe siècles. La Villet, t. 2. Recueils de la Société J. Bodin VII, Bruxelles 1955, S. 289-311.

a.g.y., Essai = Essai sur les donnès statistiques des registres de recensement dans l'Emprie ottoman aux XVe et XVIe siècles. JESO I, 1958, S. 9-36.

a.g y., Les fondations = Les fondations pieuses comme méthode de peuplement et de colonisation. Les derviches colonisateurs de l'époque des invasions et les couvents (zavivé). Vakıflar dergisi s. II. Ankara 1942, S. 59-65.

Bartol'd, V.V., Vorlesungen = 12 Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens. Die Welt des Islam. Beiheft zu 14-17. Berlin 1935.

a.g.y., Soçinenia I, Türkestan ... II, Moskova 1963.

Baştav, Ş., Ordo portae = Ordo portae. Description grecque de la Porte et de l'armée du sultan Mehmed II. Magyar-görög tanulmanyok 27, Budapest 1947.

a.g.y., Les sources = Les sources d'une histoire de l'Empire ottomane rédigée par un auteur anonyme grec (1274-1421). Belleten XXI, 1957, S. 161-172.

Baykal, E.S., Die Vorbereitungen = Die Vorbereitungen Uzun Hasan zum Entscheidungskampf gegen die Osmanen und der Beginn des Krieges. Belleten XXI, 1957, S. 285-296.

a.g.y., Die Rivalität = Die Rivalität zwischen Uzun Hasan und Mehmed II. um das Kaiserreich von Trapezunt. Trudi 25., Moskova 1963, S. 442-448.

Beck, H.-G., Theodor Metochites = Theodor Metochites. Die Krise des byzantinischen Weltbildes im 14. Jahrhundert. München 1952.

a.g.y., Humanismus = Humanismus und Palamismus. XIIe Congrès International des études byzantines, rapport III, Beograd-Ochrid 1961, S. 63-82.

a.g.y., Volksliteratur = Geschichte der byzantinischen Volksliteratur. Byzantinisches Handbuch im Rahmen des Handbuches der Altertumswissenschaft, 2. T. Bd. 3. München 1971.

Beck, H., Vorsehung = Vorsehung und Vorherbestimmung in der theologischen Literatur der Byzantiner. Orientalia Christiana Analecta 114, Roma 1937.

Beldiceanu, N., Les actes = Les actes des premiers sultans conservés dans les manuacrist turcs de la Bibliothéque Nationale à Paris. I. Actes de Mehmed II et de Bayezid II du Ms. Fonds turc ancien 239. École pratique des Hautes Études VIe section, Documents et recherches sur l'économie des pays byzantins, islamiques et slaves et leurs relations commerciales au moyen âge. III. Paris 1960. II: Règlements minièrs 1390-1512. Paris 1964.

a.g.y., En marge d'une livre = En marge d'un livre sur le mer noire. RI XXXIX, 1971, S. 389-393.

Beldiceanu, N./Beldiceanu-Steinherr, I., Deux villes = Deux villes de l'Anatolie préottoman. Develi et Qarahisâr d'après des documents inédits. RI. XXXIX, 1971, S. 337-385.

a.g.y., Qaraman = Recherches sur la province de Qaraman au XVIe siècle. Étude et actes. JESO XI, 1968, S. 1-129.

a.g.y., Un règlement = Un règlement minier ottoman du règne de Süleyman le Législateur. Südostforschungen XXI, 1962, S. 144-167.

Beldiceanu-Steinherr, I., En marge = En marge d'un acte concernant le penğyek et les aqînği. RI XXXVII, 1969, S. 21-47.

a.g.y., Fiscalité = Fiscalité et formes de possession de la terre arable dans l'Anatolie préottomane. JESO XIX, 1976, S. 233-322.

a.g.y., Recherches des actes = Recherches sur les actes des règnes des sultans Osman, Orkhan et Murad I. Societas Academica Dacoromana, Acta historica t. VII, München 1967.

Bertelé, T., II giro = Il giro d'affari di Giacomo Badoer: precisazioni e deduzioni. Akten des XI. Internationalen Byzantinistenkongresses München 1958, München 1960, S. 48-57.

Bertel's, E.E., = Sufizm i sufiyska literatura, Moskova 1965.

Bertrandon de la Broquière = Le voyage d'Outremer. Ed. Ch. Schefer, Paris 1892.

Biçoku, K. = Sur quelques aspects des rapports entre Skanderbeg et les principaux états italiens dans les dernières années de son activité. Studia Albanica IV/2, Tirana 1967, S. 57-67.

Birge, J.K. = The Bektashi Order of Dervishes. Luzac's Oriental Religions Series VII, London 1937.

Bombaci, A., Venezia e l'impresa turca di Ottranto. Rivista storica italiana 66, 1954, S. 159-203.

Bosch, U.V., Kaiser Andronikos III. = Kaiser Andronikos III. Palaiologos. Versuch einer Darstellung der byzantinischen Geschichte in den Jahren 1321-1341. Amsterdam 1965.

Boziç, I. = Dubrovnik i Turska, Beograd 1952.

Braun, M., Türkenherrschaft = Türkenherrschaft und Türkenkampf bei den Balkanslawen. Welt als Geschichte 3/4, 1940, S. 124-139.

a.g.y., Lebensbeschreibung = Lebensbeschreibung des Despoten Lazareviç von Konstantin dem Philosophen. Slavo-Orientalia Bd. I, Wiesbaden 1956.

Brice, W.C. = The Turkish colonisation of Anatolia. Bulletin of the John Rylands Library 38. Manchester 1955, S. 18-44.

Buda, A., La place = La place des Albanais dans l'histoire européenne de VIIIe au XVIIIe siècle. AIESEE I, S. 57-75.

Çağatay, N. = Osmanlı İmparatorluğunda reâyadan alınan vergi ve resimler. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Dergisi, c. V. 1947., S. 483-511.

Cahen, Cl., L'évolution = L'évolution de l'iqta' du XIe au XIIIe siècle. Annales ÉSC 8, 1953, S. 25-53.

a.g.y., Le problème = Le problème ethnique en Anatolie. Cahiers d'histoire mondiale, vol. II. 2. Paris 1954, S. 347-362.

a.g.y., Le régime = Le régime de la terre et l'occupation turque en Anatolie. Ebda. vol. II. 3., 1955, S. 566-580.

a.g.y., Notes = Notes pour l'histoire des Turcomans d'Asie Mineure au XIIIe siècle. Journal asiatique 239, 1951, S. 335-354.

a.g.y., Bâbâ'i. The Encyclopaedia of Islam, n. E. t. I. Leiden-London 1960, S. 843-844.

a.g.y., Selğukides = Selğukides, Turcomans et Allemands au temps de la troisième croisade, WZKM 56, 1960, S. 21-31.
a.g.y., Réflexions = Quelques réflexions sur la waqf ancien.
a.g.y., La campagne = La campagne de Mantzikert d'après les sources musulmanes. Byzantion 9, 1934, S. 613-642.
a.g.y., Turkey = Pre-Ottoman Turkey. A general survey of the material and spiritual culture and history c. 1071-1330. Translated from the French by J. Jones-Williams. London 1968.
Chalkokondyles, Laonikos = Historiarum demonstrationes. Ed. E. Darkó, Budapest 1922/23, t. I. II (lib. I-VII).
Charanis, P., The Strife = The Strife among the Palaeologi and the Ottoman Turks 1317-1402. Byzantion XVI, 1942/43, S. 286-314.
a.g.y., On the social structure = On the social structure and economic organization on the Byzantine Empire in the thirteenth century and later. BS XII, 1951, S. 94-153.
a.g.y., The Armenians = The Armenians in the Byzantine Empire. BS XXII, 1961, S. 196-240.
a.g.y., The Monk = The Monk as an element of Byzantine Society. DOP 25, 1971, S. 63-84.
Qoğa Hüsejn = Bedayülvekai. Ed. A.S. Tveritinova — Ju. A. Petrosjan, Bd. I. Moskova 1961
Choniates, Niketas = Historia. Ed. I. Becker, Bonn 1835.
Chrysostomides, J. = Venetian commercial privileges under the Palaeologi. Studi Veneziani XII (1970) 1971, S. 267-356.
Cessi, R. = Politica ed economia di Venezia nel Trecento. Saggi. Roma 1952.
Çirkoviç, S. = Istorija srednjovekovne bosanske drzave. Beograd 1964.
Cornelius von Zyrickzee = Libellus de moribus, condicionibus et nequitia Turcorum a quodam Christiano prouinciae Septemcastrensis diu in manibus Turcorum captiuo aeditum. Paris 1511.
Critobul = Critobuli Imbriotae, De rebus per annos 1451-1467 a Mechmete II gestis. Ed. B. Grecu. Scriptores byzantini IV, Bucureşti 1963.
Cvetkova, B.A., Influence = Influence exerée par certaines institutions de Byzance et des Balkans du moyen âge sur le systéme féodal ottoman. Byzantino-Bulgarica I. Sofia 1962, S. 237-257.
a.g.y., réformes = Sur certaines réformes du régime foncier au temps de Mehmet II. JESO VI, 1963, S. 104-120.
a.g.y., Prinos, izvestie na inst. 1954, S. 71-153, T. VI, 1955, S. 115-191.
a.g.y., Kim viprosa, 1951/52, S. 166-174.
a.g.y., bitka = Pametna bitka ... Varna 1969.
a.g.y., Novye dannye ... BB XIII, 1958, S. 184-197.
Dede Korkut, Kniga moego Deda Korkuta. B.M. Zurmunskiy, A.H. Kononov, Moskova - Leningrad, 1962.
Demirtaş, F. = Osmanlı devrinde Anadolu'da Oğuz boyları. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, c. VII, 1949, S. 321-385.
Dennis, G.T., The Reign = The Reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica, 1382-1387. Orientalia Christiana Analecta 159, Roma 1960.
a.g.y., Treaty = The Byzantine-Turkish Treaty of 1403. Orientalia Christiana Periodica XXXIII, 1967, S. 72-88.
Divitçioğlu, S. = Modèle économique de la société ottomane (Les XIVe et XVe siécles). La Pensée No. 144, 1969, S. 41-60.

Djurdjev, B., Srpska crkva = Srpska crkva pod turskom vlaşçu do 1557 god. Historijski pregled IV. 1958, S. 20-28.
a.g.y., O voynuçima... GZMS II, 1947, S. 75-138.
a.g.y., Prilog, GIDBH I, 1949, S. 101-167.
a.g.y., O utiçayu, GIDBH II, 1950, S. 19-82.
a.g.y., Hriçhaniy spahiye, GIDBH IV, 1952, S. 165-169.
Dölger, F., Aus den Schatzkammern = Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges. 115 Urkunden und 50 Urkundensiegel aus 10 Jahrhunderten. München 1948 (Textband).
a.g.y., Der Anteil = Der Anteil des mittelalterlichen Griechentums an der geistigen Wende zwischen Mittelalter und Neuzeit. Historisches Jahrbuch 74, 1955, S. 150-163.
a.g.y., Regesten 4,5 = Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches. 4. Teil: 1282-1341; 5. Teil: 1341-1453 unter verantwortlicher Mitarbeit von P. Wirth. Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neuen Zeit. Reihe A: Regesten, Abtlg. I, München-Berlin 1960/65.
Dostjan, I.S., Borba, BB VII, 1953, S. 32-49.
a.g.y., Borba srbskogo naroda — naçalo XIX, Moskova 1958.
Dragomir, S., = Vlahii din nordul peninsulei balcanice in evul mediu. Bucureşti 1959.
Dräseke, J., = Byzantinische Hadesfahrten. Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur und für Pädagogik 29, 1912, S. 343-366.
Duda, H.W. = Imaduddin Faqin und die Futuwwa. Archiv orientálni VI, 1934, S. 112-124.
Dujçev, I., Contribution = Contribution à l'histoire de la conquâte turque en Thrace aux dernières décades du XIVe siècle. ÉB IX, 2. 1973, S. 80-92.
Dukas = Historia byzantina. Ed. I. Becker, Bonn 1834.
Ebermann, R. = Die Türkenfurcht. Ein Beitrag zur Geschichte der öffentlichen Meinung in Deutschland während der Reformationszeit. Diss. Halle 1904.
Efendiev, D.A. = Obrazovanye azerbaydcanskogo, Baku 1961.
Elezoviç, Gl. = Turska spomenyici I. 1. 1348-1520, Beograd 1940.
Engelke, I. = Sülejman Tschelebi's Lobgedicht auf die Geburt des Propheten (Mewlid-i-şerif). Diss. Halle/S. 1926.
Engels, F., Der Ursprung = Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staates. In: K. Marx/F. Engels, Werke. Bd. 21, Berlin 1962, S. 27-173.
Eremeev, D.E., Proyshojdenye yürükov i türkmen, Moskova-Leningrad, 1963, S. 24-70.
a.g.y., Ztnogenez turok AHCCCP, Moskova 1971.
Ethe, H. = Die Fahrten des Sajjid Batthâl. Ein alttürkischer Volks- und Sittenroman. Leipzig 1871.
Fenster, E. = Laudes Constantinopolitanae. Miscellanea Byzantina Monacensia 9. München 1968.
Ferjançiç, B. = Despoti i Vizantiyl, Beograd 1960.
Filipoviç, N., Odzakluk = Odzakluk timari u Bosni i Hercegovini. Prilozi za orientalnu filologiju i istoriju jugoslav. narcda pod turskom vladavinom V, 1954/55, S. 251-274.
a.g.y., *Princ* Musa i şejh Bedreddin. Sarajevo 1971.
a.g.y., Iz istoriye, GIDBH VI, 1954, S. 83-85.
a.g.y., Pogleç na osmanskiy feodalizam, GIDBH IV, 1952, S. 5-146.

Fine, The Bosnian Church = *Fine, John V.A.*, The Bosnian Church: A new interpretation. A Study of the Bosnian Church and its place in State and Society from the 13th to the 15th Centuries. East European Monographs, No. X. New York and London 1975.

a.g.y., Uloga bosanske, GIDBH XIX 1973, S. 19-29.

Flemming, B. = Landschaftsgeschichte von Pamphylien, Pisidien und Lykien im Spätmittelalter. Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes Bd. XXXV. 1. Wiesbaden 1964.

Florescu, G.G. = L'aspect juridique des khatt-i-chérifs. Contribution à l'étude des relations de l'Empire Ottoman avec les principautés roumaines. Studia et acta orientalia I, 1958, S. 121-147.

Fontes hebraici = Fontes hebraici ad res oeconomicas socialesque terrarum balcanicarum saeculo XVI pertinentes. T. I, Coll., trad. et interpret. A. Hananel et E. Eşkenazi. Sofia 1958.

Frances, E., La féodalité = La féodalité byzantin et la conquête turque. Studia et acta orientalia IV. 1962, S. 69-90.

a.g.y., Quelques aspects = Quelques aspects de la politique de Jean Cantacuzène. Rivista di studi bizantini e neoellenici N. S. 5, Roma 1968, S. 167-176.

a.g.y., Klassovaya poziçiya, BB XV, 1959, S. 71-99.

Gabriel, A. = La mosquée de Murad Iér à Brousse et le problème des origines de l'architecture ottomane. Vakıflar Dergisi, s. II, Ankara 1942, S. 49-57.

Gaeta, F. = Sulla lettera a Maometto di Pio II. Bullettino dell'Istituto storico italiano per il medio evo No. 77, 1965, S. 127-227.

Garbuzova, V.S. = Skazanye o Melyike Danişmende, Moskova 1959.

Gardet, L. = La cité musulmane. Vie sociale et politique. Études musulmanes I. Paris 1961².

Georgieva, Cv., problémes = Certains problémes de la structure sociale de l'Empire ottoman aux XIVe - XVIe siècles. Bulgarian Historical Review 2, 1974, S. 45-57.

Geschichte der UdSSR. Bd. I: Feudalismus 9. - 13. Jahrhundert. Hrsg. von B.D. Grekov u. a Berlin 1957.

Gianmaria Angiolello = Ursu, I., Donado da Lezze: Historia turchesca. Bucudeşti 1910.

Ghazâli = al-Gazzâli, Briefe und Beden des Abû Hâmid Muhammad al-Gazzâlî, übersetzt und erläutert von D. Krawulsky. Islamkundliche Untersuchungen Bd. 14, Freiburg i B. 1971.

Gibb, H.A.R./Bowen, H. = Islamic Society and the West. A study of the impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East. London-New York-Toronto t. I, 1951², t. II. 1957.

Giese, F., = Das Problem der Enststehung des osmanischen Reiches. Zschr. für Semitistik und verwandte Gebiete II, 1923, S. 246-271.

Giesecke, H.H. = Das Werk des 'Aziz ibn Ârdaşir Âstârâbâdî. Eine Quelle zur Geschichte des Spätmittelalters in Kleinasien. Sammlungen orientalistischer Arbeiten, H. 2. Leipzig 1940.

Glassen., E. = Die frühen Safawiden nach Qâzî Ahmed Qumî. Islamkundliche Untersuchungen Bd. 5, Freiburg i. Br. 1970.

Gleserman, G. = Les lois de l'évolution sociale. Moskova 1964.

Glykatzi-Ahrweiler, H., La politique = La politique agraire des empereurs de Nicée. Byzantion 28, 1958, S. 51-66.

a.g.y., Les forteresses = Les forteresses construites en Asie Mineure face a l'inva

sion seldjoucide. Akten des XI. Internationalen Byzantinistenkongresses München 1958, München 1960, S. 182-189.

Goldziher, I. = Die Streitschrift des Gazâlî gegen die Bâtinijja Sekte. De Goeje Stiftung No. 3. Leiden 1916.

Gökbilgin, M.-T., XV-XVI. asırlarda = XV-XVI. asırlarda Edirne ve Paşa livasi vakıflar-mülkler mukataarlar. İstanbul 1952.

Gökbilgin, T., L'empire = L'Empire ottoman. Formation, évolution, disparition. Recueils de la Société J. Bodin t. XXXI: Les grands empires. Bruxelles 1973, S. 555-564.

Gölpınarlı, A., Les organisations = Les organisations de la futuvvet dans les pays musulmans et turcs et ses origines. Revue de la Faculté des Sciences Économiques de l'Université d'Istanbul XI. 1949/50, S. 5-49.

a.g.y., Mevlânâ'dan = Mevlânâ'dan sonra Mevlevilik. İstanbul 1953.

a.g.y., Simavna = Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin. İstanbul 1966.

Gordlevskij, V.A. = Izbrannie koçinenya, Moskova 1960.

Gottschalk, H.L. = Der Bericht des Ibn Nazif al-Hamawi über die Schlacht von Jasyçimen (25. 28. Ramadan 627/7.-10.8.1230) WZKM 56, 1960, S. 55-67.

Gregoras, Nikephoros, = Byzantina historia. 2 Bde.ed. L. Schopen, Bonn 1829/30.

Groß, E. = Das Vilâjet-nâme des Hağği Bektasch. Ein türkisches Derwischevangelium. Türkische Bibliothek, Bd. 25, Berlin 1927.

Grousset, R. = L'empire des steppes. Attila, Ğengis-Khan, Tamerlan. Bibliothèque historigue. Paris 1939.

Guboglu, M.A. = A propos dela monographie du professeur Franz Babinger. Studia et acta orientalia II. 1959, S. 217-237.

Gulyga, A.W., Über den Charakter = Über den Charakter des historischen Wissens. Sowjetwissensch., gesellschaftswissenschaftl. Beiträge 1. 1963, S. 38-51.

a.g.y., Über den Gegenstand = Über den Gegenstand der Geschichtswissenschaft. Ebenda 12, 1964, S. 1282-1296.

Gyoni, M., Zur Frage = Zur Frage der rumânischen Staatsbildung im 11. Jahrhundert im Paristrion. Archivum Europae Gentro-Orientalis IX/X. Budapest 1943/44, S. 83-188.

a.g.y., Le nom = Le nom de Blachoi dans l'Alexiade d'Anne Comnène. BZ 44, 1951, S. 241-252.

a.g.y., La transhumance = La transhumance des vlaques balkaniques au moyen âge. BS XII, 1951, S. 29-42.

Hamdu'llâh Mustawfi-i-Qazwini, The Ta'rikh = The Ta'rikhi-i-Guzida or select history by E. B. Browne. In: E.J.W. Gibb Memorial XIV, 2. London 1913.

a.g.y., Tarikh = Tarikh e Gozide. Les dynasties persanes pendant la periode musulmane depuis les Saffardis jusques et y compris les Mongoles de la Perse en 1330 de notre ére. T. I. Ed. et transl. de J. Gautin, Paris 1913.

Hadzibegić, H., Glavarina = Glavarina u osmanskoj drzavi. Orientalni Institut u Sarajevu. Posebna izdanja IV. Sarajevo 1966.

Hammer, J. v., = Geschichte des osmanischen Reiches. Bd. 1. Pest 1827.

Hasluck, F.W./Hasluck, M.M. = Christianity and Islam under the Sultans. Oxford 1929.

Heers, J., Gênes = Gênes au XVe siècle. Activité économique et problèmes sociaux. École pratique des Hautes Études — VIe Section. Affaires et gens d'affaires XXIV. Paris 1961.

a.g.y., L'Occident = L'Occident aux XIVe siècles. Aspects économiques et sociaux. Nouvelle Clio No. 23, Paris 1963.

a.g.y., les marchés — La mode et les marchés de: Gênes et la montagne a la fin du moyen âge. Annales ÉSC 26, 1971, S. 1093-1117.
Heers, M.-L., Les Génois = Les Génois et le commerce de l'alun a la fin du moyen âge. Revue d'histoire économique et sociale 32, 1954, S. 31-53.
Hering, G. = Das islamische Recht und die Investitur des Gennadios Scholarios (1454). Balkan Studies 2, 1961, S. 231-256.
Herrmann, E. = Türke und Osmanenreich in der Vostellung der Zeitgenossen Luthers. Ein Beitrag zur Untersuchung des deutschen Türkenschrifttums. Diss. Freiburg i. Br. 1961.
Hinz, W., Irans Aufstieg = Irans Aufstieg zum Nationalstaat im 15. Jahrhundert. Berlin-Leipzig 1936.
a.g.y., Steuerwesen = Das Steuerwesen Ostanatoliens im 15. und 16. Jahrhundert. ZDMG NF. Bd. 25, 1950, S. 177-201.
Historija naroda Jugoslavije. Bd. 1. Zagreb 1953.
Historia Tartarorum = The Tartar Relation. Edited, with introduction, translation, and commentary by G.D. Painter. In: The Vinland Map and the Tartar Relation by R.A. Skelton u. a. New Haven and London 1965, S. 21-101.
Hocks, E. = Pius II. under Halbmond. Freiburg i. Br. 1941.
Hoffmann, G. = Kommune oder Staatsbürokratie? Zur politischen Rolle der Bevölkerung syrischer Städte vom 10. bis 12. Jahrhundert. Forschungen zur mittelalterlichen Geschicte Bd. 23. Berlin 1975.
Houtsma, M. Th. = Over de geschiedenis der Seldjuken van Klein-Asie. Verslagen en Mededelingen der Koninkl. Akad. van Wetensch. afd. Letterkunde 3. reeks, 9. d., Amsterdam 1893.
Hrabak, B. = Herak Vraneş. GIDBH VII 1955, S. 53-66.
Hrochová, V. = Byzantská mesta ve 13-15. stoleti. Prispevek k sidelni topografii stredovekého Recka. Acta Univ. Carolinae Phil. et Hist. Monographia XX. Praha 1967.
Huart, Cl. = Akindji. Enzyklopädie des Islam. T. I. Leiden-Leipzig 1913.
Hunger, H., Zeitgeschichte = Zeitgeschichte in der Rhetorik des sterbenden Byzanz. Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas III. Graz-Köln 1959, S. 152-161.
a.g.y., Chortasmenos = Johannes Chortasmenos (ca 1370-ca. 1436/37). Briefe, Gedichte und kleine Schriften. Einleitung. Regesten, Prosopographie, Text. Wiener byzantinistische Studien Bd. VII, Wien 1969.
Hunger, H./Vogel, K. = Ein byzantinisches Rechenbuch des 15. Jahrhunderts. 100 Aufgaben aus dem Codex Vindobonensis, Phil. Gr. 65. Österr. Akad. der Wissensch., Phil.-Hist. Kl. Denöschriften, Bd. 78, 2. Abhandlung, Wien 1963.
Hütteroth, W.D. = Bergnomaden und Yaylabauern im mittleren kurdischen Taurus. Marburger geographische Schriften, H. 11, 1959.
Iacopo de Promontoria = *Babinger, F.*, Die Aufzeichnungen des Genuesen Iacopo de Promontorio de Campis über den Osmanenstaat um 1475. Sitzungsber. der. Bayr. Akad. der. Wissensch, Phil.-Hist. Kl. H. 8, 1956.
IBII = Istoria Vizantii, Moskova 1967.
Ibn Battùta = *Defrémery, C. det Sanguinetti, B.R.*, Voyages d'Ibn Batoutah, t. II. Société asiatique. Paris 1877.
Ibn Bibi = Duda, H.W., Die Seldschukengeschichte des Ibn Bibi. Kopenhagen 1959.
Inalcik, H., Timariotes chrétiens = Timariotes chrétiens en Albanic au XVe siècle d'après un registre de timars ottoman. Mitt. des österreichischen Staatsarchivs 4. 1951, S. 118-138.

a.g.y., Od Stefana Dušana = Od Stefana Dušâna do osmanskog carstvo. Hrišçanske spahije u XV vjeku i njihovo porijeklo. Prilozi za orientalnur filolgie i istorije III/IV. 1952/53, S. 23-54.

a.g.y., Documents = Documents on the Economic and Social History of Turkey in the 15th Century. Reve de la Faculté des Sciences Économique de l'Université d'Istanbul 15/16, 1953-1955, S. 44-48.

a.g.y., Ottoman methods = Ottoman methods of conquest. Studia Islamica II. 1954, S. 103-129.

a.g.y., The problem = The problem of relationship between Byzantine and Ottoman taxation. Akten des XI. Internationalen Byzanistenkongresses München 1958, München 1960, S. 237-242.

a.g.y., The Rise = The Rise of Ottoman Historiography. Historians of the Middle East. Ed. by B. Lewis and P.M. Holt. Historical Writings on the peoples of Asia. London 1962, S. 152-167.

a.g.y., L'Empire = L'Empire ottoman. AIESEE I, S. 75-103.

a.g.y., The Ottoman Empire = The Ottoman Empire. The classical Age 1300-1600. History of Civilisation, London 1973.

a.g.y., Fatih devri = Fatih devri üzerinde tetkikler ve vesikalar I. Türk Tarih Kurumu yayınlarından XI. s. III. No. 6, Ankara 1954.

Inalcik, H., Capital = Capital formation in the Ottoman Empire. The Journal of Economic History, XXIX, 1969, S. 97-140.

a.g.y., J.W. Barker = Rezension des Buches von Barker, Manuel II in: Archivum Ottomanicum III, 1971, S. 272-285.

Istoria Rominei II = Istoria Rominei t. II. Bucureşti 1962.

Istorija Turkmenskoj SSR. = Istorya Turkmenskoy, Aşhabad 1957.

Ivanov, J. = Starobilgarskiye pazkazye, Sofia 1935.

Iwanow, G.M. = Spezifik der Widerspiegelung der Wirklichkeit in der Geschichtswissenschaft, Sowjetwissenschaft, gesellschaftswissenschaftl. Beiträge 6, 1963, S. 615-635.

Jacob, G., Die Bektaschije = Die Bektaschije in ihrem Verhältnis zu verwandten Erscheinungen. Abhandlungen der Königl. Bayr. Akad. der. Wissenschaften, Phil.-Philol. Kl. Bd. 24. 1. Abtlg. München 1906.

a.g.y., Beiträge = Beiträge zur Kenntnis des Derwisch-Ordens der Bektaschis. Türkische Bibliothek Bd. 9, Berlin 1908.

Jacoby, D. = Phénomènes de démographie rurale à Byzance aux XIIIe, XIVe et XVe siècles. Études rurales 5/6, 1962, S. 161-186.

Jakubovskij, A. = Timur. Voprosı istorii 8-9, 1946, S. 42-74.

Jireçek, J.K. = Die Handelsstraßen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters. Historisch-geographische Studien. Abhandlungen der Königl. Böhmischen Gesellschaft der Wiss. VI. Folge, Bd. 10, Classe für Philosophie, Gesch. und Philologie Nr. 2, Prag 1879.

Joannou, P. = Johannes XIV. Kalekas, Patriarch von Konstantinopel, unedierte Rede zur Krönung Johannes' V. Orientalia Christiana Periodica 27, 1961, S. 38-45.

Jörg von Nürnberg = Ayn Tractat von den Türck. Memmingen 1482 (Staatsbibliothek München, Inc. Fa. 901m).

Jorga, N., Notes et extraites = Notes et extraites pour servir a l'histoire des croisades au XVe siècle. T. I, II. III. Paris 1899.

a.g.y., Latins = Latins et Grecs d'Orient et l'établissement des Turcs en Europe. BZ 15, 1906, S. 179-222.

Kabrda, J. = Les anciens registres turcs des cadis de Sofia et de Vidin et leur importance pour l'histoire de la Bulgarie. Archiv orientální 19, 1951, S. 329-392.
Kaegi, W.E. = The contribution of archery to the Turkish Conquest of Anatolia. Speculum 39. 1964, S. 96-108.
Kafesoğlu, İ. = Sultan Melikşah devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu. İstanbul 1953.
Kahane, H.R./Tietze, A. = The lingua france in the Levant. Turkish nautical terms of Italian and Greek origin. Urbana 1958.
Kananos, Johannes = De Constantinopoli anno 1422 oppugnata narratio. Ed. I. Bekker. Bonn 1838, S. 457-479.
Kantakuzenos, Johannes. Historia. Ed. Schopen, J. Bd. 1-3. Bonn 1828-1832.
Kânûnnâme Mehmed II = *Kraelitz-Greifenhorst, F.*, Kânûnnâme Sultan Mehmeds des Eroberers. Die ältesten osmanischen Straf- und Finanzgesetze. Mitteilungen zur osmanischen Geschichte I. 1921, S. 13-48.
Kanuni i Kanun-name = Kanuni i Kanun-name z bosanski, hercegovaçki, zvornicki, klişki, crnogorski iskadarski sandzak. Monumenta turcica historiam slavorum meridionalium illustrantia I. 1. Sarajevo 1957.
Kazdan, A.P. Agrarniye otnoşeniya, AHCCCP, Moskova 1952.
Khoury, Th., Manuel II = Manuel II Paléologue: Entretiens avec un muselman. Sources chrétiennes No. 115. Paris 1966.
Kirsten, E. = Die byzantinische Stadt. Berichte zum XI. Internationalen Byzantinistenkongreß München 1958, V. 3.
Kissa = Mélikoff, I., La Geste de Melik Dânişmend. Étude critique du Dânişmendnâme I. Biblithèque archéclogique et historique de l'Institut français d'archéologie d'Istanbul t. X. Paris 1960.
Kissling, H.-J., Derwischorden = Die soziologische und pädagogische Rolle der Derwischorden im osmanischen Reiche. ZDMG 103, 1953, S. 18-28.
a.g.y., Zur Geschichte = Zur Geschichte des Derwischordens der Bajrâmijje. Südostforschungen XV. 1956, S. 237-268.
a.g.y., Venedig = Venedig und der islamische Orient bis 1500. Venezia e il Levante fino al secoli XV. A cura di A. Pertusi, vol. I. Firenze 1973, S. 361-387.
Koder, J. = *Koder, J. und Hild, F.*, Hellas und Thessalia. Tabula Imperii Byzantini hrsg. von H. Hunger. Bd. 1. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Phil.-Hist. Kl., Denkschriften, 125. Bd. Wien 1976.
Kon, I.S. = Die Geschichtsphilosophie des 20. Jahrhunderts. Kritischer Abriß. Bd. II. Berlin 1964.
Konstantin von Ostrovica = Czasow popisanie o tureckich sprawach. Ed. Los, J. in: Wydawnictwa Akademii Umjetnosci w Krakowie, Bibl. pisarzow polskich, Nr. 63, Krakow 1912.
Köprülü, M.F., Bemerkungen = Bemerkungen zur Religionsgeschichte Kleinasiens. Mitteilungen zur osman. Geschichte I. 1921/22, S. 203-222.
a.g.y., Les origines = Les origines de l'Empire ottoman. Études orientales III, Paris 1935.
a.g.y., L'institution = L'institution du vakouf. Sa nature juridique et son évolution historique. Vakıflar dergisi, s. II. Ankara 1942, S. 3-48.
a.g.y., Bektachisme = Les origines du Baktachisme. Essai sur le développment historique de l'hétérodoxie musulmane en Asie Mineure. Actes du Congrès International d'hist. de religions II, Paris 1925, S. 391-414.
a.g.y., Le féodalisme = Le féodalisme turc-musulman en moyen âge. Belleten V. Ankara 1941, S. 335-350.

Koran = Der Koran. Reclam, Geschichte und Kultur — Religion, Nr. 351, Leipzig 1974.

Kortantamer, T. = Leben und Weltbild des altosmanischen Dichters Ahmedi unter besonderer Berücksichtigung seines Diwans. Islamkundliche Untersuchungen Bd. 22, Freiburg i. Br. 1973.

Kovaçeviç, D., Prilog = Prilog pitanju ranih bosansko-turskih odnosa. GIDBH XI, 1960, S. 257-263.

a.g.y., Trgovina = Trgovina u srednjvekovnoj Bosni. Nauçno druştvo NR. Bosne i Hercegovine. djela kn. 18, odj. ist.-fil. nauka, knj. 13, Sarajevo 1961.

Köymen, M.A. Aufstand = Der Oğuzen-Aufstand. Ankara Univers. Dil ve Tarih-Coğraf. Fak. Dergisi, c. V. 1947, S. 175-186.

a.g.y., Einfall = Der Oghusen-Einfall und seine Bedeutung im Rahmen der Geschichte des Großen Seldschukenreiches. Ebenda S. 621-660.

Krajişte Isa-Bega = Krajişte Isa-Bega Ishakovica. Zbirni katastarski popis iz 1455. godine. Ed. Şabanoviç, H. Orijentalni Inst. u Sarejevu, Monumenta turcica historiam slavorum meridionalium illustrantia, t. II, serija II, defteri, knj. 1. Sarajevo 1964.

Krause, J.H. = Die Byzantiner des Mittelalters in ihrem Staats-, Hof- und Privatleben, insbesondere vom Ende des 10. bis gegen Ende des 14. Jahrhunderts nach den byzantinischen Quellen. Halle/S. 1869.

Krekiç, B., Uçeşe Dubrovnika, Zbornik radova knj. 36, Vizantolosk. Inst. Beograd 1953, S. 145-158.

Krekiç, B., Dubrovnik = Dubrovnik (Raguse) et le Levant au moyen âge. École pratique des Hautes Études, VIe section, Paris 1961.

a.g.y., Pestes = Pestes balkaniques des XVe et XVIe siècles. Annales ÉSC. 18, 1963, S. 594-595.

a.g.y., Dubrovnik i Levant (1280 - 1460), Beograd 1956.

Kunstmann, F. = Studien über Marino Sanudo den Älteren mit einem Anhang seiner ungedruckten Briefe. Abhandlungen der Hist. Classe der Königl. Bayr. Akad. der Wissensch. Bd. 7, 3. Abtlg. München 1855, S. 697-819.

Kyriakidès, St. P. = Éléments historiques byzantins dans le roman épique turc de Sayyid Battâl. Byzantion XI, 1936, S. 563-570.

Kyrris, C.P., The political organisation = The political organisation of the Byzantine urban classes between 1204 and 1341. Liber Memorialis Antonio Era. Études presentées a la Commission International pour l'histoire des Assemblees d'États XXVI, Bruxelles 1963, S. 21-31.

a.g.y., John Cantacuzenus = John Cantacuzenus and the Genoese 1321-1348. Miscellanea storica ligure III, Milano 1963, S. 9-48.

a.g.y., The causes = The causes of the dichotomy of imperial institution in the Byzantine Empire during the period 1341-1354. Byzantina t. III. Thessaloniki 1971, S. 369-380.

La caduta I, II = La caduta di Costantinopoli a cura di A. Pertusi. T. I: Le testimonianze dei contemporanei. Fondazione Lorenzo Valla, Verona 1976; t. II: L'eco nel mondo. Ebenda 1976.

Lefebvre, M.M. Quinze fermans du Sultan Mehmed le Conquérant. RI XXXIX, 1971, S. 147-173.

Lehmann, B. = Nachrichten des Niketas Choniates, Georgios Akropolites und Pachymeres über die Selcuqen in der Zeit von 1180-1280 n. Chr. Diss. Leipzig 1939.

Lemerle, P. = L'émirat d'Aydin. Byzance et l'Occident. Recherches sur la Geste d'Umur Pacha. Bibliothèque byzantine, études 2. Paris 1957.
Lewis, B. = The Mongols, the Turks and the Muslim Polity. Transaction of the Royal Historical Society 5th s., vol. 18. London 1968, S. 49-68.
Loenertz, R. = Pour l'histoire du Péloponnèse au XIVe siécle (1382-1404). Études byzantines 1. 1943, S. 152-196.
Loos, M. = Dualist Heresy in the Middle Ages. Praha 1974.
Löwenklau, Johannes = Historiae Musulmanae Turcorum de monumentis ipsorum ex scriptae libri XVIII. Frankufrt/M. 1591.
Macurek, J. Tureçkaya opasnosti ... BS XIV, 1953, S. 130.
Malowist, M. = Caffa-colonie génoise en Crimée et la question d'Orient dans les années 1453-1475. Travaux de l'Institut d'hist. de l'Université de Varsovie. T. II (französisches Resumé) Warszawa 1947.
Mandalari, G. = Fra Barlaamo calabrese, maestro del Petrarca. Roma 1888.
Mandiç, O.D., Postanak = Postanak Vlaha. Nova povjesna istrazivanja. Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti. Hrvatski povijesni Institut, Roma 1963, S. 515-567.
a.g.y., Etniçka povijest = Etniçka povijest Bosne i Hercegovine. Ebenda. Roma 1967.
Mantran, R. = Histoire de la Turquie. Que sais-je? No. 539, Paris 1952.
Marx, K. = Kapital Bd. III in: Marx, K./Engels, Fr., Werke, Bd. 25, Berlin 1964.
a.g.y., Grundrisse = Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie (Rohentwurf). Berlin 1953.
Matschke, K.-P., Fortschritt = Fortschritt und Reaktion in Byzanz im 14. Jahrhundert. Konstantinopel in der Bürgerkriegsperiode von 1341 bis 1354. Berliner byzantinische Arbeiten Bd. 42 Berlin 1971.
a.g.y., Die Schlacht = Die Schlacht bei Ankara und das Schicksal von Byzanz. Studien zur spätbyzantinischen Geschichte zwischen 1402 und 1422. Diss. B. Leipzig 1977 (MS).
Medvedev, I.P., Mistra oçerkiy istorii, Leningrad 1973.
a.g.y., Geschichte = Geschichte des osmanischen Reiches. Nach den Quellen dargestellt. Allgemeine Staatengeschichte I. Abtlg. 37, 1. Gotha 1908.
a.g.y., Rapports = Rapports entre l'État des Osmanlis et les nations des Balkans. Revue internationale des études balkaniques I. 2. 1935, S. 129-147.
a.g.y., Politiçeskaya ekonomiya Georgiya, BB 34, 1973, S. 88-96.
Mehmet, M.A., aspects = De certains aspects de la société ottomane à la lumière de la législation (Kanunnâme) du sultan Mahomet II. Studia et acta orien talia II, 1959, S. 127-160.
a.g.y., Sur la pensée = Sur la pensée philosophique et sociale dans l'Empire Ottoman aux XIVe-XVe siècle. Association International d'études du Sud Est européen, Bulletin VI, 1968, S. 76-102.
Mélikoff Sayar, P., Le destân = Le Destân d'Umûr pacha. Texte, traduction et notes. Bibliothèque byzantine, documents 2. Paris 1954.
a.g.y., Danishmendids = Danishmendids. The Encycolpaedia of Islam N. E. t. II, Leiden-London 1961, S. 110-111.
Mélikoff, I., Le problème = Le problème kızılbaş. Turcica t. VI, 1975, S. 49-67.
Ménage, V.L. = The beginnings of Ottoman Historiography. Historians of the Middle East. London 1962, S. 168-179.
Menakıbname = Kissling, H.-J. Das Menâqybnâme Scheich Bedr ed-dins, des Sohnes des Richters von Samavna. ZDGM 100, 1950, S. 112-176.

Menzel, Th., Mystiker = die ältersten türkischen Mystiker. ZDGM NF. 4, 1925, S. 269-289.

a.g.y., Köprülüzade = Köprülüzade Mehmed Fuad's Werk über die ersten Mystiker in der türkischen Literatur. Körösi Csoma-Archiv II. 1927/32, S. 281-310, 406-422.

a.g.y., Beiträge = Beiträge zur Kenntnis des Derwisch-tâğ. Festschrift G. Jacob, Leipzig 1932, S. 174-199.

Meyendorff, J., Les débuts = Les débuts de la controverse hésychaste. Byzantion XXIII, 1953, S. 87-120.

a.g.y., Introduction = Introduction à l'étude de Grégoire Palamas. Patristica Sorbonensia 3. Paris 1959.

Minorsky, V. = The Aq-Qoyunlu and land reforms. BOAS XVII, 1955, S. 449-462.

Mladonoviç, M. = Die Herrschaft der Osmanen in Serbien im Lichte der Sprache. Südostforschungen XX, 1961, S. 159-203.

Mohammed en-Nesawi = Histoire de Sultan Djelal et-din Mankobirti, prince du Kharezm. Trad. Houdas, O. Publ. d l'École de langues orientales vivantes III. 10. Paris 1895.

Mollat, G. = Lettres secrètes et curiales du pape Grégoire XI (1370-1378) interéssant les pays autres que la France publiées d'après les registres du Vatican. Bibliothèque des Écoles françaises d'Athénes et de Rome, fasc. I. Paris 1962, facs. II, Paris 1963.

Moravcsik, G., Beziehungen = Ungarisch-byzantinische Beziehungen zur Zeit des Falls von Byzanz. Acta antiqua II. 1954, S. 349-359.

a.g.y., Byzantinoturcica I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker. Berlin 1958².

Mordtmann, J. = Über das türkische Fürstengeschlecht der Karasi in Mysien. Sitzungsber. der Königl. Preuß. Akad. der Wissenschaften, Phil.-Hist. Kl. I, 1911, S. 2-7.

Müller, J. = Byzantinische Analekten. Sitzungsber. der Kaiserl. Akad. der Wissensch., Phil.-Hist. Classe 9, Wien 1853, S. 336-419.

Müller, Kl. E. = Kulturhistorische Studien zur Genese pseudo-islamischer Sektengebilde in Vorderasien. Studien zur Kulturkunde Bd. 22. Wiesbaden 1967.

Müller-Mertens, E., = Skizze zur weiteren Verständigung über das feudale Produktionsverhältnis. Ethnographisch-archäologische Zschr. 13, Berlin 1972, S. 543-575.

Mutafçieva, V.P., Die Wakfe = Die Wakfe in Karaman (XV.-XVI. Jahrhundert). ÉB XI. 1. 1975, S. 53-75.

Mutafçieva, V.P., Kim viprosa za çifliyçite v osmansata ... 1958, S. 34-57.

a.g.y., Za sistoyniyeto na spahilka prez XV-XVI, 1959, S. 32-63.

a.g.y., Kim viprosa za sistava ... XV-XVI, 1961, S. 46-80.

a.g.y., Agrarnite otnoşeniya, XV-XVI, Sofia 1962.

Mutafçieva, V.P./Dimitrov, Str., Agrarverhältnisse = Die Agrarverhältnisse im osmanischen Reiche im XV.-XVI. Jahrhundert. AIESEE I, S. 689-702.

Naçi, St. N. = A propos de quelques truchements concernant les rapports de la pauté avec Skanderbeg durant la lutte albano-turque (1443-1468). Studia Albanica VI. 1. 1968, S. 73-86.

Natan, Z. Stopanska istoriya na Bılgariya, Sofia 1957.

Naumov, E.P. = K istorii çerkovnogo i monastırskogo ... Serbii, Makedonii. Sbornik 23, 1963, S. 134-148.

Nedkoff, B. Chr. = Die Ğizya (Kopfsteuer) im osmanischen Reich. Diss. Leipzig 1942.

Neşri = *Nöldeke, Th.*, Auszüge aus Neşris Geschichte des osmanischen Hauses. ZDMG 13, 1859, S. 176-218.

Nikephoros, Bryennios = Nicéphore Bryennios. Les quatre livres des Histoires. Traduction française avec notes par H. Grégoire. Byzantion, XXIII, 1953, S. 469-530.

Nikov, P. = Turskogo zavoevanye na Bılgariya ... Sofia, 1928, S. 113-159.

Nimet, A. = Die türkische Prosopographie bei Laonikos Chalkokondyles. Diss. Hamburg 1933.

Nöldeke, Th. = Zur Ausbreitung des Schiitismus. Der Islam XIII. 1923, S. 70-81

Norden, W. = Das Papsttum und Byzanz. Die Trennung der beiden Mächte und das Problem ihrer Wiedervereinigung bis zum Untergang des byzantinischen Reiches (1453). Berlin 1903.

Novakoviç, St. = Srbi i Turçi XIV - XV vek. Beograd 1933.

Noviçev, A.D., Tureçkiye koçevniki v XV - XVIII vv. Moskova 1960, S. 1-11.

a.g.y., Krestiyanskoe vostanye v Turçii v naçale XV vek. 1960, S. 67-81.

a.g.y., K voprosı o feodalniih otnoşeniah, Leningrad 1961, S. 123-146.

a.g.y., Istoriya Turçii. Zpoha feodalizma, Leningrad 1963.

Novoselçev, A.P. Ob istoriçeskoy oçenko Timura, Voprosı istorii 2, 1973, S. 3-20.

Oblast Brankoviça = Oblast Brankoviça. Opşirni katastarski popis iz 1455. godine 1. Orijentalni Institut u Sarajevu, Monumenta turcica historiam slavorum meridionalium illustrantia, t. III, serija II: defteri, knj. 2, sv. 1, Sarajevo 1972.

Okiç, M.T., Les Kristians = Les Kristians (Bogomiles parfaits) de Bosnie d'après des documents turcs inédits. Sudostforschungen 19, 1960, S. 108-133.

Önder, M. = Eine neu entdeckte Quelle zur Geschichte der Seldschuken in Anatolien. WZKM 55, 1959, S. 84-89.

Osman-Bey = Les imams et les derviches. Pratiques superstitions et moeurs de turcs. Paris 1881.

Ostrogorsky, G., Geschichte = Geschichte des byzantinischen Staates. Byzantinisches Handbuch I, 2. München 1963[3].

a.g.y., Duşan = Étienne Duşan et la noblesse serbe dans la lutte contre Byzance. Byzantion XXII, 1952, S. 151-159.

a.g.y., Pour l'histoire = Pour l'histoire de la féodalité byzantine. Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, subsidia I, Bruxelles 1954.

a.g.y., Quelques problèmes = Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine. Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, subsidia II, Bruxelles 1956.

a.g.y., Radolivo selo svetogorskog manastira Ivirona. Beogrod 1961, S. 67-84.

Otto-Dorn, K./Anhegger, R. = Das islamische İznik. Istanbuler Forschungen Bd. 13. Berlin 1941.

Pachymeres Georgios, De Michaele et Michaele et Andronico Palaeologis. Ed. I. Becker I, II. Bonn 1835.

Pall, F., Le condizioni = Le condizioni e gli echi internazionali della lotta antiottomana del 1442-1443, condotta da Giovanni di Hunedoara. RESEE III, 1965, S. 433-463.

Palmer, J.A.B. = Fr. Georgius de Hungaria O.P. and the Tractatus de moribus, condicionibus et nequicia Turcorum. Bulletin of the John Rylands Library 34, 1951, S. 44-68.

Papadakis, A. = Gennadius II and Mehmet the Conqueror. Byzantion 42, 1972, S. 88-106.

Papoulia, B.D., Ursprung = Ursprung Wesen der «Knabenlese» im osmanischen Reich. Südosteuropäische Arbeiten, Bd. 59. München 1963.
Pasco, St. = La révolte populaire de Transylvanie des années 1437-1438. Bibliotheca Historica Romaniae 7, Bucureşti 1964.
Perényi, J. = Quelques aspects de la coexistence des civilisation balkaniques du XVe au XVIIIe siècle. ACICB, S. 99-103.
Petrov, P. Ch. = Anti tureçkoya koaliçiya XV veka. Moskova 1962, S. 501.
Petruşevskij, I.P., Zemledelniye i agrarnie otnoşeniya XIII-XV vek. Moskova 1960.
a.g.y., İslâm v İrane v VII-XIV Vekah. Leningrad 1966.
Pfeffermann, H. = Die Zusammenarbeit der Renaissancepäpste mit den Türken. Winterthur 1946.
Pigulevskaja, N.V., İstoria İrana, Leningrad 1958.
Pistarino, G. = Chio dei Genovesi. Studi medievali X. 1969, S. 3-68.
Pixley, M.M. = The development and role of the Şeyh-ülislam in early Ottoman History. Journal of the American Oriental Society, 96, 1976, S. 89-96.
Planhol, X. de, Kulturgeographische Grundlagen = Kulturgeographische Grundlagen der islamischen Geschichte. Zürich-München 1975.
Poljakovskaja, M.A. = Gorodskiye vladeniya ... BB XXIV, 1964, S. 202-208.
Porşnev, B.F. = Feodalizm i narodnie massı. Moskova 1964.
Pretzl, O. = Die Streitschrift des Gazâlî gegen die Ibâhîja im persischen Text herausgegeben und übersetzt. Sitzungsberichte der Bayr. Akad. d. Wissensch., Phil.-hist. Abtlg. H. 7, 1933.
Prochorov, G.M. = Publiçistika İoanna Kantakuzina 1367-1371, BB XXIX, 1969, S. 318-341.
Qazwini siehe *Hamdu'llâh Mustawfi-i-Qazwini.*
Radoniç, J. = Großvojvode von Bosnien, Sandalj Oraniç-Koşaca. Archiv für slavische Philologie 19, 1896, S. 380-465.
Raşid ad-Dîn = *Jahn, K.*, Die Geschichte der Oguzen des Raşîd ad-Dîn. Österr. Akad, d. Wiss., Phil.-Hist. Kl., Denkschriften Bd. 100 — Forschungen zur islamischen Philologie und Kulturgeschichte Bd. IV, Wien 1969.
a.g.y. cami = Sbornik letopisey, Institut narodov Azii, Moskova-Leningrad 1960.
Ravegnani, G. = Nota sul pensiero politico di Giorgio da Trebisona. Aevum XLIX, 1975, S. 310-329.
Raybaud, L.-P. = Le gouvernement et l'administration centrale de l'empire byzantin sous les premiers Paléologues (1258-1354). Société d'histoire du droit, Paris 1968.
Rice, T.T., The Seljuks = The Seljuks in Asia Minor. Ancient Peoples and Places. London 1966[2].
Ritter, H., Mevlânâ = Mevlânâ Celâleddin Rûmi ve etrafındakiler. Türkiyat mecmuası c. VII-VIII, İstanbul 1942, S. 268-281.
a.g.y., Der Reigen = Der Reigen der tanzenden Derwische. Zschr. für vergleichende Musikwissenschaft I, 1933, S. 28-40.
a.g.y., Das Meer = Das Meer der Seele. Mensch, Welt und Gott in den Geschichten des Fariduddîn Attâr. Leiden 1955.
a.g.y., Mevlânafeier = Die Mevlânafeier in Konya vom 11.-17. Dezember 1960. Oriens 15, 1962, S. 249-270.
Roemer, H.R. = Staatsschreiben der Timuridenzeit. Das Şaraf-nâmâ des Abdallah Marwârîd in kritischer Auswertung. Mainzer Akad. der Wissensch. und der Literatur, Veröffentlichungen der Orientalischen Kommission Bd. III. Wiesbaden 1952.

Runciman, St., Historians = Byzantine Historians and the Ottman Turks. Historians of the Middle East. London 1962, S. 271-276.
a.g.y., The Fall = The Fall of Constantinople 1453. Cambridge 1965.
Rypka, J. = Iranische Literaturgeschichte. Leipzig 1959.
Şabanoviç, H., Pitanje = Pitanje turske vlasti u Bosni do pohada Mehmeda II. 1463 g. GIDBH VII, 1955, S. 37-51.
a.g.y., Bosanski Paşâluk. =Bosanski Paşaluk. Postanak i upravna podjela. Nauèno druştvo NR. Bosne i Hercegovine, djela knj. XIV, odj. ist.-fil. nauka, knj. 10, Sarajevo 1959.
a.g.y., Vojno uredjenje = Vojno uredjenje Bosne od 1463 do kraja XVI stolijeça. GIDBH XI, 1960, S. 173-224.
Şahmatov, V.P. = Kazahskaya postbiçno - koçevaya obçina. Akad. Hayk Kaz. CÇP. Alma Ata 1964.
Schaeder, H.H. = Zur Stifterlegende der Bektaschis. Orientalische Literaturzeitung 31, 1928, Sp. 1038-1057.
Şanjek, F., = Les chrétiens bosniaques et le mouvement cathare au Moyen Age. Revue de l'histoire des religions 182, 1972, S. 131-181.
Schaendlinger, A.C. = Âmter und Funktionen im Reiche der Rumseldschuken nach der «Seldschukengeschichte des Ibn Bibi». WZKM 62, 1969, S. 172-192.
Şehâb-eddîn Abul'abbâs Ahmed b. Fadlallâh al-Umarî = Mesâlik al-absâr fî mamâlik al-amsâr (Voyages des yeux dans les royaumes des différentes contrées). Teiledition von Quatremère, M. in: Notices et extraits des manuscrits de la bibliothèque du roi XIII. Paris 1838, S. 151-384.
Schirò, G., Struttura = Struttura e contenuto della Cronaca bei Tocco. Byzantion 32, 1962, S. 203-250; 343-344.
Şerefeddin, M. = Simavne kadısı oğlu Şeyh Bedreddine dair bir kitap. Türkiyat Mecmuası c. III, 1935, S. 233-256.
Şevçenko, J., Alexios Makrembolites = Alexios Makrembolites and his Dialogue between the Rich and the Poor. Zbornik radova Vizant. Instituta 6, Beograd 1960, S. 187-228.
a.g.y., Zealot Revolution = Zealot Revolution and the supposed Genoise Colony in Thessalonica Prostora eis etilpona II ... Tessalonike 1960, S. 603-617.
Schreiner, P., Philadelphia = Zur Geschichte Philadelphias im 14. Jahrhundert (1293-1390). Orientalia Christiana Periodica XXXV, 1969, S. 375-431.
a.g.y., Studien = Studien zu den Braches Chronika. Miscellanea Byzantina Monacensia H. 6, München 1967.
Şunjiç, M. = Stipendiarii veneti u Dalmaciji i Dalmatinci kao mletaçki plaçenici u XV vjeku. GIDBH XIII, 1962, S. 251-288.
Seif, Th. = Der Abschnitt über die Osmanen in Şükrüllah's persischer Universalgeschichte. Mitt. zur osman. Gesch. II. 1923/25, S. 63-128.
Senkeviç, I.G. = Georgiy Skanderbeg - ru kovoditel. Voprosı istorii 3, 1968, S. 71-82.
Setton, K.M. = A History of the Crusades. Vol. I: The first hundred years .Ed by M.W. Baldwin. Philadelphia 1955.
Shaw, St. J. = The Ottoman View of the Balkans. The Balkans in transition. Essays on the development of Balkan Life and Politics since the 18th century. Ed. by Ch. and B. Jelavich, Berkeley Los Angeles 1963, S. 56-80.
Sibt ibn al-Ğauzî = Mir'ât az-zamân (a. h. 495-654). Ed. Jewett, J.R. Chicago 1907.
Silberschmidt, M. = Das orientalische Problem zur Zeit der Entstehung des türkischen Reiches nach venezianischen Quellen. Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters 27, Leipzig 1923.

Siyâsatnâme = Nizâmulmulk Reichskanzler der Saldschuqen 1063-1092 n. Chr. Siyâsatnâma. Gedanken und Geschichten. Zum ersten Mal aul den Persischen ins Deutsche ülbertragen und eingeleitet von K.E. Schabingen, Freiherr von Schowingen Freiburg-München 1960.

Smirnova, N.D./Senkeviç, I.G. = Osvobitelniya borba albanskogo ... Voprosı istoria 12, 1953, S. 80-97.

Sohrweide, H. = Der Sieg der Safaviden in Persien und seine Rückwirkungen auf die Schiiten Anatoliens im 16. Jhd. Der. Islam 41, 1965, S. 95-223.

Sokolov, N.P. = Rezension von Thiriet, F., La Romanie vénitienne au moyen âge. Paris 1959 in: BB XIX, 1961, S. 329-350.

Soulis, G.C. = The Thessalian Vlachia. Zbornik radova Vizantoloşkog Instituta, t. VIII, 1. Beograd 1963, S. 271-273.

Sphrantzes, Georgios = Chronikon. Ed. Becker, I. Bonn 1838.

Sümer, F., Oğuzlar = Oğuzlar (Türkmenler). Tarihleri, boy teşkilatı, destanları. Ankara Üniversitesi 1967 (170. Ankara Üniversitesi basımevi).

Stadtmüller, G. = Osmanische Reichsgeschichte und balkanische Volksgeschichte. Leipziger Vierteljahrsschr. für Südost-Europa 3, 1939, S. 1-24.

Stare srpske biyografiye XV i XVII veka. Beograd 1936.

Stânescu, St. = Autour d'une lettre de Démétrios Kydonès expédiée en Vlalachie. RESEE VII, 1969, S. 221-230.

Ştefânescu, St. = Consideratiumi asupra termenilo «Vlah» şi «Rumûn» pe baza documentelor interne al Târii Romineşti din veacurile XIV-XVII. Studii şi Materiale de Istorie Medie IV, 1960, S. 63-75.

Stromer, W. v., Politik = Die Schwarzmeer- und Levante-Politik Sigismunds von Luxemburg. Miscellanea Charles Verlinden. Roma 1974, S. 601-611.

Syrkin, A.J. = Poema o Digenise Akrite, AH CCCP, Moskova 1964.

Székely, Gy. = La Hongrie et la domination ottomane (XVe-XVIIe siècles). Studia turco-hungarica t. II. Budapest 1975.

Taeschner, F., Beiträge = Beiträge zur Geschichte der Achis in Anatolien (14.-15. Jh.). Islamica 4, 1929, S. 1-47.

a.g.y., Epigraphik = Beiträge zur frühosmanischen Epigraphik und Archäologie. Der Islam 20, 1932, S. 109-186.

a.g.y., Futuwwa-Studien = Futuwwa-Studien. Die Futuwwabünde in der Türkei und ihre Literatur. Islamica 5, 1932, S. 285-333.

a.g.y., Futuwwabünde = Die islamischen Futuwwabünde. Das Problem ihrer Entstehung und die Grundlinien ihrer Geschichte. ZDMG NF. 12, 1934, S. 6-49.

a.g.y., Der Weg = Der Weg des osmanischen Staates vom Glaubenskämpferbund zum islamischen Weltreich. Welt als Gesichte 5, 1940, S. 206-215.

a.g.y., Mesnevi = Gülschenhris Mesnevi auf Achi Evran, den Heiligen von Kirschehir und Patron der türkischen Zünfte. Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes XXXI, 3. Wiesbaden 1955.

a.g.y., Das Heiligtum = Das Heiligtum des Evran Çelebi in Anatolien. WZKM 56, 1960, S. 227-231.

a.g.y., Akhi = The Encyklopaedia of Islam. N. E. I. 1960, S. 321-323.

a.g.y., Eine Schrift = Eine Schrift Şihâbaddin Suhrawardi über die Futuwwa. Oriens 15, 1962, S. 277-280.

a.g.y./Schuhmacher, W. = Der anatolische Dichter Nâsiri (um 1300) und sein Futuvvetname. Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes XXIX, 1. Leipzig 1944.

Tafur, Pero = Travels and Adventures 1435-1439. Translated and ed. by. M. Letts. The Broadway Travellers, New York _ London 1926.

Tacüssalmani = Şams all-Husn. Eine Chronik vom Tode Timurs bis zum Jahre 1409. Ed. und übersetzt von Roemer, H.R. Veröffentlichungen der Orientalischen Kommission der Mainzer Akademie der Wiss. Bd. VIII, Wiesbaden 1956.

Tarih = Abdallah b. Fathallâh al-Bagdâdî Ğiyât: Târîch. Ed. und übersetzt von Schmidt-Dumont, M., Turkmenische Herrscher des 15. Jahrhunderts in Persien und Mesopotamien nach dem Tarih al-Ğiyâtî. Islamkundliche Untersuchungen Bd. 6, Freiburg i. Br. 1970.

Tarihi Takvimler = *Turan, O.*, İstanbul'un fethinden önce yazılmış tarihi takvimler. Türk Tarih Kurumu yayınlarından XI, s. No. 7, Ankara 1954.

Takvimler I = Atsız, Osmanlı tarihine ait takvimler I. İstanbul 1961.

Thalloczy-Gelcich = Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae. Budapest 1887.

Thiriet, F., La Romanie = La Romanie vénitienne au moyen âge. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIIe - XVe siècles). Paris 1959.

a.g.y., Régestes I, II, III. = Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie. T. I - III. École pratique des Hautes Études, VIe section: Documents et recherches Paris 1958, 1959, 1961.

a.g.y., Déliberations I, II = Délibérations des assemblées vénitiennes concernant la Romanie, ebenda t. VIII, XI. Paris 1966, 1971.

a.g.y., Quelques réflexions =Quelques réflexions sur la politique vénitienne a l'égard de Georges Skanderbeg. Studia Albanica VI, 1. 1968, S. 87-93.

Tischendorf, P.A. v. = Über das System der Lehen in den islamischen Staaten, besonders im osmanischen Staate. Diss. Leipzig 1871.

Todorov, N., Sur certains aspects = Sur certains aspects des villes balkaniques au cours des XVe - XVIe siècles. XIIe Congrès Internat. des études byzantin. Résumés des communications, Beograd-Ochrid 1961, S. 108-109.

a.g.y., Quelques aspects = Qulques aspects de la structure ethnique de la ville médiévale balkanique. ACICB, S. 39-45.

a.g.y., Za demografskoto sistoyanie ... Sofia, 1960, S. 193-226.

a.g.y., Balkanskiy gorod XV - XIX vv. v sostave Osmanskoy Jmperii. EB VII/24, 1971, S. 28-54.

Todorov-Paskaleva, V. = Le développement social, économique et culturel de la ville bulgare du XVe au XIXe siècle. Structure sociale et développement culturel des villes Sud-Est européennes et adriatiques aux XVIIe - XVIIIe siècle. Bucarest 1975, S. 103-128.

Toğan, A.Z.V. = Ibn Fadlân's Reisebericht. Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes XXIV, 3. Leipzig 1939.

Tolstov, S.P. = Auf den Spuren der altchoresmischen Kultur. 14. Beiheft zur Sowjetwissenschaft, Berlin 1953.

Tolybekov, S.E. = O patriarhalno-feodalnih otnoşeniyah koçevıh narodov, Voprosı istorii 1, 1955, S. 75-83.

Truhelka, C. = Über die Balkan-Yürüken. Revue internationale des études balkaniques I, 1. Beograd 1934, S. 89-99.

Turan, O., Türkler = Türkler ve islamiyet. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, c. IV. 1946, S. 457-485.

a.g.y. Türkiye = Türkiye Selçuklularında toprak hukuku. Mîrî topraklar ve hususi milliyet şekilleri. Belleten XII. 1948, S. 549-573.

a.g.y., Sivas şehri = Selçuklular zamanında Sivas şehri. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, c. IX, 1951, S. 447-457.
a.g.y., The ideal = The ideal of World Domination among the medieval Turks. Studia islamica IV,1955, S. 77-90.
a.g.y., Les souverains = Les souverains seldjoukides et leur sujest non-musulmans. Ebenda I, 1953, S. 65-100.
a.g.y., L.islamisation = L'islamisation dans la Turquie du moyen âge. Ebenda X, 1959, S. 137-152.
Turner, C.J.G., Pages = Pages from late Byzantine philosophy of history. BZ 57, 1964, S. 346-373.
a.g.y., George-Gennadius = George-Gennadius Scholarius and the Union of Florence. The Journal of Theological Studies N.S. XVIII, 1967, S. 83-103.
a.g.y., The career = The career of Georg-Gennadius Scholarius. Byzantion 39, 1969, S. 420-455.
Tveritinova, A.S. Falsifikoçiya = Falsifikoçiya istorii srednovekovoy Turçii ve Kemalistskoy istoriografii, BB VII, 1953, S. 9-31.
a.g.y., K voprosu izuçeniya ... Turçii, BB XI, 1956, S. 200-224.
a.g.y., Agrarni stroy osmanskoy imperii XV-XVII vv. AH CCCP, Moskova 1963.
a.g.y., Nekotore nereçenie problemı ... Moskova 1968, S. 159-171.
Udal'cova, Z.V. K voprosu o soçialno-politiçeskih vzgliyadah vizantiiykogo istorika XV. v. BB XII, 1957, S. 172-197.
a.g.y., O Vnutrennih priçinah ... Vorposı istorii 7, 1953, S. 102-120.
Umari siehe Şehâb-eddin.
Unrest, J. = Österreichische Chronik. Monumenta Germaniae Historica SS. N.S.T. XI, ed. Großmann, K., Weimar 1957.
Ure, J. = Bauernkrieg, Türkennot und ugarische Besitznahme in Kärnten unter Kaiser Freidrich III. 39. Zahresbericht der k. und k. deutschen Staats-Realschule in Pilsen, 1911/12.
Uzunçarşılı, I.H., Anadolu Beylikleri = Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu devletleri, Türk Tarih Kurumu yayınlarından VIII, s. No. 2, Ankara 1937.
a.g.y., Ondört = Ondört ve onbeşinci asırlarda Anadolu beyliklerinde toprak ve hal idaresi. Belleten II, 1938, S. 99-1076.
a.g.y., Zemlja i narod = Zemlja i narod u Anadoliji u XIV i XV stoljeçu. Prilozi za Orijentalnu Filol. i Istor. Jugoslov. naroda pod turskom vladavinom I. Sarajevo 1950, S. 168-172.
a.g.y., Akıncı. İslâm Ansiklopedisi I. 1952², S. 239-240.
a.g.y., Çandarlı = Çandarlı (Çenderli) Kara Halil Hayreddin Paşa. Belleten XXIII, 1959, S. 457-477.
a.g.y., Ali Paşa. İslâm Ansiklopedisi I. İstanbul 1959², S. 325-326.
a.g.y., Osmanlı tarihi = Osmanlı Tarihi. I. cild, 2. baskı. Türk Tarih Kurumu yayınlarından XIII, seri No. 16al: Dünya Tarihi, Ankara 1961².
Vacalopoulos, A.E., La retraite = La retraite des populations grecques vers des régions éloignées et montagneuses pendant la domination turque. BST 4, 1963, S. 265-276.
a.g.y., History = History of Macedonia 1354-1833. Thessaloniki 1973.
Validi, A.Z. = Moğollar devrinde Anadolu'nun iktisadî vaziyeti. Türk hukuk ve iktisat tarihi mecmuası, İstanbul 1931, c. 1, S. 1-42.
Vasiç, M., Martolosi = Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom. Akad. Nauka i Umjetnosti Bosne i Hercegovine, dj. knj. XXIX, odj. istorisko-filoloških nauka, knj. 17. Sarajevo 1967.

Vasiliev, A., Medieval ideas = Medieval ideas of the End of the World: East and West. Byzantion XV, 1942/43, S. 462-502.
a.g.y., History = History of the Byzantine Empire 324-1453. Madison 1952.
Vaughan, D.J., Europe = Europe and the Turk. A pattern of alliances 1350-1700. Liverpool 1954.
Verpeaux, J. = Nicéphore Choumnos, homme d'état et humanist byzantin (ca. 1250/55 - 1327). Paris 1959.
Vie de Saint Niphon = *Halkins, F.*, La Vie de Saint Niphon eremite au mont Athos (XIVe siècle). Annalecta Bollandiana LVIII, 1940, S. 5-27.
Vinaver, V., Trgovina = Trgovina bosanskim robljem tokom XIV veka u Dubrovniku. Anali Hist. Inst. Jugoslav. Akad. Znan. i Umjetnosti u Dubrovniku II, 1953, S. 125-146.
a.g.y. Goldzechin = Der venezianische Goldzechin in der Republik Ragusa. Bollettino dell' Istituto di Storia della Società e dello Stato Veneziano 4, 1962, S. 106-175.
Vincenz von Beauvais = Fragmentum de rebus orientalibus e speculo historiali. Helmstadt 1585.
Vismara, G. = Bisanzio e l'Islam. Per la storia dei trattati tra la cristianità orientale e le potenze musulmane. Milano 1950.
Vryonis, Sp., Isidor Glabas = Isidor Glabas and the Turkish Devshirme. Speculum 31, 1956, S. 433-443.
a.g.y., Rezension zu Papoulia, B.D. in BST 5, 1964, S. 145-153.
Vryonis, Sp. Jr. The Decline = The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the eleventh through fifteenth century. Berkely-Los Angeles-London 1971.
a.g.y., Legacy = The Byzantine Legacy and Ottoman Forms. DOP 23/24, 1969/70, S. 253-308.
Vucinich, W.S. = The Nature of Balkan Society under Ottoman Rule. Slavic Review XXI, 1962, S. 597-616.
Wächter, A. = Der Velrfall des Griechentums in Kleinasien im 14. Jahrhundert. Leipzig 1903.
Wädekin, K.E. = Der Aufstand des Bürklüdsche Mustafa. Ein Beitrag zur Geschichte der Klassenkämpfe in Kleinasien im 15. Jahrhundert. Diss. Leipzig 1950 (MS).
Veiβ, G., Joannes Kantakuzenos = Joannes Kantakuzenos - Aristokrat, Staatsmann, Kaiser und Mönch - in der Gesellschaftsentwicklung von Byzanz im 14. Jahrhundert. Schriften zur Geistesgeschichte des östlichen Europa Bd. 4, Wiesbaden 1969.
Werner, E., Häresie = Häresie, Klassenkampf und religiöse Toleranz in einer islamisch-christlichen Kontaktzone. Bedr ed-din und Bürklüce Mustafa. ZfG. XII, 1964, S. 255-276.
a.g.y., Gesellschaft = Gesellschaft und Kultur im XIV. Jahrhundert: sozial-ökonomische Fragen. Actes XIV, S. 93-110.
a.g.y., Ketzer = Ketzer und Weltverbesserer. Zwei Beiträge zur Geschichte Südosteuropas im 13. und 15. Jahrhundert. Sitzungsberichte der Sächs. Akad. d. Wiss., phil.-hist. Kl., Bd. 116, H. 5, Berlin 1974.
Wittek, P., Türkentum = Türkentum und Islam. Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik 59, 1928, S. 489-525.
a.g.y., Mentesche = Das Fürstentum Mentesche. Studie zur Geschichte Westkleinasiens im 13. - 15. Jahrhundert. Istanbuler Mitteilungen H. 2, Istanbul 1934.

a.g.y., Toponomie = Von der byzantinischen zur türkischen Toponomie. Byzantion X, 1935, S. 11-64.

a.g.y., Deux chapitres = Deux chapitres de l'histoire des turcs de Roume. Ebenda XI, 1936, S. 285-319.

a.g.y., Le Sultan de Rûm = Annuaire de l'Institut de phil. et d'hist. orientales et slaves VI, Bruxelles 1938, S. 361-390.

a.g.y., De La défaite = De la défaite d'Ankara à la prise de Constantinople. RI I, 1938, S. 1-34.

a.g.y., Devshirme = Devshirme and Shari a. BOAS XVII, 1955, S. 271-278.

a.g.y., The Rise = The Rise of the Ottoman Empire. Royal Asiatic Society Monographs, vol. XXIII, 1958.

a.g.y., Urkunden = Zu einigen frühosmanischen Urkunden. WZKM 54, 1957, S. 240-255; 55, 1959, S. 122-141; 56, 1960, S. 267-284; 58, 1962, S. 165-197.

Wlainatz, M. = Die agrarrechtlichen Verhältnisse des mittelalterlichen Serbiens. Sammlung nationalökonom. und statist. Abhdl. des staatswissenschaftl. Seminars zu Halle Bd. 40, Jena 1903.

Yinanç, M.H. = Türkiye Tarihi: Selçuklular devri. I: Anadolunun fethi. İstanbul Üniversitesi yayınları, no. 240. Edebiyat Fakültesi Tarih Zümresi Neşriyatı, İstanbul 1944.

Zachariadou, E.A. Early Ottoman = Early Ottoman Documents of the Prodromos Monastery (Serres). Südost-Forschungen XXVIII, 1969, S. 1-12.

a.g.y., Sept Traités = Sept traités inédits entre Venise et le émirats d'Aydin et de Menteşe (1331-1407). Studi preottomani e ottomani. Atti del Convegno di Napoli (24-26 settembre 1974). Istituto universitario orientale, Napoli 1976, S. 229-240.

Zakythinos, D.A., I, II = Le despotat grec de Morée. T. I, Paris 1932, T. II, Athen 1953.

Zaros, G. = Tendenze politiche in Grecia dopo la caduta di Costantinopoli. Atti dello VIII Congresso internazionale di studi bizantini I, Roma 1953, S. 11-12.

EK I
DENEYİM KATEGORİSİNİN FARKLILAŞMASI

Y. ÖNER

Hepimiz biliyoruz: Göçer-insan, **hareketli** (canlı) bir emek nesnesini (hayvanı), insanın ihtiyaçlarını karşılıyacak olan (hayvansal) maddeleri (sütünü, yavrusunu) **yeniden-üretmek üzere «hazır» duruma getirmek veya bu durumda tutmak için** faaliyette bulunmak zorundadır. Bakım veya besleme şeklindeki bu faaliyetlerde insanın (göçer'in) **emek payı**, yerleşik ya da tarımcı insanın (toprağı, bitkisel maddeleri yeniden-üretmeye hazır duruma getirmek veya hazır durumda tutmak için) harcadığı emeğe oranla çok daha azdır. Bir başka deyişle, göçer (üretim araçlarıyla birlikte hareket eden) bir toplumun, kendini yeniden-üretmek veya ihtiyaçlarını karşılamak için harcadığı emek ya da bu amaçla emek üretme faaliyeti, yerleşik toplumda aynı amaçla harcanan emekten ya da aynı amaçlı emek üretme faaliyetinden çok daha kısa sürelidir [üstelik deneyim düzeyi açısından daha geride veya yetersiz kaldığını biraz aşağıda göreceğiz].

Böyle olunca, göçer insana toplumu yeniden-üretme süreci içinde daha çok **serbest vakit** kalır. Göçer insana serbestçe yerdeğiştirme fırsatını veren de, toplumu yeniden-üretmek için **gereksiz olan** bu zaman boşluğudur.

Oysa yerleşik-insan, **hareketsiz** (örneğin toprak veya bitki örtüsü denen) emek nesnesini, insanın ihtiyaçlarını karşılıyacak bitkisel maddeleri **yeniden-üretmek üzere hazır duruma getirmek veya hazır durumda tutmak için** faaliyette bulunmak zorundadır. Bitki örtüsünü bakım veya besleme şeklindeki bu faaliyetlerde yerleşik insanın emek üretmesi daha uzun sürer, yani insan daha uzun süre emek harcamaya zorlanır.

I) Kısacası hareketli ve hareketsiz emek nesnelerini, toplumun kendini yeniden-üretmesi veya ihtiyaçlarını karşılaması için gereken maddeleri **yeniden-üretecek şekilde hazır duruma getirmek veya bu durumda tutmak için** insanın gösterdiği bu iki tip faaliyet arasındaki temel farklılık şudur: Hareketli emek nesneleri, insan tarafından yeniden-üretim yapmaya hazır duruma getirilirken insana yardımcı olurlar, yani kendi kendilerini kısmen besleyebilirler. Hareketsiz emek nesnelerinde ise böyle bir yetenek yok denecek kadar azdır. Onlara beslenme yeteneğini, verimliliği —özellikle kültür bitkilerinde— insanın kendisi kazandırıyor.

İşte mesele de burada. Çünkü insan **hareketsiz** (bitkisel) nesneye verimlilik kazandırırken veya onu bir kültür nesnesi (bitkisi) haline getirirken kendisi de **öğreniyor**. Ve insan, öğrendiğini her dönemde **aynen-tekrarlıyor.**

Deneyim de bu değil mi, yani başarılı bir **öğrentiyi** (öğrenme sonucunu) **ya da davranışı aynen-yeniden-tekrarlama olasılığı** demek değil mi?

Özetlersek, hareketsiz emek nesnesine «can katma», onu yeniden-üremeye hazır ve verimli veya «kültürlü» hale getirme sürecine, yani emek sürecine, bu hareketsiz nesnenin kendisi (bitki örtüsü) hareketli nesnenin (hayvanın) katıldığı oranda hiç bir zaman katılamaz! Tam tersine bu kültürleme sürecinde hemen hemen sadece **insanın payı ve etkinliği** vardır. Ve söylediğimiz gibi mesele de buradadır.

Çünkü hareketsiz nesneyle çalıştığı süreçte **insanın etkinliği,** hem doğal çevreden (fırtına, âfet v.b.) hem de sosyal çevreden (iletişim) alınan **uyarılar karşısında oluşturulan tepki/davranışlar biçiminde ortaya çıkıyor.** Daha açıkcası, tarımcı (yerleşik) insan kendini yeniden-üretmek için daha zengin bir uyarılar kompleksi karşısında kalıyor, dolayısıyla davranışları (öğrentileri) ve etkinliği de o oranda zenginleşiyor, daha çok öğrenmiş oluyor. Böylelikle, hem tekrarlaması olası ya da beklenen davranışların çeşitleri çoğalıyor hem de belli bir davranışı tekrarlama olasılığı artıyor, yani **deneyimi!**

(II) «Yerleşik emek sürecinden tasarruf eden» göçer-insan, tasarruf ettiği veya harcanması göçer topluluk için gereksiz olan süreyi ya da zaman boşluğunu artık «yerleşik emek sürecinden tasarruf edemeyen», yani yerleşik topluluklara saldırmak için pek âlâ harcıyabilir. Üstelik harcadığı bu «gereksiz» süre kısa vadede göçer insana fazla bir şeyler de kaybettirmiyor, ama uzun vadede çok önemli bir şeyi yitiriyor: **Deneyim,** başka bir deyişle, hareketsiz yeryüzü doğasını değiştirme, verimlileştirme yeteneği.

(a) **Göçerler,** «nesneyi yeniden-üretime hazırlama sürecinde» (hareketli veya canlı) nesnenin kendi biyolojik doğasından kaynaklanan hareketli (kendini kısmen besleme ve üretme) katkısından yararlanır (veya yararlanan bir toplum) iken, sonuçta ortaya **kısır veya yeniden-üretilemeyen bir deneyim kategorisi** çıkıyor. Çünkü bu kategori, doğadaki hareketsiz kaynaklar çoğunlukta ve çok daha çeşitli olduklarından yine hareketsiz olan **yeni ve çeşitli ihtiyaçları ne giderebilir ne de keşfedebilir veya onlara yönelebilir:** Hareketli emek nesnelerinden edinilen deneyim (yani davranışları tekrarlama olasılığı) buna yetmez.

(b) **Yerleşikler** ise, aynı hazırlama sürecinde, (hareketsiz) nesnenin, örneğin bitki örtüsünün kendi biyolojik doğasından kaynaklanan hareketli (yeterli tohumlanma, sulanma) bir katkıdan yoksun olması yüzünden böyle bir katkıdan yararlanamazlar. Bu katkıyı kendi emekleriyle dolaylı olarak yaratırlar ve her dönemde bu yaratılan katkıları **yeniden üretirler veya tekrarlarlar.** Sonuçta ortaya **doğurgan veya yeniden-üretilebilen bir deneyim kategorisi** çıkar. Bu kategori, doğadaki hareketsiz kaynaklar çoğunlukta ve çok çeşitli olduğundan çeşitli ve yeni ihtiyaçları gidermeye **hazır, keşfetmeye ve onlara yönelmeye elverişlidir.**

(III) Göçerler, yani tarımsız üreticiler ATÜT üreticisi nasıl oldular? Şöyle cevaplıyalım:

(a) Tarımsız (hareketli) sosyal artığı kontrol etme, yani topluluğun kendini yeniden-üretme olanağının yok olmasını önleme zorunluğu veya ihtiyacı, öte yandan hareketli yığınları kontrol etmenin ancak bir despotluk çerçevesinde sağlanabilmesinin kaçınılmazlığı, toplulukların bir despotu kabullenmesini, hatta genel bir teslimiyeti, bu arada mistik bir barış (islâm) çağrısına uymayı kolaylaştırdı.

(b) Tarımcılaşma yoluyla ulaşılan **doğurgan deneyimin** kazanımlarını paylaşmak amacıyla despotlar arasında **modus vivendi** şeklinde bir askeri demokrasi oluşturuldu.

(c) **Ama egemenlik,** göçer —yani yeniden-üretim için daha az emek harcayan— toplulukların **kısır deneyimini** tamamlayıcı bir eylem ve baskı gücü olarak doğdu.

O halde **özgürlük** nerede? Özgürlük, insanın, çevresinden aldığı uyarılara, deneyimini değil, **emeğini veya zamanını** —ister kısır ister doğurgan nitelikte olsun— **deneyim kategorisi ve de çevresini doğrulama tutkusu** (tarihsel pozitivizm) **ötesinde ve dışında harcayacak şekilde** cevap verme, davranma olanağı veya olanaklarıdır.

Bu olanak bugün, insanın, kendi deneyimi ve çevresini doğrulama yoluyla düştüğü kısıtlanmışlık çemberinden huruç etmesi, bu deneyim ve doğrulamanın toplum düzeyindeki karşılığı olan üretim ilişkilerini, bu (burjuva) «ilişkilerin kullanım değerlerini», yani (burjuva) **sınıf bilincini** delmesiyle yaratılabilir. Göçerler, bu olanağı kendi kısır deneyimlerini delip doğurgan deneyime yönelmekle yarattılar.

EK 2
KİTABIN TÜRKÇE BASKISINA ÖNSÖZ (*)

Ernst Werner

Bu çalışma, Leipzig, Karl-Marx Üniversitesi'nin o zamanki Genel Ortaçağ Tarihi Enstitüsü karşılaştırmalı Ortaçağ Bilimi (Mediavistik) araştırmalarına bir katkı oluşturmaktadır.

Ortaçağ'ın ortalarında ve sonlarında Batı Avrupa'nın sosyal ve ideolojik tarihi üzerindeki uzun süreli, yoğun araştırmalardan sonra zamanla Güneydoğu Avrupa meselelerine yöneldim. Böylece Osmanlı İmparatorluğu'yla ilgilenme aşamasına geldim.

Dikkatimi, daha çok Türk tarihi üzerine değil de, karşılaştırmalı açıdan bir göçebe ve köylü yayılganlığının devlet haline gelme ve imparatorluk oluşturmasındaki iç dinamik ve dış etkenler üzerinde topladım. Böylece 14. yüzyılda Balkanlar'daki gibi olgunlaşmış feodal yapıların üstüne yığılma ve tabakalaşma yoluyla erken aşamadaki feodal toplumların meydana gelişiyle ilgili karşılaştırma malzemesi elde etmeyi umuyordum. Onun için mülk, vakıf ve tımar gibi mülkiyet ve tasarruf kategorileri ile merkezi bir iktidarın meydana gelmesi, askeri demokrasinin çözülmesi, bir hakim sınıfın ve bir «hizmet aristokrasisi»nin oluşması ön planda geliyordu. Devletleşme sürecinde genelle özel arasındaki ilişkileri aydınlatmak diğer bir amaçtı.

Bazı tarihçilerde rastlandığı gibi, Asya toplumlarındaki Özel'in abartılması ister istemez. Asya toplumlarının dünya tarih sürecinden soyutlanmalarına, tarihi gelişmenin dışında bırakılmalarına yol açıyordu. Bu nedenle doğu türünde feodal evrimi bir kez de «klasik» Ortaçağ bakış açısından incelemek bana gerekli gözüktü. Bu arada batıda olduğu gibi doğuda da bir azınlığın toprak tekelinin bulunduğu ortaya çıkıyordu. Bu nedenle devlet emlaki denen kategorinin Avrupa'daki kral ve imparatorluk mülkünden veya soyluların toprak sahipliğinden nitelik açısından farklı olmadığı görülüyordu. Doğuda da eğilim feodal çiftlik (feudum) ve veraset yönünde, yani miri arazi sisteminin mülk ve vakıf sahipleri ve tımar sahipleri lehine çözülmesi yönündeydi. Üretim tarzı orada olduğu gibi burada da küçük köylü işletmesine dayanıyordu. Köylü de gö-

*) Werner'in kitabı 1976 yılında başka bir çeviriyle yayınlanmak istenmiş ve yazardan bu girişim için bir önsöz alınmıştı. Bu önsözü bize sağlayan Doğu Perinçek'e teşekkür ederiz.

çebe de batıda olduğu gibi, doğuda da gerek ekonomik gerekse ekonomi dışı zor kullanma yoluyla rant ve vergi ödemeye yükümlü kılınıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda, ele aldığımız zaman kesitinde serfliğin olmadığı durumda, onun yerini köy topluluğu üzerinde zor kullanımı ve tefecilik alıyordu. Hakim sınıf kesimlerinin gerek kendi aralarındaki, gerekse tabi olan ve ezilenlerle yaptıkları bütün mücadelelerin arkasında, köylü ve göçerlerin artı ürünü için birbirleriyle kapışmaları yatıyordu. Üreticilerin direnişi ne kadar güçlüyse toplumsal gelişme o ölçüde ileri olur. Bu yasa batıda olduğu gibi doğuda da ispatlanıyordu. İstilacı Osmanlılarla Balkan Devletleri'ndeki iktisadi ve kültürel bakımdan daha ileri feodalizm arasındaki çatışmanın paralelini, gerek Germenlerin Galya, İtalya ve İspanya'ya, gerekse Slavların Bizans'a saldırmalarında görebiliriz. Fakat bu olay, Osmanlılarda batıda ve güneydoğu da olduğu gibi kültürlerin bir sentezine değil, kültürlerin yan yana yaşamasına yol açtı. Böylece bir Osmanlı barışı (Pax Ottomanica), hiçbir zaman Rumeli ve Anadolu için sadece yıkım yaratan sonuçları beraberinde getirmekle kalmamış, hatta daha çok tarımda bir yeniden doğuşa (rönesans) yol açmıştır.

Şüphesiz, bu latin dünyası için geriye itilişe sebep oldu ve manifaktür dönemine geçişi engelledi.

Öyleyse bu şartlarda «Asya tipi üretim tarzı»ndan söz edilebilir mi? Marks ve Engels, «Asya tipi üretim tarzını coğrafi bakımdan belirlenmiş bir toplumsal oluşum olarak değil, insanlığın evrensel tarihi gelişmesinde bir çıkış biçimi olarak anlıyorlardı. [İlkel toplumdan çıkış kastediliyor - D.P.]

Marks, M.M. Kovalevski'nin bir kitabı hakkındaki yayınlanmayan notlarında, Hndistan'la Bosna ve Hersek köy toplumları arasında ve aynı şekilde Hindistanla Ortaçağ Alman, İngiliz ve Fransız köy toplumları arasında paralellikler kuruyordu. Marks, böylece batı ve doğuda tarihin aynı tipte bir gelişme gösterdiğini vurgulamak istiyordu (1). Bu nedenle Marks, «Asya tipi» derken, bununla bütün bir toplumsal oluşumu değil, bir üretim tarzının somut bir özelliğini vurgulamak istiyordu; Örneğin toprak üzerindeki devlet tekeli veya vergi ve rantın örtüşmesi bakımından Asya'daki feodal özelliği kastediyordu (2) bizzat bu tekel, Asya despotizminin temeliydi. Hakim sınıf kitlesi bu suretle feodal bir piramit olmaksızın doğrudan doğruya merkezi otoriteye bağlıydı. Fakat padişah, tek tek bürokratlara, ulema ve mülk sahiplerine karşı bütün iktidar ve keyfiliğe sahip olmakla beraber, gene de bunlar, ortaklaşa hakim bir sınıf olarak devlet iktidarını ellerinde tutuyorlardı. Sonuç olarak despot, hakim sınıfın ağırlık merkeziydi. Bu, İkinci Mehmed için de söz konusuydu. İmparatorluğun hakim güçleriyle çatışmaya girince en sonunda düştü. [Werner, burada ikinci Murat'ı kastediyor olsa gerek. Dalgınlıkla «Mehmed» yazıldığı anlaşılıyor. - D.P.]

Bu görüşler benim renkten renge sokulan «Asya tipi üretim tarzı» kavramını bir kenara bırakmama neden oldu. Çünkü bu kavramın kapsamının son

---

1) B.F. Porşnev, *Feodalizm i Narodnye Massy* (Feodalizm ve Halk Kitleleri), Moskova 1964, S. 41.

2) Ju. V. Kaçanovski, Rabovladenie, *Feodalizm ili aziantskij sposob proizvodstyva*. Sbor ob obsteştvennom stroj drevnego i srednevekovogo Vostoka, dokolonial noj Afriki i dokolumbovoj Amerikiki (Kölelik, Feodalizm veya Asya Tipi Üretim Tarzı, Antik ve Ortaçağ'da Doğu'nun sömürge öncesi Afrika'nın ve keşiften önce Amerika'nın toplumsal yapısı üzerine tartışma) Moskova 1971, S. 170-172, 190.

zamanlardaki tartışmalarla genişletilmesi ne ilktir, ne de son. Kapsamının bu şekilde genişletilmesi, Asya'daki ekonomik ilişkilerin açıklanmasından çok yanılgılara hizmet etti. Bence «Asya tipi üretim tarzı» kavramı, feodal üretim ilişkilerinin oluşumunu tahlil ve sergilemek açısından kesinlikle gereksizdir(3).

Osmanlı türü doğu feodalizmi aynı Avrupa feodalizmi gibi şu özellikleri taşıyordu: Köylük bölgelerin şehir üzerindeki, tarımın zanaat üzerindeki, bir azınlığın toprak tekelinin bağımsız üretimde bulunan küçük köylü çoğunluğu üzerindeki hakimiyeti, büyük toprak mülkiyetinin hakimiyeti altında küçük üretim, içte sürekli sınıf mücadelesi ve hakim sınıfın bir hizmet aristokrasisi (sipahi) vasıtasıyla dışarıya genişleyerek yayılması. Osmanlı türü doğu feodalizmi, evrensel tarihi gelişme, çizgisine organik olarak bağlıdır, tarihi mantığı vardır ve insanlığın gidişinde tarihi bir yere sahiptir.

İlerlemenin yerini, durgunluk ve geri çekilmenin alması, sadece Osmanlılarda değil, tarihi akışın bütününde görülür. Dünya tarihi hiçbir şekilde düz bir çizgi halinde değil, dönüşüm ve zikzaklarla ilerler.

«Osmanlıları» tarihin bütünlüğü içindeki yerine oturtmak, çalışmamın asıl hedefiydi. Bunda ne kadar başarıya ulaştığıma okuyucu karar verecektir. Bu çalışmanın sadece bir başlangıç olduğunu kesinlikle biliyordum. Bu yargıya, Türkçe kaynakları derinlemesine incelememi engelleyen dil sınırlılığından dolayı en sonunda değil, daha başından varmıştım. Buna rağmen denemeye değer diye düşündüm. Çünkü Türk halkının geçmişi ve ayrıca Avrupa ve Yakındoğu'nun karşılaştırmalı tarihi konusunda yapılacak yeni araştırmalara yararlı olmak üzere, hayli dağınık olan bu konudaki yayınları toparlayan ve eleştiren bir bilanço yapmak gerekiyordu.

Ernst Werner
Leipzig, Mayıs 1975

3) E. Werner *Methoden und Möglichkeiten komperativer Maediavistik* (Karşılaştırmalı Ortaçağ Tarihinin Yöntemleri ve İmkânları), In: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, XXI, 1973, S. 542-547.

EK 3
PROF. DR. ERNST WERNER İLE TÜRKİYE TARİHİ ÜZERİNE GÖRÜŞME (*)

SORU: Sayın Prof. Ernst Werner, siz Türkiye tarihi üzerine değerli araştırmalarıyla tanınan bir bilim adamısınız. Büyük Bir Devletin Doğuşu: Osmanlılar (1300-1481) *adlı her yerde aranan ve şu an ikinci baskısı da tükenmiş olan bir kitap yazdınız. Aynı zamanda Şeyh Bedrettin ve diğer Anadolu isyanları üzerine birçok makaleleriniz var. Bir Alman olduğunuz halde nasıl oldu da Türkiye tarihine bu kadar ilgi duydunuz, uzun yıllarınızı tarihin karanlıklarına gömülü gerçekleri bulup çıkarmaya verdiniz?*

Prof. Dr. Ernst Werner: Ben, Orta Çağ tarihini inceleyen bir aileden geliyorum. Ailemiz, adına Mediavistik denilen bu bilim dalıyla eskiden beri uğraşagelmiştir. Bizim evde Batı Avrupa Orta Çağ tarihi ile ilgilenilirdi. Türkiye tarihiyle ilgilenmem, araştırmaları karşılaştırmam yoluyla oldu. O zamanlar, uygarlaşmamış halkların devlet haline geliş süreçleriyle ilgileniyordum. Engels'in belirttiği «Yakın Doğuya toprak mülkiyetini Türkler getirmiştir» olgusundan yola çıkarak, bunun ayrıntılarının neler olduğunu merak ettim. Türk tarihi ile ilişkiye geçmem de böyle oldu. Ancak güçlüklerle karşılaştım. Yaşım ilerlemiş olmasına rağmen Türkçe öğrenmek zorundaydım. Burada Türkçe öğrenmek olanağına da sahip değiliz. Bu da Türkçe öğrenmemi iyice zorlaştırdı. Öğretmensiz kendi kendime kitaptan öğrenmeye başladım. Esasen Türk tarihine şöyle bir göz atmak istiyordum. Fakat bu alan ve özellikle sizin halkınızın tarihi öyle ilgimi çekti ki, uzun süre buradan ayrılamadım ve Türkiye'de kaldım. (Prof. Ernst Werner «Türkiye'de kaldım» derken gülümsedi. Çünkü Türkiye'ye hiç gitmemiş! Kendisini AYDINLIK adına Türkiye'ye davet ettim. Ancak Türkiye'ye gidecek olanların Doğu Almanya'da çiçek, sarılık ve kolera aşıları olmaları gerekiyormuş. Kendisi ise şeker ve bir çeşit kan hastası olduğundan, bu aşıları yaptıramıyor. Bu yüzden de çok istemesine, özellikle Topkapı Müzesini görmek istemesine rağmen davetimizi kabul edemeyeceğini üzülerek bildirdi. Prof. Ernst Werner, Türkçeyi sözlük yardımıyla okuyup anlıyor. Ancak cümle kurup konuşamıyor! Daha hiç Türkçe konuşulduğunu duymamış! Ama birçok Türkçe terimi ve ismi, aynı bizim gibi söylüyor!)

SORU: Biraz önce Engels'in «Yakın Doğuya toprak mülkiyetini Türkler getirmiştir» diye yazdığını söylediniz. Oysa Türkiye'de bazıları, Osmanlılarda miri

---

*) Yıldırım Dağyeli tarafından yapılan bu görüşme daha önce *Bora* dergisinin 1 Kasım 1978 tarihli 1. sayısında yayınlanmıştır. (Y.N.)

toprağın «bütün halkın ortak malı» olduğunu ileri sürüyorlar. Dirlik sahiplerinin toprağın özel malikleri olmayışından ve siyasi yetkilerin merkezi devlette toplanmış olmasından «Osmanlı toplumunda sınıfların olmadığı», «feodalite olmadığı» sonucunu çıkarıyorlar. Osmanlı feodalizmini konu alan kitabınızın alt başlığı ise, «Türk Feodalizminin Doğuşu üzerine»dir. İleri sürülen bu fikirleri nasıl değerlendiriyorsunuz?

Prof. Dr. Ernst Werner : İleri sürülen bu fikirleri Türkiye tarihi açısından tamamen yanlış ve belli ölçüde gerici olarak değerlendiriyorum. Anadolu Selçuklularında ve Osmanlılarda iktidar, bir halkın diğer bir halk üzerindeki, örneğin Türklerin Balkan halkları üzerindeki hakimiyeti değil, bir sınıfın diğer sınıf üzerindeki hakimiyeti idi. Bunu **Büyük Bir Devlet Doğuşu: Osmanlılar (1300 - 1481)** adlı kitabımda özellikle vurguladım. Anadolu'daki Türk Hıristiyan reaya arasında sömürülen halk tabakası olarak mutlak bir benzerlik bulunduğunu göstermeye çalıştım. Aynı zamanda Hıristiyan hakim sınıflarının yenildikten sonra nasıl Türk hakim sınıflarıyla kaynaştığını ortaya koydum.

SORU : Türkiye'de bazıları da Türkiye'de feodalizm olmadığını, Asya Tipi Üretim Tarzı olduğunu ileri sürüyorlar. Buna ne diyorsunuz?

Prof. Dr. Ernst Werner : Asya Tipi Üretim Tarzı, büyük yankılar yaptı. Bizde Doğu Almanya'da bile. Bu kavram, Orta Çağ Yakın Doğusu için kullanılamaz. Avrupa için ise zaten söz konusu olamaz. Çünkü bu kavram bir şey ortaya çıkaracağına daha da karmakarışık hale getirmektedir. Marksist tarihçiler, yaptıkları araştırmalarla sosyo ekonomik ilişkilerin tüm Batı Avrupa'da, genel olarak Avrupa'da ve hatta Rusya'da birbirine benzediğini ortaya koymuşlardır. Eğer her ülke için özel bir tarzdan söz edilecek olsa ve bu ülkelerin özellikleri Güney Avrupa tarzı, Almanya tarzı, Rusya tarzı, Asya Tipi Üretim Tarzı şeklinde abartılarak vurgulanacak olursa, bu üretim biçimi teorisinden vazgeçmek demek olacaktır. İnanıyorum ki, kitabımda Anadolu Selçuklu ve Osmanlı devletlerindeki üretim biçiminin feodalizm olduğunu kanıtlarıyla ortaya koymuş bulunuyorum. Buralarda söz konusu olanın feodal toplum olduğunu, bu toplumda sınıfların bulunduğunu ve sınıf mücadelesinin zaman zaman şiddetlenerek halk isyanları haline dönüştüğünü tarihi belgelere dayanarak kanıtladım.

SORU : Kitabınızda belirttiğiniz üzere, Selçuklular Anadolu'ya geldiklerinde yerli halkın, yani Bizans hakimiyetindeki Rumların bir direnmesiyle karşılaşmadılar. Hatta kitabınızın bir yerinde Osmanlı akıncılarına karşı gönderilen Bizans komutanlarının Türk tarafına geçtiğini yazıyorsunuz. Nasıl oluyor da Rum köylüleri topraklarını istilaya gelen Türklerin tarafına geçebiliyorlar? Bizans ile Selçuklu ve Osmanlı feodalizmi arasındaki fark ne idi?

Prof. Dr. Ernst Werner : Burada Doğu ve Batı Anadolu arasında ayrım yapmak gerek. Doğu Anadolu Bizanslılar tarafından olağanüstü ağır bir şekilde sömürülmekteydi. Orada kısmen despot denilebilecek bir rejim vardı. Türkler, yani o zamanki adıyla Selçuklular, o zamanlar henüz Bizanslılarınki gibi bir devlet yapısı yaratmamışlardı. Bu bakımdan onlarda sömürü oranı oldukça düşüktü. Vergi çeşitleri azdı. Bizanslıların vergi sistemi ise haddinden fazla karışıktı. Türklerin vergi sistemi basitti. Vergi olarak belli başlı bir haraç vardı. Bu bakımdan istilacıların istilacı olarak değil de, kurtarıcı olarak görülmesi kolayca anlaşılabilir. Zaten halk, Bizans'ı sömürücü ve işgalci olarak görmekteydi.

Bu bölgede oturanlar, yalnız Rumlar değildi. Rumlaştırılmış uygarlaşmamış halklarla Anadolu'nun esas yerli halkı da bu bölgenin nüfusunu oluşturuyordu.

Batı Anadolu'da durum şehirler yüzünden değişikti. Şehirlerin nüfusunu oluşturan Rumlar Türklere karşı idiler. Çünkü bu şehir halkı yörüklere karşı idi. Yörüklerle köylük alanlarda ve şehirlerde oturanlar arasındaki zıtlığı görmek lazım. Burada bir şeyi vurgulamak isterim: Türklerin Anadolu'yu istila etmesi, sıradan bir istila, bir fetih değil, gerçek anlamda yerleşmek üzere toprakları ele geçirmektir. Yani bir çeşit iç göç, yeniden yerleşme. Bunun için Türkiye tarihinin Selçuklularla başladığını özel olarak vurguladım. Anadolu, Selçuklularla birlikte etnik olarak, fakat özellikle dil bakımından Türkleştirilmeye başlanmıştır.

SORU : Bildiğiniz gibi Selçuklu devletinin tarihinde Nizam-ül Mülk adında bir başvezir vardır. Nizam-ül Mülk, güçlü bir merkezi devlet düzeni kurmak için çalıştı. Hatta o zamana kadarki halk isyanlarından çıkan dersleri topladı ve Siyasetname *adlı kitabında böyle isyanların olmayacağı devlet düzeni önerilerinde bulundu. Size göre Nizam-ül Mülk Türkiye tarihinde feodalizmin gelişmesine hizmet etmiş midir?*

Prof. Dr. Ernst Werner : Nizam-ül Mülk İran'dan gelmiştir. Türk değildir. O, eski istibdat (despotluk) yöntemlerini yakından tanımaktaydı. Bu istibdat yöntemlerini Selçuklulara getirdi. Öte yandan Nizam-ül Mülk, Anadolu Selçuklularının değil, Büyük Selçukluların başveziri idi. Bu yüzden belli başlı görevi, boyunduruk altına alınan halkları baskı altında tutmaktı. Kanıma göre Nizam-ül Mülk'te önemli rol oynamış olan bir nokta da, onun göçebeliğe, Yörüklere karşı tutumudur. O, bu göçebeleri ya belli ölçüde tarafsızlaştırmak ya da savaşlarda kullanmak istiyordu. Fakat hiç bir şekilde siyasete sokmak istemiyordu. Nizam-ül Mülk işte bunun için güçlü bir devlet düzeninden yanaydı.

Ancak bunun feodalizm ile doğrudan bir ilişkisi olduğunu söyleyemem. Feodalizm, sosyo-ekonomik bir biçimdir. Gelişme süreci içinde ortaya çıkar. Yukarıdan getirilemez. Onu bir devlet adamı bile getirip yerleştiremez. Bir devlet adamı, böyle bir ortamda ancak hızlandırıcı bir etken olabilir, teşvik edici bir rol oynayabilir. Nizam-ül Mülk'e gelince, onun yalnızca büyük bir imparatorluk kurma hayalinde olduğunu söyleyebilirim. O, büyük bir imparatorluk, gittikçe yayılan bir imparatorluk, büyük bir devlet, hiç de küçük olmayan bir toprak hayal ediyordu. Bu yüzden de devlet işlerinde merkeziliği haddinden fazla vurguluyordu. Ancak bu merkeziliğin mutlaka feodal ilişkilere hizmet ettiği söylenemez. Türkiye'de görüldüğünün aksine, gelişmiş bir feodalizmin mutlaka güçlü bir başa ihtiyacı yoktur. Bölgelere yayılabilir, dağılabilir. Marks bir seferinde 19. yüzyıl Türkiyesini İspanya ile kıyaslayarak İspanya hakkında bölge beylerinin bölgelerinde devlet iktidarını tamamen uyguladıklarını, yani sömürülen köylüleri ezdiklerini ve bunun için de köylüleri silahsızlandırmalarının yettiğini yazmıştı. Bu bakımdan Türkiye'de feodalizmin gelişmesini Büyük Selçuklu devletinin başvezirinin müdahalesinin sonuçları olarak değil de, bir süreç olarak görüyorum.

SORU : Kitabınızda Moğolların 13. yüzyılın ilk yarısındaki Anadolu'yu istilalarına büyük bir yer veriyorsunuz. Size göre bu Moğol istilası ve sonra Anadolu'nun uzun süre Moğol işgali altında kalması Türklerin siyasi ve iktisadi bakımdan gelişmesine ne gibi etki yapmıştır?

Prof. Dr. Ernst Werner : Moğol istilası ve işgali, gelişmeyi en azından zaman açısından ileri atmıştır, ertelemiştir. Bununla birlikte gelişmenin engellen-

mesi Orta Asya'daki ve Çin'deki kadar korkunç boyutlara ulaşmamıştır. Oralarda Moğol istilası, nüfusun onda sekizini ortadan kaldırdı. Selçuklu devletinde ise, merkezi ortadan kaldırdılar. Denilebilir ki, bundan sonra Türk tarihi sınır boylarında, uçlarda devam etti. Moğol istilasının Anadolu'da İran ve Orta Asya'daki kadar korkunç ve feci boyutlara ulaşmamasının nedeni, Anadolu'ya Moğol ordularının ana kolunun değil de, sadece bir yan kolunun, öncülerinin gelmiş olmasıdır. Yine de Selçukluların merkezi iktidarı yıkıldı. Böylece batı sınırına doğru bir yer değiştirme başladı. Bunun sonucunda da Anadolu beylikleri ortaya çıktı.

Moğol istilasının bir sonucu da, Türk dilinin ve kültürünün öne çıkması, Fars dili ve kültürünün Anadolu'da gerilemesidir. Farsça ve İran kültürü, Selçuklularda hakim dil ve kültür idi. Selçuklular Farsça konuşmaktaydı. Mimari ve sanat İran tarzındaydı. Gerçi Şaman kültürünün de kalıntıları vardı. Fakat genel olarak hakim olan Fars kültürü idi. Artık istilayla birlikte bu da sona eriyordu. Başka bir şekilde ifade edecek olursam. Türkleşme ve Türkleştirme başlamıştı.

SORU: Size göre Selçuklu Sultanlığının Moğol istilasına karşı bir direnme göstermemiş olmasının nedeni nedir?

Prof. Dr. Ernst Werner: Gerçekten de o dönemde Selçuklular hemen hemen hiç direnmediler. Bunun nedeni ise, birinci olarak Selçuklu İmparatorluğu içindeki feodal parçalanma, ikinci olarak da, bugün kullandığımız bir deyimle söyleyecek olursam, feodal parçalanma dolayısıyla bir devlet bilincinin olmayışıdır. Devletin iki görevi vardır: Biri, dışa karşı sınırları güvence altında tutmak; diğeri, içte baskı kurmaktır. Selçuklu devleti 13. yüzyılda sınırlarını dışa karşı güvence altında tutma görevini yerine getirmiyordu. Çeşitli nedenler dolayısıyla iktidar iş yapamaz durumdaydı. Gerçek bir merkezi devlet iktidarı kalmamıştı. Sömürü devam etmekteydi, ama iktidar bunu bile korumaktan acizdi. Bu yüzden Moğolların Anadolu'yu istila etmesi kolay oldu.

Ancak Moğol beyleri, İlhanlar ülkeyi yönetmeye başladıklarında ister istemez Moğollara karşı tepki yükselmeye başladı. Durum gittikçe gerginleşti. İşte bunun için Moğollara karşı doğüşen Cimri'nin geniş bir hareket, gerçek bir halk hareketi yaratması bir rastlantı değildir. Cimri, hem Moğol istilacılarına, hem de Selçuklulara karşı savaştı. Başkent Konya'yı bile aldı. Bunun üzerine Moğollar ve Selçuklular, tüm askeri güçlerini birleştirip Cimri'ye saldırdılar. Ancak güneydoğuya çekilen Cimri'yi takip etmeye cesaret edemediler. Konya'yı tekrar ele geçirmekle Moğol istilacılarına karşı direnmenin sona ereceğini düşünüyorlardı. Fakat ne Moğollar, ne de onlara boyun eğen Selçuklular rahat yüzü göremediler. Cimri, her yana haberciler saldı. Taraftarlarını topladı. Uç beylerini kazandı. Nihayet Karahisar yakınlarında Moğol-Selçuklu ordularıyla bir savaşa tutuştu. Bu savaş, her iki taraf için de çok ağır kayıplara yol açtı. Cimri yenildi. Selçuklu Sultanı da Moğol istilacılarına karşı savaşan bu kahramanın derisini ayağından başına kadar yüzdürdü. İçine saman doldurup şehir şehir gezdirdi. Böylece Moğollara ve kendisine karşı ayaklananlara gözdağı vermek istiyordu.

Cimri'nin hareketi, Moğol istilacılarına karşı gerçek anlamda halk hareketi idi.

SORU: Yukarıda Moğol istilasıyla birlikte Anadolu'da Fars kültürünün de gerilemeye başladığını söylediniz. Kitabınızda Anadolu'da Fars kültürünün yayıcısı Mevlana'yı olumsuz değerlendirmektesiniz. Size göre Mevlana Türkiye tarihinde nasıl bir rol oynadı?

Prof. Dr. Ernst Werner : Onu İranlı olduğu için olumsuz olarak değerlendirmedim. Böyle değerlendirmemin nedeni, onun yaydığı din kurallarının doğrudan doğruya hakim sınıflara hizmet etmesidir. Mevleviler, hakim sınıfların, önce Selçukluların, sonra da Moğolların müttefikleri idiler. Hiç bir zaman aşağı tabakalara inmediler.

Mevlevilerde belki tek olumlu olabilecek yan, onların panteist (*) öğretiden hareket etmeleri ve ellerini Hıristiyanlığa da uzatmalarıdır. Kitapta da yazdığım gibi, Mevlana'nın ölümü üzerine Hıristiyan keşişler de gelip ağlamışlardır. Ancak bu dini hoşgörü ile Şeyh Bedrettin'deki hoşgörü aynı değildir. Bunun sınıf niteliğini vurgulamak gerek. Bu yüzden Mevlana'yı hakim sınıflar safında değerlendirdim.

SORU : Öte yandan kitabınızda Şeyh Bedrettin, Börklüce Mustafa ve Torlak Kemal'i olumlu olarak değerlendiriyorsunuz...

Prof. Dr. Ernst Werner : Evet, Şeyh Bedrettin'i olumlu değerlendiriyorum. Yakında kitabımın üçüncü baskısı çıkacak. Onda elime geçen yeni malzemelere dayanarak Şeyh Bedrettin bölümünü daha da genişlettim. Şeyh Bedrettin ve Börklüce Mustafa isyanını, Tüm Türkiye tarihinin en önemli olayı olarak görüyorum. Ben de Münih'te yaşayan ve Şeyh Bedrettin üzerine bir inceleme yazmış olan Fransız Babinger'le birlikte, Şeyh Bedrettin'in dünya tarihinin en önemli kişilerinden biri olduğu görüşündeyim. O yakın zamana kadar büyük ölçüde karanlıkta kalmıştır. Bir üniversite öğrencisine, örneğin bizim burada Doğu Almanya'da, «Şeyh Bedrettin kimdir» diye soracak olsanız, kim olduğunu bilemez. Sanır ki, dünyada bir tek Thomas Münzer yaşadı!

Şeyh Bedrettin'i Börklüce Mustafa'dan biraz farklı görüyorum. Bunu kitabımın üçüncü baskısında daha geniş olarak açıkladım. Şeyh Bedrettin'i bir ıslahatçı (reformcu) ve siyasetçi olarak görüyorum. O, Börklüce Mustafa gibi sınıf düzenini yıkmaya yönelmemişti. Osmanlı Hanedanını safdışı ederek devlet düzeninde ıslahat (reform) yapmayı amaçlıyordu. Ona göre Osmanlı Hanedanı ortadan kalkmalıydı. Balkanlar'daki Slavlarla da anlayış ve hoşgörü içinde geçinilmeliydi. Yani bir bakıma o toprakları fethedenlerle o topraklarda eskiden beri yaşayanlar birleşmeliydi. Fakat bu, Mevlevilerde olduğu gibi yukarı kademede birbirlerine hoşgörü göstererek olmamalı, tam tersine aşağıdan olmalıydı. Yani Balkan Slavları siyasi eylemlere çekilmeliydi. Böylece aynı zamanda Avrupa'nın yeni yeni başlayan sömürge düzeninin karşısına bir güneydoğu Avrupa bloku çıkmış olacaktı. Tabii bu, belli ölçüde bir çeşit yeni bir din olacaktı. Ve bu dinin temelleri İslam ile Ortodoks Hıristiyanlıkta yatacaktı. Katolik dininin hakim olduğu ülkelerin karşısına dikilecekti. Bu durumu Şeyh Bedrettin' in sahip olduğu büyük bir görev olarak ve o zamanın koşulları içinde gerçek tarihi bir alternatif olarak görüyorum. Bu, Börklüce Mustafa'nın övdüğü sınıfsız toplum gibi bir ütopya, bir hayal değildi. Börklüce Mustafa'nınki başarısızlığa mahkum bir davranıştı. Fakat Şeyh Bedrettin'in istediği düzeni olanak dahilinde giörüyorum. Bu bakımdan onun yenilmiş olması gerçekten çok acıdır. Eğer Şeyh Bedrettin kazanmış olsaydı. Balkan halkları, aynı zamanda Türk halkı daha sonraki yıllarda çekmiş olduklarını çekmemiş olacaklardı. Sizleri Şeyh Bedrettin gibi bir kişiye sahip olmaktan dolayı kutlarım!

---

*) Panteizm, tabiatüstü bir varlığı reddederek Tanrıyı tabiatla özdeşleştiren felsefe akımıdır.

Türkiye halkının tarihi yeniden yazılmalıdır. Bu, Türkiye Marksistlerinin bir görevi olarak durmaktadır.

SORU: Söz Şeyh Bedrettin'in isyanından açılmışken Türkiye tarihindeki isyanlar üzerine yürütülen olumsuz bir değerlendirme hakkında görüşünüzü öğrenmek istiyoruz. Bazıları Celali İsyanlarını olumsuz olarak değerlendiriyorlar ve Türkiye'de kapitalizmin gelişmesini engellediğini ileri sürüyorlar. Siz ne diyorsunuz?

Prof. Dr. Ernst Werner: O dönemlerde Türkiye'de kapitalizmin gelişmesi hiç de söz konusu değildi. Celali İsyanlarına gelince, bunlar kendiliğinden köylü isyanları idi. Aynı köylü isyanları Batı Avrupa'da da İngiltere'de 1381'de, Almanya'da 1525'te vardı. Bütün bu köylü isyanları Türkiye'de olduğu gibi yenilgiyle sonuçlandı. Zafer kazanan hiç bir köylü isyanı olmadı. Fakat bu isyanlar yüzünden durum hiç de kötüleşmedi, gelişme durmadı. Ancak isyanların bastırılmasından sonra Batı Avrupa'da Türkiye'den farklı olarak görülen şey, hukuki ve iktisadi durumun iyileşmesidir. Bu da, sınıf mücadelesinin boşuna olmadığının, ilerlemeye hizmet ettiğinin kanıtıdır.

Bu mücadelelere sebep olan şey, köylülerin ürettiği artı-üründür. Kim alacak bu artı-ürünü? Hepsini derebeyi mi alacak, yoksa bir kısmı köylüye mi kalacak? Köylüye düşen kısım büyüdükçe toplumun biçimlenmesi de o kadar ilerici bir şekil almaktadır. Bunu İngiltere ve Fransa için gayet kolay kanıtlamak mümkündür.

Türkiye'ye gelince, buradaki isyanlar, ya kendiliğinden köylü isyanları idi ya da göçebelerin ayaklanması. Özellikle Celali İsyanları sırasında bu ikisi birbirini peşpeşe izlemektedir. Bu isyanların hedefi, Batı Avrupa'da olduğu gibi haddinden fazla sömürüdür. Ama sonuç Batı Avrupa'daki gibi değildir. İsyanların sonucunda durum hiç olmazsa nispeten iyileşmemiş, daha da kötüleşmiştir. Yoksulluk daha da artmıştır.

Gerçi 1610'dan sonra sömürü oranında bir azalma görülmüştür. Bundan sonra gelen 20 yıl içinde ise köylü ekonomisinde bir canlanma olmuştur. Bunu kanıtlamak gayet kolaydır. Bununla birlikte hakim sınıflar Türkiye'de genel olarak köylülerin elinden tüm artı-ürünü almayı başarmışlardır. Bu da tekrar eski ortama dönmeye götürmüştür.

O zamanlar kapitalizmin gelişmesinden veya doğmasından zaten söz edilemezdi. Bir kere, kapitalizm, hatta ilkel kapitalizm Türkiye'de çok geç ortaya çıktı. İkincisi ve üzerinde çok önemle durduğum bir nokta da, kapitalizmin Türkiye'de dış bölgelerdeki, fethedilmiş bölgelerdeki tabakalar arasında, örneğin Balkan Slavları arasında gelişmeye başlamış olmasıdır. Yani Türk hakim sınıfları, tüccarları vb. arasında gelişmemiştir. Marks'ın «Doğu Sorunu» yazılarında 19. yüzyıl Türk feodalizminin askeri feodalizm olduğunu yazıyordu. Bu nitelik, gerçekten Türk feodalizmini esas itibariyle Batı Avrupa feodalizminden ayırıyordu.

SORU: Bugün Türkiye'de Kürdistan'ın Türkiye'nin sömürgesi olduğunu ileri sürenler var. Siz Osmanlı devletine tabi beyliklerle özellikle Balkanlar'daki beylerle merkezi devletin ilişkilerini ayrıntılarına kadar araştırdınız ve kitabınızda bu konuda geniş bilgiler verdiniz. Bu Kürdistan'ın Türkiye'nin sömürgesi olduğu görüşüne ne diyorsunuz? Kürt beylikleri ile Osmanlı devletinin ilişkileri ne çerçevede idi?

Prof. Dr. Ernst Werner : Özel olarak Kürt sorunu ile ilgilenmedim. Kitabım ise 1481'e kadar geçen zamanı kapsamaktadır. Kürt sorunu ise, çok çok daha sonra ortaya çıkmıştır.

Bu zaman içinde bir sömürgeden söz edilemez. Osmanlı devletinin Kürdistan'da veya başka bir yerde sömürgeye sahip olması söz konusu olamaz. Kürdistan'da uygulanmış olan siyaset, Osmanlı devletinin Balkan beylerine karşı uyguladığı siyasetin aynısıdır. Hiç bir değişiklik yoktur. Bu, ikili bir siyasettir. İlkönce yenmek, haraca bağlamak, devletin parçası haline getirmek, İslamlaştırmak veya yok etmek. Bu, gayet tipiktir. Arnavutları ele alacak olursak, İslâmlaştırma yoluyla devletin bir parçası haline geldiler ve Osmanlı iktidarının temel direği oldular. Yahut Boşnaklar. Boşnaklarda durum daha açık görülmektedir. 18. yüzyılda Osmanlı aleyhtarı akım çıkana kadar Boşnaklar arasında bu durum sürdü.

Osmanlı devletinde sömürgeden veya sömürgeleştirmeden söz eden görüşler, temelsizdir, o zamanın gerçeğiyle uyuşmamaktadır.

SORU : Kitabınızda ve daha sonra yazdığınız birkaç broşürde Anadolu'daki halk ayaklanmalarına önem verdiğiniz görünüyor. Fakat aynı yazılarda bu halk hareketlerinin hepsinin dini bir kisvesi bulunduğunu belirtiyorsunuz? Bu nereden gelmektedir?

Prof. Dr. Ernst Werner : Türkiye'de hiç duymadım, ama Orta Çağda Avrupa'da tanrıtanımaz (ateist) halk hareketleri de vardı. Ancak hiç bir yankıları olmadı. Halk arasında bir etkileri olmadı. Bunlar, çok küçük aydın gruplarıydı. 1270'de Paris'teki Latin İbni Rüşdçüleri gibi. Şunu göz önünde bulundurmak lazım: Orta Çağda dini kisveye bürünmemiş bir kitle hareketi mümkün değildir. Bu, o zamanlar insanların teknik ve bilimsel gerilikleri dolayısıyla doğaya hakim olamamalarıyla bağıntılıdır. O zamanlar, yani 14. ve 15. yüzyıllarda Avrupa'da ve Osmanlı devleti topraklarında devrim koşulları dini şiarları taşımayı kaçınılmaz kılıyordu. Eğer bir hareket kendisinin anlaşılmasını ve halk içinde yankı bulmasını istiyor idiyse, bu şiarları taşıması kaçınılmazdı. 16. yüzyılda Thomas Münzer, 15. yüzyılda Jan Hus, 15. yüzyılda Şeyh Bedrettin ve Börklüce Mustafa böyle davranmışlardı. Dini görünümleri vardı. Ancak meselenin özü, bu dini kisvenin altında saklı olandır. Bunu ortaya çıkarmak da biz Marksist araştırmacılara düşer. Dini görünümlere bakıp kalmamalı veya hareketin nedenini dini meselelerde aramamalı; meselenin derinine, köküne inmelidir.

Bu halk hareketlerinin önderleri, halkın gelenekleri, görenekleri ve dolayısıyla dini değerleri çerçevesinde hareket etmek zorundaydılar. Yoksa ilgi çekemezler, bir tekke haline gelip, kaybolup giderlerdi.

SORU : Son olarak Osmanlı feodalizminin temel niteliğini ana hatlarıyla çizer misiniz?

Prof. Dr. Ernst Werner : Bu zor ve karışık bir soru! Demin bir soruda cevaplandırdığım üzere Marx'ın kullandığı askeri feodalizm terimindeki askeri unsur gerçekten mevcuttu. Almanya'da, Fransa'da şövalyelerin, mileslerin (üne düşkün askerlerin) hakim sınıfların kişiliği olmuş olmaları, Türkiye'de daha da ileri gitmiştir. Hem de o kadar ileri gitmiştir ki, böylesi Avrupa'da görülmemektedir. Ancak Osmanlı feodalizmindeki bu askeri unsurun kökenini Türklerin etnik niteliğinde, halkın karakter yapısında aramak istemem. Osmanlı feodalizmindeki askeri unsur, yayılmacılık dolayısıyla kaçınılmaz olarak ortaya çıkmıştır. Yayılma, geniş bölgeleri içine almaktaydı ve Anadolu ve Rumeli olmak üze-

re ikili bir niteliğe de sahipti. Hakim sınıflar, bu kadar geniş toprakları ellerinde bulundurabilmek ve yeni toprakları ellerine geçirebilmek için iki şey gereksiniyorlardı: Devlete hizmetlerinden ötürü aristokrat payesine yükseltilen sipahilere ve her türlü feodal bağı kopartılıp, kışlalara yerleştirilmiş ve sultanın emrine verilmiş olan yeniçeri ocağının kurulmasına.

Sipahiler ve onlarla birlikte devlet görevlerine tayin edilen ve artık hepsine birden memuriyet aristokrasisi dediğimiz vezir, beylerbeyi, sancakbeyleri, subaşı vb. zümresi merkezi iktidarın çevresinde toplanmaktaydı ve yeni hakim sınıfı oluşturmaktaydı. Avrupa'da da aynısı vardı. Frank İmparatorluğunda da aynısı vardı. Ancak Frank İmparatorluğundaki bu memuriyet aristokrasisi, Türkiye'dekinden, yani sipahilerden toprağa daha çok bağlı idi, bağlanmış idi. Bunun için de merkezi iktidardan uzaklaşıyordu. Buna karşılık Türk feodalizmi, toprağa bağlılığı, kök salmayı asgariye indirmeyi başardı. Bulgar-Türk tarihi uzmanları Mutafçiyeva ile Svetkova, sipahileri «hiç bir zaman doymak bilmeyen eşkiyalar» diye nitelendirmektedir. Çünkü sipahilerin toprakları küçük tutulmakta idi ve bu yüzden sipahiler kendiliklerinden ganimet peşinde koşmak, topraklarını genişletmek zorundaydılar. Bunun için de askeri bakımdan her an harekete geçmeye hazır bulunuyorlardı. İkinci olarak Türk feodalizmini Avrupa feodalizminden ayırdetmek için vurgulamak istediğim nokta, feodalizmin geliştiği 1481 yılına dek angarya çiftliklerinin inşa edilmemiş olmasıdır. Derebeylerinin olmayışıdır. Sipahinin Avrupa'daki angarya çiftlikleri düzeninde bir ekonomi kurması olanaksızdı. Çünkü yılın büyük bir kısmını dışarıda seferde geçiriyordu. Ele geçirdiği topraklarla topraklarını genişletemiyor; bunların ortasına kale inşa edemiyordu. Topraklarını köylüye yarıya veriyor ve ondan rant alıyordu. Doğal olarak bu, Yakın Doğu feodalizminin bir mirası idi. Bu daha önce Selçuklularda ve Abbasilerde vardı. İkta yönteminden bahsediyorum somut olarak.

Yeni olan, Avrupa'daki feodal beylere karşı kazanılan büyük zaferlerde önemli rol oynamış bu olan şey ise, yeniçeri ordusunun kurulmuş olmasıdır. Türk feodalizminin önemli bir unsurunu oluşturan yeniçeri ordusu, tüm feodal bağlarından koparılmış, kışlalara yerleştirilmiş, sultanın emrine verilmiş idi ve savaş tarihi bakımından ilginçtir: Yeryüzünde piyade yeniçeri ocağı ile başlamıştır. Genel olarak Mediavistik biliminde, piyadenin Alman ve İsviçre asıllı, para karşılığı yabancı ülkeler hesabına savaşan askerlerle, Landsknechtlerle başladığı söylenir. Bu yanlıştır. Piyade yeniçerilerle başlamıştır. Yeniçeriler, tüm aile ilişkilerinden koparılmışlardır. Klanlarından koparılmışlardır. Sultanın emrine verilmişlerdir ve her an savaşa hazır durumdadırlar. Böylece merkezi iktidarın sipahilerle birlikte yeniçeriler yoluyla olağanüstü bir şekilde güçlendirilmesi mümkün olmuştur. Yeniçeriler, büyük feodal beylerin, yani akıncı kumandanların merkeze karşı eğilimlerini etkisizleştirme aracı idiler. Bilindiği gibi II. (Fatih) Mehmed zamanında sultanla akıncılar arasında büyük bir çatışma başgösterdi. Yeniçeriler, bu çatışmayı II. Beyazıt döneminde Sultan lehine sonuçlandırdılar. Sultan II. (Fatih) Mehmed, yeniçerilere dayanarak hakim sınıflar lehine, yani büyük toprak sahibi ve iktidarın dayanağı sipahiler lehine bir toprak reformu yapmıştır. Akıncı beylerin topraklarına el koymuştur. İşte bunu, yeniçeri ocağının rolünü Türk feodalizminin esas belirtisi olarak görüyorum.

Reayaya gelince. Ben bu noktada bir dizi Marksist araştırmacıyla aynı görüşü paylaşmadığımı biliyorum. Benim kişisel kanıma göre reayanın sömürülmesini olduğundan fazla abartmamalıdır. Kanımca, Türk feodalizmi hem Türk

köylüsünün, hem de boyunduruk altına aldığı halkları daha zalim bir şekilde sömürdü diyebilmek için, elde bu durumu Avrupa feodalizminin köylüleri nasıl sömürdüğü ile kıyaslayabilecek belgeler olması gerekir. Ondan sonra ancak böyle genel bir yargıya varılabilir. Her şeyden önce kronolojik olarak ayırmak gerekir. Örnek olarak feodalizmin yükseldiği, geliştiği dönem mi alınmaktadır, yoksa çöküş dönemi mi? Arada büyük fark vardır. Türk feodalizminin çöküş döneminde reayanın sömürülmesi şüphesiz gerçekten çok zalimce olmuştur. Bu dönemde sömürü öyle bir düzeye erişmektedir ki, köylülerin ekim yapacak tohumluğu bile ellerinden alınmaktadır. Örneğin 16. ve 17. yüzyıllarda durum böyledir. İşte gerçek gerileme başlamıştır!

Buna karşılık yükselme döneminde böyle ağır bir sömürüyü kanıtlamak mümkün değildir. Aynı şekilde rant biçimini de daha açık bir şekilde yerli yerine oturtmak gerekir. Soru, Türk feodalizminin sömürü biçiminin para-rant mı, yoksa ürün-rant mı şeklinde olduğudur. Şüphesiz biri veya diğeri değil, **her ikisidir.** Burada Mediavistik biliminin ileri teknik olan «tarihi, bir blok olarak alma» yöntemini uygulayarak araştırma yapılması gerektiği düşüncesindeyim. Romanya'da hakim sömürü biçimi para-rant, Anadolu'da ürün-rant idi deyip geçmek mümkün değildir. Demek gerekir ki, şehre yakın olan yerlerde para-rant doğal olarak yaygındı. Yani değişim (mübadele) sorunu. Şehre uzak olan yerlerde ise ürün-rant söz konusuydu. Burada ilişkileri geniş olarak ortaya çıkarmak gerekir. Bulgar Türkologları ve Osmanlı tarihi araştırmacıları, ellerinde bulunan ve çoğu açıklanmamış kaynaklara dayanarak bu alanda bir başlangıç yapmışlardır. Bunu artık sistemli bir şekilde devam ettirmek gerekiyor. Bir varsayım olarak, Türk reayasının Avrupa köylüsünden daha fazla sömürülmediğini söylemek isterim. Bu, ayrıntılarını henüz kanıtlayamadığım bir varsayımdır. Ancak reayanın durumunun kötüleşmesine yol açan başka bir neden vardır. Sömürülen artı-ürün, bir üretime ve üretim faaliyetine aktarılamıyordu. Tam tersine savaş mekanizmasına ve sefahata kanalize ediliyordu. Artı-ürün tamamen yutulup yok edilmekteydi. Kanımca bu nokta, Türk feodalizmini Avrupa feodalizminden ayıran temel belirtilerden biridir. Burada hakim sınıfların yatırım sorunu ve tüccar sermayesinin birikimi büyük bir rol oynamaktadır. Türkiye'de tüccar sermayesi de yutulmaktadır! Evet, tüccar sermayesi de askeriye ve merkezi iktidar tarafından yukarıda sözü edilen alanlar için yutulmaktadır.

İşte bu zor sorunuz için verebileceğim cevap! Aslında böyle bir soru üzerine günlerce konuşmak mümkün!

SORU: Dediklerinize göre İstanbul'da ve Osmanlı İmparatorluğunun diğer başkentlerinde haddinden fazla saray ve cami yapılmış olması bundan! Oysa Avrupa şehirlerinde tek büyük bir katedral var. İstanbul'da ise her sultana ait bir saray veya koca bir cami...

Prof. Dr. Ernst Werner: Avrupa'daki katedralleri burjuvazi yaptırdı...

SORU: Feodal aristokratlar yaptırmadı mı?

Prof. Dr. Ernst Werner: Strazburg Münster'i, Köln Dom'u gibi katedralleri burjuvazi yaptırdı. Bunlar, burjuvazinin gücünün ifadesiydi. Aynı şekilde burjuvazi Avrupa şehirlerindeki o muhteşem belediye binalarını yaptırdı. Bunları yaptıranlar, patrisyenlerdi, hür yurttaşlardı. Bu binalar, onların iktisadi ve siyasi bakımdan ne kadar güçlü olduklarını göstermekteydi. Gotik tarzında yapılan bu binalar burjuvazinindir. Türkiye'de ise saray ve camileri Sultan yaptırıyordu.

Almanca ilk basımı 1966'da, dördüncü basımı ise 1985'te yapılan, Alman tarihçisi Prof. Dr. Ernst Werner'in **Büyük Bir Devletin Doğuşu: Osmanlılar** adlı yapıtı batılı tarih çevreleri arasında büyük bir ilgiyle karşılandı. Werner bu kitabında "Osmanlı Feodalitesi" yaklaşımını zengin bir kaynak taramasına dayandırarak kuramsal-tarihsel bir çerçeveye oturtmağa çalışmaktadır. Bugüne değin büyük bölümü bizim tarihçilerimizce kullanılmayan ve bizim için 'yeni' sayılan bu kaynaklardan hareketle, Werner Osmanlı toplum yapısına ilişkin tartışmaya ilginç boyutlar getirmektedir. Kitabı titizlikle baskıya hazırlayan Yılmaz Öner'in tartışma/açıklama notları ise daha verimli bir okuma olanağı sağlamaktadır. İkinci cilde ek olarak kitabın yazarı Ernst Werner'in Türkçe baskı için hazırladığı önsözü ve kendisiyle yapılan bir görüşmeyi ekledik. Böylece yazarın yaklaşımı hakkında okurların daha ayrıntılı bilgi edinmesi mümkün oldu.

BİLİM DİZİSİ 20/91

alan yayıncılık